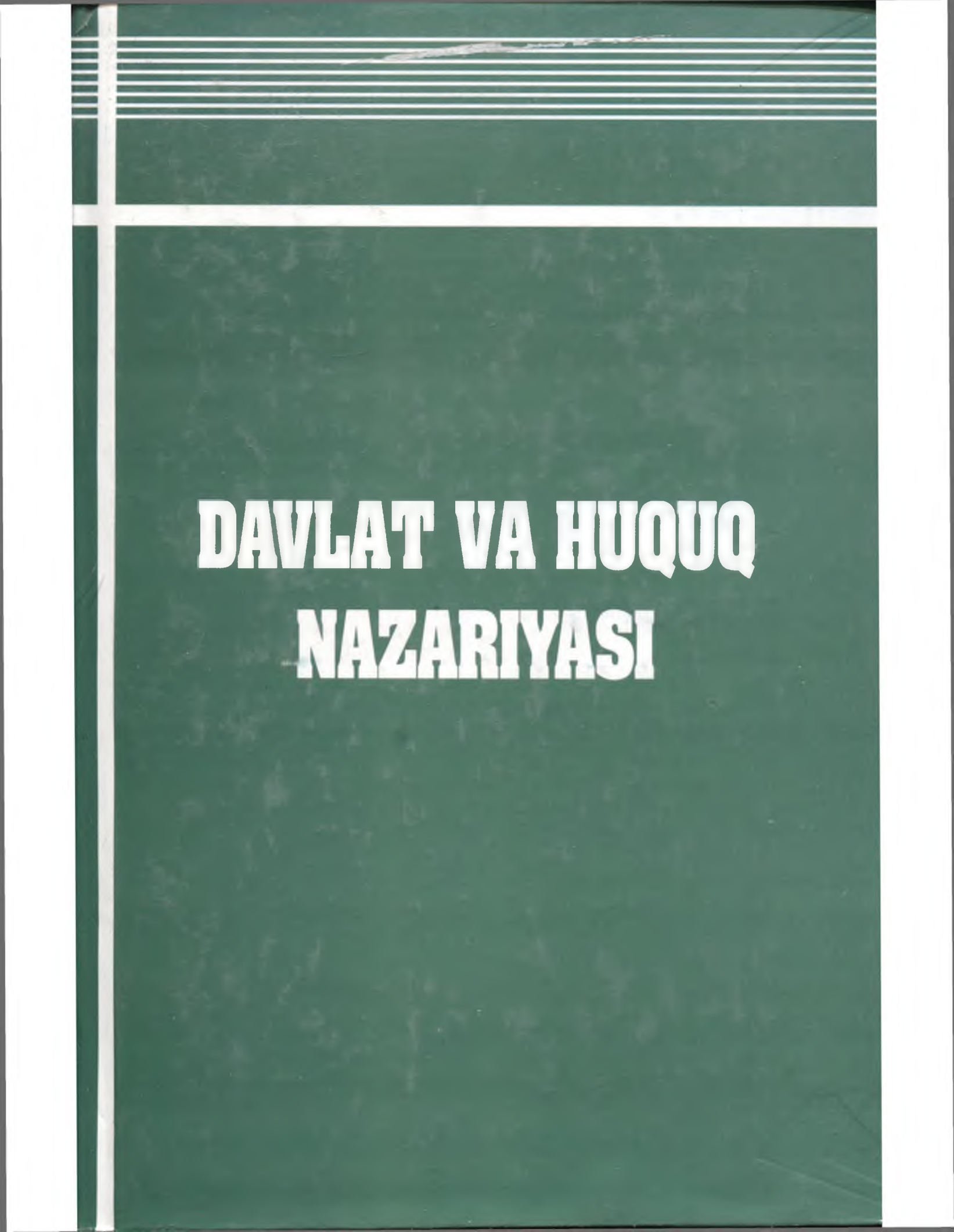

The image shows the front cover of a book. The cover is a solid dark green color. At the top, there are several thin, horizontal white lines. A thicker white horizontal line runs across the middle of the cover. On the left side, there is a vertical white line. The title is printed in large, bold, white capital letters in the center of the cover.

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

67
D-14

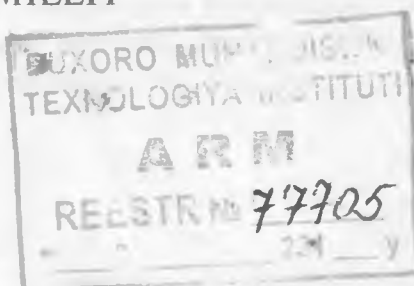
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI**

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

Uchinchi nashr

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun
o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan*

**O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY
JAMIYATI NASHRIYOTI
TOSHKENT — 2011**

UDK: 342(075)

67.0

D14

Davlat va huquq nazariyasi: Akademik litsey va kasb hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma/ X.T. Odilqoriyev, I.T. Tulteyev, M.I. Suvonqulov va boshq.; X.T. Odilqoriyevning umumiy tahriri ostida; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2011. — 336 b.

I. Odilqoriyev X.T

BBK 67.0я7

ISBN 978-9943-319-46-2

Professor **X. T. ODILQORIYEV**ning umumiy
tahriri ostida

Mualliflar jamoasi:

professor X. T. Odilqoriyev	— I, IV, V, VI, VII, IX, X, XII, XVI, XIX, XX, XXII boblar;
dotsent I. T. Tulteyev	— III, XVII boblar;
dotsent M. I. Suvonqulov	— II, XVIII, XXI boblar;
dotsent M. Ahmadshoyeva	— VIII, XIV boblar;
katta o'qituvchi D. Rajabova	— XI, XIII boblar;
O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi mas'ul xodimi X. X. Odilqoriyev	— XV bob.

Taqrizchilar:

- yuridik fanlar doktori, professor **M. M. Fayziyev**,
yuridik fanlar doktori, professor **O. T. Husanov**.

O'quv qo'llanma davlat va huquq sohasidagi hozirgi zamon ilmiy konsepsiyalarini inobatga olgan holda tayyorlandi. U davlat va huquqni talqin etishdagi an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda yangi muammolar hamda nuqtayi nazarlarni ham qamrab olgan. Shuningdek, unda O'zbekistonda shakllanayotgan fuqarolik jamiyati, demokratik davlatchilik va huquqiy tizim xususiyatlariga oid nazariy xulosalar o'z ifodasini topgan. Davlat va huquqning mohiyati, mexanizmi, funksiyalari va jamiyatni modernizatsiyalash davridagi roli jonli tarzda bayon etildi.

O'quv qo'llanma yuridik ilmgohlar talabalariga, o'qituvchilariga, mutaxassislarga, shuningdek, davlat va huquq masalalariga qiziquvchi barcha kitobxonlarga mo'ljallangan.

ISBN 978-9943-319-46-2

© O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2007.

© O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

© O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2011.

SO‘ZBOSHI

Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida har doim yetakchi o‘rinni egallab keladi. Shu bois unga mamlakatimizdagi va xorijiy yuridik adabiyotlarda katta e‘tibor beriladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisida (2010-yil 12-noyabr) bayon etgan “Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”da jamiyatning demokratiya yo‘lidan jadal rivojlanishi ko‘p jihatdan odamlarning huquqiy ongi, madaniyati va huquqiy bilimdonligiga bog‘liqligini alohida ta’kidlab shunday dedi: “Mamlakatimizda huquqiy ta’lim va ma’rifatni, jamiyatda huquqiy bilimlar targ‘ibotini tubdan yaxshilashga yo‘naltirilgan maqsadli keng ko‘lamli chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish zarur. Ushbu dasturning amalga oshirilishi aholining inson huquq va erkinliklariga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo‘lishini, fuqarolarda qonunga itoatkorlik tuyg‘usining yanada ortishini ta’minlaydi”¹.

Mazkur darslik o‘rta maxsus o‘quv yurtlari talabalari uchun mo‘ljallangan dastur asosida yozildi. Davlat va huquq nazariyasi davlat hamda huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi va namoyon bo‘lishining eng umumiy qonuniyatlarini ochadi, ularni ilmiy talqin etadi, ilmiy ta’rif va tavsifini yaratadi. Davlat va huquq to‘g‘risida nazariy bilimga ega bo‘lish – bu ikki hodisaning mohiyati va mazmunini, rivojlanish qonuniyatlarini, ularga ta’sir qiluvchi omillarni to‘g‘ri talqin qila bilish yurist mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Chunki fuqarolik, ma’muriy, jinoiy, moliya, mehnat huquqi kabi huquq sohalarining maqsadi, mazmun-mohiyatini bilish uchun davlat va huquq nazariyasi fani fundamental asos bo‘lib, davlat va huquqning tushunchasi, rivojlanishi va ularning faoliyat qilish tamoyillariga oid nazariy masalalarni o‘rgatadi.

Davlat va huquq nazariyasi huquqshunoslikning nihoyatda boy, serqirra, shu bilan birga murakkab, sirli olamiga kirishning kaliti bo‘lib xizmat qiladi. Huquqiy tafakkur, siyosiy va huquqiy

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi / O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi ma’ruza. 2010-yil 12-noyabr. –T.: “O‘zbekiston”, 2010. – 27–28-betlar.

dunyoqarash, ong hamda yuridik madaniyatni shakllantirish, jamiyatdagi davlat-huquqiy voqeliklar xususida muntazam tizimli bilimlar hosil qilish — bu fanning (o'quv kursining) asosiy vazifasidir. O'rganish hamda tadqiqot doirasiga “davlat”, “huquq”, “qonun”, “demokratiya”, “hokimiyat”, “siyosat” kabi jozibali, murakkab hodisalarni qamrab oluvchi ushbu fan huquqshunoslikning o'ziga xos qomusi sifatida maydonga chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi davlat hamda huquqqa tegishli hodisa va jarayonlarning muhim, zaruriy va eng umumiy tomonlarini o'rganish orqali jamiyat taraqqiyotining obyektiv qonuniyatlarini tushuntirib berish, ijtimoiy hayot maqsadlarini aniqlash va ijtimoiy munosabatlarni davlat va huquq vositasida tartibga solish mexanizmlarini ochish, ularning rivojlanish istiqbollari ko'rsatib berish bilan shug'ullanadi.

Bugungi o'zbek jamiyati o'zi uchun huquqiy davlat, inson huquqlari va shaxs erkinligi, demokratik fuqarolik jamiyati, siyosiy hurfiylik (plyuralizm), hokimiyatlar taqsimlanishi, qonun ustuvorligi, mustaqil sud hokimiyati kabi fundamental tushunchalarni qayta kashf etmoqda. Tan olish lozimki, jamiyat ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotini zamonaviy ma'rifiy tamoyillar asosida isloh etishda davlat va huquq benihoya katta rol o'ynaydi. Shu bois davlat tuzilishi, demokratik siyosiy tizimning mavjud bo'lishi, huquqiy munosabatlar oqilona tizimini tashkil etilishi ko'p jihatdan mamlakatimizdagi davlat-huquqiy institutlarning faoliyatiga bog'liqdir.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy islohotlar mustahkam huquqiy zaminga tayangan va qat'iy davlat-siyosiy ta'minlanish mexanizmlariga ega bo'lgan taqdirdagina samarali bo'lishi isbot talab etilmaydigan aksiomadir. “Mustahkam huquqiy negiz bo'lgandagina, — deydi I. A. Karimov, — o'zini oqlamagan eski tizimni to'la ishonch bilan qayta qurish, madaniy bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan yangi jamiyat qurish mumkin”¹. Ayni vaqtda, davlatning faol tashkilotchilik va ijobiy bunyodkorlik roliga ham alohida urg'u beriladi. “Davlat butun xalqning manfaatlarini ko'zlab, islohotlar jarayonining tashabbuskori bo'lishi, iqtisodiy taraqqiyotning yetakchi yo'nalishlarini belgilashi,

¹ Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Т.: 1996, 192-б.

iqtisodiyotda, ijtimoiy sohada va suveren davlatimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida tub o'zgarishlarni amalga oshirish siyosatini ishlab chiqish va izchil ro'yobga chiqarishi kerak"¹.

Mazkur darslikni yaratishda mualliflar jamoasi nafaqat mustaqillik yillarida to'plangan davlat-huquqiy tajribamizga, konstitutsiyaviy tamoyillar va nazariy bilimlarga, balki umuminsoniy hamda milliy-ma'naviy qadriyatlarga, hozirgi zamonda dunyoda mavjud davlatchilik va huquqshunoslik konsepsiyalariga, shuningdek, xalqimizning asrlar osha shakllanib kelayotgan boy huquqiy merosiga qat'iy tayandi.

Davlat va huquq nazariyasi milliy istiqlol mafkurasi mohiyatidan kelib chiqqan holda aholining huquqiy ongini va yuksak huquqiy madaniyatini shakllantirishga, ular faoliyatida qonun ustuvorligi, qonunga hurmat va unga itoatgo'ylik ko'nikmalarini hosil qilishga xizmat qiladi.

Toshkent yuridik kolleji o'rta-maxsus ma'lumotli huquqshunos kadrlar tayyorlovchi o'quv muassasasi bo'lib, uning o'quv rejasida «Davlat va huquq nazariyasi» umum kasbiy fan sifatida o'qitilishi nazarda tutilgan.

Darslikda mavzular mantiqiy ketma-ketlik qoidasiga amal qilgan tarzda joylashtirilgan. Mavzular, unda o'rganiladigan masalalar imkon qadar soddalashtirilgan bo'lib, bu o'quvchilarga tegishli va zarur bo'limlarni o'zlashtirishni osonlashtiradi. Darslikdan boshqa yuridik kollejlarda va yuridik yo'nalishdagi o'rta o'quv muassasalarida ham foydalanish mumkin.

¹ Каримов И. А. Ўша асарда, 178-б.

I BOB. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI UMUMNAZARIY FAN SIFATIDA

1-§. Davlat va huquq nazariyasi — umumnazariy fan

Dunyo jadal rivojlanayotgan bugungi sharoitda insonlarda barcha ijtimoiy voqelik va hodisalarga nisbatan qiziqish ortmoqda. Bu, o'z navbatida, ularni o'rganishni, chuqur tadqiq etishni taqozo etadi. Insonlarni qiziqtirib kelayotgan shunday muhim ijtimoiy masalalar qatorida davlat va huquq alohida o'rin egallaydi.

Inson o'zi tug'ilgan zaminning, o'z mamlakatining xususiyatlarini, dunyo davlatlari o'rtasidagi mavqeini o'rganishga harakat qiladi. Binobarin, davlat va huquq masalasi doimo jamiyat a'zolari diqqat markazida turadi.

Har bir ijtimoiy hodisani tadqiq etish ma'lum ilmiy yo'nalish, biron-bir fan tomonidan amalga oshiriladi. Davlat va huquq hodisalari — "Davlat va huquq nazariyasi" fani yordamida o'rganiladi.

Xo'sh, "nazariya" so'zining ma'nosi nimadan iborat? "Nazariya" iborasi "ko'rib chiqmoq", "tadqiq etmoq", "tahlil qilmoq" degan ma'nolarni anglatadi. "**Nazariya**" — keng ma'noda voqea-hodisalarning o'zaro aloqasi va qonuniyatlari haqida yaxlit tasavvur hosil qiluvchi ilmiy bilim shaklidir. Tor ma'noda esa u yoki bu sohadagi bilimning asosiy g'oyalari, tushunchalari va qonunlari tizimidir.

Davlat va huquq nazariyasi asosiy yuridik o'quv fani sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

— birinchidan, o'zining aniq predmetiga, o'rganadigan mavzulariga ega;

— ikkinchidan, davlat va huquq haqida yaxlit umumiy bilim beradi, davlat va huquqning mohiyatini, taraqqiyot bosqichlari va qonuniyatlarini ochib beradi;

— uchinchidan, davlat va huquq sohasida to'plangan bilimlarni «davlat», «huquq», «qonun», «hokimiyat», «demokratiya» va boshqa kategoriyalarda (tushunchalarda) ifoda etadi;

— to'rtinchidan, davlat va huquqning ijtimoiy hodisa sifatida rivojlanishidagi obyektiv jarayonlarni va taraqqiyot qonuniyatlarini aks ettiradi. Xullas, davlat va huquq nazariyasi yuridik ta'lim tizimidagi o'quv fanlari orasida markaziy o'rin egallaydi. Bu fan bo'lajak huquqshunoslarda huquqiy tafakkur va dunyoqarashni,

huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishda alohida ahamiyatga ega. Davlat va huquq nazariyasini huquqshunoslikning alifbosi, deyish mumkin. U umumyuridik fan sifatida sohaviy huquq fanlari uchun poydevor bo'luvchi xulosa va tavsiyalarni shakllantirib beradi.

Ushbu fanning quyidagi jihatlariga e'tibor qaratish lozim:

- davlat va huquq nazariyasi jamiyatdagi muhim ijtimoiy hodisalar — davlat va huquqni o'rganadi;

- davlat va huquq inson hayotining asosiy hamrohi va mezonini hisoblanadi;

- davlat va huquq bir necha asrlik tarixiy davrni bosib o'tgan;

- inson o'zi istiqomat qilayotgan zaminga, davlatga hamisha qiziqish bilan qaraydi;

- inson o'z faoliyati davomida muayyan qoida, norma, ya'ni huquqqa amal qilish barobarida uning mohiyatini anglashga ehtiyoj sezadi;

- davlat va huquq jamiyat taraqqiyoti bilan aloqadorlikda rivojlanib boradi.

Davlat va huquq nazariyasi — davlat va huquqning eng umumiy qonuniyatlari, vujudga kelishi, mohiyati, faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishi to'g'risidagi fundamental bilimlar tizimi. Shuningdek, bu fan davlat va huquq haqidagi qarashlar, g'oyalar, fikrlar va bilimlarni mantiqiy tarzda umumlashtirilgan tizimidir.

Turli tarixiy davrda, muayyan makonda istiqomat qilgan insonlar o'sha davrning siyosiy tuzumi, mafkuraviy-g'oyaviy jihatlarini, boshqaruv xususiyatlari, ijtimoiy ong taraqqiyotidan kelib chiqqan holda davlat va huquqqa munosabat bildiradilar, baho beradilar.

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan so'ng jamiyat hayotining barcha jabhalarida bo'lgani kabi davlat va huquqqa ham yangicha qarash, yangicha yondashuv paydo bo'ldi. Mamlakatimiz sobiq Ittifoq tarkibiga kirgan vaqtda davlatga iqtisodiy hukmron sinflarning tashkiloti, huquqqa esa ijtimoiy tartibga solishning zo'ravonlik quroli sifatida munosabat bildirilgan.

Bugungi kunga kelib, ya'ni demokratiya sharoitida davlat ijtimoiy qarama-qarshiliklarni zo'rlik va bostirish yo'li bilan emas, balki ijtimoiy kelishuv, xalq ta'biri bilan aytganda, murosai madora bilan bartaraf etish vositasiga aylanmoqda. Zamonaviy huquqqa esa, ijtimoiy hamjihatlik va kelishuvga asoslangan ijtimoiy tartib-intizomga erishish, erkinlik, adolatparvarlik va tenglikni vujudga keltirish vositasi sifatida yondashilmoqda.

Davlat va huquq nazariyasi ham o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra taraqqiy etmoqda. Unga yangicha zamonaviy qarash, yondashuv shakllanmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi o'z oldiga demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurishdek buyuk maqsadni qo'yar ekan, davlat va huquqqa, uni o'rganishga, tadqiq etishga alohida ehtiyoj sezila boshladi. Huquqiy davlatda qonun ustuvorligi eng asosiy tamoyil sifatida e'tirof etilsa, fuqarolik jamiyatining zaruriy sharti — fuqarolarning yuksak huquqiy ongi va madaniyati, qonunlardan xabardorlik darajasi hamda huquqqa nisbatan chuqur hurmatidir. Bu tushunchalar albatta, davlat va huquq nazariyasining obyekti hisoblanadi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, davlat va huquq nazariyasi zamonaviy, dunyo taraqqiyoti, sivilizatsiya bilan hamohang harakatlanuvchi muhim ijtimoiy fan sifatida maydonga chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi nafaqat mamlakatimizda, balki jahon hamjamiyatida yuz berayotgan yangilanish va yuksalishlar ta'sirida rivojlanmoqda. Davlat va huquqning paydo bo'lishi va rivojlanishidagi umumiylik, o'zaro aloqadorlik davlat bilan bir qatorda huquq ham jadal takomillashib borayotganligidan dalolat beradi. Huquqqa liberal yondashuv, uning insonlar hayotiga yanada yaqinlashayotganida, ularning manfaatlarini yanada mukammal aks ettirayotganligida namoyon bo'lmoqda.

Insoniyat ongi va tafakkurining yuksalishi barcha ijtimoiy hodisa kabi davlat va huquqni ham yangicha talqin etmoqda. Davlat ham, huquq ham inson uchun, uning manfaati uchun mavjudligi va faoliyat olib borishi fuqarolar tomonidan tobora anglab yetilmoqda. Turli tarixiy davrlarda davlat va huquqdan turli guruhlar, tabaqalar yoki alohida shaxslar manfaatining himoyachisi, ijtimoiy qarama-qarshiliklarni bostirish quroli sifatida foydalanilgan bo'lsa, bugunga kelib, ular inson uchun farovon hayotni ta'minlash vositasiga aylanmoqda.

Davlatning mohiyatini anglash, huquqqa zamonaviy yondashuv, huquqiy davlatning mazmun-mohiyatini ochish, fuqarolik jamiyati barpo etishni, inson huquq va erkinliklarini ta'minlashning asosiy yo'nalishlarini tadqiq etish aynan davlat va huquq nazariyasining vazifasidir. Bu, o'z navbatida, fanning xususiyatlarini ochib berish bilan bir qatorda, uning ijtimoiy ahamiyatini, dolzarbligini namoyon etadi.

2-§. Davlat va huquq nazariyasi fanining predmeti

Dunyoning hozirgi ijtimoiy taraqqiyotida ilm-fan katta o'rin tutmoqda. Olamshumul kashfiyotlar, misli ko'rilmagan ixtirolar turli fanlarning yutug'idir. Bugungi sivilizatsiya sharoitida fanning yangi-yangi tarmoqlari paydo bo'lishi bilan bir qatorda avval mavjud bo'lgan fanlar takomillashtirib borilmoqda. Davlat va huquq nazariyasi fani ham shular jumlasidandir. Shu o'rinda "fan" iborasi xususida to'xtalib o'tish o'rinli. **Fan** — bu muayyan soha bo'yicha tizimli bilimlar berishga ixtisoslashtirilgan ilm yo'nalishi hisoblanadi. Yanada aniqroq aytganda, fan — tizimlashtirilgan bilimlar yig'indisi bo'lib, u o'z navbatida fanning nazariya, qonun, tushunchalar (kategoriyalar) turkumida ifodalanadi.

«Fan — tabiat, jamiyat va inson tafakkuri to'g'risidagi tushunchalarda, kategoriyalarda, qonunlarda aks ettirilgan, haqqoniyligi amaliyotda tasdiqlangan bilimlar tizimidir. Har bir fan o'ziga xos obyekti va unga mos keluvchi predmeti bilan ajralib turadi»¹. Fan jamiyat va tabiatni, umuman borliqni anglashning kalitidir.

Shundan kelib chiqqan holda, davlat va huquq nazariyasi fani davlat va huquqni jamiyatning, ijtimoiy hayotning bir bo'lagi, ya'ni ijtimoiy mazmundagi muhim hodisalar sifatida o'rganadi. Bu fan go'yoki, **davlat** va **huquqni** butun jamiyat hodisalari ichidan (tizimidan) ajratib olib, ularning mazmun-mohiyatini, ichki qonuniyatlarini, amal qilish xususiyatlarini tahlil qiladi. Shu bilan birga davlat va huquq iqtisod, siyosat, axloq, madaniyat kabi bir qator ijtimoiy hodisalar bilan uzviy aloqadorlikda o'rganiladi. Bunda fanimiz davlat va huquqning nafaqat iqtisod tomonidan belgilanishiga, balki davlat-huquqiy hodisalarining iqtisodiyotga, ijtimoiy va ma'naviy hayotga faol ta'sir etishiga ham e'tibor qaratadi.

Davlat va huquq nazariyasining predmetini ushbu fan o'rganadigan obyekti, ya'ni ijtimoiy masalalar tashkil etadi. Bunday masalalar jumlasiga davlatning jamiyat bilan bo'ladigan serqirra va murakkab aloqalari, davlat va huquqning jamiyat siyosiy tizimidagi roli va o'rni, shuningdek, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishga oid masalalar kiradi. Fanimiz nafaqat davlat-huquqiy

¹ Саидов А., Таджиханов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Икки жилдли. 1-жилд. — Т.: 2001, 8-бет.

mazmundagi voqea-hodisalarni va jarayonlarni, balki insonlarning davlat va huquq hodisalari haqidagi tasavvurlarini ham o'rganadi. Demak, davlat va huquq nazariyasi o'rganadigan masalalar qatoriga aholining ijtimoiy, jamoaviy va individual huquqiy hamda siyosiy ongi (siyosiy-huquqiy madaniyati) ham kiradi.

Yuqorida biz fanning predmetini davlat va huquq mavjud bo'lishi va rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini o'rganish tashkil etadi, deb aytdik. **“Qonuniyat”** deganda voqea, hodisa, jarayonlarning mohiyatini ifodalovchi qat'iy, real aloqalari tushuniladi. Demak, davlat va huquq nazariyasi fani davlat va huquqning mohiyatini, harakatlanish hamda namoyon bo'lishini ifodalovchi eng qat'iy aloqalarni, xususiyat va omillarni o'rganadi. Shu tarzda fanimiz davlat va huquqning mohiyatini anglab yetishga ko'maklashadigan ilmiy ta'riflarni, ilmiy qonun va tushunchalarni shakllantiradi.

Davlat va huquqqa doir masalalar barcha tarmoq yuridik fanlar tomonidan, shuningdek, boshqa ijtimoiy fanlar (tarix, falsafa, siyosatshunoslik va h.k.) tomonidan ham o'rganiladi. Ularning barchasidan farqli o'laroq, davlat va huquq nazariyasi davlat va huquq faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishining **eng umumiy qonuniyatlarini** o'rganadi.

Davlat va huquq o'zaro bog'liqlikda hamda yagonalikda o'rganiladi. Chunki ular yuridik hayotning bir-biri bilan uzviy aloqador, chambarchas bog'liq qismlaridir. Buni quyidagi misol bilan tushuntiramiz. Ma'lumki, davlat organlari huquq normalarini yaratadi va ularning hayotga tatbiq etilishini ta'minlaydi; o'z navbatida, huquq davlat organlarining maqomini, vakolatlarini belgilaydi, ya'ni davlat organlarining faoliyati huquqiy shakllar doirasida amalga oshadi.

Shunday bo'lsa-da, fanda davlatni alohida, huquqni alohida ajratib o'rganish an'anasi mavjud. Fanimiz bo'yicha nashr etilgan ko'pchilik darsliklarda ikkita yirik bo'lim: davlat nazariyasi va huquq nazariyasi bo'limlari ajratiladi. **Davlat nazariyasi** qismida “davlatning tushunchasi”, “davlatning kelib chiqishi”, “davlatning mohiyati”, “davlat hokimiyati”, “davlat funksiyasi”, “davlatning shakli”, “davlat apparati”, “davlatning siyosiy tizimidagi o'rni”, “demokratiya” kabi hodisalar (kategoriyalar) tahlil etiladi. **Huquq nazariyasi** qismida “huquqning umumiy tushunchasi”, “huquqning vujudga kelishi”, “huquqning mohiyati”, “huquqning shakli”,

“huquqning funksiyalari va prinsiplari”, “huquq ijodkorligi”, “huquq normalari”, “huquqiy munosabatlar”, “huquqni amalga oshirish”, “huquqiy tizim va qonunchilik tizimi”, “qonun ustuvorligi va qonuniylik”, “huquq buzilishi va yuridik javobgarlik” va boshqa muammolar o’rganiladi.

Shunday qilib, davlat va huquq nazariyasi predmetini ijtimoiy hayotning muhim qismi hisoblangan davlat va huquq, ularning vujudga kelishi va rivojlanishining asosiy qonuniyatlari, ularning mohiyati, ijtimoiy vazifasi, funksiyalari, shuningdek, siyosiy va huquqiy ongning namoyon bo’lishi va huquqiy tartibga solishning xususiyatlari tashkil etadi.

Davlat va huquq nazariyasining predmetini inobatga olgan holda uning tabiatini ta’riflash mumkin. Fanimizning tabiati serqirra va nihoyatda mazmunlidir. U yuridik, siyosiy, nazariy – metodologik, fundamental fan hisoblanadi.

Avvalo, davlat va huquq nazariyasi – *ijtimoiy fan* sifatida tavsiflanadi. Chunki, u ijtimoiy tuzumni, jamiyat hayotida davlat va huquqning o’rni, ahamiyati va vazifalarini tahlil etadi. Eng asosiysi, davlat ham, huquq ham ijtimoiy hodisalardir.

Boshqa ijtimoiy fanlardan farqli o’laroq davlat va huquq nazariyasi *yuridik fandir*. Ushbu fan davlat va huquqning mohiyatini, davlat boshqaruvining mazmunini, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning barcha jarayonlarini, qonuniylik, huquq buzilishi va yuridik javobgarlik masalalarini umumnazariy jihatdan o’rganadi.

Davlat va huquq nazariyasini *siyosiy fan* deb hisoblashga barcha asoslar bor. Sababi, davlat va huquq siyosat bilan chambarchas bog’liq. Ya’ni, siyosatni davlat yaratadi, huquq yordamida siyosat mustahkamlanadi, ifodalanadi va amalga oshiriladi. Fanimiz “siyosat”, “siyosiy hokimiyat”, “siyosiy tizim”, “siyosiy demokratiya” kabi hodisalarni bevosita tahlil etadi, ushba tushunchalar bilan ish yuritadi.

Davlat va huquq nazariyasi boshqa yuridik fanlarga nisbatan umumnazariy, *umummetodologik, falsafiy fan* sifatida maydonga chiqadi. Ma’lumki, falsafiy bilim eng yuqori darajadagi nazariy bilimdir. Falsafa barcha ijtimoiy va tabiiy fanlarning poydevorini tashkil etib, ularni ilmiy metodologiyaning umumiy prinsiplari bilan qurollantiradi. Davlat va huquq nazariyasi falsafiy mazmundagi fan bo’lib, davlat va huquq mavjud bo’lishining eng umumiy qonuniyatlarini ochadi. Uning umummetodologik fan ekanligi

shundaki, mazkur fan yurisprudensiyaning asosiy tushunchalari (kategoriyalari)ni, umumiy yondashuvlari va metodlarini ishlab chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi — *fundamental* ahamiyatga molik fan. Fanimizning fundamentalligi — u tomonidan oʻrganiladigan hodisa (obyekt)lar haqidagi bilimlarning chuqur nazariyligi, ilmiy umumlashtirilganligi hamda asoslantirilganligida namoyon boʻladi. Davlat va huquq nazariyasi yaratadigan taʼriflar, qoidalar, ochadigan qonuniyatlari boshqa yuridik fanlar uchun poydevor, umumiy asos, tayanch boʻlib xizmat qiladi.

3-§. Davlat va huquq nazariyasining metodi

Davlat va huquq nazariyasi oʻz mavzusiga kiruvchi masalalarni tegishli yondashish usullari, maʼlum metodlar yordamida oʻrganadi. “*Metod*” iborasini fanga qadimgi yunonlar olib kirganlar. Metod (yunoncha «metodos» soʻzidan olingan boʻlib) — biror narsaga erishish yoʻli, bilish usuli maʼnosini anglatadi. Metod tabiat va ijtimoiy hayot hodisalarini oʻrganish, bilish, tadqiq etish usulidir. Qadimdan olimlar ilmiy izlanish metodlariga katta eʼtibor qaratib kelganlar. Masalan, F. Bekon metodni fonus chiroqqa qiyoslagan, zero, u olimning “yoʻlini” yoritadi, deydi. Ilmiy izlanishning muvaffaqiyati koʻp jihatdan foydalaniladigan usullarning samaradorligiga bogʻliq. Tadqiqot olib borishning usullari, vositalari, metodlarini doimo takomillashtirib borish yangi bilimlarga erishishning, taraqqiyot qonuniyatlarini ochishning ishonchli garovidir.

Davlat va huquq nazariyasining metodi deganda, davlat va huquq masalalarini oʻrganishning, ularga ilmiy yondashishning usuli, yoʻllari, tamoyillari tushuniladi. Fanning metodi amaliyotni, hayotni oʻrganuvchi nazariyadir.

Boshqa fanlarning metodi kabi davlat va huquq nazariyasining metodlari ham *umumiy ilmiy*, *maxsus* va *xususiy ilmiy* usullarga boʻlinadi. *Umumiy ilmiy metodlar* — tabiat, jamiyat va tafakkur hodisalarini oʻrganishda qoʻllaniladigan eng umumiy yondashuvlar, usullar, bilishning umumiy prinsiplaridir. Eng umumiy universal metod — *dialektikadir*. Dialektika nazariyasi — voqeliklarning umumiy aloqadorligi va doimiy rivojlanish holatida boʻlishi toʻgʻrisidagi taʼlimot. Dialektik metod davlat va huquqni oʻzaro aloqada, doimiy

rivojlanishda, o'zgarishda, bir shakldan ikkinchi shaklga o'tishda, mazmunan boyish va takomillashishda, deb qaraydi.

Dialektik metod davlat va huquq hodisalarini tadqiq qilishda obyektiv haqiqatga erishishning asosiy omilidir. Bu metod davlat va huquqning mohiyatini jamiyatning iqtisodiy tuzumi, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy sohalar bilan uzviy bog'liq, deb qaraydi. Bordiyu, davlat va huquqni iqtisodiy asosdan ajratib, tegishli tarixiy shart-sharoitdan uzilgan holda talqin etilsa, ularning mohiyatini ham, rivojlanish qonuniyatlarini ham to'g'ri tushunib bo'lmaydi. Dialektik metodning asosiy talablaridan biri davlat va huquqni *tarixiy* voqealar bilan bog'lab o'rganishdir.

Davlat va huquqni o'rganishda dialektik yondashishning talablaridan yana biri *ilmiy obyektivlikdir*. Ilmiy obyektivlik o'rganilayotgan mavzuning, ya'ni davlat va huquqning jamiyat taraqqiyotining ma'lum bosqichida obyektiv (zaruriyat) tarzida vujudga kelganligini, uning rivojlanishi jamiyatning boshqa sohaları bilan o'zaro bog'liq va aloqadorlikda ekanligini, o'z qonuniyatlari asosida rivojlanishini inobatga olishni talab etadi.

Davlat va huquq nazariyasi ish ko'radigan umumiy metodlaridan yana biri *metafizikadir*. "Metafizika" yunoncha so'z bo'lib, ma'nosi "fizika ketidan keladigan narsa" degani bo'lib, hozirgi paytda fanda "qotib qolgan fikr yuritish usuli" ma'nosida ishlatiladi. Ushbu metoddan foydalanib ilmiy izlanish olib boruvchilar davlat va huquq ilgari mavjud bo'lgan, bundan keyin ham bo'ladi, ular abadiy va o'zgarmasdir, hech qanday boshqa ijtimoiy hodisalar bilan ichki aloqadorlikda emas, ular rivojlanishda emas, qanday bo'lsa shundayligicha saqlanib qoladi, deb fikrlaydilar¹. Metafizika sof ilmiy, ijodiy metod emas, u davlat va huquq hodisalarining tub mohiyatini ochib berolmaydi.

Davlat va huquq nazariyasining umumiy metodlari bilan bir qatorda uning mavzusini yoritishga yordam beruvchi maxsus va xususiy ilmiy metodlari ham mavjud. Bu metodlar quyidagilardan iborat: mantiqiy metod, tarixiy metod, aniq – sotsiologik metod, statistik – matematik metod, sistemali – strukturali o'rganish metodi, qiyosiy-huquqiy metod, kibernetika metodi, ijtimoiy tajriba metodi va boshqalar.

¹Qarang: Давлат ва ҳуқуқ назарияси. // Х. Бобоев ва Х. Одилқориевларнинг умумий таҳрири остида. – Т.: 2000. 12–13-бет.

1. Mantiqiy metod — davlat va huquq hodisalarining mohiyatini, asosiy mazmunini nazariy shaklda, mavhumlashtirilgan tarzda, mantiq qonunlari asosida o'rganish usulidir. U oqilona, asoslantirilgan (isbotlangan) va izchil xulosa chiqarishni nazarda tutadi.

2. Tarixiy metod — davlat va huquqni tarixiy rivojlanish shart-sharoitlariga bog'lab o'rganish usuli bo'lib, unda davlat va huquqning tavsifi va rivojlanish bosqichlari tarixiy xronologik izchilikda, ketma-ketlikda o'rganiladi.

3. Aniq — sotsiologik metod — davlat va huquq masalalarini o'rganishda davlat idoralari faoliyatini, davlat va jamiyat boshqaruvini huquqiy tartibga solish yo'llarini real hayot bilan bog'lab o'rganish usulidir. Aniq — sotsiologik metod quyidagi ilmiy — amaliy usullardan foydalanadi: yozma yoki og'zaki so'rov (anketa) o'tkazish, jamoatchilik fikrini aniqlash va tahlil qilish, statistik ma'lumotlarni va hujjatlarni (arxiv materiallarini) tahlil etish, kuzatuv olib borish intervyu olish, tajriba o'tkazish va boshqalar.

4. Statistik — matematika metodi — yuqoridagi aniq — sotsiologik metod bilan chambarchas bog'liq bo'lib, sud amaliyoti, huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatiga oid amaliyot, boshqa davlat idoralari faoliyatidan kelib chiqadigan statistik ma'lumotlarni umumlashtirish orqali ijtimoiy taraqqiyotning hayotiy jarayonlarini xolis aniqlash va baholash usuli hisoblanadi. Huquqiy hodisalarni, muayyan tarixiy davrdagi arifmetik va geometrik holatlarni o'rganish, tahlil etish ham ushbu metod doirasiga kiradi.

5. Sistemali — strukturali o'rganish metodi — davlat va huquq nazariyasini, uning predmetini mustaqil ijtimoiy tizim (sistema) tarzida o'rganish usuli. Bunda davlat va huquqni jamiyat hayotining boshqa hodisalari tizimida o'rganish, ularning struktura tuzilishini, davlat va huquq hodisalarini tashkil etuvchi tarkibiy elementlarini o'rganish amalga oshiriladi. Bu metod tekshirilayotgan obyekt haqida to'la va atroflicha bilim hosil qilishga yordam beradi.

6. Qiyosiy—huquqiy metod — qiyoslash, taqqoslash, solishtirish, chog'ishtirish orqali davlat va huquq voqeliklarini o'rganish, ularning o'ziga xos jihatlarini, xususiyatlarini aniqlab olish usuli. Masalan, O'zbekistondagi ikki palatali parlamentning mohiyatini, vakolatlari ko'lamini, xususiyatlarini aniqlash uchun dunyodagi boshqa davlatlarning ikki palatali parlamentlarining huquqiy maqomi va vakolatlari bilan qiyoslanadi. Yoki O'zbekiston Respublikasi

Konstitutsiyasining o'ziga xos jihatlarini tushunib olish uchun uni boshqa davlatlarning konstitutsiyalari bilan solishtirib o'rganiladi va hokazo. Qiyosiy — huquqiy usul yordamida davlat va huquqning nafaqat boshqa mamlakatlardagi analoglari (o'xshash hodisalar) bilan farqi aniqlanadi, balki ularning o'tmishdagi, avvalgi bosqichdagi holati bilan hozirgi kundagi holati qiyoslanib, qimmatli ma'lumotlar to'planadi.

Ushbu metod turli davlatlar va huquqiy tizimlarning umumiy va o'ziga xos tomonlarini bilish hamda ana shu asosda davlat va huquq taraqqiyotining qonuniyatlarini ochishga, davlat va huquq sohasidagi hodisalar va jarayonlarni o'zaro solishtirish asosida ular o'rnatilgan o'xshashlik va farqlarni aniqlashga imkon beradi¹.

7. Kibernetik metod — davlat va huquq hodisalarini o'rganishda hozirgi zamon texnikaviy vositalarni qo'llab, huquqiy ma'lumotlarni to'plash, ishlov berish va umumlashtirish usuli. Masalan, bu usul yordamida elektron hisoblash mashinalarini, kompyuter, multimedia va boshqa texnik vositalarini qo'llab, davlat va huquq funksiyalarining istalgan birontasini modellashtirish mumkin. Shu asosda ularning kelgusidagi rivojlanishini bashoratlash mumkin. "Kibernetika" — yunoncha "boshqarish san'ati" demakdir.

8. Ijtimoiy tajriba metodi — davlat va huquqqa oid biron-bir institutni, organi, normani hayotga joriy etishdan avval ularni tajriba o'tkazish yo'li bilan sinab ko'rish usuli. Masalan, O'zbekiston Respublikasida mahalliy darajadagi ma'muriy hududiy birliklarda (viloyat, shahar, tumanlarda) hokimlik lavozimini joriy etishdan avval 1991-yil mobaynida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Rayosatining qarori bilan Toshkent shahar hokimi lavozimi ta'sis etilib, bir yil mobaynida ijtimoiy-huquqiy tajriba — sinov o'tkazildi. Tajriba natijalari umumlashtirilib, 1992-yil 4-yanvarda qabul qilingan "Mahalliy davlat hokimiyati organlarini isloh etish to'g'risida"gi qonun bilan respublikamizning barcha tuman, shahar va viloyatlarida hokim lavozimi joriy qilindi.

Shunday qilib, davlat va huquq nazariyasining metodlari davlat va huquq hodisalarini, ular bilan bog'liq jarayonlarni, bu muhim ijtimoiy-siyosiy institutlarning rivojlanish qonuniyatlarini ochishga yo'naltirilgan ilmiy usullar, yo'llar, tamoyillar va vositalar majmuidir.

¹Qarang: Саидов А., Таджиханов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. I-жилд. Давлат назарияси. — Т.: 2001, 27-bet.

4-§. Davlat va huquq nazariyasining ijtimoiy va yuridik fanlar tizimidagi o'rnini hamda ahamiyati

Davlat va huquq nazariyasi fanini har tomonlama va mufassal tavsiflashda uning boshqa fanlar bilan aloqadorligini ochish muhim ahamiyatga ega. Bu fan barcha ijtimoiy va yuridik fanlar bilan chambarchas bog'liq. Davlat va huquq masalalarini faqat yuridik fanlar o'rganibgina qolmasdan, balki boshqa ijtimoiy fanlar ham o'rganadi. Chunki insonlarning serqirra faoliyati turli-tuman bo'lib, ular huquq vositasida tartibga solinadi, davlat — siyosiy munosabatlarning obyektini sifatida maydonga chiqadi.

Davlat va huquq hamisha ijtimoiy hayotning muhim masalasidir. Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquq hodisalarini tadqiq va tahlil qilishda boshqa fanlar bilan hamkorlik qiladi, ularning yutuqlaridan, ilmiy xulosa va tavsiyalaridan foydalanadi. Davlat va huquq nazariyasi boshqa ijtimoiy fanlar: falsafa, iqtisod, sotsiologiya, siyosatshunoslik, tarix kabi fanlar bilan mustahkam aloqada.

Falsafa hamda davlat va huquq nazariyasi. Falsafa tabiat, jamiyat va tafakkur rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Shu bois, u davlat va huquq masalalarini umumiy tarzda, ijtimoiy hodisa sifatida talqin etadi.

Davlat va huquq nazariyasi fani falsafaning qoidalari va xulosalariga tayangan holda davlat va huquq muammolarini aniqlashtiradi hamda ularning nazariy jihatlarini o'rganadi. Bunda falsafa bilan davlat va huquq nazariyasi bir-birini takrorlamaydi, aksincha, o'zaro to'ldiradi.

Falsafa borliqning ongga, insonning uni o'rab turgan atrof-muhitga munosabatining umumiy qonuniyatlari haqidagi bilimlar tizimidir. Falsafa davlat va huquqning mohiyati, tabiati, uning ijtimoiy hodisalar tizimidagi o'rnini aniqlaydi. Davlat va huquq nazariyasi fani esa davlat va huquqni barcha ko'rinishlari va belgilari bilan bir butun holda batafsil o'rganadi. Agar falsafa davlat va huquqning mohiyatini aniqlash kalitini bersa, davlat va huquq nazariyasi falsafani ijtimoiy taraqqiyot, davlat va huquqning umumiy tamoyillarini, ijtimoiy vazifasi va funksiyalarini ifodalash bilan qurollantiradi.

Falsafaning umumiy qonun va kategoriyalaridan davlat va huquqqa tegishli voqea-hodisalar va jarayonlarni o'rganishda amaliy foydalanish, bir tomondan, davlat va huquq sohasida to'plangan

barcha bilimlarni ilmiy jihatdan umumlashtirib, bu bilimlarni davlat va huquq nazariyasining kategoriyasi sifatida bayon qilish imkoniyatini beradi; ikkinchi tomondan, davlat va huquq nazariyasi fani tomonidan to'plangan bilimlar, ma'lumotlar falsafaning obyektiv qonunlarni ochishi va umumiy kategoriyalarni ishlab chiqishi uchun amaliy ma'lumotlar bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, falsafa fani davlat va huquq nazariyasi uchun poydevor bo'lib, metodologik asos vazifasini bajaradi, davlat va huquq nazariyasi esa falsafa uchun aniq hayotiy ma'lumotlar manbai vazifasini bajaradi.

Iqtisodiy fanlar hamda davlat va huquq nazariyasi. Iqtisodiy fanlar ishlab chiqarish munosabatlari tizimi, xo'jalik hayotini tashkil etish, tadbirkorlik, mehnat, moliya, kredit kabi masalalarni o'rganadi. Davlat va huquq nazariyasi esa davlat va huquqni o'zining asosiy predmeti deb hisoblaydi va ularning iqtisodiy funksiyalarini tahlil etadi. Iqtisodiy fanlar hamda davlat va huquq nazariyasining o'zaro aloqasi davlat va huquqning iqtisodiyotga qanchalik bog'liq ekanligini va ta'sirini aniqlashga imkon beradi.

Sotsiologiya hamda davlat va huquq nazariyasi. Davlat va huquq nazariyasi sotsiologiya fani bilan ham o'zaro aloqada. Chunki sotsiologiya fani ham jamiyatni yaxlit, uyushgan tizim sifatida tadqiq etib, jamiyat a'zolarining, xususan, turli xil jamoalarning, aholi turli qatlamlarining davlatga, huquqqa nisbatan qanday munosabatda bo'lishini, ularning davlat va huquq to'g'risidagi fikr-mulohazalarini real hayotni tahlil etish asosida o'rganadi. Shunga ko'ra, sotsiologiya fani davlat va huquq nazariyasi fani uchun dastlabki amaliy ma'lumotlarni to'plab berish vazifasini bajaradi. Davlat va huquq nazariyasi esa, o'z navbatida, sotsiologiya fani bergan ma'lumotlarni umumlashtirib, ulardan nazariy xulosalar chiqarishda foydalanadi.

Sotsiologiya yagona tizim bo'lmish jamiyat hamda u bilan aloqadorlikda o'rganiladigan alohida ijtimoiy guruhlar, ijtimoiy jarayonlar haqidagi fandir. Sotsiologiya o'zining xulosalarida aniq hayotiy ma'lumotlarga, ijtimoiy tajribaga tayanadi. Barcha ijtimoiy hodisalar, jumladan, davlat va huquq ham sotsiologik tadqiqotlarning obyektiga aylanadi. Sotsiologiya ham falsafa singari, davlat va huquqni bilishning umumiy vositasi hisoblanadi. U davlat va huquqni o'rganish asosida o'zining predmetini chuqurlashtiradi va oydinlashtiradi.

Siyosatshunoslik hamda davlat va huquq nazariyasi.

Siyosatshunoslik fani siyosat, uning shakllari, siyosiy jarayonlar va siyosiy birlashmalar, jumladan, partiyalar, siyosiy hokimiyatga va davlat hokimiyatiga erishish vositalari, fuqarolik jamiyati, davlat va shaxsning o'zaro munosabati kabi hodisalarni o'rganadi. Siyosatshunoslik inson siyosiy madaniyatini ijtimoiy-siyosiy munosabatlar tizimi orqali, ya'ni fuqarolarning huquq va erkinliklarini amalga oshirish orqali o'rganadi.

Davlat va huquq nazariyasining siyosatshunoslik fani bilan bog'liqligi har ikkala fanning ham bir obyektini, ya'ni jamiyat siyosiy tizimining muhim elementi bo'lmish davlat va huquqni ilmiy jihatdan tadqiq etishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunda davlat va huquq nazariyasi davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi, amaliy faoliyatining umumiy qonuniyatlarini o'rgansa, siyosatshunoslik fani davlat va huquqiy siyosatni, aniqrog'i, jamiyatda yuz berayotgan siyosiy hodisalar va jarayonlarni, ya'ni siyosat nazariyasi va amaliyotini o'rganadi. Ularning har ikkalasi bir predmet — davlat va huquqni, davlatning ichki va tashqi siyosatini har tomonlama o'rganadi, ilmiy tadqiqotlar natijasida olingan bilimlar bilan bir-birlarini to'ldiradi. Pirovardida, siyosatshunoslik fani o'zining keng qamrovligiga ko'ra davlat va huquq nazariyasi fani uchun zamindor asoslardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Davlat va huquq nazariyasi tarix fani bilan ham uzviy aloqadordir. Tarix jamiyatshunoslikka oid fan hisoblanadi. U insoniyat madaniy va ma'naviy taraqqiyotining har xil turlari va davrlari, jamiyatning rivojlanish yo'nalishlari va tiklanish bosqichlarini, insoniyatning o'tmishdan kelajak tomon yuksalib borish sabablari va mohiyatini tadqiq etadi. Muayyan xalqlar, davlatlarning turli davrlardagi hayotining aniq shakllari va tajribasini, shuningdek, huquqiy yodgorliklarni ham o'rganadi. Lekin tarix fani uchun vaqt chegaralari muhimdir. U umumlashma xulosalar chiqarmaydi, qonuniyatlarni ochmaydi, ayni shu jihatlari bilan davlat va huquq nazariyasidan farq qiladi.

Shunday qilib, davlat va huquq nazariyasi ijtimoiy fanlar tizimida quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

— *birinchidan*, davlat va huquq nazariyasi ijtimoiy fanlar jumlasiga kiruvchi huquqshunoslikning tarkibiy qismidir. U huquqshunoslikka nisbatan xususiylik, boshqa ijtimoiy fanlarga nisbatan esa alohidalik kasb etadi;

— *ikkinchidan*, davlat va huquq nazariyasi boshqa ijtimoiy fanlar

singari jamiyat ijtimoiy ehtiyojlarining mahsuli sifatida paydo bo'lgan. U boshqa ijtimoiy fanlar bilan birgalikda davlat va huquqqa tegishli voqea-hodisalar va jarayonlarni har tomonlama o'rganadi, boshqa fanlarning metodlaridan foydalanadi. O'z navbatida, davlat va huquq nazariyasi ijtimoiy fanlarni davlat va huquqqa oid aniq ma'lumotlar bilan ta'minlab, ularni nazariy va amaliy ma'lumotlar bilan qurollantiradi;

— *uchinchidan*, davlat va huquq nazariyasi huquqshunoslik fani orqali davlat va huquq bilan shug'ullanayotgan har qanday ijtimoiy fan sohasining ilmiy tadqiqot mavzuidan o'rin egallashi mumkin.

Davlat va huquq nazariyasining barcha ijtimoiy fanlar bilan aloqasi ham ikki tomonlamadir. Davlat va huquq nazariyasi ijtimoiy fanlarning xulosalariga asoslangan holda xilma-xil falsafiy, tarixiy materiallarni umumlashtirib, davlat va huquqning vujudga kelishi sabablarini, taraqqiyot bosqichlarini, davlat va huquqning mohiyatini, mazmuni va shakllarini ochib beradi. Shu ma'noda davlat va huquq nazariyasi boshqa ijtimoiy fanlarni takrorlamaydi, balki to'ldiradi. Bu hol esa davlat va huquq nazariyasi o'zining predmetiga va xususiyatlariga ega ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Bundan yana ham keng qamrovli xulosalar chiqarish mumkin. O'zbekistonda davlatchilikning huquqiy asoslari kuchayib borishi, huquqiy madaniyat, fuqarolarning huquq va erkinliklari, huquqiy ta'limning rivojlanib borishi bilan davlat va huquq nazariyasi hamda barcha ijtimoiy fanlar o'rtasidagi aloqadorlik kuchayib boraveradi.

Yuridik fanlar — ijtimoiy hodisa sifatida davlat va huquqning tushunchasi, mohiyati, tasnifi, kelib chiqishi, rivojlanishi va amal qilinishining umumiy va maxsus qonuniyatlari to'g'risidagi huquqiy bilimlar tizimidir.

Barcha yuridik fanlar diqqat markazida davlat va huquq asosiy o'rin egallaydi. Ayni paytda, har bir yuridik fan davlat va huquqning muayyan tomonlarini, jihatlarini o'rganadi. Shuning uchun huquqshunoslik fanlarining har biri o'zining mustaqil predmetiga ega.

Davlat va huquq nazariyasini barcha huquqiy fanlar bilan qo'shib o'rganish bu fanning predmetini, ahamiyatini va rolini yanada oydinlashtiradi. Barcha yuridik fanlarning o'rganish sohasi va umumiy obyekti — davlat va huquqdir. Har bir huquqshunoslik fani davlat va huquq masalasiga o'ziga xos yondashadi, ularning

har biri o'zining mustaqil predmetiga ega. *Yuridik fanlar quyidagicha klassifikatsiya (tasnif) qilinadi:*

a) **tarixiy-nazariy-huquqiy fanlar** (davlat va huquq nazariyasi, davlat va huquq tarixi, siyosiy ta'limotlar tarixi va hokazo);

b) **maxsus yoki tarmoq huquqiy fanlar** (masalan, fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi, mehnat huquqi, ma'muriy huquq, davlat huquqi, moliya huquqi, yer huquqi, jinoyat protsessual huquqi va boshqalar);

d) **amaliy yuridik fanlar** (masalan, kriminalistika, sud statistikasi, sud buxgalteriyasi va hokazo).

Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar sistemasida umumiy, fundamental va metodologik fan sifatida maydonga chiqdi. Davlat va huquq nazariyasining boshqa huquqiy fanlar bilan aloqasi ana shundan kelib chiqadi. Davlat va huquq nazariyasi maxsus va amaliy huquqiy fanlarning aniq materiallariga tayanadi, ularni nazariy jihatdan umumlashtiradi. Umumiy va fundamental fan sifatida huquqshunoslikning asosiy tushunchalari va qoidalarini o'rganadi.

Davlat va huquq nazariyasi **metodologik fan** sifatida boshqa huquqiy fanlar uchun xususiy yuridik metodlarni va rahbariy prinsiplarni ishlab chiqadi. Davlat va huquq nazariyasi bilan davlat va huquq tarixi fani bir-biri bilan chambarchas bog'langandir. Ularning har ikkisi davlat va huquq borasida bahs yuritadi. Davlat va huquq tarixi davlat va huquqning vujudga kelishi va rivojlanishi jarayonini to'liq, xronologik tarzda o'rganadi.

Tarix va nazariya bir-birisiz bo'lmaydi, biri ikkinchisini taqozo etadi. Davlat va huquq tarixi fani, o'z navbatida, ayrim nazariy xulosalarni chiqaradi, nazariy prinsiplar asosida ish ko'radi. Davlat va huquq nazariyasi fani esa o'z xulosalarini tarixiy materiallar yordamida asoslaydi, bunda u tarixiy metoddan foydalanadi. Har qanday tarixiy faktni nazariyasiz yoritish mumkin emas. Nazariya tarixiy voqealarga yondashish usulini belgilaydi, tarixni ilmiy o'rganish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Davlat va huquq nazariyasi boshqa huquqiy fanlar bilan ham xuddi shunday ikki yoqlama aloqadadir. Demak, davlat va huquq nazariyasi huquqshunoslik fanlari tizimida markaziy, umumlashtiruvchi ahamiyatga ega bo'lish bilan birga, barcha yuridik fanlarning yutuqlarini uyg'unlashtiradi va ularning o'zaro boyishiga yordam beradi.

5-§. Davlat va huquq nazariyasining funksiyalari

Fanning funksiyasi uning e'tibori qanday vazifani bajarishga qaratilganligidan va tabiatidan kelib chiqadi. Davlat va huquq nazariyasi o'z oldiga qo'yilgan vazifani ado etish uchun quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Nazariy bilish (evristik)' funksiyasi. Davlat va huquqni bilish turli darajada bo'lishi mumkin. Ba'zan u davlat va huquqni izohlash yoki tushuntirishdangina (ontologik funksiyadan) iborat bo'ladi. Lekin davlat va huquq nazariyasi bu bilan cheklanmaydi, balki o'rganilayotgan obyektning mohiyatiga chuqur kirib borish orqali yangi qonuniyatlarni ochib beradi. Masalan, davlat va huquqning rivojlanish qonuniyatlarining ochilishi, davlatning iqtisodiy roli va hokazo.

Nazariy bilish funksiyasini amalga oshirish tufayli davlat va huquq nazariyasi davlat va huquq voqeliklarini chuqur va mukammal o'rganish asosida ularning xarakterli belgi va muhim xususiyatlarini ko'rsatib beradi. Davlat va huquqni xuddi shu tarzda tadqiq qilish davlat va huquqning kelgusi rivojlanishi haqida ilmiy bashorat qilish imkoniyatini beradi.

2. Metodologik funksiya. Davlat va huquq nazariyasi yuridik fan sohalariga nisbatan metodologik funksiyani bajaradi. Chunki, har qanday metod – bu amaliy izlanishga yo'naltirilgan nazariyadir. Nazariya fani voqelikni qanchalik to'g'ri aks ettirsa, u bilishning metodi sifatida shunchalik samarali foydalaniladi. Davlat va huquq nazariyasi davlat, huquq, qonunchilik, huquqiy javobgarlik kabi tushunchalarni ishlab chiqadi. Mazkur nazariy tushunchalar tizimi davlat va huquqqa oid masalalar haqida yangi ilmiy bilimlarni yaratish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham davlat va huquq nazariyasi ishlab chiqqan ilmiy tushunchalar, ta'riflar, prinsiplar va qoidalar huquq sohalarini o'rganuvchi boshqa fanlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

3. Amaliy-tajriba funksiyasi. Barcha yuridik fanlardagi singari davlat va huquq nazariyasi fanida ham nazariy bilimlar amaliy faoliyat bilan uzviy qo'shib olib boriladi. Davlat va huquq nazariyasi fani ham amaliyotga yordam ko'rsatadi. Jumladan, u davlat faoliyatini takomillashtirishga, qonunchilikni rivojlantirish va uni

¹ "Evrika" – yunoncha "topdim" degan ma'noni anglatadi.

amalda qo'llanish ishini yaxshilashga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqadi va hokazo.

Yuridik amaliyotni nazariy jihatdan asoslash ham muhim ahamiyatga ega.

4. G'oyaviy-tarbiyaviy funksiya. Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquq to'g'risidagi g'oyalarni aks ettiradi. U kishilarda muhim siyosiy va huquqiy, ya'ni demokratiya, qonunchilik, davlat intizomi, shaxsning huquqi hamda erkinliklari to'g'risida ilmiy tushunchalarni shakllantiradi.

Fanning g'oyaviy funksiyasi davlat va huquq masalasiga dialektik nuqtayi nazaridan yondashishga, dunyoqarashning mustahkamlanishiga, shuningdek, kishilar ongida yangi huquqiy ongni, huquqiy madaniyatni, qonunchilikka hurmat hissini tarbiyalashga yordam beradi.

Biz davlat va huquq nazariyasining eng asosiy funksiyalarini ko'rib chiqdik, xolos. Bulardan tashqari, fanning *siyosiy, tashkilotchilik, prognozlash* kabi funksiyalari ham mavjud. Demak, davlat va huquq nazariyasi quyidagi vazifalarni bajarishga:

1) davlat va huquqning rivojlanish qonuniyatlarini va yo'llarini ochib berishga;

2) davlat organlarining faoliyati va tuzilishini takomillashtirishga;

3) huquq va qonunchilikni takomillashtirishga, qonunlarni sistemalashtirish va kodifikatsiyalashga;

4) huquqni targ'ib qilish, fuqarolarni Konstitutsiya va qonunlarni hurmatlash ruhida tarbiyalashga ko'maklashadi.

II BOB. DAVLAT VA HUQUQNING KELIB CHIQUISHI

1-§. Jamiyat tushunchasi va tuzilishi

«Jamiyat» atamasi ko'p ma'nolidir. Odatda, bu so'zning quyidagi ma'nolari e'tirof etiladi:

— o'zlari uchun umumiy maqsad va manfaatlarni amalga oshirish uchun birlashgan shaxslar guruhi sifatidagi jamiyat (kitobsevarlar jamiyati, nogironlar jamiyati, filatelistlar jamiyati va h.k.). «Jamiyat» so'zi o'zining bu ma'nosida «tashkilot», «uyushma», «birlashma» so'zining sinonimidir;

— insoniyat yoki mamlakat rivojlanishidagi muayyan bosqich sifatidagi jamiyat (ibtidoiy jamiyat, feodal jamiyat, kapitalistik jamiyat, sotsialistik jamiyat, fuqarolik jamiyati va h.k.). Bu yerda «jamiyat» so'zi ko'pincha «bosqich», «davr» so'zlari bilan birga qo'llaniladi;

— insoniyat yoki mamlakat rivojlanishidagi u yoki bu bosqich sifat holatini ifodalovchi jamiyat («iste'mol jamiyati», «axborot jamiyati», «an'anaviy jamiyat va h.k.). Bu holda «jamiyat» so'zidan oldin, albatta, uning sifat holati tavsifi keladi;

— moddiy dunyoning tabiatdan ajralgan va u bilan muayyan tarzda o'zaro aloqa qiluvchi qismini ifodalaydigan o'ta keng tushuncha sifatidagi jamiyat. Bu ma'noda odamlar birlashishining barcha shakllari va odamlarning o'zaro va o'zini qurshagan tabiiy muhit bilan aloqa qilish usullarining majmui jamiyat deb ataladi. So'nggi ta'rif jamiyat tushunchasining falsafiy ta'rifi hisoblanadi.

Jamiyat — shunchaki odamlar majmui emas. Ularni insonning har xil faoliyat turlari, avvalo, moddiy-ishlab chiqarish faoliyati yagona jamiyatga birlashtiradi. Jamiyat mazkur faoliyatni amalga oshirish shakli bo'lib xizmat qiladigan va turli ijtimoiy institutlarda mustahkamlab qo'yiladigan *ijtimoiy munosabatlar*, eng avvalo, ishlab chiqarish munosabatlari yig'indisi hisoblanadi.

Falsafiy lug'atlarda berilgan tavsifga ko'ra, ijtimoiy ma'nodagi *jamiyat* kishilarning makon va zamonda mavjud bo'lgan, turmush tarzi va manfaatlari umumiy bo'lgan kishilarning o'zaro aloqador (uzviy bog'liq) birligidir. «Jamiyat odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o'rtasida amal qiladigan ko'plab munosabatlar majmuasi...»¹

¹Falsafiy qomusiy lug'at. — T.: «Sharq», 2004, 124-bet.

Jamiyat — bu insonlarning umumiy manfaatlar ham ehtiyojlari birligi asosida, ularni qondirish maqsadidagi birikuvi va kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar, aloqadorlik, hamkorlik ifodasidir¹.

Tabiat bilan doimo bog'liq bo'lgan jamiyat unga yanada chuqurroq o'zgartiruvchi ta'sir ko'rsatadi, unga nisbatan jiddiy boshqaruvchi kuchga aylanadi. Bunda boshqaruvchi kuch sifatidagi jamiyat boshqariluvchi tizim sifatidagi tabiat taqdiri uchun yanada ko'proq mas'ul bo'lishiga to'g'ri keladi. Jamiyat tabiiy asosda yuzaga keladi va tabiat bilan o'zaro ta'sirga kirishib, qonuniyatli o'zgarish va rivojlanish jarayonini boshdan kechiradi.

Jamiyatning siyosiy tizimi — muayyan jamiyat siyosiy tuzilishining siyosiy, ijtimoiy, yuridik, mafkuraviy, madaniy normalari tarixiy an'analari va mo'ljallariga bo'ysunuvchi jamiyat siyosiy institutlari, siyosiy rollar, jamiyatni siyosiy tashkil etish tamoyillari, munosabatlari va jarayonlarining yaxlit tartibga solingan majmui. Siyosiy tizim siyosiy hokimiyat tashkiloti, jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, u hokimiyat idoralarining vakolatlari, siyosiy faoliyat holati, jamiyatdagi aholining siyosatda ishtirok etishi xususiyati, barcha siyosiy munosabatlarni o'z ichiga oluvchi siyosiy jarayonlarning izchil kechishini tavsiflaydi.

Siyosiy tizimning turli amal qilish jihatlarini aniqlash — juda muhim va murakkab siyosiy-huquqiy va madaniy jarayon. U yuridik shaklda qayd etiladi (konstitutsiya, qonunda), bu qayd etish hokimiyat, partiyalar, boshqaruv organlari hamda siyosiy tizimning boshqa elementlari vakolatlarini, shuningdek, ular o'rtasidagi munosabatlarni, shu jumladan, davlat boshqaruvi va o'zini o'zi boshqarishni muvofiqlashtirish, markazlashtirilgan va nomarkazlashtirilgan hokimiyat jabhalari kabi muhim o'zaro aloqalarni belgilovchi demokratik jarayon hisoblanadi.

Jamiyat turli ijtimoiy va siyosiy tuzilmalar (institutlar)dan, ya'ni muayyan vazifalarni bajaruvchi barqaror ijtimoiy hamda siyosiy muassasalar, birlashmalar va uyushmalardan tashkil topadi.

Shuningdek, shaxs, oila, millat, ijtimoiy guruhlar, siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari ijtimoiy munosabatlarning

¹ Инсон ҳуқуқлари. Ўқув қўлланмаси. Масъул муҳаррирлар проф. Х. Б. Бобоев ва проф. И. Р. Рамазонов. — Т.: ТДЮИ, 1997, 28-бет.

ishtirokchilari (subyektlari) sifatida maydonga chiqadi. Insonlar ijtimoiy jonzot bo'lganliklari uchun ular birlashmasdan turmush kechira olmaydilar, uyushmasdan mehnat qila olmaydilar. Maqsad, manfaat va ehtiyojlar insonlarni birlashtiruvchi omillardir. Insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning asosiy qismini iqtisodiy munosabatlar, shu jumladan, mulkiy munosabatlar tashkil etadi. Shu bois jamiyatning asosini iqtisodiy, moddiy boyliklar va mulkiy munosabatlar tashkil etadi. Bu munosabatlar jamiyatdagi siyosiy, ma'naviy, madaniy, axloqiy va boshqa munosabatlarning poydevorini tashkil qiladi.

Jamiyat bilan birgalikda uning zaruriy va uzviy qismi bo'lgan *ijtimoiy hokimiyat* ham vujudga keladi. Hokimiyat jamiyatga yaxlitlik, barqarorlik, uyushqoqlik, boshqaruv va tartib baxsh etadi. Hokimiyat ijtimoiy munosabatlarni boshqarib, ularni aniq maqsad sari yo'naltirib turadi. Shunday qilib, ijtimoiy hokimiyat — uyushgan kuch bo'lib, jamiyat a'zolarining irodasini o'ziga bo'ysundiradi. Ijtimoiy hokimiyat ikki turga ajratiladi: nosiyosiy hokimiyat va siyosiy (davlat) hokimiyat. Tarixan birinchi qaror topgan siyosiy tashkilot — bu davlatdir.

2-§. Urug'chilik jamiyati va uning xususiyatlari

Davlat va huquqning kelib chiqishini o'rganish fanimizning oldiga qo'yilgan eng asosiy masaladir. Davlat va huquqning kelib chiqishi sabablarini chuqur va atroflicha tushunib olish uchun ular shakllangan zaminni, ibtidoiy jamiyat tuzumi tarixini o'rganish lozim.

Ibtidoiy jamoa tuzumi — insoniyat tarixidagi eng birinchi ijtimoiy-iqtisodiy jarayondir. Bu jamiyat sinflarni ham, davlat hokimiyati va huquqni ham bilmas edi.

Tarixda shunday vaqtlar bo'lganki, unda davlat ham huquq ham bo'lmagan, kishilar bir necha ming yillar davomida davlat hokimiyatining va huquqiy tartibotning nima ekanligini bilmagan. Bunday holda bizda ibtidoiy jamoa tuzumi davri qanday jamiyat deb ataladi, degan savol tug'iladi.

Bu savolga javob berish uchun avvalambor, bu davrning moddiy yashash sharoitini, iqtisodiy asosini o'rganishimiz zarur.

Ibtidoiy jamoa tuzumining iqtisodiy munosabatlari asosini jamoa

mulkchiligi tashkil qilgan bo'lib, jamoa a'zolari tomonidan yig'ilgan mol-mulk jamoa orasida teng taqsimlanganligi sababli ularda bir-birini talash, bir-biri ustidan hukmronlik qilish degan tushuncha mavjud bo'lmagan.

Shuningdek, bu jamiyatda sinflarning yo'qligi, jamoat mulkchiligining va biz kuzatayotgan boshqa holatlarning bo'lishi ishlab chiqarish kuchlarining, vositalarining va iqtisodiyotning sust rivojlanganligi bilan belgilanadi. Insonlar nihoyatda rivojlanmagan qurollar bilan (suyak) ishlaganlar. Tevarak tabiatni ham, o'zlarining shu tabiatdagi o'rnini ham anglab yetmaganlar. Tabiat inijliklariga qarshi turish va hayot qiyinchiliklarini yengish uchun kishilar to'da-to'da bo'lib, birgalashib hayot kechirganlar, yovvoyi hayvonlar hujumiga qarshi himoyalanişgan va mehnat qilishgan.

Insoniyat davlat paydo bo'lguniga qadar o'z taraqqiyotida uzoq yo'lni bosib o'tgan. Davlat ham, huquq ham bo'lmagan ibtidoiy jamiyat bir-biridan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan farq qiladigan yovvoyilik, varvarlik va sivilizatsiya kabi uch bosqichni bosib o'tgan.

Yovvoyilik davri ham uch bosqichga bo'linadi:

1. Yovvoyilikning quyi bosqichi — bu bosqich “odamzodning go'dakligi” deb ta'riflanadi. Kishilar ham o'zlarining dastlabki joylarida, tropik yoki subtropik o'rmonlarda yashaganlar. Ularning ovqatlari yig'ib-terib yeyiladigan, ya'ni ishlab chiqarilmaydigan — mevalar, yong'oqlar, o'simlik ildizlaridan iborat bo'lgan. Bu davrning asosiy yutug'i — ma'noli nutqning paydo bo'lishi, ya'ni kerakli bo'lgan narsalarni tushuntira olishidir.

2. Yovvoyilikning o'rta bosqichi — ushbu bosqichda ovqatlar qatoriga baliq qo'shiladi va olovdan foydalanish boshlanadi. Toshdan qurol yasash paydo bo'ladi, odamlar iqlim va joyga bog'liq bo'lmay qoladilar va yer yuzining ko'pgina qismiga joylasha boshlaydilar.

3. Yovvoyilikning yuqori bosqichi — bu bosqich o'q-yoy ixtiro qilingan vaqtdan boshlanadi. Ularning doimiy ovqatlari qatoriga parranda va hayvonlar kiradi. Ov esa mehnatning tarmoqlaridan biri bo'lib qoladi. Guruh-guruh bo'lib yashashning ba'zi alomatları, yog'och idishlar, uy anjomlari paydo bo'la boshlaydi. Endilikda olov bilan bolta ro'zg'or ishlarida keng foydalaniladigan bo'ladi.

Bu davrni qisqa qilib tabiatning tayyor mahsulotlarini ko'plab o'zlashtirish davri deyiladi.

Varvarlik davri ham o'z navbatida uch bosqichga bo'linadi:

Varvarlikning quyi bosqichi — bu bosqichda kulolchilik paydo bo'ladi, hayvonlarni qo'lga o'rgatish va urchitish hamda o'simliklarni ekib o'stirish vujudga keladi. Jamiyat taraqqiyotiga tabiiy sharoitlar ta'siri kuchayadi.

Varvarlikning o'rta bosqichi — bu bosqich uy hayvonlarini qo'lga o'rgatishdan, g'arbda ovqat bo'ladigan ekinlarni sug'orish vositasi bilan ekish va imoratlar uchun quritilgan xom g'isht hamda tosh ishlatishdan boshlanadi. Bu bosqich uchun podalarning paydo bo'lishi va cho'ponlar qabilalarining shakllanishi taalluqlidir.

Varvarlikning yuqori bosqichi — bu bosqichda temir rudasini eritishdan boshlanib, harfli yozuvning ixtiro qilinishi va uning og'zaki ijodini yozib olish uchun qo'llanishi natijasida *sivilizatsiyaga* o'tadi.

Bu davrni qisqa qilib — chorvachilik va dehqonchilikning joriy etilishi davri, inson faoliyati yordamida tabiat mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish usullarini o'zlashtirish davri deyiladi.

Biz ko'rib chiqqan bu ikki davrda davlat va huquq bo'lmagan. Bu davrlar hali iqtisodiy taraqqiyotning juda sekin va past darajada borishi bilan tavsiflanadi.

Ibtidoiy jamiyatning iqtisodiy tuzumi xususiyatlari uning ijtimoiy tuzilishiga va ma'naviy hayotiga, hokimiyatning tavsifi va ijtimoiy normalarning mohiyatiga ta'sir ko'rsatmasdan sira iloji yo'q.

Jamiyatning asosiy bo'g'ini va uni boshqarishning birlamchi shakli urug' bo'lib, bu o'zaro qondosh bo'lgan kishilarning shaxsiy ittifoqi edi. Urug'larning hudud va til jihatidan yaqinligiga ko'ra birlashishi **qabila** hisoblanadi. Bir necha qabilalarning birlashishi esa qabilalar ittifoqini tashkil etadi.

Ushbu ibtidoiy jamiyatda ijtimoiy boshqaruv quyidagicha bo'lgan:

— urug'lar tepasida urug'ning umumiy yig'ilishida katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan va ko'pchilik hurmatini qozongan, obro'li shaxslardan saylab qo'yiladigan oqsoqollar yoki harbiy boshliqlar turgan.

Qabilalar va jamoalar oqsoqollar kengashi tomonidan boshqarilgan.

Urug'chilik tuzumining iqtisodiy munosabatlariga urug' ishlarini

boshqarish tizimi va ijtimoiy hokimiyatni tashkil etish tartibi to'g'ri kelardi.

Bu sharoitda hokimiyat butun jamiyatga tegishli edi. Birgalikda hayot kechirishning hamma masalalari: ishlab chiqarish faoliyati, urush olib borish, diniy marosimlar o'tkazish, kishilar o'rtasida nizolarni hal qilish va boshqa masalalar umumiy yig'ilishida ko'rib chiqilar va hal etilardi.

Urug' a'zolarining majlisi (umumiy yig'ilishi) uning oliy hokimiyat organi edi. Oqsoqollar imtiyozlardan foydalanmasdilar, alohida boshqarish yoki majbur etish apparatlariga ega emasdilar va ularning qo'llaridagi hokimiyat birdan-bir shaxsiy ma'naviy obro'lariga hamda barcha urug' a'zolarining ularga bo'lgan hurmati va qo'llab-quvvatlashlariga tayanardi. Urug' oqsoqollari va harbiy boshliqlari istalgan vaqtda umumiy yig'ilish tomonidan almashtirilishi mumkin bo'lgan, ular o'z funksiyalarini urug'ning nazorati ostida amalga oshirganlar. Urug' yig'ilishining qarori uning hamma a'zolari uchun majburiy bo'lgan.

Ibtidoiy tuzumdagi ijtimoiy hokimiyat ancha obro'li, real va samarali boshqarishga qodir bo'lgan.

Ijtimoiy hokimiyat organlari va vakillarida jamoat fikridan boshqa hech qanday majburlash usuli bo'lmagan. Kishilar jamiyatda amal qiladigan xulq-atvor va yurish-turish qoidalariga so'zsiz rioya qilganlar.

Yuqorida keltirilgan fikrlar, ijtimoiy hokimiyatning xususiyatlari ibtidoiy jamoa tuzumi davrida hokimiyat o'zini-o'zi boshqarish va ibtidoiy demokratiya ko'rinishida bo'lganligini ko'rsatadi.

Ibtidoiy tuzumda amal qilgan xulq-atvor va yurish-turish qoidalari yig'indisi **ijtimoiy normalar** bo'lib, jamoaning turmushdagi, mehnatdagi va oiladagi munosabatlarini tartibga solgan, barcha urug' a'zolarining irodasini ifodalagan. Ijtimoiy normalarga — odat, axloq, diniy va boshqa normalar kirgan. Ibtidoiy davrdagi ijtimoiy normalar o'sha tarixiy davr sharoitining va ishlab chiqarish munosabatlarining mahsuli bo'lgan.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi bilan jamiyatni boshqarishning urug'-qabiladoshlik shakli o'z ahamiyatini yo'qota borgan, metall eritish va metall qurollar tayyorlash ishlab chiqarish vositalarining takomillashish omili bo'ldi. Bu hol jamiyatning

iqtisodiy negizi rivojlana borib, ma'naviy hayoti o'zgarishiga olib keldi. Ibtidoiy jamiyat iqtisodiyotning o'sishiga, sifat jihatidan yangi ishlab chiqarish usuliga o'tishiga **yirik ijtimoiy mehnat** taqsimoti hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdi.

Ibtidoiy jamiyatning quyidagi beshta yirik mehnat faoliyati yo'nalishlari bo'lgan: **ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdogarchilik.**

Odamlar yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirish oqibatida, uy hayvonlariga aylantirishni va ko'paytirishni o'rganadilar. Bu ish mehnatning asosiy sohasiga aylanib, yer haydash yoki ov qilishga nisbatan ancha foydali bo'lgan.

Shunday qilib, **mehnatning chorvachilik turi dehqonchilikdan ajralib chiqdi.** Bu **dastlabki yirik ijtimoiy mehnat taqsimoti** edi. Mahsulot ishlab chiqarishning ortishi kundalik mehnat miqdorini ham ko'paytira bordi. Yangi ish kuchini jalb etishga ehtiyoj tug'ildi. Ushbu ehtiyojni urush oqibatida asir tushganlar hisobidan qondirilgan, ya'ni ular qulga aylantirilgan.

Qullar mehnatidan foydalanish va mehnat qurollarining takomillashuvi oqibatida ayrim insonlar qo'lida ortiqcha mahsulotning paydo bo'lishi jamiyatda xususiy mulkni keltirib chiqargan. Shunday qilib, xususiy mulk kelib chiqdi va jamiyat sinflarga bo'linadi, ya'ni quldorlar va qullar yoki ekspluatatorlar va ekspluatatsiya qiluvchilar.

Keyinchalik, metall asboblarni quyish va kulolchilik hamda to'qimachilikning rivojlanishi **ijtimoiy mehnatda ikkinchi yirik bo'linishga** — **dehqonchilikdan hunarmandchilikning ajrab chiqishiga** olib keladi. Alohida guruh kishilar turli xil mehnat qurollari va uy anjomlari tayyorlash bilan shug'ullana boshladilar. Endi hunarmandchilikda ixtisoslashish avj oldi. Dehqonlar ham, chorvadorlar ham, hunarmandlar ham mahsulotni bevosita ayriboshlash uchun ishlab chiqara boshladi, ya'ni tovar xo'jaligi bilan birga savdogarchilik rivojlandi.

Kishilik jamiyatining bu tariqa rivojlanishi **uchinchi yirik ijtimoiy mehnat taqsimotiga olib** keldi. Sivilizatsiya ishlab chiqarish bilan shug'ullanmasdan, faqat mahsulotlarni ayriboshlash bilan mashg'ul bo'ladigan sinfni — **savdogarlar sinfini** vujudga keltiradi. Endilikda birinchi marta shunday bir sinf paydo bo'ldiki, u ishlab chiqarishda

hech bir ishtirok etmasa ham, ishlab chiqarishda rahbarlik ishini umuman va butunlay o'z qo'liga oladi va ishlab chiqaruvchilarni iqtisodiy jihatdan o'ziga itoat qildiradi, har ikki ishlab chiqaruvchi o'rtasida yo'qotib bo'lmaydigan vositaga aylanadi va ularning ham ikkisini ekspluatatsiya qiladi.

Bu davrga kelib yer ham xususiy mulkka aylanadi, boyliklar ozchilikni tashkil etgan ekspluatatorlar sinfi qo'lida to'planishi tezlashadi, shu bilan birga kambag'allar soni ham ko'paya borgan.

Umumiy mulk o'rniga xususiy mulk pirovard natijada mulkiy tengsizlikni yuzaga chiqarib, jamiyatni antagonistik sinflarga bo'lib yuboradi. Endi jamiyatni boshqarishning urug'-qabiladoshlik shakli bularning hammasini o'z ichiga sig'dira olmasdi va oqibatda urug'doshlik tuzumi o'rni quldorlik davlatiga bo'shatib berdi.

Davlat urug'doshlik jamiyatidagi ijtimoiy hokimiyatdan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

— *birinchidan*, davlat fuqarolarning hududiy bo'linishiga ajratishdan iboratdir, urug'doshlik tizimida qon-qarindoshlik aloqalari tufayli hududga bog'liq bo'lmagan urug'doshlik ittifoqlari bo'lgan. Bu urug'doshlik ittifoqlari buzilgan, fuqarolar o'zlarining ijtimoiy huquq va burchlarini qaysi urug' va qabilaga mansub ekanliklaridan qat'i nazar, yashash joylariga qarab amalga oshira boshlaydilar;

— *ikkinchidan*, davlat urug'chilik tashkilotidan endi aholi bilan sig'isha olmaydigan ijtimoiy-siyosiy hokimiyatni ta'sis etish bilan farq qiladi. Ijtimoiy hokimiyat qurollangan kishilarning maxsus otryadi, armiya, politsiyadan, qamoqxona va har xil majbur etish muassasalari singari zo'rlash apparatidan iborat. Ularning hammasi urug'doshlik tuzumiga yot va noma'lumdur;

— *uchinchidan*, ijtimoiy-siyosiy hokimiyatni saqlash uchun fuqarolarga soliqlar solingan. Davlat amaldorlari ijtimoiy hokimiyatga va soliqlar undirish huquqiga ega bo'lib, jamiyat organlari sifatida jamiyat ustida hukmron bo'lib turgan. Uning hokimiyati endi obro'-e'tiborga, jamiyat a'zolarining izzat-hurmatiga emas, balki kuchiga tayanadi. Maxsus maddohlar ularning manfaatini qo'riqlab, muqaddas va daxlsiz darajaga ko'taradi.

Ibtidoiy jamoa tuzumining va davlatning paydo bo'lishi turli xalqlarda ular hayotining ichki va tashqi muayyan sharoitlariga qarab turlicha sodir bo'lgan.

Qadimgi Afinada urug'doshlik jamiyati ichida avj olgan sinfiy antagonizmdan bevosita davlatning sof sinfiy shakli paydo bo'ldi.

Rimda huquqsiz, Rim fuqaroligidan mahrum bo'lgan polebeylar g'alabasi urug'doshlik tuzumini parchaladi va uning xarobalari o'rnida davlat paydo bo'ldi.

Germanlarda davlat boshqa hududlarni bosib olishning bevosita natijasi sifatida paydo bo'ldi.

3-§. Ibtidoiy jamiyatda ijtimoiy hokimiyat va ijtimoiy normalar

Ibtidoiy jamoa tuzumida odamlar urug' jamoasiga birlashib yashaganlar, mehnat qurollariga, mehnat mahsulotlariga ega bo'lganlar. Ular tomonidan topilgan mahsulot kundalik ehtiyojlari uchun zo'rg'a yetib turgan. Birovlarning boshqalar ustidan hukmronligi, ya'ni hokimiyat bo'lmagan. Jamoadagi barcha ishlar umumiy yig'ilishda hal qilingan. Urug' oqsoqollari urug'doshlar bilan bamaslahat ish tutganlar. Odamlar shu jamoada amal qiladigan xulq-atvor va yurish-turish qoidlariga rioya qilgan. Agarda jamoada o'rnatilgan axloq va odat qoidalari buzilsa, u butun urug' yig'inida muhokama qilingan va tegishli jazo belgilangan. Alohida muhim ishlar, harbiy yurishlar, ov, mulkni bo'lish masalalarini hal etilishi uchun ibtidoiy jamiyatning oliy organi — **oqsoqollar kengashi** chaqirilgan va kun tartibiga muhim masala qo'yilib, ko'pchilik fikri asosida yagona to'xtamga kelingan. Oqsoqollar kengashini, asosan, jamoaning katta yoshdagi a'zolari tashkil etgan.

Ibtidoiy jamiyatdagi ijtimoiy jamoa a'zolari saylagan **oqsoqollar** tomonidan boshqarilgan. Har bir jamoadan bittadan oqsoqol saylangan va bu oqsoqollar kengashini tashkil qilgan. **Oqsoqollar kengashini** esa barcha oqsoqollar ichidan saylangan, yoshi ulug', ko'pni ko'rgan, obro'li, dono kishi boshqargan. Ibtidoiy jamiyatda majburlov apparati degan tushuncha bo'lmagan, balki jamoani oqsoqollar o'zlarining shaxsiy obro'si bilan boshqarganlar.

Ibtidoiy jamiyatda ijtimoiy munosabatlar odat va axloq normalari bilan tartibga solingan. **Odat normasi** — kishilarning ko'p marta takrorlanganligi natijasida munosabatlarni tartibga solish vositasiga aylangan va shu tariqa avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xulq-atvor qoidalaridir. **Axloq** — jamoaning barcha a'zolari uchun ma'qul bo'lgan, umumiy yurish-turish qoidalariga aytiladi.

Odat va axloq normalari ibtidoiy jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy me'yoriy qoida sifatida xizmat qilgan. Odat va axloq normalari buzilgan taqdirda, oqsoqollar kengashida muhokama qilingan hamda turli xil jazolar qo'llanilgan. Ibtidoiy jamiyatdagi jazo tizimi jamoa izzasi, darra urish va qabiladan haydab yuborish kabi turlardan iborat bo'lgan. Qabiladan haydab yuborish eng og'ir jazo hisoblangan. Qabiladan haydalgan odam ochlikdan o'lib ketadi yoki yovvoyi hayvonlarga yem bo'lishi mumkin edi.

4-§. Davlat va huquqning paydo bo'lishi haqidagi nazariyalar

Davlat va huquqning paydo bo'lishi haqidagi tushuncha va tasavvurlar dunyo olimlari tomonidan turli xil tarzda talqin qilinadi. Har bir olim o'z nuqtayi nazarini ilgari suradi. Ushbu nazariyalarni birortasini noto'g'ri deb bo'lmaydi. Chunki fan o'zaro qarama-qarshi fikrlar asosida takomillashadi va rivojlanadi.

Davlat va huquqning paydo bo'lishi masalasiga to'xtalishdan oldin tarixga murojaat qilish lozim. Negaki, davlat paydo bo'lmagan davrda ham yer yuzida hayot bo'lgan va insonlar turmush kechirganlar. Davlat paydo bo'lgunga qadar insoniyat davlatsiz hayot kechirgan.

Insoniyat ibtidoiy jamiyatdan to davlat paydo bo'lgunga qadar ibtidoiy odamlar to'dasi davri, ibtidoiy jamoa davri va ibtidoiy jamoaning yemirilishi davrlarini boshidan kechirgan. Muayyan davrlarning o'tishi bilan davlatsiz jamiyat hisoblanmish ibtidoiy jamiyat o'z o'zini davlatli jamiyatga bo'shatib berdi va shu asnoda davlat va huquq shakllandi.

Davlat va huquq bir vaqtda paydo bo'lgan. Davlat va huquq bir biridan alohida paydo bo'lmaydi, balki ular bir vaqtda paydo bo'ladi va bir-birini taqozo etadi. Davlat huquqsiz, huquq esa davlatsiz vujudga kelmaydi.

Davlatning paydo bo'lishi haqida bir qancha olimlar turli xil nazariyalarini ilgari suradilar va o'z g'oyalarini isbotlashga harakat qiladilar.

Davlatning paydo bo'lishi haqida quyidagi nazariyalar mavjud: sinfiy nazariya, diniy nazariya, patriarxal nazariya, shartnoma

nazariyasi, zo'rlik nazariyasi, psixologik nazariya, irrigatsiya nazariyasi.

Sinfiy nazariya. Bu nazariya XIX asrning ikkinchi yarmida G'arbiy Yevropada vujudga kelgan bo'lib, XX asrning 90-yillarigacha hukmronlik qilgan. Mazkur nazariya vakillari K. Marks, F. Engels va V. Lenin hisoblanadi. Ularning fikricha, davlat iqtisodiy sabablar, ijtimoiy mehnat taqsimoti, ortiqcha mahsulot va xususiy mulkning vujudga kelishi, jamiyatning qarama-qarshi iqtisodiy manfaatlarga ega sinflarga ajralishi tufayli vujudga kelgan deyiladi.

Diniy nazariya — o'rta asrlarda hukmron bo'lgan. Hozirgi davrda boshqa nazariyalar bilan birgalikda Yevropa va boshqa qit'alarga tarqalgan. Mazkur nazariya vakillari A. Avgustin, F. Akvinskiy, Mariten, Marselar hisoblanib, davlatni xudo tomonidan yaratilganligi xususida o'z fikrlarini bildiradilar. Ular butun hokimiyat xudoniki, degan g'oyani ilgari suradilar. Davlatni boshqarayotgan shaxs, ya'ni hukmdor podsho, xudoning yerdagi vakili hisoblanib, uning amriga itoat qilmaslik xudoga shak keltirish bilan bab-barobar, deb tushunadilar.

Patriarxal nazariyaning mohiyati shundaki, uning mualliflarining fikricha davlat oila andozasi bo'yicha vujudga keladi. Mazkur nazariya tarafdorlarining ta'kidlashicha, **davlat** — oilaning taraqqiy etishi natijasida paydo bo'lgan. Dastavval oila paydo bo'lgan, so'ngra oila o'sib urug'ga, urug' qabilaga, qabila esa davlatga aylangan, deyiladi. Monarx hokimiyati esa go'yo oilaning barcha azolariga rahbarlik qiladigan otadan meros bo'lib o'tgan, deb hisoblaydilar. Ushbu nazariya Yunonistonda (qadimgi Gretsiyada) paydo bo'lgan va Aristotel asarlarida asoslab berilgan, XVII asrda yashagan ingliz olimi Filmerning «Patriarx» asarida rivojlantirilgan. Muallif Injilga asoslanib, Odam atoning hokimiyatni xudodan olib, o'zining katta o'g'li patriarxga, u esa o'zining avlodlari bo'lgan qirollarga berganligini isbotlashga harakat qilgan.

Shartnoma nazariyasi XVII va XVIII asrlarda vujudga kelgan bo'lib, ushbu nazariya vakillarining ta'kidlashicha, hokimiyat xalq tomonidan, xalqning monarx bilan bitishuvi natijasida o'rnatiladi, deyilgan. Gollandiyada ushbu nazariyani Gugo Grotsiy va Spinoza, Angliyada Lokk va Gobbs, Fransiyada Jan Jak Russo, Rossiyada A.N. Radishchev rivojlantirgan. J. Russo ushbu nazariya bo'yicha

«Ijtimoiy shartnoma» nomli kitob yozgan boʻlib, mazkur kitobda u «Agar monarx hokimiyatni suiisteʼmol qilsa, xalq qoʻzgʻalon koʻtarishga va monarxni taxtdan agʻdarishga haqli boʻlgan», deydi.

Zoʻrlilik nazariyasi vakillari fikriga koʻra (Gumplovich, Kautskiy) davlatning kelib chiqishida zoʻrlilik harakati, bir xalqning boshqa xalq tomonidan bosib olinishi yotadi. Davlat gʻolibning hokimiyatini mustahkamlash uchun tuziladi.

Psixologik nazariya tarafdorlari G. Tarrrd, Z. Freyd va L.I. Petrajitskiylardir. Bu nazariya davlatning kelib chiqishini kishilarning hukmronlikka va boʻysunishga ehtiyoji bilan izohlaydi. Rus olimlari Korkunov va Petrajitskiylar davlat insonning boʻysunishga intilishi orqasida paydo boʻladi, deb hisoblaydilar. Psixologik nazariya xalqni alohida xususiyatlarga ega boʻlgan kishilarga boʻysunishni istovchi passiv omma, deb ataydi.

Irrigatsiya nazariyasi davlatlarning kelib chiqishi ularning ilk shakllari Sharqda ulkan irrigatsiya inshootlarini qurish va ulardan foydalanish bilan bogʻliqlikni ifodalaydi. Ushbu nazariya nemis olimi Vittifogelning «Sharq istibdodi» asarida ifodalab berilgan. Shuningdek, Oʻzbekiston hududida davlatning paydo boʻlishi ham bevosita irrigatsiya nazariyasi bilan bogʻliqdir.

Huquqning paydo boʻlishi haqida olimlar turli xil nazariyalarni ilgari suradilar:

Tabiiy huquq nazariyasi — ushbu huquq nazariyalarining eng qadimiy turi hisoblanadi. Ushbu nazariya vakillari huquqning oʻzida adolatning mutlaq, oʻzgarmas ibtidosini mujassam etganligidan kelib chiqadilar. Huquq tabiatan mavjud, uni hech kim oʻylab topmagan, u xuddi inson kabi tabiiydir.

Huquqning tarixiy nazariyasi — mazkur nazariya vakillari huquqni tabiatan mavjudligini inkor etishadi, yaʼni huquq aslo tabiatan paydo boʻlmagan, balki huquq tarixan paydo boʻlgan va rivojlangan, deb hisoblaydi. Yerga ekilgan urugʻ kabi, u xalqning ongida oʻsib boradi va adolat qonunlar shaklida namoyon boʻladi. U yoki bu xalqning tarixiy hayoti huquqni qanday koʻrinishga keltirsa, u shunday boʻlib qoladi.

Huquqning psixologik nazariyasi vakillarining taʼkidlashicha, huquqning kelib chiqishi va rivojlanishi shaxs yoki shaxslar guruhining psixologiyasi bilan izohlanadi. Huquq psixologik

yo'nalishlar, turli kechinmalar, hissiyotlar va instinktlarning mahsulidir, deb uqtiriladi.

Huquqning diniy nazariyasi XVII–XVIII asrlarda vujudga kelgan bo'lib, asosiy vakili Foma Akvinskiy hisoblanadi. Uning davrida amaldagi huquqning asosini ilohiy qonunlar va tabiiy huquqlar tashkil qiladi, deb e'lon qilingan. Bu nazariyani islom dini va katolik cherkov namoyandalari qo'llaydilar.

Huquqning kelib chiqishini tushuntirishda teologik nazariya tarafdorlari asosiy qonunlar insonga xudo tomonidan beriladi, deb ko'rsatilgan diniy kitoblarga tayanganlar. Masalan, Qur'on, Injil, Tavrot.

Huquqning sinfiy nazariyasi vakillarining ta'kidlashicha, huquq tabiiy ham, tarixan ham, hatto psixologik holda ham vujudga kelmagan, balki huquq hukmron sinfnings manfaatini himoya qilish uchun davlat bilan bir vaqtda unga siyosiy qurol sifatida maydonga chiqqan, deyiladi.

Ularning fikricha, huquqning paydo bo'lishida uchta bosqich mavjud bo'lgan: *birinchi bosqich* – odatning mutlaq hukmronligi davri; *ikkinchi bosqich* – odat bilan huquqning bir vaqtda amalda bo'lish davri; *uchinchi bosqich* – huquqning mutlaq hukmronlik davri.

Mazkur nazariya vakillari huquqning tezda odat o'rnini egallamaganligi, balki asta-sekinlik asosida, vaqt o'tishi bilan odat huquqqa o'z o'rnini bo'shatib berganligini isbotlashga harakat qilganlar. Sinfiy nazariya vakillari huquqni paydo bo'lishining asosiy sababi sifatida odat normasiga asosan hamma teng huquqli bo'lganligini, bu esa iqtisodiy jihatdan hukmron sinfga, ya'ni quldorlarga to'g'ri kelmaganligi tufayli odat normalaridan voz kechilganligi va buning o'rniga quldorlar tomonidan huquq normalarining shakllantirilganligini ta'kidlaydilar.

III BOB. DAVLAT VA HUQUQNING JAMIYAT TIZIMIDAGI O'RNI

1-§. Davlat va jamiyatning o'zaro nisbati

Davlat — jamiyat rivojlanishining mahsuli. Jamiyat rivojlanishining muayyan bosqichida alohida siyosiy institut — davlat yuzaga keladi va rivojlanadi. Davlat jamiyatga tashqaridan kiritilgan kuch emas, u jamiyatning o'zidan kelib chiqqan, uni o'ziga bo'ysundiruvchi va boshqaruvchi kuchdir.

“*Davlat*” va “*jamiyat*” tushunchalari aynan bir xil tushunchalar emas. “Jamiyat” keng qamrovli hodisa, voqelik bo'lib, “davlat” jamiyatning tarkibiga kiruvchi bir qism, alohida elementdir. Jamiyat va davlat o'rtasidagi nisbat nafaqat ularning bir-biridan farqi, balki tarkibiy (strukturaviy) tuzilishi va bajaradigan ijtimoiy vazifalari bilan izohlanadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, jamiyat mamlakat aholisining hammasini qamrab oluvchi murakkab ijtimoiy organizm bo'lib, insonlarning o'zaro aloqalari mahsuli, eng avvalo, ular hayotining ishlab chiqarish, moddiy ne'matlarni o'zaro ayirboshlash va iste'mol qilish bilan bog'liq tashkiliy tuzilmadir. Davlat esa jamiyat ichidan ajralib chiqib, uni boshqarish uchun vujudga keltiriladigan siyosiy tashkilotdir.

Davlat — hokimiyat tepasidagi siyosiy kuchlarning alohida tashkiloti.

Davlat ibtidoiy tuzumdagi urug'doshlik tashkilotidan quyidagi belgilarga ko'ra farq qiladi. *Birinchi* — davlatdan ajralgan butun aholi bilan bir bo'lmagan *ijtimoiy-siyosiy hokimiyat*. Bu hokimiyat qurollangan kishilarning alohida otryadlariga — dastavval qirol askarlariga, keyinchalik armiya, politsiya, turmalar va boshqa majburlov muassasalariga va nihoyat, odamlarni boshqarish bilan maxsus shug'ullanadigan amaldorlarga tayanadi.

Ikkinchi belgi — jamoa a'zolarining qondoshlik belgisiga ko'ra emas, balki *hududiy belgiga ko'ra bo'linishi*, ya'ni davlat fuqaroligining o'rnatilishi. Monarxlar (qirollar, knyazlar va h.k.)ning devor bilan o'ralgan saroylari atrofida savdo-sotiq va hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi aholi joylashgan shaharlar rivojlangan. Boy zodagonlar ham shu yerda joylashgan. Aynan shaharlarda odamlar qarindoshlik emas, balki, avvalo, qo'shnichilik

munosabatlari bilan bog'langan. Vaqt o'tishi bilan qishloqda ham qarindoshlik aloqalari o'rnini qo'shnichilik munosabatlari egalladi.

Ommaviy (ijtimoiy-siyosiy) hokimiyatni va uning apparatini (amaldorlar, armiya, politsiya, turmalar va h.k.) saqlab turish uchun aholidan urug'doshlik tuzumi davrida ma'lum bo'lmagan *solliqlar* yig'iladi. Bu davlatning *uchinchi belgisidir*.

Davlatning vujudga kelishi sabablari va asosiy qonuniyatlari yer yuzidagi barcha shaharlar uchun deyarli o'xshash bo'lgan. Biroq jahonning turli mintaqalarida, turli xalqlarda davlatning tashkil topish jarayoni ba'zan juda muhim o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Ular geografik muhit, u yoki bu davlat tashkil topishining muayyan tarixiy shart-sharoitlari bilan bog'liq edi. Afina davlatining vujudga kelishi davlat tashkil topishining klassik shakli hisoblanadi. Ya'ni, u ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning zaruriy qonuniyatlari asosida paydo bo'lgan. Keyinchalik boshqa xalqlarda ham davlatning shakllanishi shu yo'ldan bordi. Afinaliklar davlatining vujudga kelishi, umuman, davlat tashkil topishiga yorqin namunaviy misoldir, chunki u, bir tomondan, sof ko'rinishda, tashqi yoki ichki tazyiqsiz yuz bergan, boshqa tomondan, ayni holda davlatning ancha rivojlangan shakli — demokratik respublika bevosita urug'doshlik tuzumidan kelib chiqqan. Bu davlat tashkil topishining barcha muhim tafsilotlari bizga yaxshi ma'lum. Rimda urug'doshlik jamiyati bu jamiyatdan tashqaridagi haq-huquqsiz, biroq majburiyatlarga ega bo'lan ko'p sonli plebeylar qurshovidagi mahdud aristokratiyaga aylangan; plebeylarning zodagon — patritsiylar ustidan g'alabasi eski urug'doshlik tuzumini ag'darib tashladi va uning vayronalarida davlat bunyod etdi. Ko'p o'tmay bu davlat bag'rida aristokratiya va plebs chatishib ketdi. Keyinchalik Rim imperiyasini zabt etgan german qabilalarida davlat o'zgalar hududini bosib olishning bevosita natijasi sifatida vujudga keldi. Urug'doshlik tuzumi bu hududlarda hukmronlik qilish imkoniyatiga ega emas edi. Binobarin, davlatning shakllanish jarayoni ba'zan mazkur jamiyat uchun tashqi omillar, masalan, qo'shni qabilalar yoki mavjud davlatlar bilan urush ta'sirida tezlashar edi. German qabilalari quldorlik tuzumi amal qilgan Rim imperiyasining hududlarini bosib olishi natijasida g'oliblarning harbiy demokratiya bosqichidagi urug'doshlik tashkiloti o'rnida ko'p o'tmay feodal davlat tashkil topdi.

2-§. Jamiyat siyosiy tizimida davlatning o'rni

Tarixan olib qaraganda davlatni dastlabki siyosiy tashkilot deb hisoblash mumkin. "*Siyosat*" iborasi ruscha "politika" – yunoncha "polis", ya'ni shahar – davlat degan so'zlarning tarjimasida ma'nosida ishlatiladi. Davlatning siyosiylik shundaki, u hukmronlikka intilgan va erishgan ijtimoiy guruhlarining (sinflarning) manfaatini ifodalovchi tashkilot sifatida maydonga keldi. Keyinchalik ijtimoiy (guruhlar, qatlamlarning) manfaatlarini ifoda etuvchi boshqa uyushmalar, tashkilotlar, partiyalar vujudga kelib, o'ziga xos siyosiy tashkilotlar yig'indisi, majmui, tizimi hosil bo'ldi.

So'nggi asrlardagi sinfiy va demokratik jamiyatlarda davlatdan tashqari muayyan ijtimoiy kuchlarning, guruhlar va qatlamlarning manfaatlarini ifodalovchi turli siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari, ayollar va yoshlarning jamoat birlashmalari, sanoatchilar va fermerlarning tashkilotlari kabilar faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Ayni vaqtda ular siyosatga muayyan ta'sir o'tkazmoqda. Biroq shunga qaramasdan davlat jamiyatning siyosiy tizimida markaziy o'rinni egallaydi.

Buning sababi quyidagi omillar bilan izohlanadi:

1. Davlat manfaatlari o'zaro sig'ishmaydigan turli ijtimoiy guruhlar, qatlamlar, sinflar bemaqsul ziddiyati va o'zaro qarama-qarshiligining muqobili sifatida yuzaga keldi va faoliyat ko'rsatadi.

2. Davlat birgalikda hayot kechirish maqsadida uyushgan insonlarning ittifoqi, turmush faoliyatining tashkiliy shakli hisoblanadi. Insonlarning davlat bilan bo'ladigan tarixiy, mafkuraviy, ijtimoiy-iqtisodiy aloqalari "fuqarolik" degan kategoriyada o'zining mujassam siyosiy-huquqiy ifodasini topadi. "Davlat jamoasi"ning har bir a'zosi davlatning mavjud bo'lishidan manfaatdor. Chunki, davlat vositasida shaxsiy daxlsizlik va erkinlik, oila va mulk muhofazasi, shuningdek, shaxsiy hayot xavfsizligi kafolatlanadi. Shu tariqa individ (shaxs) dastlabki barqaror siyosiy sifatlariga ega bo'lib, mamlakat siyosiy hayotining ishtirokchisiga aylanadi.

3. Davlatning vujudga kelishida jamiyatning ijtimoiy – sinfiy tabaqalanishi muhim rol o'ynaydi. Bundan shu ma'no chiqadiki, davlat iqtisodda hukmron sinfningsiyosiy tashkiloti sifatida namoyon bo'ladi.

4. Davlat o'z ijtimoiy manfaatlarini qondirish uchun birlashgan

insonlar dastlabki siyosiy faoliyatining mahsulidir. Bu siyosiy voqealarning umumuniversalligi bilan bog'liq. Siyosiy hayot ommaviy hokimiyat faoliyati va mamlakatning butun hududi miqyosida kechadi. Shu bois davlat siyosiy hayotni tashkillashtirish shakli sifatida maydonga chiqadi. Davlat qonunchilik hujjatlari yordamida "siyosiy o'yin qoidalarini" belgilaydi. Davlat mamlakat miqyosida siyosiy hayotning shakli sifatida jamiyat siyosiy tizimi bilan aynan mos keladi. Davlat o'zining vazifasi va funksional xususiyatlari (tavsifi) bilan siyosiy tizimning bir qismi sifatida namoyon bo'ladi.

5. Davlat – jamiyatning siyosiy tizimi bilan fuqarolik jamiyati o'rtasidagi bog'lovchi va muvofiqlashtiruvchi muhim bo'g'indir. U jamiyat manfaati uchun zarur umumijtimoiy funksiyalarni bajaradi. Masalan, transport, aloqa, uy-joy qurilishi, energetika ta'minoti, ekologiya sofligini ta'minlash, ta'lim tizimini tashkil etish, va h.k. sohalarida davlat amalga oshiradigan faoliyat butun jamiyatning umumiy manfaatlarini aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq, xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbayidir. Xalq bu hokimiyatni vakillik demokratiyasi (saylab qo'yiladigan davlat hokimiyati organlari orqali) va bevosita demokratiya yo'li bilan amalga oshiradi. Bevosita demokratiya shakllariga fuqarolarning davlatni boshqarishda, referendumda ishtirok etish huquqi, shuningdek, jamoat birlashmalariga uyushish huquqi kiradi. Fuqarolar bu huquqlarni turli jamoat tashkilotlariga uyushish yo'li bilan amalga oshirishi mumkin. Bunday tashkilotlar qatoriga siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari, yoshlar tashkilotlari va har xil ijodiy uyushmalar kiradi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi I bobining mazmunidan kelib chiqib, siyosiy tizimga O'zbekiston xalqi siyosiy faoliyati tashkiliy shakllarining majmui, deb ta'rif berish mumkin. Bunda davlatga xalq siyosiy faoliyatini tashkil etishning oddiy shakli emas, balki asosiy shakli sifatida qaraladi, chunki boshqa shakllar davlatga nisbatan yordamchi xususiyatga egadir. Ular davlat oldida turgan vazifalarni hal qilishga nodavlat tuzulmalar vositasida yordam beradi, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda barcha fuqarolar ishtirok etishiga imkoniyat yaratadi, davlat hayotida demokratiya asoslari yanada kengayishiga ko'maklashadi. Jamiyat siyosiy tizimida

davlatning asosiy oʻrni va roli davlat tizimining asosiy unsuri deb aytilish imkonini beruvchi bir qancha xususiyatlar bilan belgilanadi.

Birinchidan, davlat Oʻzbekiston Respublikasi koʻp millatli xalqining siyosiy tashkiloti, yaʼni ijtimoiy, mulkiy mavqei, irqi, millati, kasb-kori va hokazolardan qatʼi nazar, jamiyatning barcha aʼzolarining tashkilotidir. Shu bois, davlat butun xalq tashkiloti sifatida, siyosiy tizimning boshqa tarkibiy qismlariga qaraganda kengroq ijtimoiy imkoniyatlarga ega boʻladi.

Ikkinchidan, davlat xalq manfaatlarining rasmiy ifodachisi sifatida, mulkning barcha shakllari rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratadi.

Uchinchidan, davlat maxsus davlat apparatiga ega boʻladi. Boshqa tarkibiy qismlardan farqli oʻlaroq, bu apparat organlariga hokimiyat vakolatlari beriladi. Bunday vakolatlarga huquqni muhofaza qilish tizimi ega boʻladi. Bu tizim tarkibiga majburlov vazifalarini bajaruvchi ichki ishlar, soliq, bojxona, prokuratura va milliy xavfsizlik organlari kiradi.

Toʻrtinchidan, siyosiy tizimning boshqa unsurlaridan farqli oʻlaroq, davlat organlari oʻz vakolatlari doirasida normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilishga, shuningdek, ularning ijrosi ustidan nazorat tizimiga ega boʻladi. Jamoat tashkilotlari normativ hujjatlar qabul qilish huquqiga ega. Bu normativ hujjatlar faqat mazkur jamoat tashkiloti aʼzolariga nisbatan tatbiq etiladi.

Beshinchidan, davlat suverenitetga, yaʼni davlat hokimiyatining barcha siyosiy partiyalar, muassasalar, fuqarolar va nodavlat tashkilotlariga nisbatan ustunlikka egadir. Suverenitetga ega boʻlgan holda, davlat oʻzini oʻzi tashkil etadi va umummajburiy xulq-atvor qoidalari (qonunlar) qabul qiladi. Shu bilan davlat qonunlar chiqarish orqali siyosiy tizimga kiruvchi barcha tashkilot, muassasa, birlashmalarning huquqiy maqomini belgilab qoʻyadi.

Shunday qilib, davlat jamiyat siyosiy tizimida alohida oʻrin egallaydi va undagi munosabatlarni tartibga solishda asosiy rol oʻynaydi.

3-§. Davlat va fuqarolik jamiyati

Davlat — har qanday jamiyatda siyosiy hokimiyatning eng muhim organidir. Davlat jamiyatning umumiy ishlarini boshqaruvchi

alohida organ sifatida amal qiladi. Davlat — jamiyatning siyosiy tashkilotlari tizimida muhim, lekin yakka-yu yagona bo'g'in emas: unga partiyalar va boshqa tashkilotlar ham kiradi. Biroq jamiyatda suveren hokimiyatga faqat davlat ega bo'ladi. Davlat hokimiyatining ustunligi muayyan tarzda uning universalligi (davlat hokimiyatining kuchi mazkur mamlakatning butun hududi, barcha aholisi va jamoat tashkilotlariga nisbatan tatbiq etiladi), vakolatlarida (davlat hokimiyati unga da'vo qiluvchi boshqa har qanday g'ayri konstitutsiyaviy va muvoziy tuzilmalarni bekor qilishi mumkin), shuningdek, boshqa ta'sir ko'rsatish vositalarining mavjudligida (masalan, qonunchilik, odil sudlod) ifodalanadi.

Fuqarolik jamiyatining izchil shakllanishi, shaxs va davlat o'zaro munosabatlarining madaniylashuvi jamiyatdagi munosabatlarni uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Siyosiy munosabatlar sohasida davlat haqli ravishda yetakchi o'rin egallaydi, bunda u fuqarolik jamiyatiga bog'liq bo'ladi, ya'ni uning faoliyati har qanday jamiyat manfaatlariga taalluqli umumiy ishlarni bajarishi bilan belgilanadi.

Fuqarolik jamiyati odamlarning ijtimoiy va shaxsiy manfaatlari hamda huquqlarini ifodalash va himoya qilishga safarbar etilgan ixtiyoriy uyushmalari (diniy tashkilotlar, jamoat birlashmalari, partiyalar, kasaba uyushmalari, shirkatlar va hokazo) timsolida davlat bilan alohida siyosiy munosabatlarga kirishadi.

Fuqarolik jamiyatining rivojlanish darajasi qancha yuqori bo'lsa, davlatning demokratik faoliyati uchun asoslar shuncha ko'proq bo'ladi. Va aksincha, fuqarolik jamiyati yaxshi rivojlanmagan bo'lsa, avtoritar va totalitar hokimiyat tuzumlari mavjudligi uchun asoslar ko'proq bo'ladi. Fuqarolik jamiyatining rivojlanish darajasi aholi qatlamlarining qamrab olinganlik darajasi bilan emas, balki bu jamiyatda tan olinadigan shaxs erkinligining ta'minlanishi holati bilan belgilanadi.

Fuqarolik jamiyatida davlat barcha mulkdorlar huquqiy jihatdan teng himoya qilinishini ta'minlaydi, xususiyl mulkni daxlsiz deb e'lon qiladi, ijtimoiy zarurat tufayli mulk olib qo'yilgan holda unga tovon to'lanishi kafolatlanadi. Mulknı natsionalizatsiya qilishga yo'l qo'yilmaydi. Bunday jamiyatda mehnat erkin bo'lib, davlat tomonidan ham, jamiyat tomonidan ham rag'batlantiriladi, majburiy mehnat taqiqlanadi, individual va kollektiv mehnat erkinligi

kafolatlanadi. Davlat aholini ish bilan to'la ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratadi, kasb-hunar ta'limi va yangi ixtisos olish dasturini amalga oshiradi, mehnatga tayyorlash va ishsizlik bo'yicha nafaqalar to'lanishi yo'lga qo'yiladi.

Jamiyatni davlatning yalpi homiyligidan ozod qilishda uni «tungi qorovul» darajasiga tushirib qo'yish yaramaydi. Barcha ijtimoiy tuzilmalarda tub o'zgarishlar qilinayotgan sharoitda aynan davlat yangi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni yuzaga keltiradigan birlashtiruvchi kuchga aylanishi lozim. Davlat ta'sirisiz jamiyatni amalda o'zgartirish mumkin emas. Uning inson huquqlarini himoya qilish sohasidagi bozor islohotlarining salbiy oqibatlarini yengillashtirishga qaratilgan faoliyati, ayniqsa, muhimdir. Davlatning ijtimoiy vazifasi daromadlarni jamiyatning turli qatlamlari o'rtasida soliq tizimi, davlat budjeti va maxsus ijtimoiy dasturlar yordamida qayta taqsimlashdan iborat.

Uzoq muddatli, istiqbolli maqsad sifatida davlat fuqarolarning moddiy holatini tenglashtirishga harakat qilishi lozim. Nafaqat yuridik, balki haqiqiy tenglikka erishish — tarixan qisqa fursatda erishib bo'lmaydigan vazifa. Biroq bu ulkan ma'naviy imkoniyatni o'zida mujassamlashtirgan tenglik g'oyasi rad etilishini anglatmaydi.

Jamiyatimizning rivojlanish yo'llarini aniqlash, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarga davlatning aralashuvi chegaralarini, mulkni taqsimlashda uning tartibga soluvchi rolini, davlat ijtimoiy funksiyasining o'sishini va uning o'z fuqarolariga munosib turmush sharoitini yaratish uchun javobgarligi (mas'ulligi) kuchayishini asoslash huquq fanining muhim vazifasidir.

O'zbekistonda tenglik, adolat va yuksak ma'naviyatga asta-sekin erishishni ta'minlovchi huquqiy davlatni shakllantirish yangi demokratik jamiyat modelining muhim jihatidir.

4-§. Davlat va huquqning o'zaro munosabati

Davlat va huquq — jamiyat tadrijiy rivojlanishining muhim omillari, hozirgi zamon jamiyatining muqarrar yo'ldoshlaridir. Davlat va huquq nazariyasi — jamiyatshunoslikning tarkibiy qismi, amaliy yurisprudensiyaning g'oyaviy negizi sifatida davlat va huquqni ilmiy tadqiq etadi. Davlat faoliyati, qonunlar qabul qilish va ularni amalga oshirish, fuqarolarning huquqlarini ta'minlash, jamoat

tartibini saqlash siyosiy-huquqiy nazariya qoidalari bilan uzviy bog'liqdir.

Davlat singari huquq ham nafaqat eng muhim, balki eng murakkab ijtimoiy hodisalar qatoriga kiradi. Davlat va huquqning asl mohiyatini anglashga, ularning sermazmun faoliyatini ochishga qadimdan katta qiziqish mavjud.

Masalan, Rim yuristlari huquqning nimaligini tushunish va uning jamiyat hayotidagi o'rnini aniqlashga harakat qilib, huquq mazmuni faqat bir belgi yoki ma'no bilan cheklanmasligiga e'tiborni qaratgan edilar. Ulardan biri (Pavel) huquq bir necha ma'noda qo'llanilishini qayd etgan. Birinchidan, huquq «hamisha odilona va oqilona bo'lgan narsa»ni anglatadi — bu tabiiy huquq. Ikkinchidan, huquq «muayyan davlatda hammaga yoki ko'pchilikka foydali bo'lgan narsa» ma'nosida keladi — bu fuqarolik (sivil) huquqi.

Jamiyat va davlatning rivojlanishiga qarab odamlarning huquq haqidagi tasavvuri o'zgarib borgan. Ko'plab har xil huquqiy g'oyalar, nazariyalar va yondashuvlar paydo bo'ldi, biroq Rim yuristlari yaratgan huquq qoidalari (ayniqsa, fuqarolik huquqida) anchagina takomillashgan ko'rinishda bo'lsa-da hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Huquq tushunchasi, shuningdek, davlat va huquq, huquq va qonunning o'zaro nisbati haqida bahslar nafaqat uzoq tarixiy o'tmishda, balki XX asrda ham davom etgan. Bu bahslar hozir ham to'xtagani yo'q. Hozirgi tadqiqotchilar ham o'z o'tmishdoshlari kabi huquqni ta'riflashga asosan ikki xil yondashadilar.

Pozitivistik yondashuv nafaqat davlat va huquqning uzviyligiga qarab mo'ljal oladi, balki davlatni huquqning birdan-bir manbayi deb hisoblaydi. Bunda huquq «hukmron sinfnining qonun darajasiga ko'tarilgan davlat irodasini ifodalovchi va ijtimoiy munosabatlarning qat'iy tartibga soluvchi vosita sifatida amal qiluvchi umumma'rifiy, rasman belgilangan davlat majburlov normalari tizimi» sifatida ta'riflanadi. Mazkur yondashuvda huquq to'la yoki deyarli to'la ravishda qonunga, aniqrog'i — davlat tomonidan qabul qilingan va ta'minlanadigan normativ-huquqiy hujjatlarga tenglashtiriladi.

Huquqqa nisbatan **neopozitivistik** yondashuv huquq tushunchasini davlatga bu qadar qattiq bog'lamaydi. Bunda huquq «erkinlik, huquqlar va majburiyatlar darajasini belgilash yo'li bilan kishilik jamiyatini oqilona tashkil etish maqsadida ijtimoiy munosabatlarni

normativ tartibga solishning umumiylik va umummajburiylikka da'vogar bo'lgan, ezgulik, odillik, insonparvarlik va atrof-tabiiy muhitni saqlash prinsiplariga asoslangan huquqiy idealning odatlar, an'analar, pretsedentlar, referendum qarorlari, korporativ, davlat va xalqaro normalardagi ifodasini o'zida mujassamlashtirgan ijtimoiy institut» sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvda huquq qonun va qonun osti hujjatlariga tenglashtirilmaydi. Qonun ezgulik, odillik va insonparvarlik g'oyalari o'zida mujassamlashtirgan, mazmunida huquqiy ideal o'z aksini topgan taqdirdagina huquqiy deb hisoblanadi. Bu yondashuv ancha oqilona ekanligiga qaramay, amalda birinchi — pozitivistik yondashuvga qaraganda kamroq tarqalgani va torroq qo'llanilishining asosiy sababi ana shunda.

Pozitivistlar davlatni huquq bilan va aksincha, huquqni davlat bilan uzviy bog'lab, nazariy va amaliy jihatdan huquq real hayotda davlat tomonidan bevosita qabul qilinadigan yoki tasdiqlanadigan, hamma uchun majburiy xulq-atvor qoidalari (normalar) ko'rinishida amal qilishidan kelib chiqadilar. Bu normalarni buzgan shaxslarga nisbatan har xil davlat ta'siri choralari qo'llaniladi.

Davlat va huquq bir-biri bilan uzviy bog'liq, biroq ayni vaqtda, nisbatan mustaqil hodisalardir. Davlat huquqiy hujjatlar qabul qilsa, ularga rioya etilishini ta'minlasa va bu huquqiy hujjatlarda qo'yilgan talablar bajarilmagan taqdirda majburlov chorasi qo'llasa, huquq, o'z navbatida, davlatning barcha organlari, mansabdor shaxslari va tashkilotlari uchun majburiy bo'lgan xulq-atvor qoidalarini belgilash yo'li bilan davlatga faol ta'sir ko'rsatadi. Huquq normalari yordamida davlat organlari, mansabdor shaxslari va tashkilotlarining maqomi mustahkamlanadi, ularning faoliyat doirasi, tarkibi, amal qilish va o'zaro munosabatlari tartibi belgilanadi.

Davlat va huquqning o'zaro nisbati to'g'risidagi masala bo'yicha fanda azaldan ikki xil yondashuv mavjud. Birinchi etatistik yondashuv, u davlatning huquqdan ustunligidan kelib chiqadi. Bu yondashuvga ko'ra, huquq davlat faoliyatining mahsuli, uning (davlatning) mahsuli sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv milliy yuridik adabiyotimizda ancha keng tarqalgan. Masalan, huquq davlatga nisbatan "tobe" holatda bo'ladi, deb hisoblangan. Mazkur yondashuvga huquqda davlatning «dumi»ni ko'rishga moyil siyosiy talqin amaliy asos bo'lib xizmat qilgan. Huquq tushunchasiga davlat

tomonidan qabul qilinuvchi normalar majmui sifatida formal-dogmatik yondashuv nazariy asos bo'lgan.

Davlat va huquqning o'zaro nisbatiga yana bir yondashuv tabiiy-huquqiy qarashlar ta'sirida yuzaga kelgan. Davlat tushunchasini «ijtimoiy shartnoma»dan olgan tabiiy huquq maktabi namoyandalari davlat huquqni cheklashidan kelib chiqqanlar. Bu, ularning fikricha, tabiiy qonunning daxlsizligidan va unga asoslangan individning subyektiv ommaviy huquqlari uzviyligidan kelib chiqadi. Ushbu yondashuv nuqtayi nazaridan, huquq davlatdan hech shubhasiz ustundir. Huquq davlat tashkil topishidan oldin yuzaga keladi. Biron-bir davlat va biron-bir hokimiyat huquqning dastlabki manbayi bo'lishi mumkin emas. Ya'ni, huquqni davlat yaratmaydi.

Ko'rib chiqilayotgan muammoga nisbatan uchinchi yondashuv ham mavjud bo'lib, u yuqorida qayd etilgan yondashuvlarni muayyan darajada birlashtirish va ayni vaqtda, davlat va huquqning aloqasini baholashda chegaradan chiqmaslik imkonini beradi. Bu yondashuvga ko'ra, davlat va huquq o'rtasidagi bog'lanish yuqorida qayd etilgan darajada uzil-kesil sabab-oqibat aloqalariga ega emas, davlat huquqni yaratadi yoki huquqdan davlat yaraladi. Bu aloqa ancha murakkab bo'lib, ikki taraflama bog'liqlik xususiyatiga ega: davlat va huquq bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi, demak, ular o'rtasida funksional bog'lanish mavjud.

Mazkur yondashuv davlat va huquq o'rtasidagi teran aloqalarni aniqlash, bir yoqlamalikka yo'l qo'ymaslik, huquq davlatga nima berishini tushunib yetish va ayni vaqtda, huquqni ta'minlashda davlatning haqiqiy rolini aniqlash imkonini beradi. Bunday bog'lanishlar tahlili butun ijtimoiy amaliyot uchun juda muhim ahamiyatga ega.

Davlat va huquq o'rtasidagi aloqaning ikki taraflama xususiyatini tan olish mazkur masalaning huquqni tushunishga nisbatan tor normativ yondashuv ruhidagi talqini («huquqni davlat yaratadi» va sh.k.)ga chek qo'yish imkonini beradi. Ayni vaqtda, bu yondashuvda, «huquqni keng tushunuvchi» ba'zi bir ta'limotlarda bo'lganidek, davlatning huquqqa nisbatan roli inkor etilmaydi. Huquqiy nihilizm (huquqni mensimaslik) qay darajada xavfli bo'lsa, davlat nihilizmi ham shu darajada xavflidir. Davlat va huquqning aloqasi boshqacha tasavvur qilinadi: davlat huquqni yaratmaydi, balki bir tomondan, unga tobe kuch, boshqa tomondan esa —

huquqning qudrati, uning ijtimoiy tizimdagi salohiyatini quvvatlovchi va kuchaytiruvchi qudratli vosita hisoblanadi. Davlat huquqdan huquqning o'zi bunga izn bergan darajadagina ijtimoiy jarayonlarni boshqarish vositasi sifatida foydalanadi.

5-§. Davlatning huquqqa ta'siri

Davlat huquqiy qoidalarni yaratishning bevosita manbayi va ularni amalga oshiruvchi asosiy kuchdir. Davlat hokimiyati alohida tashkiliy tuzilma sifatidagi huquqning mavjudligi uchun amaliy ahamiyatga egadir. U huquq yordamida namoyon bo'ladi va huquqning mohiyatiga ham kirib boradi.

Davlat huquqqa "homiylilik qiladi", ya'ni uning ijro etilishini ta'minlaydi, davlat siyosati maqsadlariga erishish uchun huquqning imkoniyatlaridan foydalanadi. Ayni vaqtda, davlatning huquqqa ta'sirini mutlaqlashtirish va unga huquqni faqat davlat vositasi, belgisi yoki atributi deb biluvchi etatistlar nuqtayi nazaridan yondashish ham yaramaydi. Nafaqat davlat, balki huquq ham nisbatan mustaqil bo'lib, o'z shakllanishi va faoliyatining tegishli qonuniyatlariga egadir. Bundan huquq davlatga nisbatan mustaqil ahamiyatga ega, degan xulosa kelib chiqadi. Huquqqa davlat vositasi sifatida qarash o'rinni bo'lsa, u holda davlat ham huquqqa nisbatan ayni shunday vosita ekanligini tan olish lozim bo'ladi.

Davlatning huquqqa ta'siri huquq ijodkorligi va huquqni amalga oshirish sohasida, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Huquq davlatning bevosita ishtirokida shakllanadi. Biroq davlat nafaqat huquqni shakllantiradi, balki huquqni muayyan yuridik shaklga (normativ yuridik hujjat, sud pretsedenti yoki ma'muriy pretsedent va b.) solib, huquqni yaratish jarayonini nihoyasiga yetkazadi. Davlat huquqni institutsiyaviy darajada yaratadi. Huquqning yuzaga kelish sabablarini esa ishlab chiqarishning moddiy usuli, jamiyatning iqtisodiy rivojlanish xususiyati, uning madaniyati, xalqning tarixiy an'analaridan izlash kerak. Bu muhim holatni e'tiborga olmaslik shunga olib keladiki, davlat faoliyati huquqning birdan-bir manbayi sifatida tan olinadi. Yuridik pozitivizmning asosiy kamchiligi ana shunda. Davlat huquqning yaratuvchisi deb hisoblangan.

Huquq davlatga mutlaqo bog'liq bo'lmagan holda vujudga keladi, degan yondashuvlarga ham qo'shilish qiyin. Davlatning yaratuvchilik

faoliyatisiz huquqning vujudga kelishini tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Ayni vaqtda, huquqni yaratish jarayonida davlat o'ziga xos rol o'ynaydi. Davlatning huquqni yaratish borasidagi ijodiy roli quyidagilardan iborat:

1) davlat huquq ijodkorligi faoliyatini amalga oshiradi. Davlat u yoki bu munosabatlar (faoliyat)ni huquqiy tartibga solish zarurligini, eng oqilona yuridik shaklni (qonun, farmon, qaror va boshq.) aniqlaydi, umumiy normalarni shakllantiradi va davlat hokimiyati kuchi bilan ularga formal-yuridik xususiyat baxsh etadi;

2) davlat ayrim odat va axloq qoidalarini ma'qullash orqali ularga huquqiy mazmun, kuch bag'ishlaydi. Ayrim huquqiy tizimlarda huquqni yaratishning mazkur usuli yetakechilik qiladi. Masalan, islom huquqining vujudga kelishi shundayki, davlat asosan islom ta'limotida ishlab chiqilgan normalarni tasdiqlagan. Huquq tarixida huquqiy ta'limot yaratgan tamoyil va qoidalarga davlat umummajburiy tus bergan hollar ham ma'lum;

3) amalda shakllangan va mavjud munosabatlarni majburiy yuridik qoidalar deb tan olish va ularga yuridik tus berish hollari ham uchraydi. Shunday qilib, odat va pretsedent huquqi shakllanadi, normativ shartnomalarning qoidalari umumiy huquqiy normalar sifatida tan olinadi.

Shu tariqa davlat huquq manbalari tizimining rivojlanishini ta'minlaydi. Ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlardan, jamiyatdagi siyosiy vaziyatdan kelib chiqib, davlat huquqiy xulq-atvorning turlari va vositalarini tanlashga ta'sir ko'rsatadi. Shu ma'noda, davlat jamiyatdagi huquqiy muhitni boshqaradi, uning davr ruhi bilan hamohang tarzda yangilanishini ta'minlaydi.

Huquqni amalga oshirishda ham davlat muhim rol o'ynaydi. Tarixiy tajriba davlatsiz huquqiy qoidalarni amalga oshirish mumkin emasligidan dalolat beradi. Davlatning vazifasi aynan shunda namoyon bo'ladiki, u o'z faoliyati bilan fuqarolar, ularning tashkilotlari manfaatlari va ehtiyojlarini qondirish maqsadida qonunlarni yaratadi. Davlatning faolligi – jamiyat hayotida huquqiy asoslar qaror topishining muhim sharti. Davlat faollik ko'rsatishi shart, aks holda u o'ziga yuklatilgan vazifani bajara olmaydi va natijada davlat hokimiyati o'zining ahamiyatini yo'qotadi.

Bundan tashqari, davlat huquqni va jamiyatdagi huquqiy

munosabatlarni muhofaza qilishni ta'minlaydi. Davlat majburlovi huquq bajarilishining kafolati hisoblanadi. Huquqning ortida doimo davlat kuchi, uning obro'si turadi. Davlat majburlovi mavjudligining o'ziyoq huquqni qo'riqlaydi. Shu tariqa huquqiy tartibot ta'minlanadi va mustahkamlanadi.

Binobarin, davlat ijtimoiy makonda huquqning keng tarqalishiga imkoniyat yaratadi, ijtimoiy munosabatlarning ishtirokchilariga huquqqa binoan ish ko'rish, qonuniy yo'l tutish majburiyatini yuklaydi.

Albatta, davlatni huquqqa ta'sirining chegaralari mavjud. Bu, eng avvalo, huquqning tartibga solish salohiyati, davlat va davlat tuzilmalarining mazkur ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlarda huquqning amal qilishini ta'minlash imkoniyatlari bilan belgilanadi. Davlat huquqdan uning asl vazifasiga zid ravishda foydalanishi mumkin emas. Shu sababli davlatning huquqdan yanada oqilona va jamiyat manfaatlari yo'lida foydalanish imkonini beruvchi ilmiy asoslangan yuridik siyosatini ishlab chiqish nihoyatda muhimdir.

6-§. Huquqning davlatga ta'siri

Huquq davlatga muhtoj bo'lganidek, davlat ham huquqqa muhtojdir. Davlatning huquqqa bog'liqligi: 1) davlatning ichki tuzilishi va 2) uning faoliyatida namoyon bo'ladi.

1. Tarixiy tajriba davlat huquqsiz mavjud bo'la olmasligini tasdiqlaydi. Huquq davlat tuzilishini rasmiylashtiradi va davlat mexanizmidagi ichki o'zaro munosabatlarni tartibga soladi. Davlatning shakli, davlat apparatining tarkibi, davlat organlari va mansabdor shaxslarining vakolatlari huquq vositasida mustahkamlab qo'yiladi. Huquq hokimiyatning qonunga xilof ravishda tortib olinishiga (uzurpatsiya qilinishiga) qarshi yuridik kafolatlar yaratadi. Shunday qilib, davlat tuzilmalari o'rtasidagi munosabatlar huquqiy tartibga solinadi, ya'ni huquqiy munosabatlarga aylanadi.

2. Davlat jamiyatga o'z hokimiyatini o'tkazishining ikki usuli ma'lum: birinchisi — totalitar davlatlarga xos bo'lgan zo'rlik ishlatish usuli; ikkinchisi — ijtimoiy jarayonlarni huquqiy vositalar yordamida boshqarish usuli. So'nggi usul rivojlangan demokratik davlatlarga xos. Binobarin, hozirgi zamon demokratik davlati o'z faoliyatini

huquqsiz amalga oshira olmaydi. Huquq davlat faoliyatining zarur jihatini tashkil etadi. Mazkur sifat huquqqa xosdir, chunki u ijtimoiy tartibga solish vositasi sifatida yagona bo'lib, undan foydalanish zarurligi davlatga bog'liq bo'lmagan obyektiv omillar bilan belgilanadi.

Umuman olganda, huquqning davlatga nisbatan tashkilotchilik roli quyidagilardan iborat:

a) huquq davlatga uning aholi, ayrim shaxs bilan o'zaro munosabatlarida ta'sir ko'rsatadi. Huquqning qadr-qimmati, asosan, shaxsning uyg'un va izchil rivojlanishi, uning huquq va erkinliklarini ta'minlashi bilan belgilanadi;

b) huquq davlat faoliyatini yuridik jihatdan rasmiylashtiradi, davlatning muhofaza qilish va majburlov harakatlarining qonuniyligini ta'minlaydi. Davlat faoliyati huquq yordamida yuridik talablarning qat'iy chegarasiga solinadi, yuridik shakl kasb etadi;

d) huquq yordamida davlat faoliyatining mezonlari, davlat idoralarining vakolatlari aniqlanadi, fuqarolarning shaxsiy hayotiga aralashish chegaralari belgilanadi;

e) huquqiy shakl davlat apparati faoliyati ustidan ta'sirchan nazorat olib borish imkoniyatini ta'minlaydi va davlatning jamiyat oldidagi yuridik mas'uliyati kafolatlarini yaratadi;

f) huquq hozirgi sharoitda davlatning nafaqat aholi, balki boshqa davlatlar, umuman, jahon hamjamiyati bilan aloqa qilish "tili" sifatida amal qiladi.

Shunday qilib, davlat suveren hokimiyat sifatida, huquqsiz mavjud bo'lishi va faoliyat olib borishi mumkin emas. Huquqning (huquqiy davlatning) ustunligi konsepsiyasi huquq shaxs va jamiyat manfaatlarida davlat aralashuvini cheklashidan kelib chiqadi. Huquq davlatning o'zboshimchaligini cheklashning qudratli vositasi sifatida amal qiladi. Shu ma'noda huquq davlatni bo'ysundirishga qodir kuch hisoblanadi. Ta'bir joiz bo'lsa, huquq jamiyat ustidan hukmronlik o'rnatilmasligi uchun davlatga o'z hukmini o'tkazadi.

Hozirgi sharoitda davlatga nisbatan huquqning tiyib turuvchi roli tobora ortib bormoqda. Bunda quyidagi qonuniyat kuzatiladi: huquq jamiyat rivojlanishining obyektiv ehtiyojlarini qancha aniqroq aks ettirsa, u davlatni shuncha ko'proq tiyib turadi. Bunda davlatning faolligi pasaymaydi. Aksincha, u samarali faoliyat yuritib, faqat

jamiyat va shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishga safarbar etiladi. Davlat huquq bilan bog'langan holdagina erkin harakat qilishi mumkin.

Davlat va fuqaroning o'zaro mas'ulligi to'g'risidagi masala ularning teng subyektlar deb tan olinishi bilan bog'liq. Shuni ta'kidlash lozimki, sobiq sovet tuzimida bo'lganidek, davlatning ahamiyati oshirib ko'rsatilishi natijasida shaxs siyosiy hayotdan siqib chiqariladi, inson huquqlari va erkinliklarini davlat tomonidan ta'minlash kafolatlari shunchaki rasmiyatchilikka aylanadi.

Demokratik jamiyatda davlat shaxs oldida, shaxs esa davlat oldida javob berishi lozim. Davlat fuqarolarga normal turmush sharoitlarini kafolatlashi va o'z majburiyatlarini bajarish uchun javob berishi shart. Davlat ham, fuqarolar ham o'zaro majburiyatlarini bajarayotgan davlat — huquqiy davlat hisoblanadi.

Huquqiy davlatning mohiyati shundaki, uning faoliyatining asosiy mezoni inson bo'lishidadir. Mazkur tamoyilning amalga oshirilishi huquqiy davlat sari harakatni aks ettiradi.

Huquqqa nisbatan har xil yondashuvlar, davlatning mohiyati va funksiyalariga har xil munosabat huquq va davlatning tarixiy taqdiriga nisbatan yondashuvlarning rang-barangligi bilan belgilanadi. Umumiy fikr bitta — huquq va davlat o'zaro uzviy hamkorlikda rivojlanib boradi.

Ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlari tan olingani va shu munosabat bilan tarixiy tajribaga murojaat etilayotgani huquq va davlat istiqbolini ilmiy aniqlashga va adolatli davlat — huquqiy davlat qurilishiga xizmat qiladi.

IV BOB. DAVLAT HAQIDA UMUMIY TA'LIMOT

1-§. Davlat tushunchasi va belgilari

Davlatning kelib chiqishi haqida juda ko'p nazariyalar mavjud: *ilohiyot nazariyasining* turli variantlari davlatning ilohiy kelib chiqishini isbotlashga harakat qilgan; *tabiiy nazariya* davlatni odamlar va ularning birlashmalaridan tashkil topgan tirik organizmga qiyoslagan; *zo'ravonlik nazariyasi* davlatning vujudga kelishini jamiyatdagi ichki to'qnashuvlar va tashqi tazyiq (urushlar) bilan tushuntirgan; *shartnoma nazariyasi* davlat uning fuqarolari o'z umumiy manfaatlarini himoya qilish uchun tuzgan ixtiyoriy bitim natijasi bo'lgan, degan g'oyani ilgari surgan; *patriarxal nazariya* davlatni ota – monarx boshchiligidagi katta oila sifatida tavsiflagan.

Xo'sh, davlat nima degani? Maxsus ijtimoiy – gumanitar, siyosiy, falsafiy, yuridik bilimga ega bo'lmagan odam "davlat" deganda alohida davlat organlarining nomini, "parlament", "hukumat", "prezident" kabilarni tasavvur etadi. Yana savol tug'iladi: davlat o'zi nima uchun zarur? Juda ko'p sonli davlat organlari, mansabdor shaxslardan iborat hayhotday apparat davlat tuzilmasi bo'lib, nihoyatda murakkab tashkiliy birlik – kishilik jamiyatini boshqarish uchun zarurdir.

Quyidagi jihatlar bilan tavsiflanuvchi ijtimoiy hodisalarning alohida shaklini biz «davlat» atamasi bilan ifodalaymiz: a) hokimiyat va bo'ysunish munosabati; b) hokimiyat majburlov choralarini qo'llashda tanho huquqqa ega bo'lish; d) yuridik mazmun va tartibning mavjudligi; e) nisbiy barqarorlik; f) tashkiliy uyushganlik. Shunday qilib, davlat jamiyatsdan ustun va undan mustaqil tuzilma emas, balki konkret makon va zamonda mavjud, huquqiy tartibga solinadigan ijtimoiy xulq-atvorning muayyan shakli. Davlat – sezgi organlari yordamida aniqlash mumkin bo'lgan moddiy hodisa emas, balki jamiyat a'zolarining yuridik jihatdan tartibga solingan o'zaro bo'ysunish aloqalarini nazarda tutuvchi ijtimoiy voqelik. Davlat to'g'risida so'z yuritganda biz vakolatli organlar tomonidan huquqiy tartibga solinadigan odamlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni nazarda tutamiz.

Davlat – o'ziga xos xususiyati odamlar xulq-atvorini qat'iy normalar yordamida majburiy tartibga solishdan iborat bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisa.

Davlat – bu hudud, aholi va hokimiyat kabi tarkibiy qismlarni o'z ichiga olgan siyosiy birlik.

Hudud — davlatning aniq makonda mavjud bo'lishi. Moddiy negiz davlatning mavjudligi uchun imkoniyat yaratuvchi muhim shartlardan biridir. Hududsiz davlat bo'lishi mumkin emas. Ma'lum hududga egalik qilishi davlatning birinchi belgisidir.

Davlat hududi yer, yer osti boyliklari, havo bo'shlig'i va hududiy suvlarni o'z ichiga oladi; u «qattiq yer»gagina bog'lanishi mumkin emas. Bu davlat sanab o'tilgan hududlarda o'z suveren hokimiyatini amalga oshirishini va ularni boshqa davlatlar va ayrim shaxslarning hujumidan himoya qilish huquqiga ega ekanligini anglatadi.

Davlatning ikkinchi belgisi — aholi, ya'ni davlat hududida istiqomat qiluvchi va uning hokimiyatiga bo'ysunuvchi odamlar hamjamiyati. Xalq vakili, jamiyat a'zolari umumiy madaniy jihatlari va tarixiy ongiga ko'ra unga mansublik tuyg'usiga ega bo'lgan nisbatan keng ijtimoiy guruh sifatida tavsiflanishi mumkin. Muayyan xalqqa mansub odamlar o'zlarini alohida birlik a'zosi sifatida idrok etadilar. Milliy ong o'zini umumiy madaniy qadriyatlarga tenglashtirishni, shuningdek, bir millatga mansub shaxslar o'rtasida g'oyaviy birdamlik va ruhiy yaqinlik aloqalari mavjudligini nazarda tutadi.

Davlat aholisi bir xalqdan tashkil topishi yoki ko'p millatli bo'lishi mumkin. Bir davlat hududida mavjud turli milliy guruhlariga nisbatan yagona siyosiy hokimiyati tatbiq etiladi.

Davlatning uchinchi belgisi — hokimiyat, ya'ni siyosiy elita va jamiyatning qolgan qismi o'rtasida mavjud hukmronlik va bo'ysunish munosabatlari.

Davlatning hokimiyati faqat ma'lum hududgagina tatbiq etiladi. Ibtidoiy jamoa tuzumidagi ijtimoiy hokimiyat esa hududga bog'liq bo'lmay, faqat urug', qabila a'zolarigagina tatbiq etilar edi.

Davlatning o'ta muhim xususiyatlaridan biri uning *suverenitetga* egaligidir. Suverenitet — mamlakat ichkarisida va undan tashqarida (xalqaro maydonda) davlat hokimiyatining oliyligi, ustunligidir. Suveren hokimiyat — bu oliy, mustaqil, bo'linmas, umumiy va uzviy, ya'ni ajralmas, begonalashtirib bo'lmaz hokimiyatdir. Davlat hokimiyatining suverenligi — bu uning mamlakat hududidagi barcha tashkilotlar, muassasalar, uyushmalar, partiyalar ustunligi va ulardan mustaqilligidir.

Davlat suverenligi quyidagilarda ifodalanadi:

— ichki va tashqi siyosat masalalarda mustaqil qaror qabul qilish;

– davlat hokimiyatining mamlakat butun hududiga tatbiq etilishi va davlat organlarining barcha aholi uchun umumiy majburiy qarorlar qabul qilishi;

– boshqa ijtimoiy – tashkiliy hokimiyatlar (partiyalar, jamoat birlashmalari, diniy tashkilotlar va boshqalar)ning qarorlarini bekor qila olishi.

Shu bois suveren davlat hokimiyati barcha fuqarolar uchun majburiy qonunlar qabul qiladi; qonun doirasida majburlov choralarini qo‘llaydi.

Shunday qilib, davlat – majburlov choralarini qo‘llash qonuniy huquqiga ega bo‘lgan holda, tashkiliy rasmiylashtirilgan hokimiyatni amalga oshiruvchi ijtimoiy qatlam tomonidan o‘rnatilgan yuridik tartib saqlanayotgan muayyan hududda yashaydigan aholi tomonidan tashkil etiladigan siyosiy tuzilma.

Davlat – muayyan hududda oliy hokimiyatga ega bo‘lgan ijtimoiy – ommaviy tashkilot. Davlat hokimiyatining mohiyati jamiyat a‘zolari irodasining hukmron ijtimoiy qatlam (sinf) irodasiga bo‘ysundirilishidadir.

Davlat hokimiyati – ijtimoiy hokimiyatning bir turi bo‘lib, davlat-huquqiy tashkilotlar (organlar)da mujassamlashadi va jamiyat ustidan boshqaruvni amalga oshiradi. Davlat va huquq davlat hokimiyatini rasmiylashtiruvchi, amalga oshirilishini ta‘minlovchi ijtimoiy institutlardir.

2-§. Davlatning mohiyati

Davlatning mohiyatini aniqlash deganda, uning ma‘no – mantig‘ini, ichki tabiatini, asl mazmunini, jamiyat hayotida o‘ynaydigan roli va ijtimoiy vazifasini ochish, shu xususiyatlarini anglab yetish tushuniladi. «**Davlat**» degan ijtimoiy hodisaning asosiy mantig‘ini, o‘zagini hokimiyat tashkil etadi, shuningdek, uning jamiyatga tegishli **siyosiy tashkilot** ekanligi ifoda etadi. Boshqacha aytganda, davlat mohiyati masalasi – davlat hokimiyati kimga tegishli, uni kim va qaysi manfaati yo‘lida amalga oshiradi, degan savolga javob berish orqali yoritiladi. Xuddi shu bois bu muammo o‘ta munozarali, bahsli nazariy masala hisoblanadi.

Davlatning mohiyati xususida bir qancha ta‘limotlar va ularning yondashuvlari mavjud: elitar nazariya, texnokratik nazariya, markscha nazariya, umumfarovonlik davlati nazariyasi, demokratik

(huquqiy) davlat nazariyasi. Ushbu yondashuvlarni alohida ko'rib chiqaylik.

Elitar nazariya. Bu nazariya XX asrda keng tarqaldi. Uning tarafdorlari fikricha, keng xalq ommasi davlat hokimiyatini amalga oshirishga va jamiyatni boshqarishga qodir emas, shu bois davlat hokimiyati jamiyatning yuqori qismiga — elitaga tegishli bo'lishi lozim. Va har safar hokimiyat tepasida bir elita ikkinchi elitani almashtirib turadi.

Elitalar turli belgilari (kelib chiqishi, ma'lumoti, tajribasi, qobiliyati kabilar)ga qarab aniqlanadi. Darvoqe, bunda elita saflari xalq ommasi hisobiga, ularning eng qobiliyatli vakillari bilan to'ldirib borilishi mumkinligi ham nazarda tutilgandi.

Buning ustiga mazkur nazariyaning hozirgi tarafdorlari bir qancha elitalar mavjud bo'lib, ular o'rtasida hokimiyat uchun kurash borishi, biroq xalq o'z saylov huquqidan foydalanib, ular faoliyatini nazorat qilishi mumkin, deb ta'kidlaydilar.

Shubhasiz, ushbu nazariyaning nuqsonlari ham mavjud. Chunonchi, aholini hokimiyat ishlaridan chetlashtirishni targ'ib qiladi, hokimiyatning sinfiy tabiati butunlay inkor etiladi. Lekin ushbu nazariyaning ijobiy tomonlari ham yo'q emas. Haqiqatan ham hokimiyat ishlarini olib borish amalda kishilarning g'oyat cheklangan doirasi — deputatlar, davlat mahkamasi xodimlari tomonidan bajariladi. Muhimi — mazkur kishilar chindan ham xalq, turli ijtimoiy guruhlar va qatlamlar manfaatlarini ifoda etishlari kerak. Shu jihatdan xalq saylagan va o'z nomidan vakil qilgan kishilarning elita xarakterini, ular faoliyati ustidan ta'sirchan nazoratni ta'minlash zaruratini tushunish mumkin.

Texnokratik nazariya. Mazkur nazariya XX asrning 20-yillarida vujudga kelib, 60 — 70-yillarda ancha keng tarqaldi. Uning tarafdorlari orasida T. Veblen, D. Barnxeym, G. Saymon, D. Bell va boshqalar bor edi. Umuman olganda ushbu nazariya elitar nazariyasiga juda o'xshab ketsa-da, zamonaviy voqelikni hisobga olishi bilan ajralib turadi.

Bu nazariyaga ko'ra, jamiyatni mutaxassis-boshqaruvchilar, menejerlar idora etishlari lozim (ko'pincha amalda ham shular boshqarishadi). Aynan ularning o'zlari jamiyatning haqiqiy ehtiyojlarini, uning eng maqbul rivojlanish yo'llarini, buning uchun zarur vositalarni aniqlashga qodir. Bu boshqarishni ilmiy asosda olib borish imkonini beradi hamda jamiyatning o'sib boruvchi rivojini ta'minlaydi.

Mazkur ta'limot g'oyalaridan nafaqat davlatning mohiyatiga, balki uning boshqa jihatlariga ham tegishli bo'lgan boshqa nazariyalarda ham faol foydalanilmoqda.

Markscha nazariya, aniqrog'i tarixiy — materialistik nazariya davlatning mohiyati masalasiga sinfiy yondashuvni taklif etadi. Uning asosida tarixiy materializm va sinfiy kurash g'oyasi yotadi. Mazkur ta'limot namoyandalarining isbotlashicha, davlat (siyosiy) hokimiyati iqtisodiy jihatdan hukmron bo'lgan sinfga tegishli bo'lib, faqat uning manfaati yo'lida amalga oshiriladi. Shu sababli davlat mohiyati sinfiy nuqtayi nazardan ta'riflanib, davlat iqtisodda hukmron sinfning siyosiy hokimiyatini ta'minlab, mazlum sinf ustidan amalga oshiriladi, uning qarshiligini bostirish quroli (diktatura) hisoblanadi. Diktatura — bu hech qanday qonun bilan cheklanmagan va zo'ravonlikka, majburlashga, kuchga tayanadigan hokimiyatdir.

Sinfiy yondashuv tarixda ro'y bergan, yashab o'tgan quldorlik, feodal, kapitalistik, sotsialistik davlat tiplarining mohiyatini ta'riflash uchun qo'llanilishi mumkin. Uni hozirgi demokratik yo'nalishdagi davlatlar mohiyatini izohlash uchun qo'llab bo'lmaydi. Demokratik rivojlangan mamlakatlarda davlat ijtimoiy qarama-qarshiliklarni kelishtiruv asosida hal etish quroli — vositasiga aylanib bormoqda. Zamonaviy davlatlarni ta'riflab, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov shunday deydi: "Demokratiya sharoitida davlat ijtimoiy qarama-qarshiliklarni zo'rlik va bostirish yo'li bilan emas, balki ijtimoiy kelishuv, xalq ta'biri bilan aytganda, murosai madora bilan bartaraf etish vositasiga aylanadi"¹.

Umumfarovonlik davlati nazariyasi. U ikkinchi jahon urushidan keyin vujudga kelgan bo'lib, davlatning ijtimoiy hayotga aralashmasligiga oid oldindan mavjud ta'limotga qarshi chiqadi. Bunda nafaqat davlatning huquqbuzarliklarga qarshi kurashish faoliyati («Tungi qorovul davlati» nazariyasi), balki ijtimoiy hayotga faol ta'sir etishi nazarda tutiladi. Uning mohiyati 30-yillarda D. Keyns tomonidan ta'riflab berilgandi. D. Myurdal, A. Sigu, K. Boulding, V. Mund va boshqalarning asarlarida bu nazariya yanada rivojlantirilgan.

Mazkur nazariyaning bosh g'oyasi shundan iboratki, barcha

¹Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Т.: "Ўзбекистон", 1996. 20-бет.

sinflardan ustun turarkan, davlat aholi barcha qatlamlari manfaatlarini ifodalay boshlaydi, umumfarovonlikni ta'minlaydi. Rivojlangan mamlakatlarning aholi turmushining yuksak darajasini ta'minlashdagi, ijtimoiy, madaniy va boshqa sohalarida yirik davlat dasturlarini amalga oshirishdagi ulkan muvaffaqiyatlari ushbu nazariyaning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Mazkur nazariya inson manfaatlarini davlat faoliyatining asosiga qo'yish bilan har bir shaxs qadr-qimmatiga e'tiborni jalb etadi.

Bizning nazarimizda, ushbu nazariyaning ijobiy jihatlari umuminsoniy qadriyatlar, inson manfaatlari va huquqlari ustuvorligi uning asosiga qo'yilganligi bilan belgilanadi. Uning kamchiligi esa, nimalar va kimlar evaziga bunga erishish mumkinligini ko'rsatib bera olmaganidadir. Mabodo, ekspluatatsiya markazini yarim mustamlaka va rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chirish nazarda tutiladigan bo'lsa bunday «farovonlik» e'tiborni tortishi amri mahol¹.

Davlatning mohiyati — uning eng muhim, barqaror belgi va xususiyatlari, ichki aloqalari yig'indisi. Mohiyat — qonuniyatni, qonuniy munosabatlarni, eng muhim tavsiflovchi jihatlarni anglashdir, ularning namoyon bo'lishidir. Davlatning barcha belgi va xususiyatlari uning ijtimoiy vazifasida, bajaradigan funksiyalarida namoyon bo'ladi. Davlatning asosiy ijtimoiy vazifasi insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, jamiyatni boshqarishdan iborat. Hokimiyatning alohida tashkiliy shakli bo'lgan davlat jamiyat oldida turgan vazifalarni bajarish bilan bog'liq jarayonlarni boshqaradi. **Davlat boshqaruvi** — ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish va rivojlantirish maqsadida ularga qat'iy ta'sir o'tkazishdir. Shu orqali davlat ijtimoiy taraqqiyotni yo'naltirib turadi.

Davlat mohiyatida ikki jihatni nazarda tutish lozim. Birinchi holatda davlat boshqaruvi butun jamiyat manfaati yo'lida amalga oshirilishi mumkin; ikkinchi holatda esa u alohida ijtimoiy guruh yoki alohida shaxs manfaati uchun amalga oshirilishi mumkin. Shunga ko'ra, davlat yoki jamiyat irodasini ifoda etadi, yoxud ayrim shaxs (ayrim guruh) irodasini aks ettiradi.

Demokratik yo'nalishda rivojlanayotgan jamiyat uning serqirra

¹ *Исломов З. М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалари.* — Т.: 2000, 100–101-betlar.

obyektiv ehtiyojlari davlatning diqqat markazida bo'lishiga muhtoj. Bu davlatning umumiy ijtimoiy funksiyalari kengayishi va rivojlanishiga olib keladi.

3-§. Huquqiy davlat haqidagi ta'limot

Insoniyat davlat paydo bo'lgan qadimgi davrdan buyon adolatli hokimiyat (adolatli hukmdor) haqida orzu qilib keladi. Xuddi mana shu istak *huquqiy davlat* haqidagi ta'limotning vujudga kelishiga turtki bergan.

Huquqiy davlat — fuqarolik jamiyatining siyosiy shakli bo'lib, jamiyat hayotida demokratik institutlarning rivoj topishi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqaruvi tizimi mavjudligi bilan xarakterlanadigan, inson huquq va manfaatlarini ustuvor ta'minlaydigan davlatdir. Shuningdek, *huquqiy davlat* huquq va qonunning ustunligi, qonun va sud oldida barchaning tengligi ta'minlanadigan, fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlangan, davlat hokimiyati vakolatlarni demokratik taqsimlash asosida tashkil etiladigan adolatli davlat sifatida ta'riflanadi.

Hozirgi zamon huquqiy davlati — avvalo, inson huquqlari va erkinliklari, hokimiyatni amalga oshirishda (bevosita yoki vakillar orqali) xalqning ishtiroki ta'minlanuvchi demokratik davlat. U yuksak huquqiy va siyosiy madaniyat, rivojlangan fuqarolik jamiyatini nazarda tutadi. Huquqiy davlatda fuqarolarga o'z qarashlari va e'tiqodlarini qonun doirasida himoya qilish imkoniyati ta'minlanadi. Bu, xususan, siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari shakllanishi va faoliyat olib borishi, siyosiy plyuralizm, so'z erkinligi va shu kabilarda o'z ifodasini topadi.

Huquqiy davlatning quyidagi belgilarini alohida e'tirof etish lozim:

- 1) jamiyat hayotining barcha jabhalarida qonunning ustunligi;
- 2) huquqiy davlat organlarining faoliyati hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud tarmoqlariga bo'linishi prinsipiga asoslanadi;
- 3) shaxs va davlatning bir-birlari oldida o'zaro mas'ulligi;
- 4) fuqaroning huquq va erkinliklari amalda ta'minlanishi, ularning huquqiy va ijtimoiy himoyalanganligi;
- 5) konstitutsiya doirasida ish olib boruvchi turli partiyalar, tashkilotlar va birlashmalarning erkin faoliyati, turli mafkuraviy

qarashlarning mavjudligiga asoslangan siyosi va mafkuraviy plyuralizm qaror topganligi;

6) jamiyatda qonuniylik va huquqiy tartibotning barqarorligi.

Huquqiy davlat shakllanishining qo'shimcha omillari va shartlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ijtimoiy ongda huquqiy nigilizmga barham berish;
- yuksak darajadagi siyosiy-huquqiy savodxonlikka erishish;
- partiyalar bilan davlat organlari funksiyalarini ajratish;
- davlat boshqaruvini demokratlashtirish;
- huquqiy madaniyatni shakllantirish;
- yangi huquqiy tafakkur va huquqiy qadriyatlarning vujudga keltirilishi.

Huquqiy davlatda tabiiy-tarixiy huquq va erkinliklar, davlat bilan munosabatlarda fuqarolar manfaatining ustunligi, huquqda umuminsoniy asoslar, insonning oliy qadri ta'minlanadi. «Huquqiy davlat» tushunchasi – demokratiya, insonparvarlik, inson huquqlari, siyosiy va iqtisodiy erkinliklar, liberalizm kabi muhim umuminsoniy qadriyatlardan biri. Huquqiy davlat g'oyasining mohiyati – ijtimoiy va siyosiy hayotda huquqning ustunligi, suveren huquqiy hokimiyatning mavjudligida. Hokimiyatning bo'linishi tamoyili yordamida davlat huquqiy usulda tashkil topadi va faoliyat ko'rsatadi, bu siyosiy hayotning demokratiyalashuvi mezonidir. Huquqiy davlatning oddiy davlatdan farqi nimada? Oddiy davlat butun hokimiyatni o'z qo'lida jamlagani, huquq bilan chegaralanmagan, davlatning jamiyatdan ustunligi, fuqaro, davlat organlari va mansabdor shaxslarining o'zboshimchaligi va zo'ravonligidan himoya qilinmaganligi bilan tavsiflanadi. Undan farqli o'laroq, huquqiy davlat huquq bilan bog'langan bo'ladi, qonunning ustunligidan kelib chiqadi, jamiyat tomonidan belgilangan mezonlar doirasida ish ko'radi, jamiyatga bo'ysunadi, fuqarolar oldida mas'ul, fuqarolarning ijtimoiy va huquqiy himoyasini ta'minlaydi. Ayni vaqtda, boshqa har qanday davlat singari, huquqiy davlat ham umumiy jihatlarga ega bo'ladi. Ular quyidagilardan iborat:

1) huquqiy davlatga ichki va tashqi siyosatni olib borish vositasi sifatidagi davlat hokimiyati xos;

2) huquqiy davlat jamiyatning tegishli ijtimoiy-iqtisodiy negiziga asoslangan jamiyatning siyosiy tashkilotidir;

3) maxsus demokratik davlat mexanizmiga ega bo'ladi;

4) soliqlar va boshqa yig'imlar hisobidan ta'minlanadi;

5) davlat suverenitetini xalq suverenitetiga muvofiq ravishda amalga oshiradi.

Huquqiy davlat mexanizmining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat. Uning barcha tarkibiy qismlari va unsurlari hokimiyatning bo'linishi prinsipi asosida, o'z ijtimoiy vazifalariga muvofiq ravishda ish olib boradi. Huquqiy davlatning hokimiyat vakolatlariga ega bo'lgan organlari o'z faoliyatida jamiyat xohish-irodasini ro'yobga chiqaradi. Huquqiy davlatning tarkibiy qismlari va unsurlari o'z faoliyatini amaldagi qonunlarga muvofiq tashkil etadi va amalga oshiradi. Mansabdor shaxslar fuqarolarning konstitutsiya va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan kafolatlangan huquqlari va erkinliklariga tajovuz qilganlik uchun shaxsan javobgar bo'ladi. Fuqarolarning huquqlari va erkinliklari huquqiy davlat organlari tomonidan ta'minlanadi. Huquqiy davlat funksiyalari uning mexanizmi yordamida amalga oshiriladi.

Shunday qilib, huquqiy davlatda uning mexanizmining demokratik xususiyati o'zi xizmat qiladigan jamiyat oldida javobgarligi bilan belgilanadi. Huquqiy davlatning rivojlanish bosqichlari fuqarolik jamiyatining rivojlanish bosqichlariga mos keladi.

Huquqiy davlatda davlat hokimiyati mutlaq bo'lmaydi. Bu nafaqat huquqning ustunligi, davlat hokimiyatining huquq bilan bog'liqligi, balki davlat hokimiyatining tuzilishi, uni amalga oshirish shakllari bilan ham belgilanadi. Bu yerda hokimiyatning bo'linishi nazariyasiga murojaat etish o'rinli bo'ladi. Bu nazariyaga binoan, hokimiyatlar (qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari)ning birikib ketishi, bir organda, bir shaxs qo'lida jamlanishi shaxs erkinligini yo'qqa chiqaradi. Shu bois, huquq bilan bog'liq bo'lmagan avtoritar mutlaq hokimiyat vujudga kelishining oldini olish uchun, hokimiyatning ko'rsatilgan tarmoqlarga bo'linishi lozim.

Hokimiyatning bo'linishi yordamida davlat huquqiy usulda tashkil topadi va faoliyat ko'rsatadi: davlat organlari bir-birining o'rnini bosmasdan o'z vakolatlari doirasida ish olib boradi; qonunchilik, ijro va sud hokimiyati amalga oshiruvchi davlat organlarining o'zaro munosabatlari muvozanat, mutanosiblik, o'zaro nazorat o'rnatiladi.

Hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud

tarmoqlariga bo'linishi prinsipi ularning har biri m istaqil ish ko'rishi va boshqa tarmoqlar ishiga aralashmasligini anglatadi. Bu prinsip izchil amalga oshirilgan taqdirda u yoki bu hokimiyat tarmog'i boshqa tarmoq vakolatini o'zlashtirish imkoniyatiga chek qo'yiladi. Hokimiyat tarmoqlarining «o'zaro muvozanat va cheklovlar» tizimi yaratilsa, hokimiyatning bo'linishi prinsipi yashovchan xususiyat kasb etadi. Mazkur tizim bir hokimiyat tarmog'i boshqa tarmoq vakolatlarini qonunga xilof ravishda tortib olish imkoniyatini cheklaydi va davlat organlarining normal faoliyatini ta'minlaydi.

Hozirgi ilg'or demokratik davlatlarda davlat hokimiyatining «uch tarmoq»qa klassik bo'linishi bilan bir qatorda, federativ tuzilish ham hokimiyatni «bo'lish» va nomarkazlashtirish usuli hisoblanishiga e'tibor berish lozim.

Demokratik jamiyat uchun hokimiyatning bo'linishi prinsipi, ayniqsa, muhimdir. U nafaqat davlat organlari o'rtasida mehnat taqsimotini, balki davlat hokimiyati bir qo'lda jamlanishi, avtoritar yoki totalitar hokimiyatga aylanishining oldini oluvchi mo'tadillik, «taqsimlanganlik»ni ifodalaydi. Bu prinsip demokratik jamiyatda uchala hokimiyat ham bir xil, teng kuchga ega ekanligi, bir-birini muvozanatga solish va cheklash vositasi bo'lib xizmat qilishi, biri boshqalaridan ustun bo'lishiga, masalan, boshqaruv hokimiyati avtoritar hokimiyatga, qonunchilik hokimiyati esa boshqaruvni ham, odil sudlovni ham bo'ysundirgan totalitar hokimiyatga aylanishiga yo'l qo'ymasligini nazarda tutadi.

Biroq hatto hokimiyatning bo'linishi talabi bajarilgan, «o'zaro muvozanat va cheklovlar» tizimi yaratilgan bo'lsa ham davlat albatta huquqiy bo'lavermaydi. Shu bois biz huquqiy davlatning navbatdagi belgisiga o'tamiz.

Huquqiy davlatda biron-bir davlat organi, mansabdor shaxs, jamoa yoki jamoat tashkiloti, biron-bir odam qonunni buzishi mumkin emas. Qonunni buzganlik uchun ular qat'iy yuridik javobgarlikka tortiladi. Qonunning ustunligi to'g'risida so'z yuritir ekanmiz, bu barcha qonun osti hujjatlari unga muvofiq bo'lishi lozimligi, mansabdor shaxslar uni bajarishdan bo'yin tovlamasligi yoki uni buzmasligi kerakligini nazarda tutamiz. Bundan tashqari, barcha oddiy fuqarolar ham o'z xulq-atvorida qonunga rioya qilishlari lozim. Buning uchun esa, ular shu jumladan, qonun mazmunidan xabardor bo'lishlari kerak.

Huquqiy davlat Konstitutsiyaning huquqiy barqarorligini ham

nazarda tutadi. Uni muttasil o'zgartirish, to'ldirish va yangilash o'rinli emas. Zero, bu holda u davlatning barqaror, uzoq muddatli xususiyatga ega Asosiy Qonuni bo'lmay qoladi. Agar konstitutsiya jamiyatning davlat darajasidagi xohish-irodasini ifodalasa, uni o'zgartirish, yangilash xususiy xohish-irodaga emas, balki konstitutsiyaga muvofiq amalga oshirilishi lozim.

Qonuniylikni mustahkamlash muhim vazifa bo'lib qoladi, chunki bu — huquqiy davlatning bosh mezon. O'zbekiston Respublikasida qabul qilinuvchi barcha huquqiy hujjatlar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga zid bo'lishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Konstitutsiyaga mos bo'lgan va O'zbekiston Respublikasining butun hududida majburiy sanalgan farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi. O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlar va farmoyishlar qabul qiladi, ularning ijrosini ta'minlaydi. Ular O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari, Prezidentning normativ farmonlariga asoslanadi va O'zbekiston Respublikasining butun hududida ijro etish uchun majburiydir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi — butun qonunchilikning yuridik negizi. Unda jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tuzilishi asoslari, davlat hokimiyati va boshqaruvi mexanizmi, fuqarolarning asosiy huquqlari va majburiyatlari mustahkamlab qo'yilgan. Konstitutsiyaning davlat Asosiy Qonuni sifatidagi ahamiyati shu bilan belgilanadi. Konstitutsiya davlat va jamiyat hayoti barcha tomonlarining asosiy qoidalarini mustahkamlaydi.

Huquqiy davlatda qonuniylikning muayyan kafolatlari mavjud bo'ladi. Bu ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, yuridik va xalqaro kafolatlar qonunga rioya etilishi va uning bajarilishini ta'minlaydi. Qonuniylikning *siyosiy kafolatlari* — bu, eng avvalo, O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy va davlat tuzumining demokratizmi, siyosiy va mafkuraviy plyuralizm, davlat ishlarini boshqarishda fuqarolarning faol ishtiroki. Qonuniylikning *ijtimoiy-iqtisodiy kafolatlari* — mulk shakllarining turli-tumanligi, ularning rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, ular teng himoya qilinishini ta'minlash, erkin tadbirkorlik, fuqarolarning o'z ijodiy mehnat qilish qobiliyatidan foydalanish huquqi, ishga yollash, ishdan bo'shatish, mehnatga haq to'lash va mehnatni muhofaza qilishning odilona shartlari va h.k. Qonuniylikning *yuridik kafolatlariga* quyidagilar kiradi: huquqiy jihatdan mustahkamlanishi lozim bo'lgan barcha

ijtimoiy munosabatlarning qonunlar yoki qonun ¹ sti hujjatlari bilan normativ tartibga solinganligi, qonunlarga rioya etilishini nazorat qiluvchi maxsus organlar, shuningdek, huquqni muhofaza qilish organlarining samarali faoliyati, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga putur yetkazgan mansabdor shaxslarni yuridik javobgarlikka tortish. Qonuniylikning *xalqaro kafolatlariga* quyidagilar kiradi: xalqaro tashkilotlar, BMT ixtisoslashtirilgan organlarining turli mamlakatlarda inson huquqlariga rioya etilishini nazorat qilish borasidagi faoliyati, fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini mustahkamlovchi qonun hujjatlari buzilayotgan mintaqalarga yuqorida zikr etilgan tashkilotlar va organlar vakillarining nazorat safarlari, fuqarolarning o'z buzilgan huquqlarini himoya qilishni so'rab xalqaro organlarga murojaat etish huquqi.

Qonuniylik va huquqiy davlat — ko'p jihatdan o'xshash kategoriyalardir, biroq ular o'rtasida farq bor. Qonuniylik huquq sohasidagi barcha subyektlar qonunlarga so'zsiz rioya etishlarini talab qiladi, huquqiy davlat esa, xuddi shunday talabni xalq hokimiyati funksiyalarini bajaruvchi davlat tuzilmalariga nisbatan ham qo'yadi. Shu sababli huquqiy davlatchilik, eng avvalo, hokimiyat tuzilmalari, chunonchi: davlat hokimiyati, boshqaruv, sud va prokuratura organlari hamda ularning mansabdor shaxslari faoliyatida qonun tantanasini anglatadi.

Endi huquqiy davlatning asosiy funksiyasini ko'rib chiqamiz.

Huquqiy davlatda inson huquqlari poymol etilishiga yo'l qo'yilmaydi. Boz ustiga, huquqiy davlat bu huquqlarni amalga oshirishni qat'iy va izchil ta'minlashi va ularni himoya qilishi lozim. Shu munosabat bilan jamiyat va davlat hayotining turli jabhalarida huquqiy tenglik muammosi muhim ahamiyat kasb etadi. Uning yechimi davlat bunday tenglikni ta'minlovchi ishonchli kafolatlarni yaratishini nazarda tutadi.

Huquqiy davlatga xos bo'lgan inson va fuqaro huquqlari hamda erkinliklari ro'yxati xalqaro hujjatlarda ifodalangan. Bu, eng avvalo, BMT Bosh Assambleyasi 1948-yil 10-dekabrda qabul qilgan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, 1966-yil 16-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi qabul qilgan "Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt" va "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt"dir.

Ko'rsatilgan hujjatlarda e'lon qilingan huquqlar va erkinliklar ro'yxati huquqiy davlatlarning konstitutsiyalarida mustahkamlab

qo'yilgan va kafolatlangan. Ularda shaxsni yuridik himoya qilishga alohida e'tibor beriladi. Ma'lumki, aybsizlik prezumpsiyasiz shaxsni yuridik himoya qilishni ta'minlash mumkin emas. Aybsizlik prezumpsiyasi haqiqiy demokratik davlat fuqarolarning u yoki bu jinoyatni sodir etishda aybdorligi yoki aybsizligi bilan bog'liq barcha masalalarni faqat sud hal qilishini anglatadi.

4-§. Davlat tipologiyasi

Davlatning mazmun va mohiyati haqida to'liq tasavvur hosil etish uchun ularni muayyan turlarga bo'lgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Davlatlarni muayyan bir tiplarga ajratish ularni batafsil o'rganishga yordam beradi. Davlat tipologiyasi davlat va huquq nazariyasi fani o'rganadigan alohida masala hisoblanadi.

Davlat tipologiyasi — davlatning mohiyatan o'ziga xos xususiyatlarini ajratishda yoki biror tipga mansubligini belgilashda foydalanadigan ta'limot, bilimlar tizimidir. Davlat tipologiyasida davlatlarni muayyan mezonlar asosida turlarga aniqlashda tasniflash amalga oshiriladi. Huquqshunoslik fanida davlat tipologiyasini o'rganishda ikki xil yondashuvni, ya'ni *formatsion* (sinfy) va *sivilizatsion* (ma'rifiy) yondashuvni ko'rsatish mumkin.

Formatsion yondashuvning mohiyati shundaki, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarning almashinuvi ijtimoiy inqiloblar natijasida sodir bo'ladi va bu davlatning bir tarixiy tipidan boshqa, undan yuqoriroq ikkinchi tipiga o'tishini nazarda tutadi. Formatsion yondashuv fanda sinfy yondashuv ham deb nomlanib, unda davlat tipologiyasining asosiy mezoni ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar hisoblanadi. Mazkur tipologiyada *birinchidan*, davlatlar muayyan ijtimoiy-iqtisodiy omillar asosida tiplarga ajratiladi; *ikkinchidan*, davlatlar o'z taraqqiyotida ma'lum bosqichlarni o'tishini ularning tabiiy-tarixiy xarakteri ko'rsatadi.

Formatsiyali yondashuv shunisiga ko'ra tavsiflanadiki, u bir tipdagi davlatning boshqasiga faqat inqilob orqali o'tishini tan oladi. Ushbu tipdagi davlatlarda hokimiyat hukmron sinfnining manfaati uchun xizmat qiladi. Ya'ni, davlatning ijtimoiy vazifasi sinfy manfaatlarni amalga oshirishdan iborat bo'ladi. Masalan, quldorlik davlati — quldorlarning, feodal davlat — yirik yer egalarning irodasini ifodalaydi.

Shunday qilib, davlat va huquqqa formatshon yondashuv aniq ifodalangan sinfiy xususiyat kasb etadi. Bunda ishlab chiqarish munosabatlari tipiga ko'ra *quldorlik, feodal, kapitalistik va sotsialistik* davlat turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

An'anaga ko'ra *quldorlik davlati* tarixdagi birinchi davlat tipi hisoblanadi. Ushbu davlat tipining paydo bo'lishi eramizgacha bo'lgan IV—III asrlarga to'g'ri keladi. Bunday davlatlar Qadimgi Misrda, Qadimgi Bobilda Qadimgi Xitoyda, Qadimgi Hindistonda va ikki daryo oralig'ida paydo bo'lgan. Quldorlik davlati tizimi Qadimgi Gretsiya va Qadimgi Rim antik davlatlarida eng to'liq tarzda rivojlangan.

Ekspluatatsiya shaklining o'zgarishi quldorlik tipidagi davlatning *feodal davlati* bilan almashishiga olib keldi. Yevropada uning paydo bo'lishi yangi eraning V—XI asrlariga to'g'ri keladi. Feodal jamiyatning asosini feodallarning yerga bo'lgan xususiy mulkchiligi tashkil etar edi, feodal davlat esa feodallar sinfining diktaturasi sifatida maydonga chiqadi.

Ishlab chiqarishning yanada o'sishi, savdo va sanoatning rivojlanishi yangi davlat tipi — *kapitalistik davlatni* paydo bo'lishiga olib keldi. O'zgalar mehnatidan foydalanishning kapitalistik shakli quldorlik va feodal shakllardan farq qiladi. Bunda mehnatkashlarning ekspluatatorlarga shaxsan, ochiqdan-ochiq qaramligiga emas, balki rasman erkin, biroq ishlab chiqarish vositalaridan mahrum bo'lgan va shu sababli yashash uchun o'z ish kuchini kapitalistik korxonalarining egalari sotishga majbur bo'lgan yollanma ishchilar sinfining yashirin iqtisodiy qaramligiga asoslanar edi.

Kapitalistik tuzumdagi davlat yaqin vaqtlargacha ekspluatatsiya qilinuvchilarni ekspluatatorlarga bo'ysundirishda yordam beruvchi, ularni jamiyatni tashkil etishning muayyan tarixiy shakliga mos keluvchi tartiblarga rioya qilishga majbur qiluvchi mashina bo'lib keldi.

Biroq keyingi o'n yilliklarda kapitalistik jamiyatda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Ijtimoiy manfaatlar sinfiy manfaatlardan, umuminsoniy manfaatlar milliy manfaatlardan, umumiy manfaatlar xususiy manfaatlardan ustunlik qila boshladi. Demokratik g'oyalar va institutlar (tashkilotlar) keng yoyila boshladi, bu jamiyatning rivojlanishida davlatning o'rni va ahamiyatiga ta'sir qilmasdan qolmadi. Davlat faoliyatining mazmuni, uning ijtimoiy yo'nalishi

jiddiy ravishda o'zgara boshladi. Davlat zo'rlik, majbur qilish vositasidan tobora butun jamiyat ishlarini boshqarish mexanizmiga aylana bordi.

Sotsialistik davlat to'g'risidagi g'oyalar sinfiy nazariya (markscha-lenincha ta'limot) tarafdorlari asarlarida paydo bo'lgan. Ular o'z asarlarida sotsialistik davlatni boshqa tipdagi davlatlarga qarshi qo'yib, asosiy tafovut hokimiyatning ekspluatatsiya qiluvchi ozchilik qo'lida bo'lishi va undan ekspluatatsiya qilinuvchi ko'pchilik qarshiligini bostirish uchun foydalanishda, deb uqtirganlar. Ularning fikricha, sotsialistik davlat «sotsialistik inqilob» natijasida paydo bo'ladi, ya'ni siyosiy hokimiyat zo'ravonlik orqali egallab olinadi. Bu jarayon eski davlat mashinasini sindirish va proletariat diktaturasini o'rnatish zarurligi bilan bog'lanadi. Ayni paytda sotsialistik inqilob g'alabasidan so'ng hokimiyat ishchilar sinfi qo'lida bo'lishi rejalashtiriladi. Ishchilar sinfi esa butun xalq manfaatlari yo'lida ekspluatator sinflar qarshiligini bostiradi va butun xalqni yangi hayot qurish uchun o'ziga ergashtirishga intiladi.

Davlat to'g'risida sinfiy nazariyaning quruq xom xayol ekanligini sobiq Ittifoqdek sotsialistik davlatning 70 yilgina yashaganligi yaqqol ko'rsatadi.

Sivilizatsion (ma'rifiy) yondashuv formatsiyali yondashuvni to'liq rad etmagan holda, davlat tipologiyasini mamlakatlar erishgan taraqqiyot darajasiga bog'liq ekanligiga asoslanadi. Sivilizatsion tipologiya sinfiy yondashuvdan ancha keng. Ma'rifiy tipologiyada davlat sivilizatsiya mahsuli sifatida namoyon bo'ladi.

Bu yondashuvning ko'zga ko'ringan vakili A. Toynbidir. Uning fikricha, sivilizatsiya — jamiyatning milliy, diniy, jug'rofiy va boshqa belgilarining yaxlitligi bilan ajralib turadigan muayyan holatidir. Unga binoan, davlatlar xronologik, genetik, jug'rofiy, hududiy, diniy, iqtisodiy asoslar va h.k. mezonlarga ko'ra tiplarga ajratiladi.

Davlatlarni hududlarining hajmiga qarab katta, o'rta va kichik davlatlarga bo'lish mumkin. Katta hududli davlatlarga Rossiya Federatsiyasi, AQSH, Xitoy, Hindiston va Meksika kabi davlatlarni misol qilsak, o'rta hajmli hududdagi davlatlarga O'zbekiston, Fransiya, Germaniya, Ispaniya kabi davlatlarni olish mumkin. Kichik davlatlar qatoriga Kipr, Daniya, Vatikan kabi davlatlarni ko'rsatish mumkin.

Davlatni izohlashga tarixiy yondashuv asosida davlatlarni qadimiy, o'rta asr va hozirgi zamon davlat turlariga ajratsa bo'ladi.

Qadimiy davlatlar Yevropada eramizgacha IX – VII asrlarda mavjud bo'lgan. Markaziy Osiyo hududida ilk davlatlar sifatida dastlab Katta Xorazm, So'g'd, Qang' va Baqtriya davlatlari paydo bo'lgan. O'rta asrlarga O'zbekiston hududida paydo bo'lgan va rivojlangan Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va Ashtarxoniylar davlatlari misol bo'la oladi. Hozirga zamon davlat turlari sifatida, ayni vaqtda, rivojlanayotgan O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston kabi davlatlarni ta'kidlab o'tish mumkin.

Tarixiy va madaniy rivojlanishga ko'ra esa davlatlar dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi (agrar) va sanoat bilan shug'ullanuvchi (industrial) davlatlarga bo'linadi. Agrar davlatlarning aksariyati Osiyo hududida joylashgan bo'lib, ushbu davlatlarning xalqlari turmush tarzi va hayot kechirish manbayi asosan qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanishga moslashgan. Sanoat bilan shug'ullanuvchi davlatlar sifatida ko'proq Yaponiya, AQSH va Yevropa mamlakatlarini qayd etish mumkin. O'zbekiston Respublikasi sanoatlashgan agrar davlat tipiga kiradi.

Ma'rifiylik tavsifiga ko'ra, davlatlar Sharq va G'arb tiplarga bo'linadi. Sharq davlatlari bu Osiyo hududida joylashgan davlatlar, G'arb davlatlariga Yevropa mintaqasi mamlakatlarini ko'rsatish mumkin.

V BOB. DAVLATNING SHAKLLARI

1-§. Davlat shakli tushunchasi

Davlat uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi, shu davr ichida rivojlanib, shakllanib, o'zgarib keldi. Tabiiyki, davlat insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida har xil shakllarga ega bo'lgan. Davlat shakli haqidagi masala muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Huquqshunos olimlar davlat shakliga turlicha ta'rif beradilar. Masalan, bir guruh olimlar «davlat tuzumi» iborasini «davlat shakli»ning sinonimi sifatida qo'llaydilar va davlat shakli tushunchasiga davlatning boshqaruv shakli, davlatning tuzilish shakli va siyosiy rejim kiradi, deb hisoblaydilar. Ikkinchi guruh olimlar davlat shakliga boshqaruv shakli va tuzilish shakllari kiradi deb, unga siyosiy rejimni qo'shmaydilar. Yana bir toifa huquqshunoslar davlat shakli — bu davlat hokimiyatining tuzilish shaklidir, deyilar. Davlatning shakli tarixiy shart-sharoitga, jamiyatning ijtimoiy tuzumiga, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasiga, demografik va geografik vaziyatga hamda turli formatsiyalarga bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, davlat shakli uch tushunchani: davlatning boshqaruv shakli, tuzilish shakli va siyosiy rejimni o'z ichiga oladi.

Boshqaruv shakli davlat hokimiyati va boshqaruvi idoralarining shakllantirilishi va tashkil etilishi tartibi, ularning o'zaro hamda aholi bilan aloqadorligidir. Bu tushuncha orqali mamlakatda kim hukmron va u hokimiyatni qanday boshqaradi, degan savollarga javob olinadi. Boshqaruv shakliga qarab davlatlarning **monarxiya** va **respublika** shakllari farqlanadi.

Davlat tuzilishi shakli orqali davlatning hududiy tarkibi, markaziy va mahalliy hokimiyat idoralarining o'zaro munosabati (nisbati) ifodalanadi. Tuzilish shakliga ko'ra davlatlar **oddiy (unitar)** va **murakkab (federativ, konfederativ)** turlarga ajraladilar.

Siyosiy (davlat huquqiy) rejim davlat hokimiyatini amalga oshirish usullari (metodlari) va vositalari yig'indisidir. Davlat hokimiyatini amalga oshirish usul va vositalari toifasiga ko'ra **demokratik** va **avtoritar** siyosiy rejimlar farqlanadi.

Lekin shuni ta'kidlash joizki, bular hozircha davlat shaklini tushunishga umumiy yondashuv, eng ilk tanishuvdir. Uni batafsilroq tushunish uchun davlat shaklini tashkil etuvchi uchala jihatni diqqat bilan o'rganish, ularning o'zaro bog'liqligi, o'zaro ta'sirini kuzatish

hamda nazariy, siyosiy-huquqiy tafakkur yuz yillar davomida davlatni o'rganar ekan, davlat shaklining aynan shunday mazmunini nega alohida ajratib ko'rsatganligini tushunishga harakat qilish kerak.

Davlat shaklini bunday tushunish dabdurustdan tarkib topmaganligi va hozir ham unga ayrim olimlar qo'shilmasliklarini qayd etib o'tish joiz. Uzoq vaqt davomida davlat shakli boshqaruv shakli va davlat tuzilishi shaklidan (biz keltirgan tarkibdan dastlabki ikkitasidan) iborat deb hisoblab kelingandi. Keyinchalik unga siyosiy idora usuli qo'shildi. «*Davlat shakli*» va «*siyosiy idora usuli*» o'rtasiga tenglik alomatini qo'yuvchilar ham bo'lgandi. Bunga asos ham bor edi. Biroq buni keyinroq «*siyosiy (davlat) idora usuli*» tushunchasini batafsil ko'rib chiqish vaqtida yaxshiroq tushunib olamiz. Shunga qaramay, hozirgi kunda davlat hokimiyati tashkiloti uch qism — boshqaruv, davlat (siyosiy) tuzilishi hamda davlat (siyosiy) idora usuli — birligidan tashkil topadi, degan konsepsiya keng tarqalgan.

2-§. Davlat boshqaruv shakllari

Davlatning mohiyatini tushunishda davlat boshqaruv shakli alohida ahamiyatga ega. Boshqaruv shakli davlat hokimiyatini tashkil etish mazmunini anglatadi.

Davlat boshqaruv shakli insoniyatni qadimdan qiziqtirib kelgan. Bunda davlatni kim boshqaradi, davlat qanday boshqariladi, degan masalalarga va uning boshqarish shakllariga Aflotun, Arastu, Forobiy, Monteske, Lokk, Russo va boshqa mutafakkirlar o'z asarlarida alohida e'tibor qaratganlar. Boshqaruv shakli deganda, oliy davlat hokimiyati, uning idoralari aholi bilan o'zaro munosabati, aholining ushbu idoralarni shakllantirishda ishtirok etishi tushuniladi. Boshqaruv shakliga ko'ra, davlatlar **monarxiya va respublikaga** bo'linadi. «Monarxiya» yunoncha so'zdan olingan bo'lib, yakka hukmronlik, yakka hokimiyatchilik, degan ma'noni anglatadi.

Monarxiyaning quyidagi belgilari mavjud:

1. Monarx davlatni shaxsiylashtiradi.
2. Monarx tashqi va ichki siyosatda davlat boshlig'i hisoblanadi;
3. Monarx davlatni o'zi yakka boshqaradi.
4. Monarx hokimiyati muqaddas va daxlsiz deb e'lon qilinadi.
5. Hokimiyatni o'rnatish va qabul qilishning alohida tartibi mavjud.

6. Monarx o'z boshqaruv faoliyati natijasi uchun yuridik jihatdan javobgar bo'lmaydi.

Monarx davlatni tanho hokimlik asosida boshqaradi. Albatta, bu davlatni barcha ishlarini uning bir o'zi hal etar ekan, degan ma'noni bildirmaydi. Turli davlat organlarida xizmat qiluvchi ko'p sonli maslahatchilar, vazirlar, amaldorlar davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etadi. Ayni paytda, eng muhim davlat ishlari bo'yicha monarxning o'zi hukm chiqarishiga to'g'ri keladi. U davlat hokimiyatining to'laqonli suveren egasidir. Monarx hokimiyati oliy maqomga ega bo'lib, u mustaqildir. U — davlatdagi oliy hokimiyatdir. Monarxiya hokimiyati vorislik asosida bir avloddan ikkinchi avlodga meros bo'lib o'tadi. Hokimiyatni bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishiga xalqning hech qanday aloqasi bo'lmaydi. Monarx muddatsiz, umrbod hokimiyat egasi hisoblanadi. Lekin monarxlar ag'darib tashlanganligi, o'ldirilganligi, boshqa kishilar bilan almashtirilganligiga tarixda misollar ko'p. Monarx siyosiy boshqaruvda mas'uliyatdan ozod hisoblanadi, ya'ni u o'z boshqaruvi natijalari uchun yuridik va siyosiy javobgar hisoblanmaydi. Masalan: 1809-yilda Shvetsiyada davlat boshqaruvi qonunda ko'rsatilishicha, Qirolning xatti-harakatlari qonunga kirmaydi, deb ko'rsatilgan. Monarxiyaning ikki turi mavjud: ***mutlaq monarxiya*** va ***cheklangan monarxiya***.

Davlat hokimiyati boshqa bironta idora vakolatlari bilan cheklanmagan holda amalga oshirilsa, bunday monarxiya mutlaq monarxiya deyiladi. Agar monarx hokimiyati Konstitutsiya asosida amal qiladigan biron-bir vakolatli idora bilan cheklangan bo'lsa, bunday monarxiya cheklangan, yoki parlamentar shakldagi monarxiya bo'ladi. Cheklangan monarxiya davlatlari, o'z navbatida, dualistik va parlamentar monarxiyaga bo'linadi. Dualistik monarxiya davlatlariga Saudiya Arabistoni, Quvayt kabi davlatlar kiradi. Ularda hokimiyat podsho bilan parlament o'rtasida taqsimlangan. Amalda davlatni podsho boshqaradi. Podsho hukumatni tuzish, parlamentni tarqatib yuborish huquqiga ega. Parlamentar monarxiya shaklidagi davlatlarda — davlat boshlig'i monarx, qirol, qirolicha, podsho, imperator bo'lib, amalda ular davlatni boshqarmaydi, huquqlari cheklangan bo'ladi, davlatni hukumat boshqaradi. Masalan, Angliya, Yaponiya, Belgiya, Shvetsiya kabi davlatlarda davlat boshlig'ining davlat ishlarini olib borishda mamlakatda va xalqaro miqyosda o'rni kattadir.

Respublika shaklida davlat hokimiyati va boshqaruvning oliy organi saylab qo'yish yo'li bilan tashkil topadi va u ma'lum muddatga saylanadi. «Respublika» lotincha so'z bo'lib, «jamoat ishi», «xalq ishi» degan ma'noni bildiradi. Respublikaning asosiy belgilari — hokimiyat oliy organlarining saylab qo'yilishi, hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishi, qonunlarning bajarilishini nazorat qiluvchi organ — sudlarning mavjudligi, fuqarolarning davlat ishlarini boshqarishda keng ishtirok etishi.

Jamiyat taraqqiyotida davlat boshqaruvi respublika shaklining bir necha ko'rinishlari ma'lum.

Afina davlatida (eramizgacha V — IV asrlar) boshqaruvning demokratik respublika shakli mavjud bo'lgan. Unda afinalik erkin fuqarolarning qulga aylanishiga yo'l qo'yilmadi. Bu respublikada ijtimoiy raqobat, qulga egalik qilishning maxsus tartibi, jamoa qulchiligi mavjud edi. Shuningdek, Afinada davlat boshqaruvining samarali tizimi faoliyat ko'rsatardi.

Sparta (eramizgacha V — IV asrlar) va Rim davlatlari (eramizgacha V — II asrlar) aristokratik respublikalar bo'lgan. Ular davlat sifatida aksariyat aholining aristokratiya, nufuzli kiborlar qismi manfaatlarini ifodalagan. Shuningdek, shahar — respublikalari ham mavjud bo'lib, ularda fuqarolarning erkinliklari va xususiy mulk munosabatlarining erkinligi tan olingan. Shahar — respublikalar Florensiya, Venetsiya — Italiyada; Novgorod, Pskov — Rossiyada va Germaniya, Fransiya, Angliyada ham shahar respublikalari mavjud bo'lgan.

Respublika hozirgi dunyoda keng tarqalgan davlat boshqaruv shakli bo'lib, uning ikki ko'rinishi mavjud: **1) prezidentlik respublikasi; 2) parlamentar respublika.**

Prezidentlik respublikasida hukumatni prezident tuzadi va u prezident oldida hisobot beradi. Prezident davlat boshlig'i hisoblanadi va prezident maxsus tartibda xalq tomonidan saylanadi. Masalan: Rossiya, AQSH, Fransiya, Italiya, O'zbekiston Respublikasi va boshqalarda prezident xalq tomonidan saylanadi. Bu borada tegishli qonunlar mavjud.

Parlamentar respublikada — hukumat parlament tomonidan tuziladi va u parlament oldida hisobot beradi. Parlament vakillik va qonun chiqaruvchi idora bo'lib, ijro hokimiyatini amalga oshirishda asosiy o'rinni hukumat boshlig'i egallaydi. Hukumat — Vazirlar Kengashi deb nomlanib, u parlament tomonidan tuziladi

va uning oldida javob beradi. Germaniya, Hindiston, Turkiya kabi davlatlar parlamentar respublika shaklidagi davlatlar qatoriga kiradi.

3-§. Davlatning tuzilish shakli

Davlatning tuzilish shakli deganda, u davlatni siyosiy, ma'muriy, hududiy tuzilishi va uni oliy organlari bilan mahalliy organlari o'rtasidagi aloqalar nazarda tutiladi. Davlat tuzilish shakli ikkiga bo'linadi: **oddiy (unitar)**; **murakkab (federativ va konfederativ)**.

Oddiy (unitar) davlat tuzilishida ma'muriy hududiy qismlarga (viloyatlar, shtatlar, okruglar, grafliklar, tumanlarga) bo'linib, u yagona oliy organga, yagona boshqaruv organlari tizimiga, bitta Konstitutsiyaga yagona fuqarolikka, muayyan hududga, davlat chegarasiga, yagona armiyaga va qonunchilik tizimiga ega bo'lgan davlatdir. Masalan, Fransiya, Italiya, Ukraina, Qozog'iston kabi davlatlar unitar davlatlar hisoblanadi.

Unitar davlatlar hududida boshqa mustaqil davlatlar mavjud bo'lmaydi. Unitar davlatlar ichidagi ma'muriy-hududiy bo'linmalar faqat mahalliy masalalarni hal etish huquqiga ega, markaziy yagona davlat hokimiyati mamlakatning butun hududiga o'z ta'sirini tanho o'tkazadi.

Federativ davlat — teng huquqli respublikalar, shtatlar, kontonlar va boshqa davlat tuzilmalarining ixtiyoriy birlashuvidan iborat. Federativ davlat tarkibiga kiruvchi subyektlar o'zining qonun chiqaruvchi organlariga, o'z hukumatiga, sud organlariga ega bo'lgan bir necha davlat tuzilmalari ittifoqidan iborat bo'ladi.

Federativ davlat belgilari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, uning hududi subyektlar hududi yig'indisidan iborat bo'ladi. Ikkinchidan, oliy qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati federatsiya va subyektlar miqyosida ikki pog'onali bo'ladi. Federatsiya va uning subyektlarining vakolatlari federatsiya konstitutsiyasida belgilab qo'yiladi. Uchinchidan, ikki fuqarolik mavjud bo'lib, u har bir fuqaroning bir vaqtning o'zida ham federativ davlat fuqarosi, ham federatsiya subyekti fuqarosi ekanligini bildiradi.

Federatsiya tarkibiga kiruvchi davlatlar ixtiyoriy ravishda birlashib, markazlashgan davlatni tashkil qiladi. Federatsiyada barcha a'zolar nomidan markaziy idoralar mamlakat ichki va tashqi siyosatida yagona ish olib boradi va uning manfaatlarini himoya

qiladi. Masalan, dunyoda hozirgi kunda yigirmadan ortiq federativ shakldagi davlatlar mavjud. Bular Rossiya, Braziliya, Hindiston, Germaniya, AQSH, Shveysariya, Meksika, Kanada va boshqalar.

Konfederatsiya — bir necha davlatlarning ayrim muhim sohalar, ya'ni iqtisodiy, siyosiy, mudofaa masalalari bo'yicha tuzgan ittifoqidir. Konfederatsiyada yagona davlat hududi, yagona fuqarolik bo'lmaydi. Konfederatsiya bu to'la mustaqil davlatlarning ko'ngilli ittifoqidir. Uning belgilari quyidagilardan iborat:

1) konfederatsiya muayyan maqsadlarga erishishi uchun birlashgan mustaqil davlatlarning ittifoqi;

2) barqaror bo'lmagan siyosiy tuzilma;

3) yagona hududning bo'lmasligi;

4) yagona fuqarolikning o'rnatilmasligi;

5) konfederatsiya subyektlari undan erkin holatida chiqib ketishi mumkinligi;

6) konfederatsiya subyektlari qonunchilik hujjatlarini qo'llamaslik huquqiga egaligi;

7) konfederatsiya vakolatiga cheklangan doiradagi masalalarni hal etish kirishi;

8) konfederatsiya budjeti uning a'zolari ixtiyoriy badallaridan tashkil topishi.

Hozirgi vaqtda Yevropaning 15 ta davlatini birlashtirgan Yevropa ittifoqi davlatlarining hamdo'stlik konfederatsiyasi mavjud. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi konfederatsiya emas.

4-§. Siyosiy rejim

Siyosiy rejim — davlat hokimiyatini amalga oshirishda foydalaniladigan tartib va usullarning yig'indisi.

Siyosiy rejim tushunchasi keng va tor ma'noda qo'llaniladi. Keng ma'nodagi yondashuvda siyosiy rejim barcha siyosiy hayot, umuman jamiyat siyosiy tizimi hodisalarining namoyon bo'lishi va tartibi tushuniladi. Tor ma'nodagi yondashuv esa siyosiy rejimni faqat davlat hayoti, davlat hokimiyatini ro'yobga chiqarish bilan bog'liq hodisalar va usullar namoyon bo'lishi tarzida talqin etadi.

Har bir mamlakatda davlat hokimiyati o'ziga xos xususiyatlarga ega, shu bois siyosiy rejim ham turlicha qaror topadi va namoyon bo'ladi. Biroq siyosiy rejimni muayyan belgilariga ko'ra ikki turga ajratish mumkin: **avtoritar** va **demokratik** rejimlar.

Avtoritar siyosiy rejimni izohlaydigan asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- fuqarolarning huquq va erkinliklarining cheklanganligi, bekor qilinganligi yoki umuman yo‘qligi;

- davlat hokimiyati vakillik organlari faoliyatining cheklanganligi, tugatilganligi yoki umuman taqiqlanganligi;

- davlat hokimiyati ustidan xalq nazoratining yo‘qligi, ularning yashirin usullar bilan shakllantirilishi;

- butun hokimiyatning yagona shaxs (bir organ yoki bir necha shaxs) qo‘lida to‘planganligi;

- davlat hokimiyatini amalga oshirishda ma‘muriy – buyruqbozlik, ba‘zan terrorchilik (o‘zboshimchalik, zo‘ravonlik) usullarining qo‘llanilishi;

- taraqqiyparvar siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari faoliyatining taqiqlanganligi, cheklanganligi yoki tarqatib yuborilganligi;

- siyosiy monizm, ya‘ni yakka mafkuraning ustunligi, uning davlat mafkurasi darajasiga ko‘tarilganligi;

- fuqarolik jamiyatining mavjud emasligi, uning institutlarining cheklanganligi, ijtimoiy manfaatlarni ifodalash imkoniyatlarining taqiqlanganligi.

Davlat va huquq nazariyasida avtoritar rejimning despotik, tiraniya, totalitar, fashistik va h.k. tarixiy turlari farqlanadi.

Demokratik siyosiy tartibda davlat fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta‘minlash, aholini turli jamoat tashkilotlariga birlashtirish, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarini xalq ishtirokida saylash, davlatni boshqarishda keng xalq ommasining ishtirok etishi ta‘minlanadi. Demokratik tartib ikki shaklda amalga oshiriladi: *vakillik demokratiyasi* va *bevosita demokratiya*.

Vakillik demokratiyasida xalq o‘zi saylagan deputatlari orqali davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan iqtisodiy, siyosiy va huquqiy masalalarni muhokama qilish, hal etish haqida qaror qabul qilish va davlatni idora etishda qatnashadi.

Bevosita demokratiyada davlatni idora etishda xalqning bevosita ishtiroki ta‘minlanadi, ya‘ni davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan masalalarni hal etishda umumxalq ovozigacha qo‘yish (referendum)ni amalga oshirish mumkin. G‘ayridemokratik siyosiy tartib demokratik usulga qarshi bo‘lib, totalitar, avtoritar va fashistik shaklda bo‘ladi.

Totalitar usulda davlat boshqaruvi markazlashgan va buyruqbozlik asosida bo'ladi. Fuqarolarning huquq va erkinliklari ta'minlanmaydi, barcha davlat hokimiyati yagona diktatura tarzida amalga oshiriladi. Masalan, sobiq Ittifoq yagona kommunistik partiya diktaturasi asosida boshqarilgan. U totalitar davlat bo'lib, oxir-oqibat inqirozga uchradi.

Demokratik siyosiy rejimning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- fuqarolar huquq va erkinliklari kafolatlarining mavjudligi;
- davlat hokimiyatining birdan-bir manbayi xalq ekanligi;
- vakillik hokimiyat organlarining to'laqonli faoliyat ko'rsatishi;
- siyosiy qarorlar qabul qilinishi ustidan xalq nazoratining o'rnatilganligi;
- hokimiyat vakolatlarining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud o'rtasida taqsimlanganligi;
- davlatning fuqarolik jamiyati hayotiga qonunsiz aralasha olmasligi;
- huquqni muhofaza etuvchi organlar faoliyatining qonunga to'la asoslanganligi;
- jamoat birlashmalari tizimining, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish idoralarning mavjudligi;
- siyosiy partiyalarning muholifatda bo'lish erkinligining ta'minlanganligi;
- siyosiy plyuralizm qaror topganligi – turli ijtimoiy guruhlar o'z manfaat (fikir)larini erkin ifodalash imkoniyatiga egaligi;
- fuqarolik jamiyatining shakllanganligi.

Demokratik siyosiy rejim doirasida *liberal* yoki *liberal-demokratik rejim* turlari farqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan keyin, davlatni boshqarishda prezidentlik instituti joriy etildi. O'zbekiston Respublikasi boshqaruv shakli bo'yicha Prezidentlik Respublikasi shaklidagi davlat, tuzilish shakli bo'yicha oddiy – unitar davlatdir, siyosiy rejimiga ko'ra, demokratik tartibdagi davlat. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan kundan boshlab hozirgi kunga qadar o'zining mustaqil taraqqiyot yo'lini tanlab oldi. Bu Prezidentimiz I.A. Karimovning: «O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li» risolasida ham ko'rsatib o'tilgan. Bu risolada yosh suveren davlat rivojlanishining besh tamoyili belgilab berilgan: iqtisodning siyosatdan ustunligi, davlat bosh islohotchi, qonun

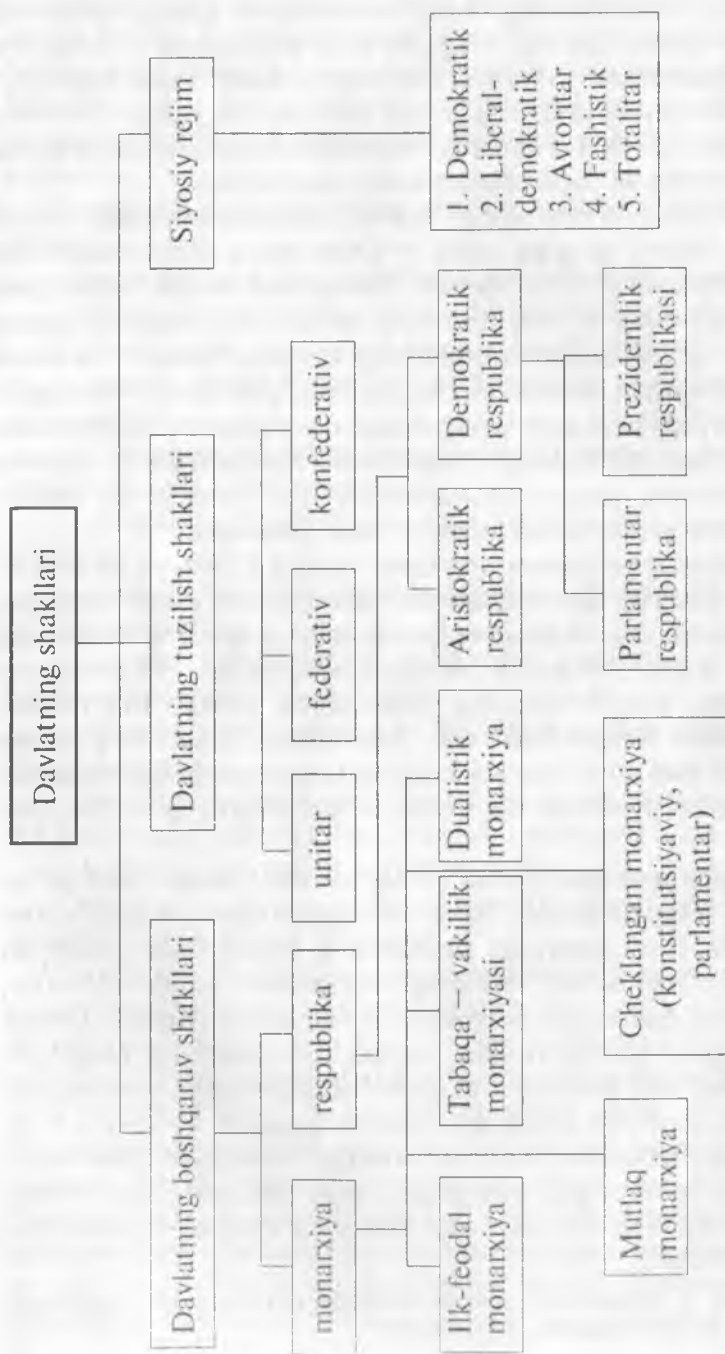
ustuvorligi, islohotlarning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va kuchli ijtimoiy siyosat. Unga ko'ra O'zbekiston o'z taraqqiyot yo'lida umuminsoniy qadriyatlarni qayta tiklash, inson huquqlari va erkinliklarining ustuvorligini tan olish asosida xalqaro va sharq milliy davlatchilik tajribalariga asoslanib, kelgusida demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etadi.

1991-yilning 31-avgust kuni o'zbek xalqining o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi amalga oshdi — O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi e'lon qilindi. Respublika butun ko'pmillatli aholisining irodasi «O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida»gi konstitutsiyaviy qonunda mustahkamlandi hamda umumxalq referendumida yakdil tasdig'ini topdi. Mustaqillik qo'lga kiritilishi bilan darhol respublikada demokratik huquqiy davlat asoslari vujudga keltirila boshlandi. Respublikada amalda hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sudlov hokimiyatlariga bo'linishi tamoyili amal qilmoqda.

Ikki palatali parlamentning qaror topishi (2004-yil, dekabr — 2005-yil, yanvar) davlatchiligimiz taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi va Senatining huquqiy asosini vujudga keltirish maqsadida «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida» hamda «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» konstitutsiyaviy qonunlar qabul qilindi.

Bularning hammasi qonun chiqarish ishini yanada faol yo'lga qo'yishni taqozo etadi. Davlat boshqaruvining yangi tizimi shakllandi. Boshqaruvning prezidentlik respublikasi shakli bu tizimning o'zagi bo'ldi. Joylardagi boshqaruv tizimida viloyatlar, tumanlar va shaharlarda hokimlik lavozimlari joriy etildi. Qonun ustuvorligini, qonun oldida barcha fuqarolarning tengligini ta'minlovchi sud hokimiyatini qayta tashkil etish va vakolatlarini yanada kengaytirish ishlari faol olib borilmoqda. Prezident I. A. Karimov «O'zbekiston boshqa davlatlar taraqqiyoti jarayonida to'plangan va respublika sharoitiga tatbiq qilsa bo'ladigan barcha ijobiy va maqbul tajribalardan shak-shubhasiz samarali foydalanadi», — deb ta'kidladi¹.

¹Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. — Т.: «Ўзбекистон», 1996. 40-бет.

Izoh: quldorlik tuzumida monarxiyaning Sharq dispotiyasi ko'rinishi ham bo'lgan.

Masalan: Qadimgi Bobil, Qadimgi Misr, Qadimgi Xitoy.

Sharqiy dispotiya monarxiyasi boshqaruvning qattiq markazlashganligi va shoh hokimiyatining cheklanmasligi bilan xarakterlanadi.

VI BOB. DAVLAT FUNKSIYALARI

1-§. Davlat funksiyasi tushunchasi

Davlat o'z oldida turgan vazifalarni bajarish uchun faol, qat'iy harakat qiladi. Davlatning mazkur harakatlarini, butun faoliyatini ta'riflash uchun yuridik fanda "**davlat funksiyasi**" degan ibora kiritilgan.

Davlatning vazifalari va funksiyalarini to'la tushunib olish, tahlil eta bilish uning mohiyatini yanada kengroq, chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Davlatning mohiyati uning funksiyalarida yana ham yorqinroq namoyon bo'ladi. Davlatning funksiyasi — bu davlat oldida turgan vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan davlat faoliyatining asosiy yo'nalishlaridir. Olimlarning davlat funksiyasiga bergan ta'riflarida jiddiy farq yo'q, ularning hammasi ham davlat funksiyasini uning faoliyati yo'nalishi bilan bog'laydilar. Davlatning vazifasi va funksiyasi bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ikki ma'nodagi tushunchadir. Har bir davlatning vazifasi u amalga oshiradigan bosh asosiy yo'lni belgilaydi, butun faoliyatini ana shu vazifalarni hal etishga qaratadi. Davlatning funksiyalari esa davlatning vazifalaridan kelib chiqadi. Davlatning vazifalariga muvofiq amalga oshiriladigan harakatlar, faoliyat ularning funksiyalarini tashkil etadi.

Davlat funksiyalari jamiyatning iqtisodiy va siyosiy tarkibidan, ijtimoiy guruhlar, jamoalar, xalq manfaatlaridan kelib chiqadigan maqsad va vazifalarning hal qiluvchi ta'siri ostida shakllanadi.

«Davlat funksiyasi» nafaqat siyosiy mazmundagi va boshqaruvga oid tushuncha, balki yuridik ma'nodagi hodisadir. Chunki, funksiyalar asosan huquqiy shakllarda amalga oshiriladi. Yuridik adabiyotlarda davlat funksiyalarini amalga oshirish shakli deganda:

— birinchidan, davlat mexanizmi asosiy bo'g'inlarining faoliyati tushuniladi;

— ikkinchidan, davlat funksiyalarini amalga oshirishning tashqi ko'rinishi, belgilari, tartibi tushuniladi.

Dastlabki mezoniga ko'ra, davlat funksiyalarini amalga oshirish shakllari quyidagicha: 1) qonun ijodkorligi; 2) boshqaruv (ijro etish); 3) sud faoliyati; 4) nazorat faoliyati.

Qonun ijodkorligi faoliyati orqali davlatning yuqori vakillik organlari jamiyatdagi barcha subyektlar bajarishi majburiy bo'lgan qonunlar yaratadi. O'zbekiston Konstitutsiyasiga muvofiq qonunlar ikki palatali parlament — Oliy Majlis tomonidan yoki referendum

orqali qabul qilinadi. Qonunlarni qabul qilishdan maqsad jamiyatga rahbarlik qilish, undagi barcha ijtimoiy munosabatlarni ijtimoiy taraqqiyot manfaatlari yo'lida huquqiy tartibga solishdan iborat.

Boshqaruv (ijro etish) faoliyati vositasida davlatning ko'pgina funksiyalari bajariladi. Chunki, ijroiya hokimiyat davlatning muhim bo'g'ini bo'lib, jamiyat hayotini tashkil etishda salmoqli o'rin tutadi. Mazkur hokimiyat davlat organlarining asosiy qismini, mansabdor shaxslarning eng ko'p sonini o'z ichiga oladi. Ijroiya hokimiyatning asosiy vazifasi — qonunlar ijrosini ta'minlash, keng miqyosda boshqaruv va farmoyish berish faoliyatini amalga oshirishdan iborat.

Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasining ijro hokimiyati organi — Hukumat hisoblanadi. Konstitutsiyaga muvofiq Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy-madaniy sohaning faoliyatiga rahbarlik qiladi; mamlakat qonunlarining, parlament palatalari qarorlari, Prezident farmonlari, qarorlari va farmoyishlarining ijrosini ta'minlaydi.

Vazirlar Mahkamasi:

- iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy vazifalarni bajaradi;
- mulkchilikning barcha shakllarini uyg'unlashtiradi, ularning tengligini ta'minlaydi;
- bozor iqtisodiyotining huquqiy qurilishini ro'yobga chiqarish asosida erkin tadbirkorlik uchun shart-sharoit yaratadi, xo'jalik yuritishning yangi shakllarini barpo etishga ko'maklashadi;
- respublika budjetini shakllantiradi va ijro etadi, mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish istiqbollarini va milliy dasturlarini ishlab chiqadi va ularning ijrosini ta'minlaydi;
- fan va texnika sohasini boshqaradi;
- fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish, sog'liqni saqlash, xalq ta'limini rivojlantirish choralari ko'radi, shuningdek, boshqa ijroiya funksiyalarni bajaradi.

Sudlov faoliyati. Sud hokimiyati davlat hokimiyatining alohida, mustaqil shoxobchalaridan biri bo'lib, jamiyat hayotida odil sudlovni amalga oshirishga safarbar etilgandir. Odil sudlov — davlat faoliyatining maxsus yo'nalishi bo'lib, bunda vakolatli sud muassasasi (sudlar) huquq normalari talablarini buzishdan kelib chiquvchi nizoli holatlarni muhokama etib, ularni qonun doirasida hal etadi. Odil sudlovning oliy maqsadi — kuch va zo'ravonlik g'oyasini huquq ustuvorligi va adolat g'oyalari bilan almashtirishdan iborat.

Nazorat faoliyati. Davlat apparatiga kiruvchi barcha davlat organlari tarkibida qonunchilik va huquqiy tartib-intizom ustidan nazorat yurituvchi tuzilmalar mavjud. Ushbu tuzilmalar o'z tasarruflari va vakolatlariga kiradigan sohada nazorat faoliyatini amalga oshiradi. Davlat nazorati tizimida prokuror nazoratini, soliq nazoratini, bojxona nazoratini, sud nazoratini, ekologiya nazoratini, sanitariya-epidemiologiya nazoratini, tog'-kon sanoati nazoratini, iste'mol mahsulotlari ustidan (sertifikatlash) nazoratini va boshqa turdagi nazorat faoliyati turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Davlat funksiyalarini amalga oshirishning **huquqiy shakllari** deyilganda, davlat organlarining o'z tashqi belgi va xususiyatlariga ko'ra bir turdagi faoliyati tushunilib, bu faoliyatning oqibatida albatta muayyan huquqiy hujjat (akt) qabul qilinadi.

Davlat funksiyalarini amalga oshirishning quyidagi shakllarini ko'rsatish mumkin:

- **huquqni ijod qilish** (qonun ijodkorligi faoliyati);
- **huquqni ijro etish** (ijroiya-farmoyish berish faoliyati);
- **huquqni qo'riqlash** (odil sudlov nazorat faoliyati).

Davlat va uning organlari o'z funksiyalarini ma'lum metod (usul)lar vositasida amalga oshiradi. Ushbu usullar qatoriga – ishontirish, majbur qilish, rag'batlantirish singarilar kiradi. Davlatning har bir aniq funksiyasi davlat hokimiyatini amalga oshirishning mazmuni, shakli va usullari uzviyligida namoyon bo'ladi.

Davlat funksiyalarining asosiy xususiyatlari quyidagilar bilan belgilanadi:

– funksiyalar davlatning mohiyati va ijtimoiy holati bilan bevosita bog'liq;

– ular o'zgaruvchan tabiatga ega bo'lib, davlatning shakllanishi, mustahkamlanishi va rivojlanishiga yo'naltirilgan. Har bir tarixiy davrda davlatning o'ziga xos muayyan funksiyalari bo'ladi. Hokimiyat tepasiga boshqa siyosiy kuchlarning kelishi bilan davlatning mohiyati va unga mos funksiyalari ham o'zgaradi. Jamiyatda ustuvor manfaatlar almashganda ham davlat funksiyalarining o'zgarishi sodir bo'ladi. Masalan, urush davrida davlatning mudofaa funksiyasi birinchi o'ringa chiqadi yoki bozor munosabatlariga o'tishda davlatning iqtisodiy funksiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Funksiyalarning mazmuni davlat rivojlanishining muayyan bosqichlarida o'zgarishi mumkin. Davlat

funksiyalarining o'zgarishi, ayniqsa, tub ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, inqiloblar davrida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Davlatning har bir taraqqiyot bosqichiga muayyan funksiyalar to'g'ri keladi. Masalan, hozirgi zamon davlatlarining barchasida iqtisodiy funksiyalar mavjud. Ammo ularning mazmuni, shakllari, amalga oshirish usullari turlicha bo'lishi mumkin. Har bir ijtimoiy taraqqiyot bosqichiga o'ziga xos funksiyalar to'g'ri keladi. Shu bois davlat yangi bosqichdagi rivojlanishga o'tar ekan, o'z vazifalarini to'la yoki qisman o'zgartirishi mumkin. Davlatning yangi funksiyalari paydo bo'lib boradi, ammo avvalgilari ham izsiz yo'qolmaydi, ular yangi mazmun bilan boyiydi. Bu holni har qanday davlatning taraqqiyotida kuzatish mumkin.

2-§. Davlat funksiyalarining tasnifi

Har qanday davlatning funksiyalarini *ichki* va *tashqi* funksiyalarga bo'lish mumkin. Davlat funksiyalarining ichki va tashqi funksiyalarga bo'linishi umumiy xarakterga ega. O'z navbatida, davlatning ichki va tashqi funksiyalari ham turli-tuman bo'ladi. Ichki funksiyada davlatning mamlakat ichidagi roli namoyon bo'ladi. Davlat boshqa davlatlar qurshovida yashaydi. Shu bois boshqa davlatlar bilan o'zaro munosabatlarda davlatning tashqi funksiyasi ro'yobga chiqadi.

Harakatining muddatiga ko'ra davlat funksiyalari *doimiy* va *muvaqqat* funksiyalarga bo'linadi. Doimiy funksiyalarga davlatga doimo xos bo'lgan xususiyatlar, davlat muntazam shug'ullanadigan vazifalar, masalan, ishlab chiqarishni boshqarish vazifasi, ya'ni davlatning iqtisodiy funksiyasi kiradi. Davlatning muvaqqat funksiyalariga esa ma'lum vaqt mobaynida muayyan maqsadga erishishga yo'naltirilgan vazifalar kiradi. Masalan, favqulodda holat e'lon qilingan davrdagi vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan funksiyalar vaqtinchalik tusga egadir.

Ijtimoiy ahamiyatiga ko'ra, davlat funksiyalari *asosiy* va *qo'shimcha* turlarga bo'linadi.

Davlatning ichki funksiyalari — mamlakat ichki hayotini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan davlat faoliyatining asosiy yo'nalishlaridir. Ichki funksiyaga quyidagilar kiradi: iqtisodiy funksiya, ijtimoiy funksiya, davlatning huquq-tartibotni muhofaza etish funksiyasi, tabiatni muhofaza qilish funksiyasi. Har bir davlat

iqtisodiyot sohasida muayyan vazifalarni bajaradi, ular, asosan, quyidagilardan iborat. Birinchidan, rivojlanayotgan iqtisodiyotni yaratish, ikkinchidan, iqtisodiyotni barcha sohalarini o'zaro bog'liqlik asosida rivojlantirish, uchinchidan, mehnat zaxiralarini oqilona joylashtirish, mehnatning yangi texnologiyalar, xalqning tarixiy an'analari va malakalariga mos keladigan sohalarini yaratish. To'rtinchidan, samarali iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish. Beshinchidan, tadbirkorlikni rivojlantirish. Oltinchidan, aholini ish bilan ta'minlash.

Ijtimoiy funktsiya — bunda davlat shaxsni ijtimoiy jihatdan muhofaza etilishini, jamiyat barcha azolarining talablar darajasidagi moddiy-ma'naviy hayot sharoitlariga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Ijtimoiy funktsiyaga quyidagilar kiradi. Ijtimoiy boyliklarni taqsimlash, aholini eng kam muhofazalangan qismini (nogironlar, ko'p bolali oilalar, keksalar, yetim-yesirlar) himoya qilish, pensiya ta'minoti kabilarni tashkil etish. Sog'liqni saqlash, madaniyatni rivojlantirish, jamoat transportini tashkil etish, uy-joy qurilishi.

Siyosiy funktsiya — fuqarolarning siyosiy huquq erkinliklarini himoya qilish, qonuniylilikni va huquqiy tartibotni ta'minlash, jamiyatda barqarorlik, millatlararo va fuqarolararo totuvlikni ta'minlashdan iborat.

Ma'naviy funktsiya — jamiyat a'zolari ongiga milliy mafkurani singdirish, san'atni qo'llab-quvvatlash, milliy madaniyati rivojlantirish, jamiyatning ma'naviy-axloqiy sog'lomligi to'g'risida g'amxo'rlik qilish.

Moliyaviy funktsiya — soliq to'plash, jamiyat hayotining asosiy sohalarini moliyalashtirish, davlat budjeti ijrosi, bojxona nazorati va boshqalar.

Qonunlarga rioya etish hamma uchun majburiy bo'lgan, uni buzishga esa aslo yo'l qo'yib bo'lmaydigan davlat faoliyati sohasidir. Huquqiy tartibotni va aholining huquqiy madaniyati hamda ongini yuksaltirish davlatning **huquqiy tartibotni muhofaza etish funksiyasining** mazmunini tashkil etadi. Huquqiy tartibot bilan bog'liq faoliyatning markazida, eng avvalo, fuqaro, jamiyat a'zosi erkin inson sifatida shakllanishi va faoliyat yuritishi masalasi turadi.

Davlat bu funktsiyani amalga oshirish uchun quyidagi yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatadi:

— birinchidan, aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini shakllantirish;

– ikkinchidan, qonunlar ijrosini ta'minlash va ular ustidan qat'iy nazorat o'rnatish;

– uchinchidan, fuqarolarni konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklari amalga oshirilishini ta'minlaydigan qonunchilik kafolatlarini yaratish;

– to'rtinchidan, huquqni muhofaza qilish organlari tizimini shakllantirish va ularning samarali faoliyatini tashkil etish;

– beshinchidan, qonunchilik va huquqiy tartibotni mustahkamlash.

Har qanday davlatning eng asosiy talabi — qonunlarni amalga oshirishga, qonunchilikni ta'minlashga mutasaddi bo'lgan idora va shaxslarning qonunlarni aniq va og'ishmay ijro etishlaridan iborat.

Tabiatni muhofaza qilish funksiyasi — insoniyatni o'sib borayotgan ehtiyojlarini qondirish uchun tabiiy boyliklardan yovuzlarcha foydalanish, odamlar istiqomat qiladigan joylar hayot uchun xavfli falokat mintaqalariga aylanib ketishi natijasida tabiat bilan inson o'rtasidagi muvozanat buzildi. Masalan, O'zbekistonda Orolning qurib borayotganligi, qishloq xo'jaligida ekologik zararli moddalarni ishlatish, aholi yashaydigan hududlarda zararli ishlab chiqarish korxonalarini joylashtirish, yerdan oqilona foydalanish qonunlarini buzish tabiiy ekologik vaziyatni izdan chiqardi. Shu munosabat bilan davlatning *ekologik funksiyasi* alohida e'tibor kasb etmoqda. Davlatning tabiatni muhofaza qilishga oid funksiyasi quyidagi vazifalardan iborat. Jumladan, tabiiy resurslaridan oqilona foydalanishga, atrof-muhitga zarar yetkazishga va ekologik vaziyatni yomonlashuviga yo'l qo'ymaslik. Ikkinchidan, jahon hamjamiyati davlatlari ishtirokida ekologik sharoitlarini sog'lomlashtirish, iqtisodiy va ijtimoiy sohalaridagi ekologik nomaqbul oqibatlarni bartaraf etish. Uchinchidan, samarali ekologik qonunchilik tizimini shakllantirish va tegishli davlat organlarini tuzish.

Davlatning tashqi funksiyasi — uning xalqaro maydondagi faoliyatining asosiy yo'nalishlaridir. Davlatni tashqi funksiyasiga quyidagilar kiradi. Turli davlatlar bilan tinch-totuv yashash, xorijiy davlatlar bilan hamkorlik qilish, tashqi iqtisodiy faoliyat yuritish, mamlakatni boshqa davlatlar hujumidan mudofaa etish va jahonda tinchlikni mustahkamlash ishlarida faol qatnashish kabilar. Jamiyatning hozirgi zamon taraqqiyot darajasi barcha davlatlarning xo'jalik, siyosiy, madaniy hayot sohalarida hamkorlik qilishni talab qiladi. Iqtisodiy hamkorlikda eng muhim o'rinni xalqaro mehnat

taqsimoti, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, eng yangi texnologiyalari bilan almashish, kredit-moliya aloqalarini rivojlantirish va tovar aylanmasini muvofiqlashtirib turish kabilar egallaydi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning ixtisoslashgan muassasalari: Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashi, Xalqaro mehnat tashkiloti, Xalqaro Valyuta jamg'armasi, Xalqaro taraqqiyot banki va boshqalar olib boradi.

Mamlakatni mudofaa qilish funksiyasi. Davlatchilik taraqqiyotining barcha bosqichlarida bu funksiya, uning ahamiyati g'oyat katta bo'lib kelgan. Zero, hamisha mamlakat ozodligi va mustaqilligini tashqi tajovuzlardan himoya qilishning obyektiv zarurati mavjud bo'lib kelganligi ma'lum.

Mamlakat mudofaasi funksiyasi iqtisodiy, siyosiy, diplomatik va harbiy vositalar bilan amalga oshiriladi.

Davlat mudofaa faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- birinchisi, mamlakat mudofaa qudratini mustahkamlash. Mamlakat mudofaa qudratini ta'minlash, eng avvalo, mudofaa salohiyatini yuksaltirish;

- ikkinchisi, qurolli kuchlarni doimiy takomillashtirib, ularning jangovar qudrati va jangovar tayyorgarligini oshirib borish;

- uchinchisi, davlat chegaralarini muhofaza qilish;

- to'rtinchisi, qurolli kuchlarning harbiy ta'limi;

- beshinchisi, fuqaro mudofaasini tashkil etish.

Istiqlol davrida O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy prinsiplari yaratildi. O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosatining huquqiy asoslari Konstitutsiyaning maxsus bobida, 1991-yil, 31-avgustda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi konstitutsiyaviy qonunda va 1996-yil, 26-dekabrda «O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy prinsiplari to'g'risida»gi qonunda o'z aksini topgan.

Suveren davlat sifatida mustaqil davlat siyosatining ishlab chiqilishi va uni amalga oshirishda tegishli funksiyalar ro'yobga chiqmoqda. O'zbekistonda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarda o'z aksini topayotgan iqtisodiy siyosat pirovard natijada demokratik o'zgarishlar kiritish, kuchli suveren huquqiy davlatni barpo etish uchun mustahkam moddiy negizni yaratishga yo'naltirilgandir. Shu vazifalardan O'zbekiston davlatining ichki va tashqi funksiyalari kelib chiqadi.

Ichki funksiyalarga quyidagilar kiradi:

1. Huquqiy tartibni ta'minlash, inson va fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini muhofaza qilish funksiyasi;
2. Iqtisodiy funksiya;
3. Soliqlarni undirish funksiyasi;
4. Ijtimoiy himoya funksiyasi;
5. Tabiatni muhofaza qilish funksiyasi;
6. Barcha shakllardagi mulklarni himoya qilish funksiyasi;
7. Madaniy-ma'rifiy funksiya.

Tashqi funksiyalarga quyidagilar kiradi:

1. Mamlakatni mudofaa qilish;
2. Xalqaro miqyosda iqtisodiy va siyosiy hamkorlik;
3. Xalqaro tartibni qo'llab-quvvatlash.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonning davlat mustaqilligini 170 dan ortiq davlat tan oldi, ulardan 120 tasi bilan diplomatik munosabatlar o'rnatildi. Toshkentda 44 ta davlatning elchixonalari hamda 20 ta yirik xalqaro tashkilot vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekistonning xorijiy mamlakatlarda 40 ta vakolatxonasi (jumladan 28 tasi elchixona) ochilgan. Bugun O'zbekiston 60 ta nufuzli xalqaro tashkilotlarning to'laqonli a'zosi bo'lib, ularning faoliyatida faol ishtirok etmoqda.

VII BOB. DAVLAT MEXANIZMI (APPARATI)

1-§. Davlat mexanizmi tushunchasi va mohiyati

Jamiyat oldida turgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda barcha davlat organlari, tashkilotlari va muassasalari bir tizimga birlashadi va asosiy mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi.

Davlat mexanizmi – barcha davlat organlarining yagona, markazlashgan tizimi bo'lib, ular o'zlariga berilgan vakolat asosida davlat funksiyalarini bajaradilar va hokimiyatni amalga oshiradilar.

Hozirgi kunda davlatshunos olimlar davlat apparatining, eng avvalo, fuqarolar va ular uyushmalarining turli ehtiyoj va manfaatlarini mutanosiblashtirish mexanizmi deb hisoblaydilar. Bunday fikrning to'g'riligi davlat mexanizmining o'ziga xos umumiy belgilarini tahlil etish jarayonida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Davlat mexanizmi quyidagi asoslarga ko'ra faoliyat yuritadi:

1. Davlat mexanizmining yagonaligi. Davlat mexanizmi – davlat organlari va muassasalarining yaxlit ierarxik tizimidir. Uning yaxlitligi davlat organlari va muassasalari faoliyati tamoyillarining, vazifalari va maqsadlarining yagonaligi bilan ta'minlanadi. Davlat organlari o'zaro farq qilishiga qaramasdan, bir butunning qismlari hisoblanadi va o'zaro bog'liq. Masalan, parlament va hukumat turli vakolatlarga ega, turli mazmundagi ishni bajaradi, lekin ikkalasi ham birga yagona davlat hokimiyatini amalga oshiradi, ya'ni ikkalasining faoliyati ham fuqarolar munosib hayot kechirishi uchun shart-sharoit yaratib berishdan iborat. Ular bir-biri bilan o'zaro bog'liq va aloqadorlikda faoliyat yuritadi.

2. Umumiy maqsad va vazifalarning mavjudligi. Barcha davlat organlari umumiy maqsad va vazifalarni bajarishi, ya'ni davlat funksiyasini amalga oshirish uchun yagona tizimga birlashadi. Asosiy maqsad – xalq manfaatini qondirish. Davlat va ularning organlari xalq irodasini ifoda etadi, uning manfaatlari uchun xizmat qiladi.

Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar. Konstitutsiyaning 7-moddasida belgilab qo'yilishicha «O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi».

3. Ierarxik tizimga asoslanganligi. Davlat mexanizmi piramida shaklida tuzilgan bo'lib, unda yuqori turuvchi organlar quyi turuvchi

organlarga nisbatan ko'proq vakolatlarga ega bo'ladi va ularning faoliyatiga ta'sir ko'rsata oladi, quyi turuvchi organlar esa yuqori turuvchi organlar qarorlarini bajarishi majburiydir. Masalan, Vazirlar Mahkamasining qarorini joylardagi mahalliy organlar bajarishi majburiy hisoblanadi.

4. Majburlov apparatining mavjudligi. Davlat organlari, xususan, qonun chiqaruvchi organ qonun qabul qilish va uni kuchga kiritish usuli bilan, ijro etuvchi organlar boshqaruv, majburlov va rag'batlantirish usullari bilan huquqiy normalarni tatbiq etadilar. Huquqni muhofaza qilish organlari huquq normalarini amaliyotga tatbiq etishda, asosan, ishontirish va majburlash usullaridan foydalangan holda ish yuritadilar. Jamiyatlardagi barcha fuqarolar ham davlat tomonidan qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatdagi me'yorlarga so'zsiz rioya qilavermaydi, chunki insonlarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati bir xilda shakllanmaydi. Shuning uchun, fuqarolar davlat tomonidan o'rnatilgan qoidalarga o'z xohishlariga ko'ra rioya etmaydigan bo'lsa, davlat o'zining majburlov kuchi orqali qonunlarning bajarilishini ta'minlaydi. Bular: *prokuratura, ichki ishlar organlari, milliy xavfsizlik xizmati, jinoiy jazoni ijro etish muassasalari, armiya va boshqalar.*

5. Boshqaruv faoliyati bilan shug'ullanuvchi maxsus shaxslar guruhining mavjudligi. Davlat organlarida faoliyat yurituvchi shaxslar ish faoliyatida faqatgina boshqaruv bilan shug'ullanadi, ular ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmaydilar. Shuningdek, ushbu toifadagi shaxslar davlat va jamiyat manfaatlari uchun faoliyat ko'rsatadilar. Masalan, sudya sudlov jarayonida biror-bir yaqin tanishining huquqbuzarlik sodir etgan ishi bo'yicha, u shaxsga nisbatan qonuniy chora ko'rish jarayonida, o'zining shaxsiy manfaatlarini inobatga olib emas, balki davlat manfaatlaridan kelib chiqqan holda, obyektiv ravishda qonunga asosan hukm chiqaradi.

6. Hokimiyat vakolatlariga ega bo'lgan davlat organlarining ichki strukturasi va mavjudligi. Davlat mexanizmining bir me'yorda ishlashini ta'minlash maqsadida davlat organlari, davlat muassasalari va davlat tashkilotlari birgalikda harakat qiladi va o'z navbatida, ular ichki tarkibiy tuzilishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Davlat organlari — davlat funksiyalarini amalga oshirishda hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan davlat mexanizmining asosiy bo'g'ini. Masalan, prokuratura, sud, ichki ishlar organlari va boshqalar hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan davlat organlaridir.

Davlat tashkilotlari — bevosita ishlab chiqarish hamda ta'minot bilan shug'ullanuvchi davlat idorasi hisoblanib, davlat uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan funksiyalarni bajaradi. Mazkur tashkilotlarning asosiy qismini davlat o'z monopoliyasida qoldiradi. Metro, tramvay, trolleybus, elektr energiyasi, aloqa tizimi shular jumlasidandir.

Davlat muassasalari — bu davlat organlari kabi hokimiyat vakolatiga ega bo'lmay, davlatning oldida turgan umumijtimoiy vazifalarni bajaruvchi idoralar. Masalan, kasalxonalar, maorif, teatr va boshqalar. Ushbu organlar hokimiyat vakolatiga ega bo'lmasada, lekin jamiyat oldida turgan ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muhim vazifalarni bajaradi.

Yuridik adabiyotlarda «davlat apparati» va «davlat mexanizmi» degan tushunchalar ko'p uchraydi. Bu tushunchalar, asosan, bir xil mazmunga ega. Lekin «davlat mexanizmi» kengroq tushuncha bo'lib, unga davlat organlaridan tashqari davlat apparati ishini tashkil qiladigan, unga yordam beruvchi bo'limlar, muassasalar ham kiradi. Ularga tayanib davlat apparati o'z faoliyatini, davlat funksiyalarini amalga oshiradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligini davlat organi, deb olsak, Ichki ishlar vazirligining oliy o'quv yurtlari, tibbiyot, moliya — iqtisod boshqarmalari va shunga o'xshash vazirlikning faoliyatini tashkil qilishga yordam beradigan tashkilotlar, uning muassasalari hisoblanadi.

2-§. Davlat mexanizmining tashkil etilishi va faoliyati prinsiplari

Davlat mexanizmining tashkil etilishi va faoliyat yuritishi muayyan bir rahbariy g'oyalar, ya'ni prinsiplar asosida amalga oshiriladi. Davlat mexanizmining prinsiplari ularning to'g'ri faoliyat yuritishida yo'llanma beruvchi vazifani o'taydi. Shuningdek, mazkur prinsiplar davlat apparatining harakat doirasini va mezonini belgilab beradi.

Davlat mexanizmi faoliyati va uni tashkil etishning asosiy prinsiplari:

1. Hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishi prinsipi. Qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati — davlatning uchta asosiy tayanchidir.

Davlat mexanizmini qurish muayyan obyektiv tamoyillar asosida amalga oshadi, bu esa jamiyatni davlat tomonidan idora etishning

samaradorligini ta'minlash imkonini beradi. Qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi vakolatlar ayni bir odamning qo'lida yoki ayni bir idorada jamlangan bo'lsa, erkinlik mavjud bo'lmaydi, zero, monarx yoki senat noto'g'ri qonunlar qabul qilishi va ulardan johillarcha foydalanishi mumkin.

Hokimiyat vakolatlarini bo'linishining bosh ma'nosi – ijtimoiy-siyosiy kuchlar orasidagi hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishidir. Bundan maqsad – hokimiyatni suiiste'mol qilishning imkoniyati bo'lmاسligi, hokimiyatlar bir-birlarini muayyan muvozanatda ushlab va cheklab turishidir.

2. Inson va fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklarining ustuvorligi prinsipi.

Inson, uning huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida tan olinishi prinsipidan kelib chiqqan holda davlat apparati o'z faoliyatini amalga oshirishi lozim. Davlat organlarining tashkil etilishdan asosiy maqsadi ham inson, uning manfaatlari va ehtiyojlarini ta'minlash, ularni himoya qilish va rioya etishdir. Davlat apparati o'z faoliyatida turli davlat organlarining normativ – huquqiy hujjatlarni qabul qilish davrida inson huquq va erkinliklarini birlamchi ekanligidan, hech qaysi bir organ inson huquq va erkinliklariga zid hujjatlar chiqarishi mumkin emasligini kafolatlaydi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham davlat fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlashi e'tirof etilgan. Har qanday demokratik huquqiy davlatda inson huquqlari oliy qadriyat sifatida tan olinadi va ulug'lanadi.

3. **Demokratizm prinsipi.** Davlat mexanizmi (apparati) tashkil etilishi demokratik prinsip asosida amalga oshiriladi. Chunki, davlatning qonun chiqaruvchi organlari xalq tomonidan saylash orqali tashkil etiladi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga 120 nafar deputat O'zbekiston xalqi tomonidan yashirin ovoz berish asosida saylanadi va shu demokratik tartibda Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi shakllantiriladi. Xuddi shu kabi Oliy Majlisning Yuqori palatasi bo'lgan Senat ham xalq vakillarining ishtirokida tashkil etiladi. Senatdagi mavjud 100 nafar senatorning 16 nafarini Prezident tayinlasa, 84 nafarini viloyat, Toshkent shahri va Qoraqalpog'iston Respublikasidan 6 nafardan mahalliy vakillik organlari deputatlari yig'ilishida saylanadi.

Ijro etuvchi hokimiyat – Hukumat ham xalq tomonidan

saylangan Prezident taqdimiga binoan Oliy Majlis tomonidan tashkil qilinadi. Oliy sud, Oliy xo'jalik sudi va Konstitutsiyaviy sudlarning raisi va uning o'rinbosarlari, shuningdek, sudyalari ham Oliy Majlisdagi xalqning vakillari bo'lgan senatorlar tomonidan saylanadi.

Davlat mexanizmi (apparati) xalqning ishtirokida shakllantiriladi, xalq hokimiyatini ifodalaydi, u ham o'z faoliyatida faqatgina xalq manfaatlariga xizmat qiladi.

4. Pog'onama-pog'ona bo'ysunish (ierarxiya) prinsipi. Ierarxiya — bir-biriga o'zaro bo'ysunuvda bo'lish degan ma'noni anglatadi. Ierarxiya — pog'onama-pog'ona, piramida, o'zaro bo'ysunuvdagi kabi so'zlar bilan bir ma'noni anglatadi. Pog'onama-pog'ona joylashish prinsipining mazumuni shundaki, davlat organlari tuzilishining bir shakli bo'lib, yuqori davlat organlarining vakolatlari quyi organlarning vakolatlarga nisbatan ko'proq bo'ladi hamda ular quyi organlarning faoliyatiga ta'sir o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi oliy organlarining qarorlari mamlakatning butun hududida quyi turuvchi barcha organlar va mansabdor shaxslar tomonidan bajarilishi majburiy. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon, qaror va farmoyishi Vazirlar Mahkamasi hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari uchun majburiy ahamiyatga ega. Shuningdek, tuman hokimi chiqargan qarorni viloyat hokimi, viloyat hokimining qarorini Bosh vazir bekor qilishga haqli.

5. Oshkoralik prinsipi. Davlat mexanizmi (apparati)ga kiruvchi organlar o'z faoliyatini oshkoralik asosida amalga oshiradilar. Qonun chiqaruvchi organ — parlament faoliyati jarayonida qabul qilinayotgan qonunlar loyihasini yoki qabul qilgan qonunlar matnini ommaviy axborot vositalari orqali xalqqa e'lon qilinishi hamda xalqni qonunlardan xabardor etilishi oshkoralik ifodasidir. Shuningdek, ijro etuvchi hokimiyat tomonidan qabul qilingan farmoyish va qarorlarning to'plamlarda chop etilishi hamda sud organlari tomonidan chiqarilgan hukmlar (davlat va oila siri bilan bog'liq bo'lgan ishlar bundan mustasno) va qarorlar haqida ma'lumotlar bilan ham xalqning tanishishi uchun ochiq bo'lishidir. Oshkoralik davlat apparati faoliyatining asosiy mezon bo'lishi lozim. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari davlat apparati faoliyati haqida doimiy ravishda kundalik axborotlarini e'lon qilib turishi,

xaqlning jamiyatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy islohotlardan xabardor bo'lib turishi maqsadga muvofiq sanaladi.

6. Qonuniylik prinsipi. Davlat mexanizmi (apparati)ning tashkil etilishi qonun yo'li bilan amalga oshiriladi. Davlat apparatining asosiy bo'g'ini bo'lgan qonun chiqaruvchi organ — Oliy Majlis, ijro etuvchi organ — Vazirlar Mahkamasi va sud organlari — Oliy sud, Oliy xo'jalik sudi va Konstitutsiyaviy sud to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi tegishli qonunlari qabul qilingan. Mamlakatimizdagi barcha davlat organlari qonun asosida tashkil etilgan va qonun asosida faoliyat yuritadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasida nooshkora, maxfiy va harbiy tashkilotlar tuzish taqiqlangan. Shuningdek, davlat organlari o'z faoliyatini qonun asosida amalga oshirishi shart. Har qanday davlat organlarining qonunlarda belgilab qo'ygan vakolatlardan chetga chiqishi mumkin emas.

7. Professionalizm prinsipi. Davlat apparati xizmatchilari o'z sohalarining yetuk mutaxassislari bo'lib, ular maxsus malaka va bilimga, yetarli tajriba va amaliy o'quvga ega bo'lgan xodimlar hisoblanadi. Davlat apparatida xizmat qilayotgan xodimlar dastlab mazkur soha bo'yicha quyi organlarda xizmat qilgan, ushbu sohada boy tajribaga ega bo'lgan mutaxassis xodim bo'lishi shart.

8. Kollegiallik va yakkaboshchilikning birgaligi prinsipi. Davlat apparati organlari o'z faoliyatini kollegiallik va yakkaboshchilik asosida amalga oshiradi. Kollegiallik, ya'ni jamoaviy boshqaruv hisoblanib, Oliy Majlisning quyi palatasi deputatlari va yuqori palatasi senatorlarining xizmat faoliyatida yaqqol ko'rinadi. Chunki ushbu organlar bamaslahat, muhokama tarzida bir-biri bilan hamkorlikda masalani hal etadilar. Masalan: Oliy Majlis qonun qabul qilishda bahamjihat ish tutadi. Yakkahokimlik yoki yakkaboshchilik prinsipida esa kollegiallikka o'xshash umumning irodasi ro'yobga chiqishi emas, balki xizmat sohasining yoki bo'lim boshlig'i o'zining yakdil fikri asosida masalani hal qiladi. Masalan, Bojxona qo'mitasi raisining tegishli masala yuzasidan yakka tartibda buyruq chiqarishi.

9. Saylanish va tayinlanishning uyg'unligi. Davlat mexanizmi (apparati)ning tashkil etilishi saylanish va tayinlanish orqali amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasida oliy vakillik idoralari —

Qonunchilik palatasi deputatlarining barchasi, Senat a'zolarining aksariyat qismi, Oliy sud idoralarining rais va o'rinbosarlari saylash orqali tashkil etiladi. Ijro etuvchi organlarning barchasi tayinlash tartibida shakllantiriladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti vazirlar va hokimlarni lavozimiga tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi.

Davlat apparati mexanizmi (apparati)ga kiruvchi organlar yuqorida qayd etib o'tilgan prinsiplar asosida tashkil etiladi hamda ular o'z faoliyatini mazkur prinsiplar asosida amalga oshiradilar.

3-§. Davlat organi tushunchasi va turlari

Davlat mexanizmining dastlabki va eng muhim tarkibiy elementi *davlat organidir*.

Davlat organi — davlat funksiyalarini bajarishda qatnashuvchi va buning uchun tegishli hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan davlat mexanizmining bo'g'inidir.

Davlat organlari bevosita davlat funksiyalarini amalga oshirishga qaratilgan, o'zaro bog'liqliq va bo'ysunuvda bo'lgan qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sudlov tashkilotlari (tashkiliy tuzilmalar)ning yagona tizimidir. Mazkur organlar davlat apparatining bir qismi hisoblanib, davlat funksiyasini amalga oshiruvchi ma'lum davlat hokimiyati vakolatlariga ega, bajarilishi majburiy bo'lgan huquqiy hujjatlar chiqaruvchi, ma'lum tartibda tashkil etilgan idoralardir.

Davlat organlarining belgilari quyidagilardan iborat:

1. *Operativ boshqaruvda bo'lgan ommaviy mulkka ega va budjet tomonidan moliyalashtiriladi.* Davlat organlari o'z vakolatini amalga oshirish uchun moddiy mablag' bilan ta'minlanadi. Shuningdek, moliyaviy qimmatliklar, bankdagi hisob-raqami, budjet hisobidan moliyalanish manbayiga ega bo'lishi shular jumlasidandir. Masalan, Tashqi ishlar vazirligi o'zining bankdagi shaxsiy hisob raqamiga ega hamda davlat xizmatchilarga maosh to'lash, ularning xizmat faoliyati uchun zaruriy bo'lgan texnik vositalari va boshqa jihozlar sotib olish uchun davlat budjetidan doimiy ravishda moliyaviy mablag'lar ajratiladi.

2. *Davlat nomidan muayyan sohada uning vazifa va funksiyalarini amalga oshiradi.* Davlat organlari jamiyat hayotining turli sohalarida faoliyat yuritadi. Jumladan, davlatdagi huquqiy tartibotni ta'minlash

sohasini Ichki ishlar vazirligi, prokuratura organlari amalga oshirsa, davlatning tashqi funksiyalarini Tashqi ishlar vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi, mamlakatning mudofaasini esa Mudofaa vazirligi, Chegara qo'shinlari qo'mitasi, Milliy xavfsizlik xizmati va boshqa idoralar amalga oshiradi.

3. *Hokimiyat vakolatlariga egaligi.* Davlat organlari muayyan hokimiyat vakolatlariga egaligi bilan boshqa davlat muassasalari va tashkilotlaridan farq qiladi. Davlat organlari ishontirish va majburlash usullaridan foydalangan holda huquqiy hujjatlarning ijrosini ta'minlaydilar. Davlat tashkilotlari va muassasalari esa bu kabi hokimiyat vakolatiga ega emas.

4. *Tarkibiy tuzilishga egaligi.* Davlat organlari xizmat turlari va tarkibiy miqdoriga ko'ra muayyan tuzilishga ega bo'ladi. Masalan, ijro etuvchi hokimiyat, organlari vazirlik va qo'mitalardan, vazirlik tarkibi esa bosh boshqarma, boshqarmalar, bo'lim, bo'linmalar tarkibida tashkil etilgan. Ichki ishlar vazirligida Tergov bosh boshqarmasi, Jinoyat qidiruv bosh boshqarmasi va boshqalar mavjud.

5. *Hududiy faoliyat miqyosiga egaligi.* O'zbekiston Respublikasining markaziy davlat organlarining faoliyat miqyosi butun O'zbekiston hududida amalga oshiriladi, mahalliy davlat organlarining faoliyati miqyosi esa faqatgina tegishli viloyat, shahar, tuman hududida amalga oshiriladi.

6. *Qonun yo'li bilan tashkil etiladi.* O'zbekiston Respublikasida barcha davlat idoralari qonun yo'li bilan tashkil etiladi va tegishli qonunlarda belgilab qo'yilgan vakolatlar asosida faoliyat yuritadilar. O'zbekiston Respublikasida noqonuniy tashkilotlar tuzish qat'iyman etiladi. Davlatimiz Asosiy qonunining 57-moddasida quyidagilar ta'kidlangan: Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarning tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi. Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish qat'iyman qilinadi.

Davlat organlarining turlari

Davlat idoralari xilma-xil bo'lib, ular turli vazifa va funksiyalarni amalga oshiradi. Ular *faoliyati mazmuni va mezonlariga ko'ra turlicha tasniflanadi*:

1. Davlat faoliyatining amalga oshirish shakli bo'yicha: *vakillik, ijroiya, sud organlari va prokuratura organlari*.

Vakillik organlari. O'zbekiston Respublikasida markaziy va mahalliy vakillik organlari mavjud. O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi respublikada qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiruvchi davlatning oliy vakillik organidir. Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq o'z vakolatida belgilangan har qanday masalani o'z muhokamasiga qabul qilish huquqiga ega.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahar, viloyat va tumanlardagi xalq deputatlari kengashlari mahalliy davlat hokimiyati organlari hisoblanadi.

Ijroiya organlar. Vazirlar Mahkamasi — iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalarining samarali faoliyat ko'rsatishiga, O'zbekiston Respublikasining qonunlari va Oliy Majlisning qarorlarini ijro etilishini, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan farmon, farmoyish va qarorlarni bajarilishini ta'minlovchi ijro organi. Ijro etuvchi organlar vazirliklar va davlat qo'mitalaridan iborat shaklda tarkib topgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasida (2010-yil 12-noyabr) Vazirlar Mahkamasining tarkibini shakllantirish va faoliyatiga oid quyidagi yangi qoidani qonunchilik tashabbusi tarzida Konstitutsiyaning 98-moddasiga kiritishni taklif etdi: "O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga saylovlarda eng ko'p deputatlik o'rnini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi deputatlik o'rinlarini qo'lga kiritgan bir necha siyosiy partiyalar tomonidan taklif etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti taqdim etilgan Bosh vazir lavozimiga nomzodni ko'rib chiqqanidan keyin o'n kun muddat ichida uni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining ko'rib chiqishi va tasdiqlashi uchun taklif etadi.

Bosh vazir nomzodi uning uchun tegishlicha O'zbekiston

Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining yarmidan ko'pi tomonidan ovoz berilgan taqdirda tasdiqlangan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining a'zolari Bosh vazir taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi o'rtasida ziddiyatlar doimiy tus olgan holda Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining kamida uchdan bir qismi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti nomiga rasman kiritilgan taklif bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qo'shma majlisi muhokamasiga Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirish haqidagi masala kiritiladi.

Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi tegishli O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi ovoz bergan taqdirda qabul qilingan hisoblanadi.

Bunday holatda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirini lavozimidan ozod etish bo'yicha qaror qabul qiladi. Bunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining butun tarkibi Bosh vazir bilan birga iste'foga chiqadi.

Yangi Bosh vazir nomzodi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasidagi barcha siyosiy partiyalar fraksiyalari bilan tegishli maslahatlashuvlar o'tkazilganidan so'ng O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalariga ko'rib chiqish va tasdiqlashga taqdim qilish uchun taklif etiladi.

Oliy Majlis tomonidan Bosh vazir lavozimiga nomzod ikki marta rad etilgan taqdirda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Bosh vazir vazifasini bajaruvchini tayinlaydi va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisini tarqatib yuboradi"¹.

1 Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 2010-yil 12-noyabr. -T.: "O'zbekiston", 2010. -12-13-betlar.

Sud organlari. O'zbekiston Respublikasida besh yil muddatga saylanadigan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, O'zbekiston Respublikasining Oliy sudi, O'zbekiston Respublikasining Oliy xo'jalik sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jalik sudidan, shu muddatga tayinlanadigan fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha viloyat va Toshkent shahar sudlari, fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman, shahar sudlari, harbiy va xo'jalik sudlaridan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi fuqarolik, jinoiy va ma'muriy sud ishlarini yuritish sohasida sud hokimiyatining oliy organidir. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudlari, viloyat, shahar, tumanlararo, tuman sudlari va harbiy sudlarning faoliyati ustidan nazorat olib boradi. Oliy sud tomonidan qabul qilingan hujjatlar qat'iy va bajarilishi barcha uchun majburiydir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudlari — mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalari o'rtasidagi, shuningdek, tadbirkorlar o'rtasidagi, iqtisodiyot va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish masalasi bilan shug'ullanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Qoraqalpog'iston xo'jalik sudi, viloyat xo'jalik sudlari ustidan nazoratni amalga oshiradi. Xo'jalik sudlari tumanlar miqyosida tashkil etilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi — barcha normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga mosligini nazorat qiladi. U siyosat va huquq sohalaridagi mutaxassislar orasidan Konstitutsiyaviy sud raisi, rais o'rinbosari va sudyalardan, shu jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasi vakilidan iborat tarkibda saylanadi.

Prokuratura organlari — O'zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni O'zbekiston Respublikasi bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar amalga oshiradilar. O'zbekiston Respublikasining Bosh prokurori va unga bo'sunuvchi prokurorlar barcha vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, davlat nazorati idoralari, hokimlar, shuningdek, kimning tasarrufida bo'lishidan va mulkchilik shaklidan qat'i nazar, muassasalar, harbiy qismlar, jamoat birlashmalari,

mansabdor shaxslar, fuqarolar qonunlarni aniq va bir xilda ijro etishlari ustidan nazoratni amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasida (2010-yil 12-noyabr) quyidagilarni ta'kidladi: "Birinci navbatda, prokuratura faoliyatini isloh qilish, uni sobiq tuzum davrida bo'lganidek partiyaviy elita qo'lidagi jazolash quroli emas, balki qonunlarning qat'iy ijro etilishini, mamlakatimizda demokratik islohotlarning izchil rivojlanishini, inson huquq va erkinliklarining ishonchli himoya qilinishini ta'minlaydigan organga aylantirish bo'yicha ishlarni davom ettirish lozim"¹. Shuningdek, davlatimiz rahbari amaldagi "Prokuratura to'g'risida"gi qonunga muvofiq, fuqarolar prokuror nazorati obyektlari qatoridan chiqarilganligini e'tirof etdi.

2. Yuqoridan quyiga qarab bo'ysunuviga (ierarxiyaga) ko'ra: *markaziy va mahalliy davlat organlari*. O'zbekiston Respublikasida davlat organlari pog'onama-pog'ona bo'ysunish tamoyili asosida tashkil etilgan bo'lib, mahalliy organlar markaziy organlarning bo'ysunuvida bo'ladi. Markaziy davlat organlari chiqargan normativ-huquqiy hujjatlar mahalliy davlat organlari uchun majburiy ahamiyatga ega bo'ladi. Shuningdek, mahalliy davlat organlari tomonidan qabul qilingan huquqiy hujjatlar markaziy davlat organlari tomonidan bekor qilinishi mumkin. Masalan, Vazirlar Mahkamasining barcha qaror va farmoyishlari respublikaning butun viloyat hokimlari uchun majburiy ahamiyat kasb etadi, viloyat hokimining qarori faqatgina u rahbarlik qilayotgan viloyat hududida amal qiladi va bu qarorni yuqori turuvchi tashkilot — Bosh vazir yoki Prezident bekor qilish huquqiga ega.

3. Vakolat muddatiga ko'ra: *Doimiy va vaqtinchalik davlat organlari*.

Doimiy organlar — faoliyat muddati cheklanmagan, doimiy faoliyat olib boruvchi davlat organlari. O'zbekiston Respublikasidagi huquqni muhofaza qiluvchi organlarni doimiy

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 2010-yil 12-noyabr. —T.: "O'zbekiston", 2010. —23-b.

faoliyat olib boruvchi organlar sifatida ko'rsatish mumkin. Masalan, ichki ishlar idoralari, soliq va bojxona idoralari.

Vaqtinchalik organlar — jamiyatdagi biron-bir muhim vazifani muayyan bir muddatda amalga oshiruvchi va mazkur ishlar yakun topishi bilan o'z faoliyatini to'xtatuvchi organlar hisoblanadi. Masalan, turli xil tabiiy ofatlar yuz berganda yoki ommaviy tartibsizliklar yuzaga kelganda davlat tomonidan ushbu xavflarni bartaraf etish bo'yicha Hukumat komissiyasi yoki operativ shtab tashkil etiladi. Mazkur komissiya yoki operativ shtab yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish bo'yicha muayyan bir muddatda faoliyat yuritadi.

4. Shakllanish manbasiga ko'ra: *Birlamchi va ikkilamchi davlat organlari*.

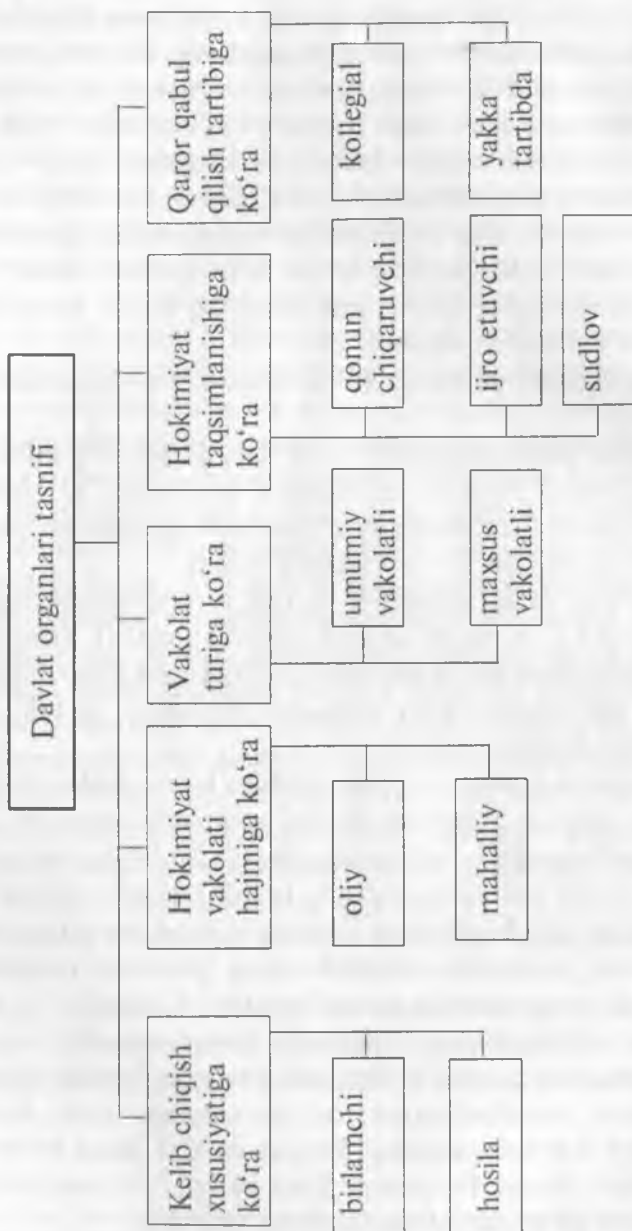
Birlamchi davlat organlari — xalq tomonidan to'g'ridan to'g'ri saylash orqali tashkil etiladigan organlar. O'zbekiston Respublikasida Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi va Senati (qisman) saylash yo'li bilan tashkil etiladi.

Ikkilamchi davlat organlari — xalq tomonidan saylash yo'li bilan tashkil etilgan organ yoki shaxslar tomonidan shakllantiriladigan davlat organlari. O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi xalq saylagan Prezident va Oliy Majlis tomonidan shakllantiriladi.

5. Vakolatni amalga oshirish tartibiga ko'ra: *kollegial organlar va yakka tartibda vakolatni amalga oshiruvchi organlar*.

Kollegial organlar — ushbu organlar o'z ish faoliyatini jamoaviy tarzda, ya'ni kollegial asosda tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasida qonunlarni qabul qilish jarayonida deputatlarning jamoaviy muhokamasi va umumiy ovozi asosida qonunlar qabul qilinadi.

Yakka tartibda faoliyat yurituvchi davlat organlari — mazkur idora rahbarlari xizmat faoliyatida muayyan bir ish yuzasidan jamoa bilan maslahatlashuv yoki muhokama qilish shaklidan ma'lum bir ma'noda mustaqil bo'ladi va o'zi yakka holda qaror qabul qiladi. Bunga Prezident, Bosh vazir, Prokuror, hokim va boshqalarni misol tarzida aytib o'tish mumkin.

VIII BOB. HUQUQ HAQIDA TA'LIMOT

1-§. Huquqning tushunchasi va mohiyati

Ijtimoiy-siyosiy hodisa sifatidagi huquq tushunchasini ta'riflash ancha mushkul ish. XXI asr boshidagi vaziyatga ko'ra, huquqning umumiy e'tirof etilgan ta'rifi mavjud emas. Eng mashhur yondashuvlarni umumlashtirib, huquq-erkin va teng subyektlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning tarixan shakllangan, undan chetga chiqish davlat majburlovi vositalari bilan bartaraf etilishi mumkin bo'lgan tartibning normativ ifodasi, degan xulosaga kelish mumkin.

Huquqning davlat bilan uzviy aloqasiga asoslanib (ma'lumki, davlat hokimiyat-majburlov vositalari yordamida huquqni amalga oshirishni ta'minlaydi), ko'pincha huquqni davlat yaratadi, degan xulosaga kelinadi. Bunga ayrim normalarni davlat rasman tasdiqlashi va hatto o'z qonun ijodkorligi faoliyatida qabul qilishi ham turtki beradi. Bu holda huquqni davlat tomonidan qabul qilingan yoki tasdiqlangan va uning majburlov kuchi bilan ta'minlangan yuridik normalar majmui sifatida ta'riflash uchun asos paydo bo'ladi.

Huquq — murakkab, serqirra va boy ma'noli hodisa. *Birinchidan*, umumijtimoiy ma'nodagi huquq (ma'naviy huquq, xalqlar huquqi va sh.k.), *ikkinchidan*, maxsus yuridik ma'nodagi, davlat bilan bog'liq yuridik vosita sifatidagi huquq farqlanadi.

Huquq (sof yuridik ma'noda) — ijtimoiy manfaatlarni ifodalovchi, davlat tomonidan o'rnatiladigan hamda ta'minlanadigan va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy yuridik normalar tizimi.

Huquq nafaqat eng muhim, balki o'ta murakkab ijtimoiy hodisalar qatoriga kiradi. Rim yuristlari huquqning ma'nosini tushunish va uning jamiyat hayotidagi o'rnini aniqlashga harakat qilib, huquq mazmuni faqat bir belgi yoki xususiyat bilan cheklanmasligiga e'tiborni qaratgan edilar. Ulardan biri — Pavel huquq bir necha ma'noda qo'llanilishini qayd etgan: birinchi, huquq «hamisha odilona va oqilona bo'lgan narsa»ni anglatadi — bu tabiiy huquq; ikkinchi, huquq «muayyan davlatda hammaga yoki ko'pchilikka foydali bo'lgan narsa» ma'nosida keladi — bu fuqarolik (sivil) huquqi.

Jamiyat va davlatning rivojlanishiga muvofiq tarzda odamlarning huquq haqidagi tasavvuri ham o'zgarib bordi, biroq Rim yuristlari

tomonidan yaratilgan dastlabki asoslar takomillashgan ko‘rinishda bo‘lsa ham saqlanib qoldi. Rim huquqining ko‘pgina institutlari (masalan, mulk huquqi, vorislik huquqi, oldi-sotdi huquqi va b.)dan boshqa mamlakatlarda fuqarolik kodekslari va o‘zga normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqishda foydalanilgan va hozir ham foydalanilmoqda. Masalan, 1804-yilgi Napoleon kodeksi nomi bilan mashhur Fransiya Fuqarolik kodeksi Rim huquqini chuqur o‘rganish va undan keng foydalanish asosida tayyorlangan. Unda Rim huquqi prinsiplari va turli institutlarining kuchli ta’siri ostida mulk huquqi alohida qayd etilgan, mulkni egallash yo‘llari va usullari mustahkamlangan. Rim huquqining boshqa mamlakatlar huquqiy tizimlariga bunday ta’siri (u yuridik adabiyotlarda «Rim huquqi retsepsiyasi» deb ataladi) mazkur tizimlarning xususiyati va mazmunida, shuningdek, huquq tushunchasiga berilgan ta’rifda sezilarli darajada aks etdi.

Qadimgi Rim va qadimgi yunon yuristlari tomonidan ta’riflangan huquq va odillik, huquq va ezgulikning uzviy aloqasi haqidagi qoidalar hozirgacha o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. «Siyosiy munosabatlarni tartibga soluvchi norma» bo‘lgan huquq, qadimgi yunon mutafakkiri Aristotel ta’biri bilan aytganda, «adolat mezon» bo‘lib xizmat qilishi lozim. Huquq nimaligini bilish uchun, eng avvalo, u «justitia» — haqiqat, adolat so‘zidan kelib chiqqanini, huquq ezgulik, tenglik va odillik san’ati ekanligini yodda tutish kerak, deb yozgan edi qadimgi Rim yuristi Ulpian. Mashhur davlat arbobi va mutafakkir Mark Tulliy Sitseronning fikricha, huquq, «haqiqiy qonun» — tabiatga mos oqilona, doimiy, abadiy qoida bo‘lib, ular barcha insonlarga tatbiq etiladi va ularni hamisha burchni bajarishga chorlaydi.

Tabiiy huquq qoidalari hozirgi zamon huquqshunoslik nazariyasi va amaliyotida o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Bu qoidalar ko‘pgina davlatlarning konstitutsiyaviy qonunchiligida o‘z aksini topgan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida «yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqi» ekanligi bevosita ko‘rsatilgan (24-modda). Shu tariqa mazkur huquq davlat yoki boshqa organ tomonidan in’om etilmasligi, balki hech kimga bog‘liq bo‘lmagan tabiiy sabablarga ko‘ra mavjud bo‘lishi ta’kidlangan.

Huquqning mohiyati va mazmuni haqidagi tasavvurlarning shakllanishiga, shuningdek, uning ta’rifiga boshqa omillar ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Bunda huquqning jamiyat va davlat hayotidagi

o'rni va ijtimoiy vazifasi bilan bog'liq omillar muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Ijtimoiy jihatdan huquq hech qachon mavhum bo'lmashligi umumiy tan olingan talabdir. «Umuman» huquq mavjud emas, u doimo aniq va konkretidir. Bu tabiiy bir holdir, chunki huquq azaldan ayrim sinf, millat yoki odamlar guruhi faoliyati natijasi sifatida vujudga kelmaydi va maydonga chiqmaydi, balki butun jamiyat hayoti mahsuli va uning tabiiy rivojlanishi natijasi hisoblanadi. Huquq – yuksak ijtimoiy qadriyat va butun insoniyat madaniyatining ko'rsatkichi. Bunga BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1948-yil 10-dekabrda qabul qilgan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, 1966-yil 16-dekabrda qabul qilingan Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt kabi davrimizning ulkan umuminsoniy ahamiyatga molik xalqaro hujjatlari ishonch hosil qilish imkonini beradi.

Huquq butun jamiyat yoki, hech bo'lmasa, uning katta qismining manfaatlarini aks ettiruvchi qoidalar nafaqat xalqaro-huquqiy hujjatlarda, balki ayrim davlatlar tomonidan qabul qilinuvchi hujjatlar, chunonchi: konstitutsiyalar, qonunlar, ba'zi qonun osti hujjatlarida ham ifodalanadi. Amalda har bir davlat konstitutsiyasida butun jamiyat manfaatlariga tegishli talablar va qoidalar aks etadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, hammaning qonun oldida tengligi (18-modda), har kimning yashash huquqi (24-modda), erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi (25-modda), mehnat qilish, dam olish, malakali tibbiy xizmatdan foydalanish, ta'lim olish kabi huquqlari mustahkamlab qo'yilgan.

Huquq davlat tomonidan o'rnatiladigan va qo'riqlanadigan, mamlakat aholisining umumiy va shaxsiy manfaatlarini ifodalovchi va ijtimoiy munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solish vositasi sifatida amal qiluvchi umummajburiy xulq-atvor qoidalari tizimidir.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinib turibdiki, yuridik adabiyotlarda huquq tushunchasini ta'riflashga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Huquq haqidagi fikr-mulohazalar xilma-xilligi u haqda aniq tasavvurning shakllanish jarayoniga ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab omillar mavjudligidan kelib chiqadi.

2-§. Huquqning belgilari

Huquq ta'riflarining ko'pligiga ijobiy hodisa sifatida qarash kerak, chunki u huquqqa asrlar osha nazar tashlash, uni nafaqat turg'un holatda, balki (dinamikada) rivojlanish holatida ham ko'rish imkonini beradi. Biroq bu hodisa kamchiliklardan ham xoli emas. Asosiy kamchilik ta'riflardagi farqlar tug'diradigan qiyinchiliklar, huquqni bilish va undan amalda foydalanishda yagona, izchil jarayonning yo'qligi bilan bog'liq.

Huquq tushunchasiga ta'riflar ko'pligidan kelib chiquvchi qiyinchiliklarni bartaraf etishning bir necha yo'llari mavjud. Shunday yo'llardan biri huquq tushunchasining turli zamonlarda taklif qilingan ayrim ta'riflari asosida «barcha zamonlar» va «hayotning barcha holatlari» uchun yaroqli bo'lgan umumiy ta'rifni ishlab chiqishdan iborat, ya'ni huquqning eng muhim belgilari va jihatlarini aniqlash va ko'rib chiqish lozim. Bu yerda, eng avvalo, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vositasi sifatidagi huquqning belgilari to'g'risida so'z yuritilmoqda.

Huquqqa turli yondashuvlarning tahlili uning quyidagi muhim xususiyatlari va belgilarini qayd etish imkonini beradi:

1. Huquq — normalar yoki xulq-atvor qoidalari tizimi. Boshqa har qanday tizim singari u ham bir tartibli, o'zaro uzviy bog'langan va o'zaro ta'sirga kirishuvchi qismlardan tashkil topadi. Tizimning ayrim tarkibiy qismlari o'rtasida yuzaga keluvchi aloqalar yagona maqsadlarga erishishga qaratilishi lozim.

Har qanday normalar (xulq-atvor qoidalari) tizimi zamirida obyektiv va subyektiv omillar yotadi. Obyektiv omillar orasida muayyan mamlakatda huquqiy normalar tizimi vujudga kelishi va faoliyat ko'rsatishiga imkoniyat yaratuvchi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, mafkuraviy va boshqa omillar alohida o'rin egallaydi. Ayrim normalar ham, ularning tizimi ham amalda o'z-o'zidan, muayyan shaxslarning xohishi yoki ko'rsatmasiga binoan vujudga kelmaydi, ular jamiyat va davlat hayotining obyektiv ehtiyojlari ta'sirida vujudga keladi.

Normalar tizimining vujudga kelish va faoliyat ko'rsatish jarayoni obyektiv omillar bilan bir qatorda subyektiv omillar ham mavjud bo'lishini nazarda tutadi. Bu yerda muayyan mamlakatda ilmiy asoslangan huquqiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish,

qonunchilik ishlari rejalarini tayyorlash va bajarish, davlat organlarining huquq ijodkorligi, huquqni qo'llash va huquqni muhofaza qilish faoliyati jarayonida yuristlarning faol ishtiroki to'g'risida ham gap bormoqda.

2. Huquq — davlat tomonidan o'rnatilgan yoki ma'qullangan normalar tizimi. Jahonda turli ijtimoiy normalar tizimlari juda ham ko'p. Biroq faqat huquqiy normalar tizimigina davlat tomonidan yaratiladi. Huquq normalarini o'rnatar ekan, davlat bevosita o'z vakolatli organlari orqali ish ko'radi.

Huquqiy normalar tizimining davlat tomonidan o'rnatilganligi va ma'qullanganligi ularning davlatga to'la bog'liqligini va unga bo'ysunishini anglatadimi? Bu masalaga ikki xil yondashuv mavjud.

Birinchi yondashuvga ko'ra, huquq normalariga «davlat talablari» sifatida qaraladi. Bunda davlat huquq manbayi sifatida ta'riflanadi. Davlat hokimiyati huquqqa tobe emas, balki undan ustun bo'lib qoladi. Shunday qilib, davlatga birlamchi, huquqqa ikkilamchi hodisa sifatida qaraladi.

Ikkinchi yondashuvga ko'ra, davlat, davlat hokimiyati huquqiy xususiyat kasb etadi. Davlat hokimiyati zahirida fakt emas, balki huquq yotishi kerak. Davlat, garchi u huquqiy hujjatlar qabul qilsada, huquqning manbayi bo'lishi mumkin emas. Chunki, davlat hokimiyatining o'zi huquqdan kelib chiqadi, ya'ni uning vakolatlari huquq vositasida rasmiylashtiriladi. Davlat huquqdan emas, balki huquq davlatdan ustun turadi, uni muvozanatga soladi va chegaralaydi.

Bundan tashqari, davlat va huquq o'zaro munosabatlari xususiyatiga nisbatan boshqacha yondashuvlar ham mavjud. Bu yondashuvlar murakkabligi, har xilligi va ziddiyatlilikiga qaramay, ularning aksariyat huquq normalari davlatning huquq ijodkorligi faoliyati bilan belgilanadi, davlat tomonidan qabul qilinadi yoki tasdiqlanadi, degan asosiy fikrga asoslanadi.

3. Huquq — umummajburiy xususiyatga ega normalar yoki xulq-atvor qoidalari tizimi. Umummajburiylik (ya'ni, normativlik) huquq normalarida ifodalangan talablar jamiyatning barcha a'zolari tomonidan bajarilishi shartligini anglatadi. U huquq normasi bilan birga yuzaga keladi, u bilan birga rivojlanadi va huquq normasi ifodalangan hujjat bekor qilinishi bilan bir vaqtda barham topadi.

Umummajburiylik nafaqat oddiy fuqarolar, mansabdor shaxslar, turli nodavlat organlari va tashkilotlari, balki davlatning o'ziga nisbatan ham tatbiq etiladi. Basharti, huquqiy davlat, agar u og'izda emas, balki amalda ma'rifatli va huquqiy bo'lsa, u muqarrar tarzda o'zini va o'z organlarini huquq normalari talablarining umummajburiyligi bilan cheklaydi, o'z faoliyatini qonun talablariga qat'iy muvofiq tarzda tashkil etadi va bu talablar ular ifodalangan normalar bilan birga belgilangan tartibda o'zgartirilmagunicha yoki bekor qilinmagunicha ularga rioya qiladi.

4. Huquq davlat tomonidan muhofaza qilinadi va ta'minlanadi. Huquq normalarida ifodalangan talablar buzilgan hollarda davlat majburlovi qo'llaniladi.

Davlat o'zi qabul qilgan yoki tasdiqlagan hujjatlarga befarqlik bilan qaray olmaydi, u mazkur hujjatlarni amalga oshirishga katta kuch-g'ayrat sarflaydi, ularni muhofaza qiladi va bajarilishini kafolatlaydi. Bunda keng qo'llaniladigan usullardan biri — ishontirish, ikkinchisi — davlatning jismoniy va ruhiy majburlovi hisoblanadi.

Jismoniy majburlov deganda, huquq bilan nazarda tutiladigan, huquqiy tartibotni saqlash uchun jismoniy kuch va vositalar qo'llanishidan iborat bo'lgan zaruriy chora-tadbirlar tushuniladi. Ruhiy majburlov deganda, shaxs bo'ysunmagan holda qo'llanishi qonun bilan nazarda tutilgan choralarga yo'liqishdan qo'rqish birinchi o'rinda turadi. Aynan qo'rquv fuqarolarni o'z xulq-atvorini huquq-qonun talablariga moslashtirishga ruhan majbur etadi.

Davlat ishontirish va majburlovdan huquq normalarining qo'llanilishini ta'minlash uchungina foydalanadi. Boshqa barcha hollarda undan foydalanishning ehtimol tutilgan imkoniyatigina muttasil saqlanadi.

3-§. Huquqning ta'rifi va uning talqiniga turli yondashuvlar

Yuridik adabiyotlarda huquqqa turlicha ta'rif berilgan: Birinchi talqin: «Huquq — bu davlat tomonidan o'rnatiladigan yoki ma'qullanadigan va qo'riqlanadigan, hamma uchun majburiy bo'lgan yashash qoidalaridir. Huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi regulyatoridir»¹.

¹ Qarang: Теория государства и права / Под. ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. — М.: Юристъ. 2000, 144—145-betlar.

Ikkinchi ta'rif: «Huquq — ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi va qonunlarda ifodalangan adolat va erkinlik g'oyalariga tayanuvchi normativ qoidalar tizimi»¹.

Uchinchi fikr: «Huquq — davlat tomonidan belgilangan yoki ruxsat etilgan va uning kuchi bilan himoya qilinadigan umummajburiy xulq-atvor qoidalari tizimi»dir.²

Huquqni zamonaviy tushunish amaliy faoliyat uchun g'oyat muhim va zarurdir. Shu bois huquqqa davlat arboblari ham katta e'tibor berib, uni tushunishga o'z munosabatlarini ifodalaydilar. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov huquqqa shunday ta'rif bergan: «Huquq ijtimoiy hamjihatlik va kelishuvga asoslangan ijtimoiy tartib-intizomga erishish, erkinlik, adolatparvarlik va tenglikni vujudga keltirish vositasi»dir³.

Xulosa qilib aytish mumkinki, huquq ko'p qirrali tushuncha, bir ta'rifda uning hamma jihatlarini qamrab olishning imkoni yo'q. Shunday bo'lsa-da, huquq tushunchasini boyituvchi quyidagi jihatlarini ko'rsatish mumkin:

1) huquqning ijtimoiy tartib-intizom, erkinlik, adolatparvarlik, tenglikni ta'minlash vositasi ekanligi;

2) huquqning subyektiv va obyektiv huquqlarga bo'linishi va subyektiv huquqlar orqali harakat qilishi;

3) huquq — ehtiroslarni jilovlash vositasi. Mazkur xususiyatlar majmuyi huquq haqida to'laroq tushunchaga ega bo'lish imkonini beradi.

Huquqning mohiyatiga kelsak, u huquqning insoniyat uchun xizmat qilishi bilan belgilanadi. Demak, huquqning mohiyatini aniqlash uchun uning kimga xizmat qilishini, kimning irodasini ifodalashini aniqlash zarur.

Huquq falsafiy va nazariy hodisa sifatida aniq mazmunga ega

¹ Qarang: Давлат ва ҳуқуқ назарияси. А. Аъзамхўжаев ва Ш. Ҳўраев таҳрири остида. —Т.: 1992, 255-bet.

² Тожионов У., Саидов А. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Ўқув қўлланма. —Т., 1999. 40-bet.

³ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқбол-нинг асосий тамойиллари. —Т.: «Ўзбекистон», 1995. 26-bet.

bo'lganda muhim vosita sifatida ahamiyatga molik bo'ladi. «Huquq» nima degan masala bo'yicha istagancha bahs yuritish mumkin, uning kelib chiqishini turlicha talqin qilish, huquqning mohiyati va jamiyatdagi o'rmini aniqlashda turli fikrlar aytish mumkin. Ammo amaliy faoliyatda huquqni bir xil tushunish, bir xil nuqtayi nazar, bir xil aniqlik nuqtasini belgilash zarur bo'ladi. Darhaqiqat, agar davlat va fuqarolar huquqqa asoslanib harakat qilsa, agar yurist-amaliyotchi masalani to'g'ri hal qilish uchun huquqqa murojaat qilsa, fuqarolar yoki mansabdor shaxslar xatti-harakatini aniqlashga, huquq to'g'risida yalpi aniq tushuncha zarur.

Huquqni tushunish turlicha bo'lsada, barqarorlikni ta'minlash va ijtimoiy aloqalarni tartibga solish mushkul bo'ladi. Huquqni tushunishdagi aniqlik — ijtimoiy munosabatlarda tartib va muayyanlik bo'lishining asosiy talabidir.

Dunyoning turli davlat guruhlarida yoki alohida olingan mamlakatlarda o'zining huquq tizimi tarixan shakllangan. Muayyan zamon va rivojlanish shart-sharoitlari, u yoki bu xalqlarning huquq manbalari obyektiv tarzda shakllangan. Shu bilan birga har bir zamonda har bir alohida vaziyatda huquq haqidagi tasavvurlarda yagona yondashuvga erishishga intilish bo'lgan.

Hozirgi zamon huquqiy tizimlari va huquqiy oilalari buni yaqqol tasdiqlaydi. Agar davlatlarning huquq tizimi bir-biriga yaqin bo'lsa, fuqarolar bir davlatdan ikkinchisiga o'tganda tez moslashadi, yuristlar hech qiynalmay sudlov faoliyatini amalga oshirishda qatnashadi. Huquqni tushunishdagi umumiylik turli mintaqalarini bir-biriga yaqinlashtiradi.

Nima uchun **huquqiy davlat qurayotgan O'zbekiston** davlatida ham boshqa davlatlardagi kabi huquqni tushunishda turli xil yondashuvlar mavjud? Albatta, O'zbekistonda hozirgi paytda hech kim ataylab huquqni tushunishni chalkashtirayotgani, xaspo'shlayotgani yo'q. Tarixda huquqni tushunishda shunday holatlar ham ro'y berganki, rasman huquq deb hisoblangan qoidalar, me'yorlar yetarli foydalanilmay, qo'llanilmay qolgan. Jamiyat, uning quyi va yuqori tabaqalari o'z davlat qonunlari bilan chiqishmay qolganda, ya'ni mazkur qonunlar yo'qsillarga ham, hokimiyat sohiblariga ham og'ir yukka aylangan hollarda huquq o'z qadrini yo'qotgan, qonuniylik inqirozga yuz tutgan.

Huquqqa nisbatan turli xil yondashuvlar jamiyatni

demokratlashtirish bilan, xususan, fikrlar xilma-xilligini e'tirof etish bilan muvofiqlashadi. Turli xil kuchlar, ijtimoiy harakatlar, partiyalar hayotga, umuman tizimimizga, xususan, huquqqa doir ham o'z nuqtayi nazarlari, qarashlariga ega bo'lishi tabiiy, albatta. O'zbekistonning siyosiy mustaqillikka erishuvi, marksizmning mafkuraviy kishanlaridan xalos bo'lishi tufayli avval «burjua huquq tizimi», deb bepisand qarab kelingan huquq tizimlaridan ham bugungi kunda foydalanish imkoniyatlari ochilmoqda. Xususan, huquqning huquqiy davlatni barpo etish muhim quroli ekanligi O'zbekistonda tan olindi va bu borada ibratli ishlar qilinmoqda. Huquq huquqiy davlat barpo etish yo'nalishlarini belgilab bermoqda. Qonun ustuvorligi, davlat hokimiyati hujjatlarining huquqqa muvofiqligi ta'minlanmoqda.

Huquqiy davlatni shakllantirish jarayonida huquq va uni ilmiy tushunishning amaliy ahamiyati yaqqol namoyon bo'ladi. Nimani muhofaza qilish, nimaga bo'ysunish, nimaga itoat etmaslik — bu masalalar har bir amaliyot xodimining qarshisida turgan dolzarb masaladir.

Umumiy qoida sifatida aytish mumkinki: huquqni qo'llovchilar va oddiy fuqarolar uchun yuridik kuchga ega bo'lgan qonunlar va unga asoslanib chiqariladigan hujjatlar g'oyat zarur. Huquq ijodkorlari, qonun ijod qiluvchilar uchun huquq masalasi o'ta muhimdir.

Yuridik adabiyotlarda huquqqa turli xil yondashuvlar bayon etilgan bo'lib, ularda huquqning turli jihatlarini xususida fikrlar bildirilgan. Huquqni mukammalroq bilish, tasavvur qilish uchun uning turli xil ta'riflarini bilish, tahlil qilish nihoyatda muhim ahamiyatga molik.

Huquqqa «normativ» yondashuv — qonuniylikni ta'minlash vositasi. O'zbekistonda keng tarqalgan huquqqa yondashuvlardan biri — **normativ yondashuvdir.** Huquqni davlat tomonidan muhofaza qilinadigan normalar majmuyi deb tushunish fuqarolar va boshqa ijrochilarga huquqiy qoidalarining me'yoriy hujjatlarda ifodalangan mazmuni bilan bevosita tanishish imkonini beradi va o'z harakatining huquqqa mosligini aniqlashga ko'maklashadi.

Huquqni normativ tushunish nazariyasi XX asrda o'zining mantiqiy tugallangan shakliga ega bo'ldi. Mazkur nazariyaning namoyandalari Shtammmler, Novgorodsev, Kelzen va boshqalardir. Bu nazariyaning asosiy g'oyalari quyidagilardan iborat:

– huquq – normalar tizimi bo‘lib, uning eng yuqorisida asosiy norma, ya’ni qonun turadi, quyi yuridik kuchga ega bo‘lgan normalar qonun normalaridan kelib chiqadi;

– yuridik fanlar huquqni sof shaklda o‘rganishi kerak, u siyosiy, iqtisodiy baholardan xoli bo‘lishi lozim.

Huquqni bunday tushunishning ijobiy va salbiy jihatlari mavjud. Avvalo, ijobiy jihatlari xususida:

– *birinchidan*, huquqning normativ nazariyasida uning eng muhim xususiyati, ya’ni normativlik tabiati ta’kidlanadi. Masalan, ezigulik umumiy va barqaror bo‘lsa, u umumiy qoidaga aylanadi, normativ tabiat kasb etadi;

– *ikkinchidan*, normativlik huquqning shakliy aniqligi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, huquqiy talablarga asoslanish imkonini beradi;

– *uchinchidan*, huquqning buzilishi yuz bergan taqdirda davlat majburlovi choralari qo‘llanilishi nazarda tutiladi, ular qonunda aniq belgilanadi;

– *to‘rtinchidan*, qonunsizlik va zo‘ravonlik rejimiga qonuniylik qarama-qarshi qo‘yiladi;

– *beshinchidan*, qonuniy kuchga kirayotgan iroda adolatli, axloqiy, ilg‘or bo‘lishi shart;

– *oltinchidan*, yuridik amaliyotda ijtimoiy munosabatlar qonunga asoslanib chiqarilgan hujjatlar asosida normativ tarzda tartibga solinadi;

– *yettinchidan*, ijtimoiy taraqqiyotga davlat ta’sir etishining keng imkoniyatlarini tan oladi.

Mazkur nazariyaning ushbu ijobiy jihatlari shubhasizdir. Ayniqsa, davlatning huquq orqali ijtimoiy taraqqiyotga samarali ta’sir etishi, jamiyat manfaatlarini ifodalashi, insonparvarlik, adolat, ozodlik kabi qadriyatlarga asoslanishi g‘oyat muhimdir.

Huquqni normativ tushunish barqarorlik, tinchlik-osoyishtalik hukmron bo‘lgan mamlakatlarda katta samara beradi. Agar qonunlar o‘z vaqtida yangilanib borsa, demokratik talablarga rioya qilinsa, huquqiy normalarda xalqning ilg‘or kayfiyati, g‘oyalari ifodalansa, huquqni bunday tushunish e’tirozlarga sabab bo‘lmaydi.

Huquqni normativ tushunishning salbiy jihatlari:

– shaxsning tabiiy huquqlarini bir muncha cheklaydi, davlat yaratgan huquqiy normalarning ustuvorligiga asoslanadi;

— huquqni ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy omillardan ajratib qo'yadi;

— yuridik normalarning ustunligini tan olish oqibatida ba'zan eskirgan huquq normalarining ham qo'llanishiga yo'l qo'yadi;

— odat huquqi, shartnomalarni huquq manbayi sifatida deyarli inobatga olmaydi.

Huquqqa «sotsiologik» yondashuv. Huquqqa «sotsiologik» yondashuv XIX asrning ikkinchi yarmida «erkin huquq» maktabi doirasida shakllangan. Yevropada bunday yondashuvning namoyandalari Erlix, Jeni, Muromsev va boshqalardir. Bu yo'nalish huquq normalari ijtimoiy taraqqiyot talablariga javob bermay qolgan sharoitda vujudga keldi va rivojlandi. Mazkur yondashuv quyidagi g'oyalarga asoslanadi:

1. Huquq tabiiy huquqlarda ham emas, qonunlarda ham emas, balki qonunlarni hayotga tatbiq etishda namoyon bo'ladi, ro'yobga chiqadi.

2. Huquq — yuridik xatti-harakatlar, yuridik amaliyot, huquqiy tartibot, qonunlarning qo'llanishidir. Huquq bu huquqning subyektlari — jismoniy va yuridik shaxslarning amaliy xulq-atvorlaridir.

Bu nazariyaning boshqacha nomi «jonli huquq» nazariyasidir.

3. «Jonli huquq»ni dastavval sudyalalar o'zining yurisdiksiyasi doirasidagi faoliyatida yaratadi. Ular «qonunlar mazmunini» huquq bilan to'ldiradi va sudyalalar real hayotida huquq ijodkorligini amalga oshiradi.

Huquqni «sotsiologik» tushunish ham o'ziga xos ijobiy va salbiy jihatlariga ega.

Ijobiy jihati shundan iboratki, *birinchidan*, huquqni bunday tushunish huquqning hayotga tatbiq etilishiga asoslanadi.

Ikkinchidan, huquq shakllariga nisbatan ijtimoiy munosabatlar ustuvorligi tan olinadi.

Uchinchidan, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklashni tan oladi, boshqaruvni nomarkazlashtirish (desentralizatsiya qilish) tarafdori.

Huquqni sotsiologik tushunishning salbiy jihatlari:

— basharti huquqni, qonunlarni hayotga tatbiq etish, real huquqiy tartibot deb tushunsak, huquqiy va huquqqa xilof xatti-harakatlarni belgilash mezonlari yo'qoladi, chunki huquqni hayotga

tatbiq etish qonuniy va g'ayriqonuniy usullar bilan bajarilishi mumkin;

– huquq ijodkorligining faqat sudyalari va ma'muriyatchilarga yuklab qo'yilishi ayrim mansabdor shaxslar tomonidan oshkora zo'ravonlik va o'z vakolatlari doirasidan chetga chiqish, ishonchni suiiste'mol qilish xavfini kuchaytiradi.

Ba'zan mansabdor shaxslarning qonunni chetlab o'tishi, qonun talablarining aksini qilib, o'z manfaatlarini qondirish hollari uchray turadi. Agar huquqni sotsiologik tushunish ustun bo'lsa, undaylarning faoliyati qonuniy bo'lib qoladi va huquq bilan, qonun bilan hech qanday bog'liq joyi qolmaydi. Mansabdor shaxslarga, «faqat qonun yo'l qo'ygan barcha xatti-harakatlarga ijozat beriladi» tamoyili ko'proq, ishonchliroq samara beradi.

Sotsiologik yondashuv tadqiqotchilar va qonun chiqaruvchi idora uchun yaxshi samara berishi mumkin. Huquqni bilish, foydali va samarali qonunni ishlab chiqish uchun amaldagi qonunchilikni mukammal o'rganish zarur. Hayotga tatbiq etilgan yozma huquq normalarini o'rganish ularni takomillashtirishning eng ma'qul yo'lidir. Hayotga tatbiq etilgan huquq – ijtimoiy munosabatlarni qonun bilan tartibga solishdagi nuqson va kamchiliklarni aniqlash manbayidir.

Huquqning psixologik nazariyasi. Huquqqa yondashuvda ayrim olimlar huquqiy normalar va huquqiy munosabatlar bilan birga huquqiy ongni ham huquq tushunchasiga kiritadilar. Shu bois huquqning psixologik nazariyasi kelib chiqdi, u fanda va amaliyotda mustaqillikka da'vogar bo'lsa-da, aslida huquqiy realizm g'oyalari va boshqa nazariyalar bilan bog'liqlikda yashab kelmoqda.

Mazkur nazariya XX asrda mantiqiy to'la shakllangan bo'lib, Petrajitskiy, Ross, Reysner va boshqalar bu nazariyaning Yevropadagi namoyandalaridir. Mazkur nazariyaning asosiy g'oyalari:

1) inson psixikasi (ruhiyati) – ijtimoiy taraqqiyot – jamiyat, davlat, huquq, axloqning rivojlanishini belgilovchi omil;

2) huquq tushunchasi va mohiyati qonun sohibi faoliyati orqali emas, psixologik qonuniyatlar – huquqiy ehtiroslar (imperativ-atributiv xarakter), ya'ni nimagadir huquqiy vakolat (atributov norma), nimadir qilish burchi (imperativ norma) majmuyi orqali kiritiladi, deb hisoblanadi;

3) barcha huquqiy his-tuyg'ular ikkiga — ijobiy (davlat tomonidan o'rnatiladigan) va intuitiv (shaxsiy) huquqiy his-tuyg'ularga bo'linadi. Intuitiv huquq inson xulq-atvorining haqiqiy tartibga soluvchisi bo'lib, «haqiqiy» huquq sifatida qaralishi kerak.

Mazkur nazariyaning ijobiy jihatlari:

— *birinchidan*, huquqni tushunishda iqtisodiy, siyosiy jarayonlar bilan birga psixologik jarayonlarga ham alohida e'tiborni qaratadi. Bu ijtimoiy psixologiyani hisobga olmay, individning psixologik tuzilishini inobatga olmay turib, qonunlar chiqarish mumkin emasligini anglatadi;

— *ikkinchidan*, jamiyat huquqiy tizimida, huquqiy tartibga solishda huquqiy ongning o'rni va ahamiyatini oshiradi;

— *uchinchidan*, inson huquqlarining manbayini qonunlardan emas, inson ruhiyatidan qidiradi.

Ushbu yondashuvning salbiy jihatlari:

— psixologik omillarga haddan ziyod katta e'tibor berib, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy omillarga e'tiborni susaytiradi;

— intuitiv huquqning haqiqiy deb hisoblanishi bilan huquqni davlatdan ajratadi, huquqiylik, huquqqa xiloflik, qonuniylik va g'ayriqonuniylik o'rtasidagi farqni, mezonni yo'qotadi.

Sobiq sovet huquq nazariyasida huquqqa psixologik yondashuv subyektiv idealizmga olib keluvchi nazariya sifatida rad etilgan edi. Biroq sobiq sovet hokimiyatining dastlabki yillarida agar proletar davlatining manfaatlari talab qilsa, sudyalari huquqiy ongga murojaat qilishi dekretlarda tan olingan edi. Amalda esa, sotsialistik huquqiy ongga asoslanib, «aybdorlarni» joyida otib tashlash intuitiv huquq keng miqyosda qo'llanildi. Buning salbiy oqibatlari hammaga ma'lum.

Biroq huquqni tushunishga psixologik yondashuv nazariyasining asoschisi L.I. Petrajitskiy huquqni obyektiv va subyektiv, intuitiv va pozitiv, rasmiy va norasmiy turlarga bo'lib tushuntiradi. Yuridik amaliyotda, xususan qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotida psixologik nazariya xulosalaridan samarali foydalanish mumkin. Huquq normalari harakatining psixologik mexanizmini bilish nihoyatda muhim, chunki u huquqni amalga oshirishda huquqni qo'llovchi subyektning kasbiy mo'ljallarining to'g'ri va aniq bo'lishi, huquqni qo'llash motivlarining asosli bo'lishini nazarda tutadi.

Tabiiy huquq nazariyasi (huquqqa falsafiy yondashuv). Huquqni

tushunishga falsafiy yondashuv nazariya sifatida XVII–XVIII asrlarda mantiqan to'la shakllandi. Uning namoyandalari T. Gobbs, J. Lokk, A. Radishchev va boshqalardir.

Mazkur nazariyaning asosiy g'oyalari:

– ijobiy huquq, ya'ni davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar bilan bir qatorda insonga tug'ilishidanoq tegishli bo'ladigan oliy, haqiqiy, «tabiiy» huquq mavjud. Har qanday qonun ham huquqiy bo'lmasligi mumkin;

– huquq va axloq aynanlashtiriladi, (mazkur nazariya namoyandalarining fikriga ko'ra) adolat, haqiqat, ozodlik, erkinlik, tenglik kabi axloqiy tushunchalar huquqning o'zagini tashkil etadi va huquq ijodkorligi hamda huquqni qo'llash jarayonini belgilab beradi;

– inson huquqlarining manbayi qonunlarda emas, balki insonning tabiatida bo'lib, unga tug'ilishdan (yoxud Xudoning amri bilan) ega bo'lish mumkin.

Huquqni tushunishning tabiiy huquq nazariyasi quyidagi ijobiy jihatlariga ega:

– *birinchidan*, nazariyalar orasida eng ilg'ori bo'lib, yangi erkin demokratik davlat tuzumi yaratilishiga asos bo'ldi;

– *ikkinchidan*, qonunlar huquqiy bo'lmasligi mumkin, agar qonunlar insonning tabiiy huquqlariga zid kelsa, ularni inkor qilsa, adolat, haqiqat, erkinlik, tenglik me'yorlari buziladi;

– *uchinchidan*, inson huquqlarining manbayi tabiat yoxud Olloh deb tan olinadi. Shu bois davlat tuzilmalari va mansabdorlar tomonidan zo'ravonlik qilishning, suiiste'mollarning oldini olish imkonini yaratiladi.

Huquqni bunday tushunish ham muayyan salbiy jihatlariga ega bo'lishi mumkin.

Xususan:

1. Huquqni mavhum axloqiy qadriyat sifatida tushunish uning shakliy-yuridik xususiyatlarini susaytiradi, qonuniy va qonunga xilof harakatlar mezonini har xil odamda har xil bo'ladigan erkinlik, adolat, haqiqat to'g'risidagi tasavvurlarga qarab belgilashda qiyinchiliklarga olib keladi.

2. Huquqni bunday tushunish obyektiv huquq bilangina emas, balki huquqiy ong bilan ham ko'proq bog'liq bo'ladi. Huquqiy ong esa turli xil odamlarda turlicha bo'ladi.

Huquqni bunday tushunishga O'zbekistonda ham alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekiston davlatining qonunlari ham insonning tabiiy huquqlarini adolat, haqiqat, erkinlik, mustaqillik nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda belgilamoqda.

Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Amir Temur, Alisher Navoiy kabi ajdodlarimiz ham huquqni tabiat yoxud Olloh tomonidan insonlarga berilgan imkoniyatlar majmuyi deb tushunganlar.

Huquqni tushunishga tarixiy yondashuv. Huquqni tushunishga tarixiy yondashuv XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida mantiqan shakllandi. Uning asosiy namoyandalari Gugo Grotsiy, Savini, Puxta va boshqa olimlardir.

Mazkur nazariyaning asosiy g'oyalari:

– huquq tarixiy hodisa bo'lib, til kabi faqat biror kishining kelishuvi yoki kimningdir ko'rsatmasi bilan emas, muayyan tarixiy sharoitdan kelib chiqadi va rivojlanadi.

– huquq dastavval huquqiy odatlar (yuridik oqibatlar keltirib chiqaruvchi, tarixan shakllangan xulq-atvor qoidalari)dir. Qonunlar «milliy ruh», «xalq ongi» zahirida huquqdan kelib chiquvchi qoidalar majmuyidir.

– bu nazariya namoyandalari inson huquqlarini inkor etib, yirik yer egaligi hukmron bo'lgan vaqtda insonning tabiiy huquqlarini tan olishi mumkin bo'lmagan.

Huquqni tarixiy tushunish nazariyasining ham o'ziga xos kamchiliklari yo'q emas:

– bu nazariya yirik yer egaligi tuzumi inqirozga uchragan bir paytda tabiiy huquq nazariyasiga qarama-qarshi nazariya sifatida eski tuzumni saqlab qolish niyatida vujudga kelgan;

– huquqiy odatlarning ahamiyatini qonunlardan ustun qo'yishga harakat qiladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida huquqiy urf-odatlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda davlat organlarining huquqiy hujjatlarisiz ojizlik qilib qoladi.

Huquqni tushunishga integrativ yondashuv. Huquqni tushunish bo'yicha har xil yondashuvlar bilan tanishuv huquqning ko'p qirrali tushuncha ekanligini tasdiqlab turibdi. Bu yondashuvlarning birortasi mutlaq to'g'ri ham emas, noto'g'ri ham emas. Ularning har biridan biror foydali jihatni topish imkoni bor. Shu bois huquqni tushunishda integrativ (umumlashtiruvchi) yondashuvga ehtiyoj

tug'iladi. Chunki, huquqni qo'llash va huquqni ijod qilish jarayonida bu nazariyalarning barcha ibratli jihatlarini birlashtirish, umumlashtirish zarurati tug'iladi. Biroq bunda barcha nuqsonlarini umumlashtirishning oldini olish lozim bo'ladi.

Integrativ yondashuv asosida huquqni mukammal qiluvchi, rivojlantiruvchi, inson, davlat, jamiyat talablariga javob beruvchi jihatlarini umumlashtirishga alohida e'tiborni ko'rsatish zarur. Bu huquqning shakliga ham, mazmuniga ham taalluqli xususiyatlarni qidirishni zarur qilib qo'yadi. Erkinlikning adolatli o'lchovlari huquqning mazmunini tavsiflaydi, shakliy jihatini esa davlat tomonidan majburlovga asoslanuvchi majburiylik tashkil etadi. Shu bois, amaliyotchi (sudya, prokuror, militsiya xodimi, yuriskonsult) uchun qaysi normativ hujjat vositasida, qanday huquqiy munosabat, huquqiy ongda ifodalangan qanday erkinlik va adolatni emas, muayyan jamiyatda muhofaza qilinadigan erkinlik va adolatni himoya qilish muhim. Aks holda noroziliklar, janjallar kelib chiqadi, har qanday adolatni toptashga yo'l ochiladi.

Huquq amalda mutlaqo mukammal talabga javob beradigan hodisa bo'lmay, vaqt va makon shart-sharoitlariga qarab o'zgarishlar, to'ldirishlar, yangilanishlarga duch keladi. Shu bois huquq ijodkorligining samarali bo'lishini ta'minlash maqsadida huquqqa har xil yondashuvlardan foydalanish, huquqning har xil ta'riflarini o'rganib, ularni sintez qilish yaxshi samara beradi. Huquq nima, degan bahslar asosida juda ko'p amaliy muammolar: huquqning asoslari, huquqning manbalari, huquqning ta'sir doirasi, huquqning samaradorligi, huquqdagi ziddiyatlar va boshqa masalalar hal qilinadi.

Xulosa qilib, huquqning integrativ ta'rifini keltiramiz. Huquq — jamiyatda tan olingan va rasmiy muhofaza bilan ta'minlangan tenglik va adolat me'yorlari, erkin xohish-irodalarini mutanosiblashtiruvchi, ularning o'zaro kurashlarini hamda o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi me'yorlar majmuyidir.

IX BOB. HUQUQ PRINSIPLARI VA FUNKSIYALARI

1-§. Huquq prinsiplarining tushunchasi va mohiyati

Huquq prinsiplari, hech mubolag'asiz, uning mohiyatini ifodalovchi asosiy jihatini, muhim o'zagining umurtqasini tashkil etadi. Ular butun huquqiy tizimni — g'oyalar, normalar va munosabatlarni qamrab olib, jamiyat huquqiy hayotiga muayyan mantiq, mazmun-ma'no, sobitqadamlik, ichki mutanosiblik hamda uyg'unlik baxsh etadi. Yanada kengroq ta'rif qiladigan bo'lsak, huquq prinsiplarida, bamisoli, huquq rivojining butun tajribasi, insoniyat ma'rifiy taraqqiyotining hosilasi o'zining ifodasini topadi. Prinsiplar huquq shakllanishida yo'nalish beruvchi mo'ljal, mezon vazifasini o'taydi. Chunki, «prinsip» iborasi bosh g'oya, rahbariy qoida ma'nosini anglatadi.

Huquq prinsiplari huquqning shakllanish jarayoni, rivojlanishi va harakatlanishining rahbariy g'oyasi, boshlang'ich qoidasi, asosiy mezon sifatida maydonga chiqadi.

Avvalo qonunda, huquqiy normalarda o'z tasdig'ini topadigan huquq prinsiplari jamiyatning butun siyosiy-huquqiy hayotiga, mamlakat ijtimoiy tizimiga to'laligicha singib ketadi. Ular nafaqat huquqning mohiyatini, balki uning mazmunini tavsiflaydi, nafaqat uning ichki tuzilishi, mavjud holatini, balki huquqni qo'llash jarayonini, huquq faoliyatining dinamikasini aks ettiradi. Huquq prinsiplari normativ hujjatlarni tayyorlashning butun jarayoniga, ularni qabul qilish va chiqarishga, huquqiy talablarga rioya etish kafolatlari o'rnatilishiga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatadi.

Huquq prinsiplari o'ziga xos tayanch tuzilma (konstruksiya) bo'lib, unga nafaqat huquq normalari, institutlari yoki tarmoqlari, balki butun huquq tizimi asoslanadi. Mazkur rahbariy tamoyillar davlat idoralarining butun huquq ijodkorligi, huquqni qo'llash va huquqni muhofaza qilish faoliyati uchun yo'naltiruvchi mash'al bo'lib xizmat qiladi. Ularga rioya etilishi huquqiy tizimning uyushqoqligiga, barqarorligiga va samaraliligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Huquq prinsiplari umummajburiy bo'lganligi sababli ular turli huquq tarmoqlari va institutlari, normalari va huquqiy munosabatlar o'rtasidagi ichki birlikni, uyg'unlikni va o'zaro aloqadorlikni ta'minlashga ko'maklashadi.

O'z mohiyati, tabiati jihatidan huquq prinsiplari tasodifiy emas, balki jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tizimi tomonidan obyektiv tarzda belgilanadi. Bundan tashqari, ular mazmuniga mamlakatda mavjud davlat va huquq, hukmron siyosiy va davlat rejimi, jamiyat siyosiy tizimining qurilish hamda amal qilish tamoyillari o'z ta'sirini o'tkazadi¹.

Yuqoridagi fikr kundek ravshan, uni isbotlab o'tirishning hojati ham yo'q. Masalan, feodal huquqining prinsiplari quldorchilik huquqi yoki hozirgi zamonaviy huquq prinsiplaridan tubdan farq qiladi. Shuningdek, Rim huquqiga asoslangan bugungi kunimizdagi roman-german huquqining prinsiplari islom dini arkonlariga asoslangan musulmon huquqi prinsiplaridan farqlanishi barchaga ayondir.

Huquq prinsiplari, odatda, bevosita qonun hujjatlarida (konstitutsiya va joriy qonunlarning muqaddimasida, moddalarida) mustahkamlanadi; ba'zan huquq normalarining mazmunidan kelib chiqadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasida inson huquqlari va davlat suvereniteti g'oyalariga sodiqlik prinsipi, xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalari ustunligini tan olish prinsipi o'z aksini topgan.

Shuningdek, Konstitutsiyamizning bir qator moddalarida o'ta muhim boshqa huquqiy prinsiplar mustahkamlangan. Ulardan ba'zilarini eslab o'tamiz: «davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamiyat va fuqarolar oldida mas'ulligi» (2-modda), «xalq hokimiyatchiligi» (7-modda), «davlat hokimiyatining bo'linishi» (11-modda), «siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlar xilma-xilligi» (12-modda), «Konstitutsiya va qonun ustunligi» (15 va 16-moddalar), «fuqarolarning qonun oldida tengligi» (18-modda), demokratizm, qonuniylik va ijtimoiy adolat va boshqa prinsiplar.

Xorijiy davlatlar tajribasi ham aynan shunday. Misol uchun Shvetsiya Konstitutsiyasining 1-moddasiga muvofiq: «Shvetsiyada butun davlat hokimiyati xalqdan kelib chiqadi. Shved xalqining boshqaruvi fikrlarni erkin shakllantirish hamda umumiy va teng saylov huquqiga asoslanadi. Boshqaruv davlat tuzumi vositasi bilan,

¹ *Васильев А.М.* Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. — М., 1976, 216–225-betlar.

vakillik va parlament tizimi va kommunal o'zini o'zi boshqarish orqali amalga oshiriladi».

Adolat va erkinlik huquq binosining tamal toshlaridir. Barcha prinsiplar orasida ular alohida muhim o'rin tutadi. Adolat va erkinlik prinsipi ko'pgina nufuzli xalqaro normativ-huquqiy hujjatlarda, mamlakat ichki qonunchiligida o'z tasdig'ini topgan. Fikrimizning dalili sifatida 1948-yilda qabul qilingan «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi»ni, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Fuqarolik kodeksi, Mehnat kodeksi va boshqa qonunlarni keltirish mumkin.

2-§. Huquq prinsiplarining tasnifi

Huquq prinsiplarini mazmuni, namoyon bo'lish jabhasi va xususiyatlariga qarab turli mezonlar asosida tasniflash mumkin. Masalan, huquqning tipi va harakatlanish ko'lamiga qarab quldorchilik, feodal, burjua, sotsialistik va hozirgi zamon demokratik huquq prinsiplari haqida gapirish mumkin. Shuningdek, huquq prinsiplari o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy, axloqiy, diniy va maxsus-yuridik turlarga bo'linadi. Huquqshunoslikka oid adabiyotlarda umumiy va maxsus, sohaviy va tarmoqlararo prinsiplar to'g'risida fikr-mulohazalar mavjud.

Umumiy huquqiy prinsiplar butun huquqiy tizim zaminida turishi bilan xarakterlanadi. Bu prinsiplar tahlili orqali u yoki bu mamlakat huquqiy tizimining mazmun-mohiyati, tabiati, o'ziga xos xususiyatlari, harakatlanish sifatleri haqida xulosa chiqarish mumkin. Bunday huquqiy prinsiplar qatoriga quyidagilar kiradi:

1. Huquqni shakllantirish va amalga oshirishda **demokratizm prinsipi**.

Mazkur prinsip huquqni yaratish sohasida xalqning, bevosita xalq vakillari bo'lmish deputatlarning, jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlar, siyosiy partiyalarning, fuqarolarning huquqiy siyosatni shakllantirish va qonunchilikni takomillashtirishda keng ishtiroki orqali namoyon bo'ladi. Huquqni amalga oshirish jabhasida demokratizm tamoyili huquqni qo'llovchi va huquqni muhofaza qiluvchi idoralarni tashkil etish va faoliyat yuritish tartibida, dastavval odil sudlovni amalga oshirish jarayonida, ularning

fuqarolarga yaqinligida, aholi uchun yuridik yordamning realligi darajasida o'z aksini topadi.

Xususan, O'zbekistonda avj oldirilayotgan sud-huquqiy islohotlarning zaminida ham demokratik jihatlarni chuqurlashtirish yotadi. Bunda advokatlar mavqeini kuchaytirish, sud jarayonida prokuror bilan advokatning huquqiy mavqeini tenglashtirish, prokuratura va militsiya faoliyatini inson huquqlarini ta'minlash nuqtayi nazaridan isloh etish kabilar ko'zda tutiladi. «Jamiyatda demokratiya qay darajada ekanligini belgilovchi kamida uchta mezon bor, — deb ta'kidlaydi O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov, — Bular xalq qarorlar qabul qilish jarayonlaridan qanchalik xabardorligidir. Hukumat qarorlari xalq tomonidan qanchalik nazorat qilinishi, oddiy fuqarolar davlatni boshqarishda qanchalik ishtirok etishidir. Ana shu uch sohada haqiqiy siljishlar bo'lmas ekan, demokratiya haqidagi hamma gap-so'zlar yo xalqqa xushomad qilish yoki oddiy siyosiy o'yin bo'lib qolaveradi»¹.

2. Qonuniylik prinsipi. Huquq ijodkorligi jarayoni subyektlari tomonidan normativ-huquqiy hujjatlar loyihasini tayyorlash, muhokama etish, qabul qilish va nashr etish qonunlar, avvalo, Konstitutsiya asosida amalga oshiriladi. Qonuniylik tamoyilining asosiy ma'nosi shundaki, qonun chiqaruvchi idora — parlamentning ham, huquq ijod etuvchi boshqa idoralarning ham faoliyati qonun asosida qat'iy amalga oshirilishi lozim.

Sudlov jarayoni hamda huquqni amalga oshirishda ish ko'radigan barcha davlat idoralari va mansabdor shaxslar faoliyati ham batamom qonunga mos ravishda bo'lishi talab etiladi. Mazkur faoliyatda qonuniylik prinsipi barcha mutasaddi idoralar, mansabdor shaxslar hamda fuqarolar xatti-harakatida qonunga itoat etishda, uning talabiga og'ishmay rioya qilishda namoyon bo'ladi. Qonuniylik umumiylik va yagonalik sifatleri bilan xarakterlanadi. Qonunga itoat etish barcha subyektlar uchun umumiy talabdir. Ayni vaqtda, qonundagi har bir qoida huquqiy munosabatning barcha ishtirokchilari uchun yagona talab sifatida maydonga chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, qonun ustuvor va butun mamlakat hududida yagonadir. U bir xilda tushunilishi va bir xilda bajarilishi lozim.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бусафасида: ҳақиқат ва ҳақдорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., 1998, 156–157-б.

3. Insonparvarlik prinsipi. Buning ma'nosi shundaki, huquq jamiyat — inson — davlat o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash va tartibga solishda adolat, insonni sevish, shaxsni e'zozlash va uning sha'nini qadrlash, unga hayot kechirish uchun munosib shart-sharoitlar yaratib berish nuqtayi nazaridan kelib chiqadi.

Huquqning insonparvarligi qonunchilik hujjatlarida mustahkamlangan iqtisodiy hamda ijtimoiy tuzum shaxs uchun qulay shart-sharoitlar, imtiyozlar yaratilishini nazarda tutadi. Huquqda shaxsni tahqirlovchi, qiynovchi, unga nisbatan noinsoniy munosabatni mustahkamlovchi qoidalar bo'lishi mumkin emas. Mamlakatda vujudga keltirilgan kafolatlar tizimi fuqarolarni g'ayrihuquqiy xatti-harakatlardan hamda ularning oqibatlaridan himoya qilishga qaratilgan.

Albatta, fuqarolar huquq va erkinliklarining to'la kafolati faqat demokratik huquqiy davlat sharoitidagina bo'lishi mumkin. O'zbekistonda insonparvar huquqning shakllanishi mustaqillik, davlat suverenitetining qo'lga kiritilishi hamda mustahkamlanishi davri bilan chambarchas bog'liqdir. Xususan, O'zbekiston Konstitutsiyasida: oila jamiyat va davlat muhofazasidadir (63-modda). Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar. Davlat va jamiyat yetim bolalarni va ota-onalarining vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlaydi (64-modda). Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar (66-modda), — deb ta'kidlanganligida naqadar insonparvarlik g'oyalari mujassamdir. Bunday insonparvarlik bilan yo'g'rilgan huquqiy qoidalarni Oila kodeksida, Mehnat kodeksida, «Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida», «Fuqarolarning pensiya ta'minoti to'g'risida»gi va boshqa qonunlarimizda ko'plab uchratish mumkin.

4. Fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Imtiyozlar faqat qonun bilan belgilab qo'yiladi hamda ijtimoiy adolat prinsiplariga mos bo'lishi shart.

Mazkur prinsip quyidagi jihatlar bilan tavsiflanadi. *Birinchidan,*

davlatda barcha fuqarolar teng holat va maqomga egaligi. Davlat o'z qonunlari bilan fuqarolarga bir xildagi sharoit va teng imkoniyatlar yaratib beradi. Hamma bir xildagi huquq va majburiyatlarga ega. Biroq ulardan foydalanish amalda turlicha bo'ladi. Masalan, birov oliy o'quv yurtiga kiradi, boshqa fuqaro esa bu huquqdan foydalanmaydi. *Ikkinchidan*, bu prinsip umumfuqaroviy huquqlarning tengligida ifodalanadi. Bu huquqlar, avvalo, Konstitutsiyada va boshqa qonunlarda mustahkamlanadi. Bular fuqarolarning saylash huquqi va saylanish huquqi, mehnat qilish huquqi, bilim olish huquqi, meditsina yordamidan foydalanish huquqi, turar joyga, xususiy mulkka ega bo'lish huquqi va hokazolardir. *Uchinchidan*, bu prinsip fuqarolarning qonun oldida birdek mas'ulligida ifodalanadi. Qonunni buzgan har bir fuqaro, har bir mansabdor shaxs (shu jumladan, yuridik shaxs) beistisno o'z qilmishi uchun qonunda belgilangan tartibda javob berishi shart.

5. Davlat va shaxsning o'zaro mas'ulligi prinsipi. Davlat bilan shaxs bir-birlari bilan muayyan huquq va majburiyatlar orqali bog'liq bo'lishlari lozim. Bu demokratik siyosiy tizim va adolatli davlat boshqaruvining muhim talablaridan biridir. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ana shu talab o'z ifodasini topgan: «O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari bilan o'zaro bog'liqdirlar. Fuqaroning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas» (19-modda). Ayni vaqtda, davlat idoralari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar.

O'z navbatida, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga qat'iy itoat etishlari, jamiyat manfaatlariga muvofiq ish tutishlari, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishlari, qonun bilan belgilangan soliqlarni to'lashlari lozim. Fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart (Konstitutsiyaning 20-moddasi). Basharti, bir tomondan, davlat, davlat idoralari va mansabdor shaxslar, ikkinchi tomondan, fuqarolar o'z zimmalaridagi qonuniy majburiyatlarini buzsalor, tegishli yuridik javobgarlik kelib chiqadi. Bunday hollarda fuqaro davlat oldida,

davlat esa (o'z mansabdor shaxslari va idoralari orqali) fuqaro oldida qonunda belgilangan majburiyatlarni o'taydi. Mazkur yuridik munosabat hamda aloqadorlik huquqiy davlat barpo etishning zaruriy shartidir. Ta'bir joiz bo'lsa, bu yerda gap «davlat suvereniteti» va «shaxs suvereniteti»ning o'zaro dialektik aloqadorligi, bog'liqligi xususida bormoqda.

Umumiy huquqiy prinsiplar qatoriga, shuningdek, ijtimoiy adolat, teng huquqlilik, huquq va majburiyatlar birligi, huquqning ustuvorligi kabilar kiradi.

Maxsus-yuridik prinsiplar aslida huquqiy tilda ifodalangan ijtimoiy prinsiplardir. Odatda, ilmiy adabiyotlarda maxsus-yuridik prinsiplar toifasiga quyidagilar kiritiladi:

1) huquq normalarining butun mamlakat aholisi uchun umumiy-majburiyligi hamda ularning boshqa ijtimoiy normalardan ustuvorligi;

2) amaldagi obyektiv huquqni tashkil etuvchi normalarning ziddiyatsizligi va qonunning boshqa normativ-huquqiy aktlardan ustunligi;

3) huquqning ommaviy va xususiy huquqqa, nisbatan mustaqil huquq sohalari hamda institutlariga bo'linishi;

4) obyektiv va subyektiv huquq o'rtasida, huquq normasi va huquqiy munosabat o'rtasida, huquq bilan huquqning qo'llanishi o'rtasida mutanosiblik nisbatining mavjudligi prinsipi;

5) ijtimoiy erkinlik, qonun va sud oldida tenglik, teng huquqlilik prinsipi;

6) qonunda mustahkamlangan huquq va erkinliklarning yuridik kafolatlanganligi;

7) teng yuridik mezon (miqyos)larda ifodalangan xulq-atvorning adolatlilik hamda yuridik javobgarlikning sodir etilgan huquq buzilishiga mos bo'lishligi;

8) yuridik javobgarlikning faqat aybli, huquqqa xilof xatti-harakat (yoki harakatsizlik) uchungina qo'llanishi va ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda ko'rilib, uning aybi isbotlanmaguncha u aybdor hisoblanmasligi – aybsizlik prezumpsiyasi prinsipi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasi);

¹ Qarang: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. М.Н.Марченко. Том 2. Теория права. – М., 1998, 24–25-betlar.

9) yangi yoki nisbatan og'irroq yuridik javobgarlikni o'rnatayotgan qonunning orqaga qaytish kuchiga ega emasligi prinsipi; jazolash tizimini insonparvarlashtirish, liberallashtirish¹.

Tarmoqlararo huquqiy prinsiplar ikki yoki undan ortiq huquq tarmoqlari doirasida amal qiladigan prinsiplardir. Ko'pincha bunday prinsiplar bir-biriga yaqin turuvchi huquq sohalari qamrab oladi (masalan, konstitutsiyaviy va ma'muriy huquq sohalari; jinoiy-protsessual va fuqarolik-protsessual huquqi sohalari uchun umumiy bo'ladigan prinsiplar). Aytaylik, moddiy javobgarlik prinsipi mehnat huquqi, fuqarolik huquqi, oila huquqi sohalarida qo'llaniladigan tamoyildir. Faqat ayb uchun javobgarlik prinsipi esa Jinoyat kodeksida hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksda, bevosita ulardagi moddalarda aks ettirilgan. Bu prinsip fuqarolik qonunchiligida ham asosiy dasturilamallardan biri hisoblanadi.¹ Aybsizlik prezumpsiyasi prinsipi ham tarmoqlararo xarakterga ega. U jinoyat huquqi, ma'muriy huquq, jinoyat-protsessual huquqi va boshqa tarmoqlarda qo'llaniladi.

Sohaviy huquqiy prinsiplar faqat bitta konkret huquq sohasi doirasida harakatlanadi. Masalan, yer huquqi uchun «yerga egalik qilish shakllarining ko'pligi va ularning tengligi» prinsipi, «yerning fuqarolik muomalasida bo'lish» prinsipi, «yer ustidan davlat boshqaruvini amalga oshirish» prinsipi, «yerdagi mustaqil xo'jalik yuritish va yerdan foydalanuvchi subyektlarning tengligi» prinsipi, «yerdan maqsadga muvofiq foydalanish, yerdan foydalanganlik uchun haq to'lanishi» prinsipi va hokazolar.

Yana bir misol. Xo'jlik-protsessual huquqida quyidagi prinsiplar rahbariy rol o'ynaydi: sudyalarning saylab qo'yilishi, ularning mustaqilligi va faqat qonunga bo'ysunishi prinsipi, ishlarni ko'rishda kollegiallik va yakkaboshchilikning qo'shib olib borilishi prinsipi, ishlarni ko'rishda oshkorlik prinsipi, ishda qatnashayotgan tараflarning tengligi prinsipi, nizolarni ko'rishda bahslashish, og'zakilik va bevositalik prinsiplari.

Har bir huquq sohasi umumiy va tarmoqlararo prinsiplarga tayanishdan tashqari, faqat o'zigagina xos prinsiplarga ham asoslanadi. Bu prinsiplarning barchasi birgalikda nafaqat huquq

¹ Лившиц Р.З. Теория права. - М., 1994, 199-бет.

sohasi uchun, balki butun huquq tizimining tuzilishi va harakatlanishiga zamin bo'lib xizmat qiladi.

3-§. Huquq funksiyalari tushunchasi va turlari

Huquqning mohiyati va ijtimoiy vazifasi uning funksiyalarida namoyon bo'ladi. **Huquq funksiyalari** — ijtimoiy munosabatlarga yuridik ta'sir etishning asosiy yo'nalishlari bo'lib, ularning mazmuni huquqning mohiyati va jamiyat hayotidagi ijtimoiy vazifasi bilan belgilanadi. Huquq, avvalo, jamiyat hayotining turli jabhalariga — iqtisodiyotga, siyosatga, ijtimoiy sohaga, madaniy-ma'naviy munosabatlarga ta'sir etadi va shu tariqa iqtisodiy, siyosiy va tarbiyaviy mazmundagi umumijtimoiy funksiyalarni bajaradi.

Huquq funksiyalari quyidagi xususiyatlar bilan xarakterlanadi:

— birinchidan, huquq funksiyalari huquqning mohiyatidan kelib chiqadi va uning jamiyatdagi vazifasi bilan belgilanadi. **Funksiya** — huquq mohiyatining ijtimoiy munosabatlar mazmunida namoyon bo'lishi (yoritilishi)dir;

— ikkinchidan, huquq funksiyalari — ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etishning shunday yo'nalishlariki, ularni amalga oshirish ehtiyoji huquqning ijtimoiy hodisa sifatida mavjudligi zaruriyatidan kelib chiqadi;

— uchinchidan, funksiyalar huquqning eng muhim, jiddiy sifatlarini ifoda etadi va jamiyat rivojining hozirgi bosqichida huquq oldida turgan tub vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi;

— to'rtinchidan, huquq funksiyalari uning ijtimoiy munosabatlar muayyan turini tartibga soluvchi faol harakatining yo'nalishini aks ettiradi. Shu bois huquq funksiyalarining muhim belgilaridan biri uning ta'sirchanligi, jo'shqinligi, harakatlanishidir;

— beshinchidan, huquq funksiyalari doimiylik xususiyatiga ega, bu ularning uzluksizligi, cheklanmagan muddat davomida harakatlanishini anglatadi.

Huquq funksiyalarini sof yuridik nuqtayi nazardan ikki turga ajratish mumkin: **regulyativ** (tartibga soluvchi) va **negativ** (qo'riqlovchi) **funksiyalar**.

Huquqning regulyativ funksiyasi jamiyat a'zolari yurish-turishi va xulq-atvorining ijobiy, barchaga maqbul qoidalarini o'rnatishdan, ijtimoiy munosabatlarni yuridik jihatdan tashkillashtirishdan,

insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni uyg'unlashtirish va barqarorlashtirishdan iborat. Bu funksiya doirasida huquqiy ta'sirning yana ikki yo'nalishi haqida gapirish mumkin: huquqning **regulyativ-statik** va **regulyativ-dinamik** funksiyalari.

Huquqning regulyativ-statik, ya'ni tartibga soluvchi — mustahkamlovchi funksiyasi deganda, huquqning ijtimoiy munosabatlarga, ularning mavjud holatini, erishilgan darajasini mustahkamlashga, barqarorlashtirishga qaratilgan ta'sir etishi tushuniladi. Ijtimoiy munosabatlarni u yoki bu huquqiy institutlar shaklida mustahkamlanishi huquqiy tartibga solishning maqsadlaridan biridir. Ushbu funksiya turli subyektlarning huquqiy maqomini belgilashda, masalan, inson va fuqaroning asosiy huquq hamda erkinliklarini mustahkamlashda, davlat idoralari va mansabdor shaxslarning vakolatlarini belgilashda, jismoniy va yuridik shaxslarning huquqdorligini belgilashda namoyon bo'ladi. Huquqning mazkur funksiyasida uning tabiati nihoyatda yaqqol aks etadi. Zero, bu funksiya orqali fuqarolar va tashkilotlarga huquqiy vakolatlar beriladi, ular shu vakolatlar doirasida erkin, o'z istaklariga ko'ra faoliyat yuritadilar. Bu chegara qanchalik kengaysa, insonlar shunchalik erkin harakat qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Huquqning tartibga soluvchi-mustahkamlovchi funksiyasi vakolat beruvchi va man etuvchi normalar orqali amalga oshadi, shu bois ular asosida vujudga keladigan munosabatlar aksariyat hollarda passiv huquqiy munosabatlar toifasini tashkil etadi. Lekin bunday holatlarda huquq subyektlari o'zlari tashabbus ko'rsatib huquqiy faollik qilishlari ham mumkin.

Huquqning regulyativ-dinamik, ya'ni tartibga soluvchi — rivojlantiruvchi funksiyasi deganda, huquqning ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etib, ularning kelgusidagi rivojlanishini, o'zgarishi hamda takomillashuvini belgilab berishi tushuniladi. Bu yerda huquq ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyotini, harakatlanishi (dinamikasi)ni rasmiylashtiradi. Mazkur funksiya majburiyat yuklovchi normalar vositasida amalga oshiriladi. Masalan, qonunchilik hujjatlari bilan fuqarolar zimmasiga qator majburiyatlar yuklatiladi: soliqlarni to'lash, harbiy burchni ado etish, mehnat intizomiga rioya qilish, shartnoma bo'yicha majburiyatlarni bajarish va hokazolar. Tartibga soluvchi-rivojlantiruvchi funksiyasi faol toifadagi

huquqiy munosabatlar shaklida ro'yobga chiqadi. Bular fuqarolik, mehnat, ma'muriy, moliya va boshqa huquq sohalarining institutlarida o'z aksini topadi.

Huquqning tartibga soluvchi funksiyasini amalga oshirishda keng tarqalgan usullar quyidagilardan iborat:

- huquq normalari vositasida fuqarolarning huquqiy-muomala layoqatini belgilash;

- fuqarolarning huquqiy maqomini belgilash (mustahkamlash) va o'zgartirish;

- davlat idoralarning huquq va majburiyatlarini hamda mansabdor shaxslarning vakolatlarini belgilash;

- yuridik shaxslarning huquqiy holatini mustahkamlash;

- huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi va bekor qiluvchi yuridik faktlarni belgilash;

- huquq subyektlari o'rtasida muayyan huquqiy aloqani o'rnatish (tartibga solinuvchi huquqiy munosabatlar);

- aniq ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib, huquqiy tartibga solishning oqilona turini belgilash.

Yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarga asoslanib, huquqning regulativ funksiyasini shunday ta'riflash mumkin. ***Huquqning regulativ (tartibga soluvchi) funksiyasi*** — huquqning ijtimoiy vazifasi bilan belgilangan bo'lib, u xulq-atvorning ijobiy qoidasini o'rnatishga, jamiyat, davlat va fuqarolar manfaatlariga oid munosabatlarni mustahkamlash va rivojlantirishga ko'maklashish maqsadida huquq sohiblariga subyektiv huquqlar berish va yuridik majburiyatlarni yuklashda namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy munosabatlarni qo'riqlash zaruriyati har doim mavjud bo'lgan va bundan keyin ham bo'ladi. Huquq hamisha ijtimoiy munosabatlarni muhofaza etish vositasi bo'lib kelgan. Huquqiy ta'sirning bu yo'nalishi huquqning qo'riqlovchi funksiyasini tashkil etadi.

Huquqning qo'riqlovchi funksiyasi — uning ijtimoiy vazifasiga mos huquqiy ta'sir etish yo'nalishi bo'lib, u umumiy ahamiyat kasb etuvchi o'ta muhim iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni muhofaza etishga, ularning daxlsizligini ta'minlashga yo'naltiriladi va shu bilan birga, jamiyatga yot, zararli munosabatlarni hayotdan siqib chiqarishga qaratiladi.

Qo'riqlovchi funksiyaning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

— birinchidan, u huquqni kishilar xulq-atvoriga ta'sir etishning alohida vositasi sifatida ta'riflaydi. Huquq bu vazifani jazo qo'llash, taqiqlar o'rnatish va yuridik javobgarlikni amalga oshirish yo'li bilan insonlar irodasiga ta'sir o'tkazish orqali bajaradi;

— ikkinchidan, unda davlat huquqiy qoidalar vositasida qanday ijtimoiy qadriyatlarni o'z himoyasiga olganligi to'g'risidagi axborot ijtimoiy munosabat subyektlariga yetkaziladi;

— uchinchidan, u jamiyatning siyosiy va huquqiy madaniyati darajasining, huquqdagi insonparvarlik asoslarining ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi.

Huquqning qo'riqlovchi funksiyasiga xos xususiyatlar uni davlatning huquqni muhofaza etish faoliyati bilan qiyoslaganda aniqroq namoyon bo'ladi. Tegishli davlat idoralari huquq subyektlari tomonidan qonun talablari so'zsiz bajarilishini ta'minlaydi, jamiyatda qonuniylik muhitini vujudga keltiradilar. Bu huquq buzilishi faktini aniqlash, ularni tergov qilish va aybdorlarni yuridik javobgarlikka tortish bilan ta'minlanadi.

Shunday qilib, huquqning qo'riqlovchi funksiyasi — huquqning bevosita harakatlanishi bo'lsa, davlatning huquqni muhofaza etish faoliyati huquq talablariga rioya qilishning moddiy kafolatidir. Bunda maxsus idoralar (IIV organlari, prokuratura, sud)ning huquqni qo'riqlashga qaratilgan faoliyati maydonga chiqadi. Bundan tashqari, qo'riqlovchi funksiya ijtimoiy munosabatlarni himoyalashga yo'naltirilgandir.

X BOB. HUQUQIY MUNOSABATLAR

1-§. Huquqiy munosabatlarning tushunchasi, tuzilishi va turlari

Kishilar o'rtasidagi ko'pdan-ko'p munosabatlarning ma'lum bir qismini huquqiy munosabatlar tashkil qiladi. Ijtimoiy munosabatlarga huquq vositasida ta'sir etish masalasi davlat va huquq nazariyasi fanida muhim ahamiyat kasb etadi. Huquq normalari yordamida tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar **huquqiy munosabatlar** deb ataladi. Huquq normalari huquqiy munosabatlar orqali amalga oshadi, hayotga tatbiq etiladi.

Huquqiy munosabat — o'zaro subyektiv huquq va majburiyatlar bilan bog'langan shaxslar (ya'ni, fuqarolar va yuridik shaxslar) o'rtasidagi aloqalar bo'lib, ular huquq normalari va yuridik faktlar asosida kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, huquqiy munosabatlar — kishilar o'rtasidagi yuridik mazmundagi aloqalardir. Bunday munosabatlarda kamida ikki tomon ishtirok etadi. Biri — huquq egasi, ikkinchisi — majburiyat o'tovchi tomon. Huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining huquqlari va majburiyatlari bir-biriga mos, ya'ni teng bo'lishi kerak. Har doim huquq egasi bo'lgan shaxs qarshisida majburiyat o'tovchi shaxs gavdalanadi. Masalan, ishga qabul qilish bilan bog'liq mehnat huquqiy munosabatini olaylik. Bunda ishga qabul qilingan shaxs (xodim) zimmasida ma'lum vazifalarni bajarish majburiyati bo'ladi; korxona rahbari (ma'muriyati)da esa mehnatga yarasha ish haqi to'lash majburiyati (bu ayni vaqtda huquq hamdir) paydo bo'ladi. Shuningdek, ikkala tomon ham qonunda belgilangan qator huquqlardan foydalanadilar.

Huquqiy munosabatlar quyidagi xususiyat va maxsus belgilar bilan tavsiflanadi:

1. Huquqiy munosabat — ijtimoiy tushdagi munosabat, ya'ni insonlar o'rtasidagi munosabat bo'lib, bu ularning faoliyati, xulq-atvori bilan bevosita bog'liqdir. Masalan, mulkdor buyumga nisbatan ma'lum huquqlarga ega. Biroq bu huquqlar kundalik hayotda amalga oshishi uchun mulkdor mazkur buyum ustidan boshqa odamlar bilan munosabatga kirishishi lozim. Xususan, mulkdor shaxs buyumni boshqa kishiga sotishi, o'zining mulkdan

foydalanish huquqini bировga o'tkazishi, mulkni hadya qilishi mumkin. Ayni paytda, ulardan o'zining mulk huquqiga rioya etishlarini talab qila oladi.

Huquqiy munosabat har qanday ijtimoiy munosabat kabi insonlarning ongli faoliyati natijasidir. Odatda, huquqiy aloqalar kishilarning ongli va oqilona faoliyati natijasi hisoblanadi. Huquqiy munosabat ijtimoiy munosabatning maxsus ko'rinishi sifatida rang-barang, hayotning butun borlig'i va boyligi bilan uzviy bog'liq hamda mazmunan u bilan belgilanadi. Har qanday ustqurma hodisa kabi huquqiy munosabatlar ham moddiy (iqtisodiy) munosabatlarga tayanadi. Bu fikrga yana shuni qo'shimcha qilish mumkin: huquqiy munosabatlar, nafaqat, iqtisodiy munosabatlarga, balki hayotda huquqning mavjud bo'lishini taqozo etadigan barcha holatlarga ham tayanadi.

Huquqiy munosabatlarni ta'riflaganda hamisha e'tibor beriladigan muhim sifatlardan biri ularning *mafkuraviy tabiatidir*. Ma'fkuraviylikni sobiq totalitar tuzumdagi sinfiylik bilan aralashtirib yubormaslik lozim. O'z mohiyatiga ko'ra, mafkura ijtimoiy-siyosiy hayotga oid turli qarashlar, fikrlar va nazariyalar tizimidir. Masalan, erkin bozor va tadbirkorlik munosabatlariga o'tish – mafkuradir; davlat va jamiyatning dinga munosabati ham mafkura; aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish ham mafkura va h.k. Shuningdek, huquq va unga mos huquqiy munosabatlar hamisha mafkuraviy hodisalar bo'lib qolaveradi. Ma'fkuraviylikning yana bir xususiyati shundaki, huquqiy munosabatlar avvalambor kishilar ongi orqali o'tib (huquqiy ong sifatida mavjud bo'lib), so'ng real voqelikka aylanadi.

2. Huquqiy munosabat – huquq normalarining insonlar xulq-atvoriga ta'siri natijasida vujudga keladigan munosabat. Huquq normasi bilan huquqiy munosabat o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud. Hayotda faqat yuridik normalarda nazarda tutilgan huquqiy munosabatlarga mavjud bo'ladi. Kishilar o'rtasidagi muayyan munosabatlarga huquqiy norma qo'llanilgach, ular huquqiy munosabatlarga aylanadi. Ijtimoiy munosabatlarning huquqiy tartibga solinishini ixtiyoriy hodisa emas, balki qonuniyatli jarayon deb tushunish lozim. Buning sharti shuki,

huquqiy normalar tartibga solinuvchi ijtimoiy munosabatlardan, huquqiy voqelikdan bevosita kelib chiqishi kerak.

3. Huquqiy munosabat — bu kishilarning o'zaro subyektiv huquqlar va yuridik majburiyatlar vositasidagi aloqalaridir. Bu ijtimoiy aloqaning alohida shakli. Ya'ni, huquq normalari bilan mustahkamlangan huquq va majburiyatlar orqali amalga oshadigan aloqadir. Subyektiv huquq egasi — huquqdor, vakolatli shaxs; yuridik majburiyatlar egasi — majburiyat o'tovchi shaxsdir. Har qanday huquqiy munosabatda huquqdor shaxs qarshisida majburiyat o'tovchi shaxs (inson, tashkilot, davlat idorasi) hozir bo'ladi. Xuddi shu ma'noda huquqiy munosabat individuallashtirilgan (ya'ni, shaxsi aniqlangan) aloqa hisoblanadi.

4. Huquqiy munosabat — irodaviy munosabatdir. Ma'lumki, huquqiy normalarda davlat irodasi ifoda etiladi. Shu bilan birga huquqiy munosabat vujudga kelishi uchun uni ishtirokchilarining ham istagi, xohishi talab qilinadi. Shunday huquqiy munosabatlar borki, ularning vujudga kelishi uchun barcha ishtirokchilar istak-irodasi bayon etilishi lozim. Aytaylik, nikohga kirayotgan har ikki tomon o'z xohishini bildirishi lozim yoki oldi-sotti munosabati sotuvchi bilan xaridor xohish-irodasi tufayligina amalga oshishi mumkin. Ba'zi huquqiy munosabatlarda bir tomon iroda bayon etsa yetarli hisoblanadi. Bunday huquqiy munosabatlar, masalan, ma'muriy ishlar yoki huquqni muhofaza etuvchi idoralar amri bilan qo'zg'atiladigan jinoyat ishlari bo'lishi mumkin.

5. Huquqiy munosabat — davlat tomonidan qo'riqlanadigan munosabatdir. Yuridik normalarda davlat irodasi va jamiyat manfaatlari aks ettirilganligi bois davlat ularning talablari to'la-to'kis bajarilishini nazorat qilib boradi. Huquqiy qoidalar ixtiyoriy ravishda bajarilmagan taqdirda davlatning majburlash kuchi ishga tushiriladi. Davlat huquqni qo'riqlash orqali, ayni vaqtda, huquq bilan tartibga solinadigan munosabatlarni ham qo'riqlaydi. Huquqiy munosabatlar davlat tomonidan maxsus tarzda qo'riqlanishi bilan ijtimoiy munosabatlarning boshqa turlaridan farq qiladi. Davlat tomonidan qo'riqlanadigan huquqiy munosabatlar tizimi jamiyatdagi huquqiy tartibotning asosini tashkil etadi.

Shunday qilib, **huquqiy munosabat** – bu huquqiy normalarning kishilar xatti-harakati, xulq-atvoriga ta'sir etishi oqibatida vujudga keladigan, davlat tomonidan qo'riqlanadigan hamda uning ishtirokchilarida subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar mavjudligi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy munosabatlardir.

Jamiyat hayotida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar nihoyat darajada turli-tumandir.

Ularni bir qancha mezonlar asosida tasniflash mumkin. Huquqiy munosabatlarni quyidagi mezonlar asosida guruhlash, *turlarga* ajratish, ya'ni tasniflash maqsadga muvofiq:

1. Huquq sohasiga ko'ra, ya'ni huquq normalarining muayyan huquq sohasiga tegishliligiga qarab, huquqiy munosabatlar quyidagi turlarga bo'linadi: davlat-huquqiy (konstitutsiyaviy) munosabatlar; fuqaroviy-huquqiy munosabatlar; jinoiy-huquqiy munosabatlar; mehnat-huquqiy munosabatlari; moliyaviy-huquqiy munosabatlar va h.k. Shuningdek, mazkur tasniflash doirasida moddiy va protsessual huquqiy munosabatlar; xususiy-huquqiy hamda ommaviy-huquqiy munosabatlar haqida gapirish lozim.

2. Huquqiy munosabatlar o'z mazmuniga ko'ra, tartibga soluvchi (regulyativ) va qo'riqlovchi (negativ) turlarga ajratiladi. Bu yerda tasniflash mezoni – huquqning dinamik va statik funksiyalari, ya'ni tartibga soluvchi funksiyasidir. Tartibga soluvchi huquqiy munosabatlar huquq subyektlarining mo'tadil xulq-atvorlari, ya'ni huquqqa muvofiq xatti-harakatlari natijasida yuzaga keladigan munosabatlardir. Qo'riqlovchi huquqiy munosabatlar – huquqni buzish sodir etish va buning uchun jazo tarzida davlat majburlov chorasini qo'llash zaruriyati asosida kelib chiqadigan munosabatlardir.

3. Huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari tengligi yoki hokimlik – bo'ysunish tarzidaligiga qarab bu munosabatlar farqlanadi. Tomonlar huquq va majburiyatlarining tengligiga asoslangan huquqiy munosabatlar, masalan, fuqaroviy-huquqiy, oilaviy-huquqiy munosabatlar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Hokimlik va itoat etish (ya'ni, avtoritar) mazmunidagi huquqiy munosabatlar, jumladan, jinoiy-huquqiy, ma'muriy-huquqiy munosabatlar shaklida bo'ladi.

Bunda bir taraf ko'proq huquqqa, hokimiyat vakolatlariga ega. Ikkinchi taraf esa itoat holatida bo'lib, asosan majburiyat o'taydi.

4. Adabiyotlarda kompleks (majmuiy) huquqiy munosabatlar haqida ham gapiriladi. Bunday munosabatlar uzoq davom etuvchi, nisbatan turg'un, murakkab tarkibli bo'lib, ulardagi o'zaro huquq va majburiyatlar ko'p qirraliligi bilan namoyon bo'ladi. Ushbu turdagi munosabatlarga er-xotin o'rtasidagi munosabatlar yoki korxona ma'muriyati bilan xodim o'rtasidagi munosabatlar va boshqalar misol bo'la oladi. Kompleks huquqiy munosabatlar o'z navbatida bir necha oddiy huquqiy munosabatlarga bo'linadi. Majmuiy huquqiy munosabatlar ularning tarkibiga kiruvchi oddiy huquqiy munosabatlardan o'zining vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi va bekor qiluvchi asoslariga ko'ra farq qiladi.

5. Huquqiy munosabatlar umumiy va konkret, mutlaq va nisbiy turlarga ham bo'linadi. Umumiy huquqiy munosabatlar deganda, avvalo, fuqarolarning asosiy huquq, erkinlik va majburiyatlarini mustahkamlovchi konstitutsiyaviy normalar asosida vujudga keluvchi munosabatlar tushuniladi. Fuqarolar qonunda nazarda tutilgan vakolatlariga ega bo'lgach, u yoki boshqa barcha huquq subyektlari bilan huquqiy aloqadorlikda hisoblanadilar. Basharti, mazkur huquq va erkinliklar amalga oshirilsa, konkret huquqiy munosabat vujudga keladi. Aniq (konkret) huquqiy munosabatlar jinoyat, fuqarolik, mehnat, oila, soliq, uy-joy va boshqa kodekslar maxsus qismidagi moddalar qo'llanishi asosida kelib chiqishi mumkin. Bunda qonunda mustahkamlangan konkret huquqning ta'minlanishi uchun muayyan subyekt tegishli yuridik majburiyatni ado etadi.

Mutlaq huquqiy munosabatlarda bir taraf aniq ma'lum bo'ladi — bu subyektiv huquq egasidir. Qolgan barcha subyektlar majburiyat o'tovchi tomon bo'ladilar, ya'ni vakolatli shaxs subyektiv huquqlarni amalga oshirilishiga qarshilik qilmasliklari lozim. Bunday huquqiy munosabatga mulkchilik munosabatlari misol bo'ladi.

Nisbiy huquqiy munosabatlarda barcha ishtirokchilar (taraflar) aniq belgilangan bo'ladi, ya'ni huquq egasi ham, majburiyat o'tovchi tomon ham ma'lum bo'ladi. Masalan, sotuvchi va

xaridor, buyurtmachi va pudratchi, ma'muriyat rahbari va xodim.

Huquqiy munosabatlar o'z ichki tuzilishiga ko'ra quyidagi tarkibiy qismlar (elementlar)dan iborat:

a) huquqiy munosabatlarning subyektlari (ishtirokchilari);

b) huquqiy munosabatlarning obyekti;

d) huquqiy munosabatning mazmunini tashkil etuvchi subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar.

2-§. Huquqiy munosabatlarning subyektlari

Huquqiy munosabat, avvalambor, insonlar (insonlar jamoasi) o'rtasidagi aloqa, bog'lanish, munosabat bo'lib, o'z ishtirokchilariga, taraflariga ega. Har qanday munosabat ikki yoki undan ortiq shaxslar o'rtasidagi bog'lanish, muloqot sifatida talqin etiladi. Tegishli subyektlarning mavjud bo'lishi huquqiy munosabatlar amalga oshirishining muqarrar sharti hisoblanadi.

Huquqiy munosabatlar subyektlari — bu huquqiy normalar tufayli muayyan munosabatlar ishtirokchisi hamda subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar egasi bo'lgan insonlar yoki tashkilotlardir.

Ushbu ta'rifdan ma'lum bo'lishicha, huquqiy munosabat subyektlari ikki toifaga bo'linadi: insonlar (jismoniy shaxslar) va tashkilotlar (jamoaviy subyektlar). Jismoniy shaxslarga tegishli davlatning fuqarolari, shu mamlakat hududida turgan xorijiy davlat fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar kiradi. Huquqning jamoaviy subyektlariga turli-tuman davlat va nodavlat idoralar hamda tashkilotlar, shuningdek, davlatning o'zi ham kiradi. Jamoaviy subyektlar sifatida ba'zan ijtimoiy birgaliklar ham tushuniladi: masalan, referendum yoki saylovlar o'tkazilgan chog'da — xalq, saylovchilar (elektorat) ana shunday subyekt hisoblanadi. Fuqaroviy-huquqiy munosabatlarda jamoaviy subyektlar yuridik shaxslar sifatida maydonga chiqadilar.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida jismoniy va yuridik shaxslar ta'rifi berilgan. Fuqarolar (jismoniy shaxslar) deganda O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tushuniladi. Qonun barcha fuqarolarning teng ravishda huquq va burchlarga ega bo'lish qobiliyatini (*huquqiy layoqatini*) e'tirof etadi. Kodeksning 39-moddasida yuridik shaxs tushunchasi

bayon etilgan. Unga muvofiq, o'z mulkiga, xo'jalik yuritishida yoki kundalik boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan javob bera oladigan, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi.

Yuridik shaxsning *huquqiy layoqati* va *muomala layoqati* bir vaqtda, ya'ni u tuzilgan paytdan boshlab vujudga keladi va uni tugatish yakunlangan paytdan e'tiboran tugatiladi. Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati uning ustavi, nizomi yoki qonunchilik hujjatlari bilan belgilanadi. Yuridik shaxslar mulkdor yoki u vakil qilgan shaxs tomonidan yoxud vakolatli organning farmoyishi asosida, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tashkil etiladi. Yuridik shaxslar – bu davlat, davlat idoralari, jamoat va shirkat tashkilotlari, korxona, muassasa va tashkilotlar, xo'jalik birlashmalaridir.

Davlat idoralari va nodavlat tashkilotlar quyidagi hollarda huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi bo'ladilar:

a) o'zlarining hokimiyat yoki qonunda belgilangan vakolatlarini amalga oshirish orqali;

b) jamiyat va davlatning ijtimoiy-siyosiy hayotida (faoliyatida) ishtirok etish orqali;

d) xo'jalik va mulkiy munosabat bilan bog'liq faoliyatni amalga oshirish orqali.

Davlatning o'zi to'lig'icha huquq egasi bo'lish holatlari ham mavjud. Masalan, xalqaro-huquqiy munosabatlarda ya'ni xorijiy davlatlar bilan muloqotga kirishganda; davlat huquqiy munosabatlarda, ya'ni federatsiya bilan uning subyektlari o'rtasida aloqalar amalga oshganda, yoki davlat fuqaroligiga qabul qilishda, yohud davlat o'z fuqarosiga faxriy unvonlar berganda va hokazo; fuqaroviy-huquqiy munosabatlarda, ya'ni davlat mulki bilan bog'liq munosabatlarda, ijtimoiy xarakterdagi tarixiy, milliy, ilmiy, madaniy va moddiy boyliklarga davlat merosxo'r (voris) bo'lgan hollarda; jinoiy-huquqiy munosabatlarda, ya'ni jinoiy ish bo'yicha hukm yoki fuqarolik ishi bo'yicha hal qiluv qarori davlat nomidan e'lon qilinadi.

Davlat ishtirok etadigan mulkiy munosabatlar davlat mulki,

tashqi savdo, kredit, boj va qarz masalalarida vujudga keladi. Ba'zi hollarda davlat yagona huquq subyekti sifatida maydonga chiqadi. Masalan, Konstitutsiya va amaldagi qonunlarga muvofiq, O'zbekistonda yer, yer osti boyliklariga, suv va o'rmonga, temir yo'lga, havo va suv transportiga, aloqa vositalariga egalik qilish huquqi faqat davlatga tegishlidir. O'zbekiston Respublikasi — xalqaro huquqiy munosabatlar subyekti, ya'ni ma'lum huquq va majburiyatlar egasidir.

Huquqiy munosabatning subyekti bo'lish uchun tashkilot yoki jismoniy shaxs huquqdorlik maqomiga ega bo'lishi lozim. Faqat huquqdor, ya'ni huquqiy layoqat va muomala layoqatiga ega bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslar **huquqiy munosabat ishtirokchisi** deb tan olinadi.

Huquqdorlik — huquq sohibi bo'lish, huquqiy aloqalar ishtirokchisi bo'lish qobiliyatidir.

Huquqiy layoqat — bu shaxsning huquq normalariga muvofiq subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo'la olish qobiliyatidir. Boshqacha aytganda, huquqiy layoqat jismoniy va yuridik shaxslarning subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo'lish imkoniyati, qonunda ko'zda tutilgan turli munosabatlarga kirishi qobiliyatidir. Insonlarda huquqiy layoqat ular tug'ilgan paytda paydo bo'lib, to vafot etgunicha mavjud bo'ladi.

Huquqiy muomala layoqati — jismoniy va yuridik shaxsning o'ziga tegishli huquqini o'zi bevosita amalga oshirish qobiliyatini anglatadi. Muomala layoqati bu qonunda belgilangan shaxslar tomonidan o'z harakatlari bilan subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo'lish qobiliyatidir. Muomala layoqatining mazmuni, ko'lam va amalga oshirish shartlari huquq normalari bilan belgilanadi.

Demokratik jamiyatda huquq layoqati va muomala layoqati uni chindan ham amalga oshirish imkoniyatlari bilan ta'minlanadi. Umumiy qoidaga ko'ra, barcha fuqarolar huquq layoqatiga ega hisoblanadilar. Biroq har bir fuqaro ham muomala layoqatiga ega bo'lavermaydi. Xususan, O'zbekistonda muomala layoqati balog'at chog'i, voyaga yetish kunidan boshlab yuzaga chiqadi. Ayrim huquq tarmoqlarida huquq layoqati va muomala layoqati bir vaqtda paydo bo'ladi. Masalan, davlat huquqi

sohasida asosiy huquq va majburiyatlarga ega bo'lish o'n sakkiz yoshdan boshlanadi.

Mehnat-huquqiy munosabatlarida huquq layoqati va muomala layoqati 16 yoshdan, nikoh-oila munosabatlarida 18 yoshdan (O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksiga ko'ra ayollar 17 yoshdan) qatnasha oladilar. Jinoiy-huquqiy munosabatlarida jinoiy javobgarlikka tortilish 16 yoshdan, og'ir jinoyatlarda huquq layoqati va muomala layoqati 14 yoshdan, ba'zan hatto 13 yoshdan paydo bo'ladi (masalan, javobgarlikni og'irlashtiradigan holatda qasddan odam o'ldirish jinoyatida).

Fuqarolik qonunchiligi bilan tartibga solinadigan munosabatlarda huquq layoqati va muomala layoqati har doim ham birga (bir vaqtda) vujudga kelmaydi. Fuqarolarning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlariga ega bo'lish va uni amalga oshirish, o'zi uchun fuqarolik majburiyatlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqati (muomala layoqati) u voyaga yetgach, ya'ni o'n sakkiz yoshga to'lgach to'la hajmda vujudga keladi. Aytish lozimki, voyaga yetgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la muomala layoqatiga ega bo'ladi (Fuqarolik kodeksining 22-moddasi). Shuningdek, ushbu qonunda o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha va o'n to'rt yoshga to'lmagan voyaga yetmaganlarning muomala layoqati ko'lami belgilangan (27- va 29-moddalar).

Huquqiy munosabat subyekti o'z xatti-harakati, nojo'ya xulq-atvori va huquqbuzarlik oqibati uchun, yetkazilgan zarar uchun javobgarlik o'tay olish qobiliyatiga ham ega bo'lishi lozim. Gap **delikt layoqati** haqida bormoqda. «Delikt» lotincha delictum iborasidan olingan bo'lib, shaxsning sodir etilgan huquqbuzarligi, jinoyati uchun javob bera olish layoqatini anglatadi. Mazkur layoqat sohibi hisoblanayotgan shaxs aqli raso, ruhiy jihatdan sog'lom bo'lishi va o'z xatti-harakatlari oqibati uchun to'la javobgarlikni ado etishga layoqatli bo'lishi lozim.

Huquqdorlik tushunchasi tarkibida huquqiy layoqat muhim belgilovchi o'rinni egallaydi. Muomala layoqati bilan delikt layoqati esa undan kelib chiqadi. Chunki, shaxs huquq layoqatiga ega bo'lmasa, huquqni amalga oshirishi yoki tegishli javobgarlik o'tashi haqida gap ham bo'lishi mumkin emas.

3-§. Huquqiy munosabatlarning obyekti

Huquqiy munosabatlar tarkibiy tuzilishining zaruriy qismlaridan yana biri – ularning obyektidir. “Obyekt” – lotincha soʻz boʻlib, “*mavzu*” degan maʼnoni anglatadi. Har qanday huquqiy munosabat uning zamirida yotgan hayotiy hodisalarni, narsa va jarayonlarni tartibga solish vazifasini oʻtaydi. Shu bois, obyeksiz, yaʼni hech narsaga qaratilmagan, hech narsaga taʼsir koʻrsatmaydigan huquqiy munosabatlar boʻlmaydi.

Huquqiy munosabatda ishtirok etayotgan subyektlarning diqqat-eʼtibori, manfaati, xatti-harakati qaratilgan real neʼmat, aniq narsa, jarayon, harakatlar **huquqiy munosabatning obyekti** deb ataladi. Masalan, uy-joy oldi-sotti shartnomaviy munosabatining obyekтини uy-joy tashkil etadi; odam oʻldirish jinoyatining obyekti – insonning hayoti; bironvi haqorat qilish fuqaroviy, maʼmuriy va jinoiy javobgarlik keltirib chiqarishi mumkin. Bu huquqiy munosabatlar obyekтини shaxsning shaʼni, qadr-qimmatı, obroʻ-eʼtibori tashkil etadi.

Huquqiy munosabatlarning obyekti hayot hodisalari kabi turli-tumandir. Ularni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. Moddiy olam neʼmatlari. Ularga buyum, ashyolar kiradi. Yuridik maʼnoda buyumlar – bu tabiat neʼmatlari va mehnat faoliyati jarayonida yaratilgan narsalar boʻlib, ular yuzasidan huquqiy munosabatlar kelib chiqadi. Buyum (ashyo)lar toifasiga: ishlab chiqarish qurol-vositalari, isteʼmol mollari, pul, qimmatli qogʻozlar, moddiy mahsulotlar va boshqalar kiradi. Masalan, moddiy olam neʼmatlari obyekt boʻluvchi huquqiy munosabatlarga oldi-sotti, mahsulot ayirboshlash, hadya, meros kabi munosabatlar kiradi.

2. Maʼnaviy ijod mahsulotlari. Bu intellektual-aqliy faoliyat natijasidir. Unga madaniyatning sanʼat, adabiyot kabi yana qator turlari kiradi.

Intellektual-aqliy ijod mahsullari yuzasidan ham turli-tuman huquqiy munosabatlar kelib chiqadi. Sanʼat va adabiyot asarlarini yaratgan shaxs mualliflik huquqiga daʼvogar boʻladi. Muzeyga, koʻrgazmaga, sheʼriyat kechasiga borgan kimsalarda ana shu ijod mahsulotlariga qiziqish paydo boʻladi. Bu manfaatning obyekti –maʼnaviy boyliklardir. Ijod mahsulotlari oldi-sotti, hadya, ijara,

foydalanish kabi huquqiy munosabatlarning obyekti bo'lishi mumkin.

3. Huquqiy munosabat ishtirokchilarining xulq-atvori va uning oqibatlari. Inson faoliyati, xulq-atvori huquqiy munosabatlar vositasida tartibga solinuvchi obyekt sifatida maydonga chiqadi. Aksariyat hollarda majburiyat o'tovchi subyektning xulq-atvori huquqiy munosabat obyekti bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga muvofiq, ichki ishlar idoralari jazoni o'tab qaytgan shaxslar ustidan ma'muriy nazorat o'rnatadi va uni amalga oshiradi. Bunda nazorat ostida bo'luvchi shaxsning faoliyati, yurish-turishi, xulq-atvori militsiya bilan jazo o'tab chiqqan shaxs o'rtasidagi huquqiy munosabatning obyekti bo'ladi.

Xulq-atvorning natijasi deganda, u yoki bu harakat (harakatsizlik) keltirib chiqaradigan oqibat tushuniladi. Ko'pgina huquqiy munosabatlar muayyan oqibatga erishish uchun o'rnatiladi va amalga oshiriladi. Bu holatda xulq-atvor emas, balki uning natijasi huquqiy munosabatning obyekti sanaladi. Masalan, yuk tashish shartnomasi asosida kelib chiquvchi huquqiy munosabatni olaylik. Bunda huquqdor shaxsni (yuk qabul qilib oluvchi tomonni) majburiyat o'tovchi shaxsning qanday xatti-harakatlar sodir etishi qiziqitirmaydi. Balki uning harakatlari natijasi, ya'ni yukni muayyan muddatda belgilangan joyga yetkazib berishi qiziqitiradi.

4. Shaxsiy nomulkiy ne'matlar. Huquqiy munosabatning shaxsiy nomulkiy obyekti deganda nomoddiy ne'matlar, insonning bevosita shaxsiyati bilan bog'liq narsalar tushuniladi. Bular — insonning hayoti, qadr-qimmati, sha'ni, sog'lig'i kabilar. Insonni hayotdan mahrum etish jinoyatdir. Deyarli barcha davlatlarning jinoyat qonunchiligida inson hayotiga tajovuz qilish jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi. Shuningdek, insonning hayoti, sog'lig'i, sha'ni, obro'-e'tibori, qadr-qimmati fuqarolik, ma'muriy, nikoh va oila hamda boshqa qonunchilik sohalari normalari bilan muhofaza etiladi.

4-§. Subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar

Huquqiy munosabat uning ishtirokchilarida o'zaro subyektiv huquq va majburiyatlar mavjud bo'lishini anglatadi. Subyektiv

huquq va yuridik majburiyatlar huquqiy munosabatlarning mazmun-mohiyatini tashkil etadi. Chunki, ularni o'zaro bog'liqlikda tahlil etish orqali huquqiy munosabatning tabiati va maqsadi haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

Subyektiv huquq — bu huquqdor (vakolatli) shaxsning huquq normalari doirasida hamda konkret yuridik faktlar asosida vujudga keluvchi xatti-harakati, fe'l-atvorining me'yoriidir. Shuningdek, subyektiv huquq — bu huquqiy munosabat ishtirokchilarining tegishli huquq normasiga asosan unda ko'zda tutilgan harakatni sodir qilishga haqli ekanini yoki ularning ma'lum harakatlarni amalga oshirilishini talab qilish vakolatini bildiradi.

Subyektiv huquqning mazmunini aks ettiruvchi jihat huquqiy vakolat hisoblanib, u uch xil bo'ladi:

a) o'z xatti-harakatlarini amalga oshirish yuzasidan bo'lgan huquqiy vakolatlar. Bunga misol: mulkdor o'ziga tegishli bo'lgan mulkka nisbatan egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqlariga ega ekanligidir; o'z harakatlarini sodir etish huquqi qonunchilik normalari yoki boshqa shaxslarning subyektiv huquqlari bilan cheklanishi mumkin;

b) o'zgalarning xatti-harakatiga bo'lgan huquqiy vakolat. Bunda subyektiv huquq javobgar shaxs tomonidan muayyan harakatlar sodir etilgan taqdirdagina amalga oshadi. Masalan, qarz shartnomasi bo'yicha pulni qaytarishni talab etish huquqi;

d) talab tarzidagi huquqiy vakolat. Bu vakolatli davlat idorasiga murojaat etib, muayyan majburiyatning bajarilishini talab etish imkoniyatidir. Masalan, sudga murojaat etib, aliment to'lanishini talab qilish huquqi.

Shunday qilib, subyektiv huquqning amalga oshishi huquqiy vakolat egasi bo'lgan shaxsning ixtiyori, istagi va irodasiga bog'liqdir.

Subyektiv huquq hamisha erkinlik (ozodlik) bilan uzviy bog'liq. U — erkinlik me'yori. Mabodo, subyektiv huquq o'zga shaxs yoki tashkilot tomonidan buzilsa, huquqiy vakolat egasida buzilgan huquqini muhofaza etilishini talab qilib, murojaat etish imkoniyati paydo bo'ladi. Mazkur vaziyatda davlatning huquqni qo'riqlash faoliyati namoyon bo'ladi.

Yuridik majburiyat — bu huquqiy munosabat ishtirokchilarining tegishli huquqiy normaga asosan o'zlarining burchi (majburiyati) bo'lgan harakatni amalga oshirishlari yoki ba'zi harakatni sodir etishdan o'zlarini tiyishlaridir. Shaxs yuridik majburiyatlarni o'tash tufayli huquqiy munosabatning ikkinchi ishtirokchisi subyektiv huquqi amalga oshishini ta'minlaydi. Agar huquqimizga muqobil turuvchi majburiyat o'tovchi shaxs bo'lmasa, agar u subyekt qonun talab etgan xatti-harakatlarni sodir etmasa (yoki biron-bir harakatdan o'zini tiymasa), bizning huquqimiz quruq gapdan boshqa narsa emas. Yuridik majburiyat qonunga muvofiq talab etiladigan, bajarilishi lozim bo'lgan xatti-harakatdir. Agar subyektiv huquqdan foydalanish ixtiyoriy bo'lib, undan foydalanmaslik ham mumkin bo'lsa, yuridik majburiyatni bajarmaslik mumkin emas.

Subyektiv yuridik majburiyat quyidagilarda ifodalanadi:

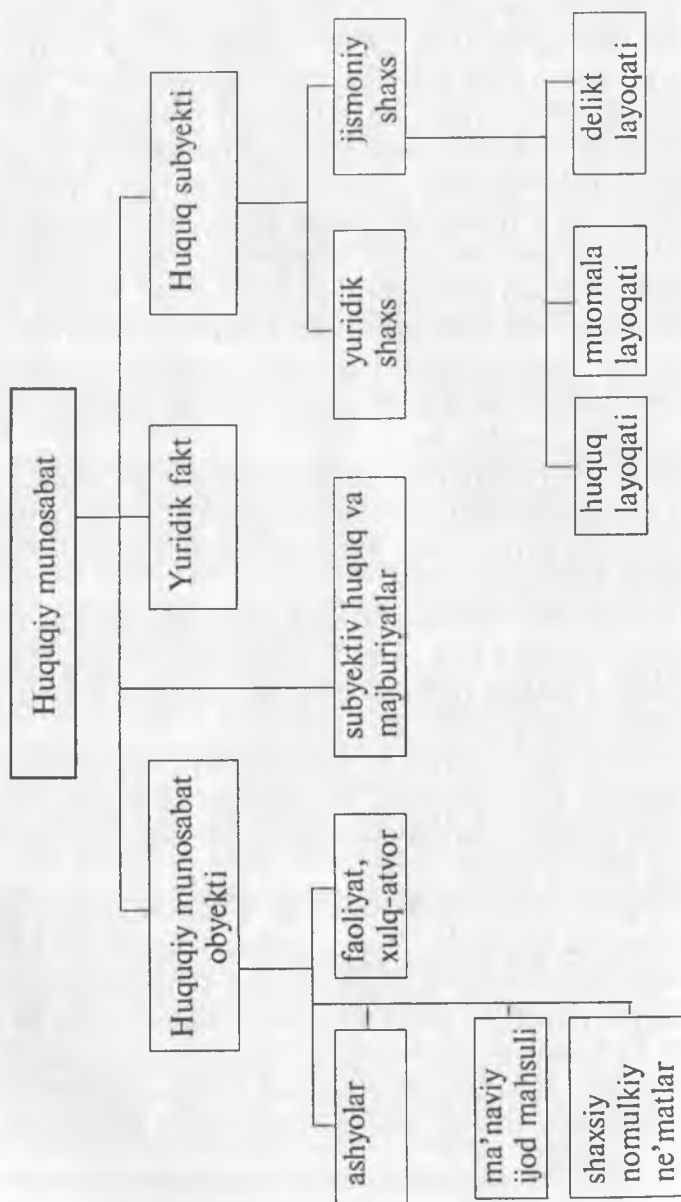
— taqiqlangan xatti-harakatlarni sodir etishdan tiyilish (bunda majburiyat o'tovchi shaxs passiv bo'lib, subyektiv huquq amalga oshishga xalal bermaydi);

— muayyan xatti-harakatlarni sodir etish (bunda majburiyat o'tovchi shaxsdan faol harakat qilish talab etiladi, toki huquqiy munosabat boshqa ishtirokchisining subyektiv huquqi ro'yobga chiqishi uchun sharoit yaratilsin).

Yuridik majburiyatni bajarmaslik oqibatida yuridik javobgarlik kelib chiqadi. Yuridik majburiyatni bajarmagan shaxsga nisbatan davlat majburlov chorasini qo'llaydi, ya'ni jazoga duchor etadi.

Shunday qilib, subyektiv huquq va yuridik majburiyat o'zaro chambarchas bog'liqdir. Huquq majburiyatsiz mavjud bo'lmaydi. Va aksincha, biron-bir huquqqa mos kelmaydigan majburiyat bo'lmaydi. Aynan bir faktik xulq-atvor, xatti-harakat bir vaqtning o'zida bir tomon uchun huquq, ikkinchi tomon uchun majburiyat hisoblanadi. Masalan, ish vaqtidan tashqari ishlaganlik tufayli oshirilgan haq to'lash ma'muriyat uchun majburiyat; xodim uchun huquqdir.

Huquqiy munosabat tarkibi

5-§. Yuridik faktlar

Barcha ijtimoiy hayot hodisalari singari huquqiy munosabatlar ham taraqqiyot qonuniyatlariga itoat etadi. Insonlar o'rtasidagi aloqalarning yuridik shakli bo'lmish huquqiy munosabatlar muntazam ravishda doimo paydo bo'lib, o'zgarib va barham topib turadi.

Huquqiy munosabatlar yuridik normalar asosida kelib chiqadi. Biroq huquqiy normalar o'z-o'zidan, bevosita huquqiy munosabatlarni paydo qilmaydi. Normalar faqatgina huquqiy munosabatlar vujudga kelishining shartlarini, holatlarini va chegaralarini belgilab beradi. Huquqiy munosabatlarning mavjud bo'lishi **yuridik faktlar**, deb ataluvchi muayyan hayotiy hodisalar bilan bog'liq. Yuridik faktlar huquqiy munosabatlarning zaruriy sharti, konkret talabi sifatida maydonga chiqadi.

Xo'sh, yuridik faktlar degani qanday hodisa? Turmushdagi barcha voqeliklar mana shunday hodisalar hisoblana oladimi? Chamasi, yo'q. Hayotda turli-tuman faktlar, holatlar, shart-sharoitlar bor. Ammo ularning hammasi ham yuridik fakt bo'lavermaydi. Muayyan hodisa va holatlarni yuridik fakt deb e'tirof etish davlatning xohish-irodasiga bog'liq. Yuridik fakt huquqiy munosabatni keltirib chiqaradi, tomonlarda huquq va majburiyat tug'diradi. Huquqiy normalar ta'sirida u yoki bu hayotiy holatlar yuridik faktga aylanadi.

Demak, **yuridik faktlar** — bu huquqiy normalar asosida huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi va barham toptiruvchi hayotiy hodisalardir.

Yuridik faktlar huquqiy tizimda, huquqiy tartibga solish mexanizmidan muhim rol o'ynaydi va katta ahamiyat kasb etadi. Ular huquqiy norma bilan konkret huquqiy munosabat o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'indir.

Yuridik faktlar huquqiy normalar va huquqdorlik (huquq subyekti), subyektiv huquq va yuridik majburiyat bilan birgalikda huquqiy munosabatlarning zaruriy sharti hisoblanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasiga muvofiq, har kim bilim olish huquqiga ega. Fuqaroning oliy o'quv yurtiga kirib o'qish huquqi amalga oshishi uchun u balog'at yoshiga yetganligi hamda muomala layoqatiga egaligidan tashqari tegishli yuridik fakt mavjud bo'lishi lozim. Bu yuridik fakt — kirish imtihonlarini muvaffaqiyatli

topshirish, tanlovdan o'tish va buyruq bilan o'quv nuassasasiga qabul qilinishidir. Ana shundagina talaba bilan o'quv yurti ma'muriyati o'rtasida huquqiy munosabat vujudga keladi.

Yuridik faktlar huquq normalarida nazarda tutiladi, mustahkamlanadi. Aytaylik, nikohni FHDY (ZAGS) idoralarida ro'yxatdan o'tkazish fakti yuridik faktdir, chunki bu holat Fuqarolik kodeksi va Oila kodeksida mustahkamlangan. Ayni vaqtda, masjidda ham nikoh o'qish faktlari (urf-odati) mavjud. Biroq bu fakt qonunda nazarda tutilmagan. Shu bois u yuridik fakt bo'la olmaydi.

Yuridik faktlar xilma-xil, mazmunan bir necha turlarga bo'linadi.

1. Yuridik faktlar ular keltirib chiqaradigan huquqiy oqibatlarga qarab: *huquqni yaratuvchi*, *huquqni o'zgartiruvchi* va *huquqni bekor qiluvchi faktlarga* bo'linadi.

Ayni bir yuridik hodisa bir vaqtning o'zida ham huquq yaratuvchi, ham huquqni o'zgartiruvchi, ham huquqni bekor qiluvchi fakt bo'lishi mumkin. Masalan, insonning o'limi fakti meros huquqiy munosabatlarining kelib chiqishiga sabab bo'la oladi, huquqiy munosabat ishtirokchilari tarkibi o'zgarishiga olib keladi (ya'ni, o'lgan shaxs bu munosabatdan chiqib ketadi), amal qilib turgan bir qator (oilaviy, mehnat, nafaqa) huquqiy munosabatlarning barham topishiga asos bo'ladi.

2. Yuridik faktlar irodani ifodalashiga qarab, ikki asosiy guruhga: *yuridik hodisalar* va *yuridik harakatlarga* bo'linadi.

Hodisalar — tabiat va jamiyatdagi shunday faktlarki, ularning yuz berishi kishilarning irodasiga, ongiga va ehtiyojiga bog'liq emas. Masalan, yer qimirlashi, bola tug'ilishi, insonning vafot etishi, yong'in, sel kabi tabiiy ofatlar va boshqalar. Mazkur hodisalar huquq bilan tartibga solinuvchi ijtimoiy munosabatlarga muayyan ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababdan ular yuridik faktlar, deb tan olinadi. Odatda, hodisalar huquqiy munosabatning obyektiga ta'sir etadi. Masalan, yong'in tufayli uy-joyiga zarar yetgan shaxs bilan tegishli davlat idoralari, jumladan, sug'urta idoralari o'rtasida huquqiy munosabat kelib chiqadi.

Harakatlar — bu huquqiy munosabat ishtirokchilari irodasi bilan bog'liq faktlar. Ular bir necha turga ajraladi: huquqqa muvofiq va huquqqa xilof harakatlar. Amaldagi qonun normalari asosida vujudga keladigan hamda shu normalar bilan tartibga solinadigan harakatlar

huquqiy (huquqqa muvofiq) harakatlar, deb ataladi. Huquqiy normalar talablariga zid, ularni buzuvchi harakatlar huquqqa xilof (g'ayriqonuniy) harakatlar hisoblanadi.

Huquqqa zid bo'lgan harakatlar o'z mazmuni va xarakteriga qarab jinoiy, ma'muriy, fuqarolik va intizomiy-huquqiy bo'lmagan harakatlarga bo'linadi. Huquqiy bo'lmagan harakat qonunga binoan yuridik javobgarlikni keltirib chiqaradi. Masalan, jinoyat sodir qilinganlik uchun jinoiy javobgarlik kelib chiqadi.

Huquqqa muvofiq harakatlar, o'z navbatida, ikki turga bo'linadi:

- yuridik hujjatlar (aktlar);
- yuridik xatti-harakat.

Yuridik hujjatlarda huquqqa muvofiq harakatlar muayyan huquqiy oqibatlarni vujudga keltirishi nazarda tutilib, sodir etiladi. Bunday harakatlarda huquq va majburiyatlarni vujudga keltirish, o'zgartirish va barham toptirishga qaratilgan ongli xohish ifodalandi. Masalan, fuqarolik — huquqiy bitimlari, ma'muriy hujjatlar shunday hujjatlar qatoriga kiradi.

Yuridik xatti-harakat kishilar tomonidan huquqiy oqibatlarga olib kelishini atayin ko'zda tutmagan holda sodir etiladi, biroq bunday oqibatlar qonunda nazarda tutilganligi tufayli kelib chiqadi. Masalan, ijodkor ilmiy yoki badiiy asar yaratdi, deylik. Bunda ijodkor huquqiy oqibatlar vujudga keltirishni istagani yoki istalmaganidan qat'i nazar, qonun mualliflik huquqiy munosabatlari paydo bo'lishini shart qilib qo'ygan. Demak, ijod mahsulining yaratilishi — yuridik faktidir.

Yuridik hujjatlarning eng muhim xususiyati shundan iboratki, ularda yuridik ahamiyatga molik asosiy shart — yuridik oqibatlarni ko'zlab o'zicha ish ko'rishdir.

Shunday qilib, yuridik faktlar huquqiy munosabatlar o'rnatishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ular, odatda, huquqiy munosabat subyektlarining manfaatlariga mos keladi. Yuqoridagi tahlillarga yakun yasab, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Huquqiy munosabatlar — ijtimoiy munosabatlarning alohida turi bo'lib, ular ustqurmaning tarkibiy qismi sifatida iqtisodiy tizim, ishlab chiqarish munosabatlari zahirida vujudga keladi va takomillashib boradi.

2. Huquqiy munosabatlar, o'z navbatida, jamiyat hayotiga, ishlab chiqarish jarayoniga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

3. Huquqiy munosabatlar huquq normalari asosida paydo bo'ladi (o'zgaradi yoki barham topadi) hamda o'z tabiatiga ko'ra irodaviy xarakterga ega bo'ladi.

4. Faqat huquqiy normalargina ijtimoiy munosabatlarga qonuniy shakl baxsh eta oladi.

5. Huquqiy munosabatlar — davlatli jamiyatga xos hodisa. Ular davlat siyosati, xohish-irodasi bilan chambarchas bog'liqdir. Huquq vositasida davlat ijtimoiy munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga soladi; zarur hollarda huquqiy munosabatlarni ro'yobga chiqarish, muhofaza etish uchun davlatning majburlash kuchi ishga solinadi.

6. Demokratik jamiyatda huquqiy munosabatlar, asosan, ixtiyoriy, ongli ravishda amalga oshiriladi. Biroq shunday bo'lsa-da, huquqiy munosabatlar doimo davlatning madadiga (zo'rlik kuchiga) tayanadi.

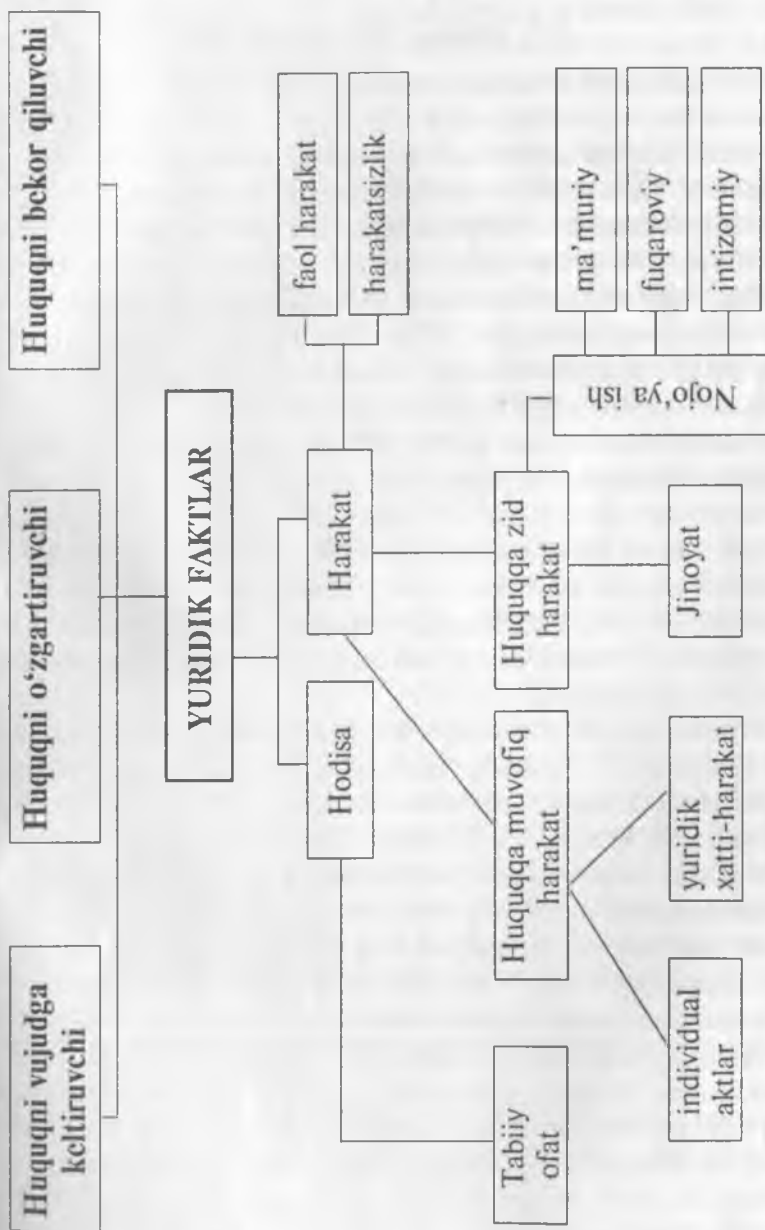
7. Huquqiy munosabatlar quyidagi to'rt elementli tarkibiy tuzilishga ega: huquqiy munosabat subyekti, uning obyekti, huquqdorlik, yuridik majburiyat.

8. Huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan (rivojlantiradigan) yoki barham toptiradigan hayotiy hodisalar (shuningdek, tabiat hodisalari) yuridik faktlar hisoblanadi.

9. Yuridik faktlar hayotda huquqdan alohida, mustaqil holda bo'lib, davlat xohish-irodasi tufayligina huquqiy ma'noga ega bo'ladi.

10. Huquqiy munosabatlar obyektiv va subyektiv huquqni amalga oshirishning alohida shaklidir.

Xulosa qilib aytganda, huquqiy munosabatlar fuqarolar, jamoat birlashmalari, davlat idoralari va boshqa yuridik shaxslar o'rtasidagi turli-tuman aloqalarni tartibga solish orqali jamiyatda qonuniylikni mustahkamlashga, qonun ustuvorligini qaror toptirishga, shuningdek, inson, jamiyat va davlat manfaatlarini huquqiy jihatdan uyg'unlashtirishga samarali xizmat qiladi.

XI BOB. HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYAT

1-§. Huquqiy ong tushunchasi

Jamiyat hayotining olg'a qarab rivojlanishida huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turish yo'li bilan unga uyushqoqlik va tartib kiritadi. Huquqning qoidaga solish ta'siri o'ta ko'p qirralidir. Ya'ni u, bir tomondan, mavjud ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlasa va barqarorlashtirsa, ikkinchi tomondan, hayotda endi tug'ilib kelayotgan yangi munosabatlarning rivojiga rag'batlantiruvchi ta'sir qiladi. Ijtimoiy hayot rivojiga to'sqinlik qiluvchi, jamiyatning olg'a borishiga xalaqit beruvchi, ya'ni jamiyat munosabatlari uchun noxush bo'lgan hodisalarning oldini olishda ham huquqning vazifasi kam emas.

Huquq — ozodlik me'yorini belgilab yoki man etib, majburiyat yuklab va aniqlab, odamlarni aniq rivojlanish iziga solib, ularning fe'li-atvoriga faol ta'sir ko'rsatadi. Huquqning tartibga solish ta'siri, uning odam ongiga ta'sirida yuzaga chiqadi. Huquqiy talablar ongda aks etib, shaxs tomonidan anglab yetiladi, tushuniladi va o'zlashtiriladi, insonning huquqqa munosabatini belgilovchi taassurot va ishonchning murakkab bilimlar birikmasiga aylanadi.

Huquq, ijtimoiy hodisa sifatida, ongdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi. U, haqiqiy voqelikning boshqa hamma hodisalari kabi, jamiyat ongida aks etib, nafaqat uning in'ikosiga, balki bilish quroli yoki usuliga aylanadi. Ushbu murakkab ruhiy sohada kechadigan ichki fikrlash jarayoni huquqiy haqiqatning ongdagi aksini tushunib yetish va huquq haqidagi bilimlarni shakllantirish bilan bog'langan. Huquq va ong o'rtasida vujudga keladigan uzilmas bog'liqlikni ko'zda tutib, avvalo, huquqiy ong tushunchasini aniqlab olish lozim.

Huquqiy ong ijtimoiy ongning bir shaklidir. Demak, u yagona shakl emas. Hayotning sohalari g'oyatda xilma-xil va ularning har biri jamiyat ongida diniy, siyosiy, huquqiy, axloqiy va boshqa aniq shakllarda yuz beradi. O'rganadigan sohasining o'ziga xosligidan qat'i nazar, ijtimoiy ongning har bir shakli boshqa shakllar bilan uzviy aloqada rivojlanadi. Goho, ijtimoiy ongning

har xil shakllari o'rtasidagi o'zaro singib borish tarzi muayyan qiyinchiliklar tug'diradiki, natijada ularni ajratish oson bo'lmaydi.

Hamma biladigan «O'ldirma!», «O'g'irlama!» kabi diniy aqidalar o'zining yuqori axloqiy talabi bilan ajralib turadi. Ammo shu talablarning o'zi ijtimoiy ongning axloq kabi shaklida ham ko'rinadi.

Huquqda ko'zda tutilgan o'g'irlik, jamoat mulkini talon-taroj qilish yoki odam o'ldirish uchun jinoiy-huquqiy javobgarlik o'zining tabiati bilan o'sha axloqiy talabning gavdalanishi yoki timsoli emasmi? Yaxshilik va yomonlik hodisalarini tushunish, ko'rdingizki, jamiyat ongining har xil shakl va darajalarida va shunday dialektik o'zaro bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda ularning har biri ijtimoiy ongning alohida sohasida huquq va huquqiy voqelikning xilma-xil hodisalari bilan uzviy bog'liqdir. Ongning bu shaklini huquqsiz tasavvur qilib bo'lmaganidek, huquqni ham huquqiy ongsiz aqlga sig'dirib bo'lmaydi. Biri ikkinchisidan kelib chiqadi, biridan oldin ikkinchisi yuz bergan bo'ladi, chunki bir holda huquq huquqiy ongning rivojiga yordam bersa, boshqa holda buning aksi bo'lib, huquqiy ong huquqning rivojiga, uning takomillashuviga ko'maklashadi va amalga kiritilishini ta'minlaydi. Ammo ular o'rtasidagi mavjud uzilmas bog'liqlik, ularning har biri inson odatiga ta'sir qilishiga qaramasdan, huquq va huquqiy ong bir-biriga o'xshatish uchun asos bo'la olmaydi. Ularning har biri alohida huquqiy hodisa sifatida, odamlar munosabatiga, o'zining tartibga solish xususiyatiga ta'sir etishi bilan farq qiladi. Masalan, huquqning odamlar munosabatiga ta'sirining o'ziga xosligi shundaki, uning me'yoriy qoidalari umummajburiy xususiyatga ega. Bu — har kim huquqiy talabga bo'ysunishga majbur deganidir. Bo'ysunmaslik bo'lsa, huquqiy javobgarlik bilan bog'liqdir.

Huquqiy ongga kelsak, uning tartibga solish ta'sir kuchi boshqa shaklda amalga oshiriladi.

Gap shundaki, har bir huquqiy ko'rsatma huquqiy ong sohasi orqali o'tgandan so'nggina, aniq fe'l-atvorda yoki qilmishda amalga oshiriladi.

Huquqiy buyruq, hamma vaqt, *shaxsning* ongiga murojaat

qiladi, chunki odillikning ta'sir kuchi shaxsga qaratilgan buyruqni inson tomonidan anglab olib qabul qilinishiga qaratilgan. Inson huquqiy axborotni anglab qabul qilish, ruhiy tushunib yetishdek murakkab jarayonga duch keladi. Axir, huquqiy ong, mohiyati bo'yicha o'ziga xos «laboratoriyani» tashkil qiladi, unda huquqiy axborotni o'zlashtirish va qabul qilib olish bilan bog'liq bo'lgan murakkab jarayon kechadi. Huquqiy ongning bilib olish vazifasi, huquqiy talabga nisbatan, o'zining fe'l-atvor *yo'lini* ishlab chiqishdagi baholash fikriga yoki mulohazaga aylanadi. Boshqacha qilib aytganda, miyaning ichki fikrlash ishining butun jarayoni insonning o'z-o'zini boshqarishi, o'zini o'zi nazorat qilishiga, uning fe'l-atvori xususiyatini aniqlashga yordam beradi. Huquqiy talabni tushinishda, huquqiy bilim darajasi, adliya sohasidan xabardorligi, umumiy va shuningdek, huquqiy madaniyatning saviyasi so'zsiz muhim ahamiyatga egadir. Huquq qanday fe'l-atvor shaklida (qonuniy yoki qonunsiz) amalga oshirilmasin, u hamma hollarda, avvalo, insonning ongiga qaratilgan bo'ladi, u orqali fe'l-atvorga uni tartibga solish ma'nosida ta'sir ko'rsatadi. Huquq va huquqiy ongning yuqoridagidek o'zaro ta'sirida, shu murakkab ijtimoiy hodisaning jamiyat munosabatlariga ta'sir kuchi va tartibga solish ta'sirining mohiyati namoyon bo'ladi. Huquqiy ong ijtimoiy ongning shunday sohasiki, uning qamrovida: tushuncha, taassurot, baholash, fikr yuritish kabi jarayonlarning huquq me'yorlarigina shakllanib qolmasdan, balki huquqiy tizimning xilma-xil qismlari (hakam, hakamlar ishi, jazo berish huquqi, militsiya xizmati, notarial idoralar, prokuratura va boshqa ko'p sohalar) borasida tushunchalar yuzaga keladi.

Pirovardida — odamlar xulq-atvori tamoyiliga singib ketadigan, xilma-xil huquqiy hodisalarga jamiyat a'zolarining munosabati, huquq to'g'risidagi tushuncha, huquqiy bilim — yuqorida zikr etganimizdek shakllanadi.

2-§. Huquqiy ongning tuzilishi

Murakkab ruhiy hodisa bo'lgan huquqiy ong ikki qismga: *huquqiy mafkura* va *huquqiy ruhiyatga* ajratiladi. Shu birliklarning har qaysisida huquqiy hodisalar o'ziga xos aksini topadi. Masalan,

ulardan birida, huquqiy hodisalar ilmiy-tushunib yetilgan mafkura ko'rinishida aks etsa, ikkinchisida esa, huquqiy hodisaning tarkibiy qismlari, xilma-xil his qilish va holatlar shaklida namoyon bo'ladi.

Huquqiy mafkura va huquqiy ruhiyatlarning o'ziga xosligi ulardagi mavjud umumiylikni va o'zaro ta'sirni mutlaqo inkor etmaydi. Chunki ular bir-birlari bilan chambarchas bog'langandir. Ularning biri ikkinchisini to'ldiradi, biri ikkinchisidan kelib chiqadi, shu tariqa huquqiy voqelik to'g'risida ilmiy asoslangan, hissiy tushunib yetilgan, murakkab yo'lni o'tgan tushunchani hosil qiladi.

Huquqiy ong ruhiy tarkibining boyligi, uning odamlar xulq-atvoriga, ularning huquqqa munosabatiga ta'siri unga o'ziga xos kuch bag'ishlaydi.

Huquqiy mafkura — har xil huquqiy hodisalar haqidagi nuqtayi nazar, tushuncha, g'oya va qarashlarning ilmiy umumlashtirilgan tizimidan iboratdir. Huquqiy ongning huquqiy mafkura qismida aksini topgan huquqiy hodisalar huquqqa bag'ishlangan maxsus nazariy izlanishlarda o'z rivojini topib, ilmiy darajada anglab yetiladi.

Bunday ilmiy asarlarning mazmuni odamlar ma'naviy mulkiga aylanib, ularning ongiga aniq huquqiy bilimlarni, mulohazalarni, e'tiqod va kayfiyatni olib kiradi. Insonning ongida huquqni bilib olish jarayoni, yuqorida zikr qilganimizdek yoki shunga yaqinroq tarzda kechadi. Odamning huquqiy ong jarayonini bilib olish vazifasi tufayli huquqni qo'llashda, sud ishlarida, qonuniylik va qonun to'g'risida axborot olinadi. Shunday axborotlar asosida huquqiy madaniyat darajasi yuksaladi, odamning huquqiy bilimi rivojlanadi va teranlashadi. Insonning huquqiy fe'l-atvori qandayligi, pirovardida uning huquqiy madaniyati darajasiga, huquqiy bilimining kengligi va teranligiga bog'liqdir. Huquqiy mafkura — shaxsning huquqiy ongini ilmiy asosda shakllantira borib, huquqqa, odamning huquqqa bo'lgan munosabatiga hal qiluvchi ta'sir qiladi.

Huquqiy ruhiyat — ong doirasidagi huquqiy hodisalar bilan bog'liq holda, ongda yuzaga keladigan va unga singib ketgan his-tuyg'u, kechinmalar sohasini ifodalaydi. Huquqiy ruhiyat —

huquqiy hodisalarni hissiyot bilan tiklash sohasidir. Odam hissiz, o'z-o'zidan o'ylamasdan fikr qiladigan mashina emas, u nafaqat fikr qiladigan, balki sezadigan tirik zotdir. Shuning uchun u ijtimoiy hodisalarni, jumladan, huquqiy hodisalarni ham, nafaqat aql bilan, balki sezgi bilan ham tushunib yetadi.

Huquqiy hodisalarni tushunib yetish jarayoni odamning ishtirokisiz rivojlana olmaydi, shu sababli unda tabiiy tarzda g'oyaviy va hissiy jarayonlar qo'shilib, chatishib ketadi. Misol uchun, loyihalalanayotgan qonun mazmuni bilan oddiy tanishib chiqish, unda har xil hayajonlanishni (shodlanish va qanoatlanishdan, anglashilmovchilik va achinishgacha, chuqur hafa bo'lishgacha) keltirib chiqaradi yoki to'liqlanishga olib keladi. Odam o'zining ruhiy holatiga ko'ra huquqni oyoq osti qilish, noqonuniylik, zulm va inson erkini kamsitish bilan bog'liq bo'lgan salbiy huquqiy voqeliklarga befarq, loqayd qola olmaydi. Uning huquqiy kechinmalari va kayfiyati g'azab, qahr va norozilik ko'rinishlarida namoyon bo'lib, ijtimoiy-huquqiy hayotning manfiy hodisalariga tanqidiy qarash uchun hissiy asos yarata borib, insonparvarlik g'oyalari negizida, odamda qayta tuzishga intilish tug'diradi.

Huquqiy ong chegarasida har qanday bilimning shakllanishi idrok etish jarayonini teranlashtira borib, ular aks ettirgan hodisalarni o'zlashtirishda hissiy tus oladi. Huquqni takomillashtirishda xuddi shu inson hissiyoti (buni eslatib o'tish joiz) oldingi o'rinlardan birida turadi. Jamiyatda ijtimoiy odillikka erishishga qaratilgan va hissiy tus berilgan talablar kuchiga ishonish uchun qullikni bekor qilish, tabaqaviy imtiyoz va chegaralash, irqiy kamsitish, qonun oldida hamma fuqarolarning konstitutsiyaviy tengligini tan olish kabilarni eslashning o'zi kifoya. Huquqiy ong sohasida kechadigan fikrlash jarayoni odamlar talabini va manfaatini ifoda etuvchi inson hissiyoti bilan yo'g'rilgan yoki shu hissiyotdan tuzilgan. Huquqiy ong sohasida vujudga keladigan huquqiy g'oyalar, tushunchalar va taassurotlar, aql va sezgining shunday noaniq chalkashib ketishi oqibatida, odam fe'l-atvorini tartibga solishda katta ta'sirchan kuchga ega bo'ladi. Shuning uchun, huquqiy ongni o'rganishga katta ahamiyat beriladi.

Huquqiy ongning tuzilishi tahlili, bir tomondan, huquqiy mafkura va huquqiy ruhiyat kabi uning tabiiy tarkibiy qismlarining o'zaro ta'siri tabiatini va o'zaro nisbatini ochadi, boshqa tomondan, ijtimoiy hayotda bugun hodisa sifatida uning vazifasini ochib berishga yordamlashadi.

Huquqiy fan huquqiy ong sohasini ijtimoiy va shaxsiy turlarga ajratadi. Ammo bu chegaralash, ularning o'rtasidagi dialektik o'zaro bog'liqlikni mutlaqo inkor etmaydi. Huquqiy ongning har bir turini, nisbatan mustaqilligini tan olgan holda, ularga xos bo'lgan xususiyatlarni ochadigan huquqning umumiy nazariyasi, ularning ikkalasi ham jamiyat hayoti mahsuli bo'lganligi uchun, ularning birligini yagona ijtimoiy hodisalar sifatida tan olishdan kelib chiqadi. Ijtimoiy ong huquqiy ongning yanada yuqoriroq darajasi hisoblanadi, chunki unda huquqiy voqelikka xos bo'lgan hamma xususiyatlar mujassamlashgan. Uning mazmuni huquqni bilishda va hayotga tatbiq qilishda odam tafakkurining ijodiy yutuqlari va ijtimoiy-huquqiy amaliyoti bilan sug'orilgan.

Shaxsiy huquqiy ongga kelsak, u o'z mazmuni bilan uncha katta hajmli va keng emas. Bundan tashqari, u huquqiy tafakkur tarixida to'plangani uchun, huquqiy bilimlar yig'indisini qamrab ola olmaydi. Shaxsiy huquqiy ong bilish imkoniyatlari jihatidan bir qadar cheklangan. Hammaga ma'lumki, har bir odamning hayoti alohidadir. Bir shaxsda huquqiy bilim olish imkoniyati katta bo'lsa, boshqasida kamroq. Birinchisining huquqiy ong darajasi yuqori bo'lsa, ikkinchisniki — past. Shuning oqibatida, shaxsiy huquqiy ong har xil rivojlanish darajasiga ega. Ma'lum darajada, huquqiy ong darajasi jamiyat a'zolarining huquqiy ma'lumotlariga ham bog'liqdir. Shunga ko'ra, fuqarolarning huquqiy madaniyat darajasini ko'tarishga ko'mak beradigan huquqiy axborot tizimini tashkil qilish masalasi alohida amaliy ahamiyat kasb etadi. Huquqiy madaniyatning darajasiga qarab, huquqiy ong uch turga ajratiladi: oddiy, ilmiy va kasbiy. Oddiy huquqiy ong, odatda, o'z-o'zidan vujudga keladi va odamning shaxsiy tajribasi va huquqiy hodisalar bilan bog'liq bo'lgan hayotiy vaziyatlar haqidagi tushunchasi bilan belgilanadi. Bunga odamning ishga joylashuvidagi yoki oliy o'quv yurtiga kirish

qoidalari yoki yo'l qoidasini buzgani uchun javobgarligi haqidagi bilimlar misol bo'la oladi.

Shaxsiy tajriba, kundalik hayotning chegarasida kechib, tor bo'lganligi uchun, huquqiy ong juda chegaralangandir. Huquqiy ong bizni o'rab turgan borliq haqidagi oddiy tushunchalar chegarasida muttasil qola olmaydi va doimo rivojlana borib, tabiiy ijtimoiy qonuniyatlar darajasiga chiqadi, shu bilan nazariy, ilmiy tushunchaga aylanadi.

Ilmiy huquqiy ong ijtimoiy huquqiy haqiqatni u yoki bu darajada to'g'ri aks ettiruvchi bilimlar tizimini o'z ichiga oladi. Ilmiy huquqiy ong huquqni ijod qilish faoliyatining birinchi darajali manbayi bo'lgani uchun huquqiy amaliyotni takomillashtiradi. Unda huquqiy nazariya va huquqiy g'oyalar, tasavvurlar va tushunchalar tizimi bilan bir qatorda, huquqshunoslarning kasbiy huquqiy ongi ham ajratiladi.

Huquqshunoslarning huquqiy ongi qonunga bo'ysunuvchi fuqarolarning huquqiy mulohazalaridan huquqiy me'yor va nuqtayi nazarlari bilimining teranligi hamda katta hajmi va eng muhimi, huquqshunoslar huquqning qoidalari va me'yorlarni qo'llashni bilishi bilan farq qiladi. Huquqshunoslar huquqqa, shuningdek, uning amalda qo'llanishiga kasbiy malaka bilan yondashadilar. Bu qonunchilik bilan yuqori darajada mos kelishni, huquqni qo'llash foydaliligini va uni chuqur tushunish zarurligini ko'zda tutadi.

Kasbiy huquqiy ong huquqiy oliy o'quv yurtlarida o'qish natijasida shakllanadi, so'ngra, huquqiy amaliyot jarayonida sayqallanadi.

3-§. Huquqiy ong – huquqni takomillashtirish va rivojlantirish omili

Huquqiy ong – jamiyat ongining tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy hayot rivojida katta ahamiyatga egadir. Huquqiy tizimda biron-bir soha topilmaydiki, unga huquqiy ong o'zining tartibga solish ta'siri bilan kirib borgan bo'lmasa. U huquqiy tizimning me'yoriy asosidan boshlab, huquqiy tashkilotlar faoliyatida huquqni takomillashtirish va rivojlantirish jarayoniga qo'shilib, bu bilan jamiyatda qonunchilikni va huquqiy tartibni

mustahkamlaydi. Huquqiy ongning bu qadar ko'p qirraliligi va ko'p qamrovliligi uning ijtimoiy tabiatining qonuniy ko'rinishidir. Axir, ijtimoiy tizimning tarkibiy qismi sifatidagi huquqiy tizimning mavjudligini huquqiy ongdan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi. U huquqiy tizimning tarkibiy qismlarini bevosita yaratadi, takomillashtiradi, bunyodga keltiradi, mustahkamlaydi va uning xilma-xil qismlarini rivojlantiradi, odamlar munosabatini tartibga solishga xizmat qiladi. Huquqiy tizimning asosi huquqiy me'yoriy hujjatlar (qonunlar, qonun asosidagi hujjatlar) hisoblanadi. Bu hujjatlarni yaratish, normalarni ijod qilish faoliyatini amalga oshiruvchi alohida organlarga tegishlidir.

Umummajburiy huquqiy normalar yaratish jarayonining o'zi oson emas. U huquqiy me'yorni yaratishda ijtimoiy talab va manfaatni anglab yetish va o'rganish, qonun loyihalarini ishlab chiqish, ularni muhokama qilish, qabul qilish va qabul qilingan hujjatlarni fuqarolarga yetkazish bilan bog'liqdir. Bu murakkab, norma ijod qilish jarayonining har bir bosqichi, sohasida har bir qabul qilingan hujjatni anglab yetish huquqiy ongning bevosida ishtirokida kechadi. Yaratilayotgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar ijodkorlarining umumiy, huquqiy va kasbiy madaniyati darajasi qancha yuqori bo'lsa, ular yaratgan hujjat ham shuncha mukammal bo'ladi. Shuning uchun huquqni ijod qilish jarayoni qatnashchilariga, huquqiy ongni takomillashtirish uchun, shu sohaning yuqori darajali mutaxassisi bo'lishdek yuqori talab qo'yiladi.

Ammo huquq ijod qilish jarayonida faqat shu kasb bo'yicha tayyorlangan odamlargina qatnashmaydilar. Demokratik davlatlarda qonun loyihalari jamiyatning o'zi tomonidan muhokama qilinadi. Masalan, hozir amaldagi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi yoki 1996-yilda Oliy Majlis qabul qilgan Mehnat kodeksi loyihasining qator muhokamalari ko'pchilikning qiziqishi va xohishini hisobga olib qolmasdan, ularning huquqiy ong darajasini ham aniqladi.

Bundan tashqari, umumiy muhokama jarayonida aholining jalb qilinishi fuqarolarning huquqiy ongini ko'tarish, uning huquq ijodkorlik faoliyatidagi salmog'ini oshirishda ham foydalidir.

Huquqiy ong huquqni nafaqat yaratadi va takomillashtiradi,

balki rivojlantiradi ham. Uni hayotga tatbiq etishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Biroq uning chegarasida bo'lib o'tadigan huquqiy talablarni anglab olish jarayoni unchalik oddiy bo'lmay, ancha murakkabdir. Huquqiy talablarga ong munosabatining bir xil bo'lmashligi shaxsning nafaqat real hayotida, balki ziddiyatli fe'l-atvorida o'zgaradi.

Huquqiy ong darajasida shaxsning o'zining huquqiy bilimlari ko'lamini ham, huquqni qabul qilish holati ham, ma'naviy o'sganligi ham shaksiz ko'zga tashlanadi. Huquqiy ongga faqatgina yuqorida sanab o'tganlarimiz ta'sir etib qolmay, yana boshqa ko'p omillar ham (jumladan, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, maishiy) o'z ta'sirini o'tkazadi. Odamlarning bir-birlari bilan o'zaro ta'siri va munosabati, muhiti, tarbiyasi, axloqiy darajasi ham kam ta'sir qilmaydi. Ijtimoiy-huquqiy yo'l-yo'riq huquqni baholash, uning talablariga munosabat, o'ta xilma-xil omillar majmuining ta'siriga bog'liq holda ongda shakllanadi. Shuning uchun, huquqiy talablarga bo'lgan salbiy yoki ijodiy holatning o'zi ham har xilligi bilan farq qiladi. Masalan, bir odamning qonuniy fe'l-atvori uning axloqiy ongi bilan ta'riflansa, boshqasi faqat yuridik javobgarlik oldidagi qo'rquv tufayli o'zini to'g'ri tutadi. Shaxsning fe'l-atvorida qayd qilingan nozik farqlar, huquqiy ong tabiatining o'zi naqadar murakkabligini yaqqol ko'rsatadi. Shuning uchun, shaxsning huquqiy bilimini kengaytirib va teranlashtirib qolmasdan, balki unda huquqning haq talablari izidan borishini anglab yetishida va unda ichki ishonch shakllanishiga yordam beradigan, huquqiy tarbiya bo'yicha to'g'ri yo'lga qo'yilgan faoliyat zarurdir. Huquqni amalga kiritishga, demak, jamiyatda huquqiy tartib o'rnatishga yordam beruvchi, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini tartibga chaqirish kabi tuyg'ular faqat shunday sharoitdagina rivojlanadi. Huquqiy talablarga rioya qilmaslik, albatta huquqiy tartibning buzilishiga olib keladi. Xuddi shuning uchun, huquqiy ongning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi, huquqiy tarbiyaning muhim masalasiga aylanadi. Bu, demak, fuqarolarning huquqiy bilimlarini maqsadli rivojlantirish, huquqqa zo'r e'tibor bilan qarash, uning ijtimoiy qimmatini tushunish demakdir. Shaxsning huquqiy bilimlari ko'lamini, nafaqat uning huquqdan xabardorligi,

bilish darajasiga bog'liq, balki huquqiy talablarga munosabatiga ham bog'liqdir. Chunki, ongda axborotlarning ijobiy yoki salbiy qabul qilinishiga qarab, muttasil anglab yetish jarayoni kechib turadi.

Huquqqa hurmatsizlik bilan salbiy (nigilistik) munosabatda bo'lish, axloqqa qarshi fe'l-atvor bilan bog'liqdir.

Huquqiy tarbiyaning vazifasi, odamlarning ongida huquqning ahamiyatini, maqsadini to'g'ri tushunishni, uning talablarining haqiqatligini, ularga ongli ravishda rioya qilish zarurligini shakllantirishdan iborat.

4-§. Huquqiy madaniyat tushunchasi

Huquqiy madaniyat serqirra tushunchadir. U huquqiy ong qismlaridan biri bo'lib, u eng avvalo, odamlarning qonunga munosabatlarini ifodalovchi qarashlar va e'tiqodlardan, ularning huquq haqidagi tasavvurlari intilishlari va tuyg'ularidan iborat.

Shaxs u yoki bu huquqiy munosabatga kirishar ekan, ongli ravishda uning oqibatini bilib harakat qiladi. Agar huquqiy ong shaxs ruhiyati orqali qonunning tub ma'nosini tushunib, uni qabul qilish xususiyatini o'rnatgan bo'lsa, huquqiy madaniyat bu jarayonni amalga oshirish ifodasini bo'lib hisoblanadi. Agar huquqiy ong bilan huquqiy madaniyat yuqori saviyada bo'lib, bir xil ta'sir kuchiga ega bo'lsa, huquqbuzarlik, qonunga rioya qilmaslik yoki nojo'ya harakatlar sodir etilmaydi.

Har bir shaxsning huquqiy ongi uning qonun normalariga munosabatidan, ularni qabul qilish xususiyatlaridan, qonunni qo'llash, unga rioya qilish tushunchalaridan kelib chiqadi. «Biz, — dedi I.A. Karimov, — odamlarning eskicha psixologiyasini o'zgartirib, ularda yangi huquqiy ongni shakllantirmog'imiz lozim. Shunday bo'lsinki, har bir kishi erkinliklari — ayni vaqtda muayyan burch, majburiyat va mas'uliyat ekanligini chuqur his etib tursin».

Huquqiy madaniyatning darajasiga qarab huquqiy ong uch turga ajratiladi: oddiy, ilmiy va kasbiy. **Oddiy huquqiy ong**, odatda, o'z-o'zidan vujudga keladi. Odamning shaxsiy tajribasi va huquqiy hodisalar bilan bog'liq bo'lgan hayotiy vaziyatlar haqidagi tushunchasi bilan belgilanadi. Masalan: insonni ishga joylashishi, kollej yoki oliy o'quv yurtiga kirish qoidalarini yoxud yo'l harakati qoidasini buzganlik uchun javobgarlik haqidagi bilimlari.

Ilmiy huquqiy ong ijtimoiy hayotni, huquqiy voqelikni u yoki bu darajada to'g'ri aks ettiruvchi bilimlar tizimini o'z ichiga oladi. Ilmiy

huquqiy ong huquqqa amal qilish faoliyatini ijodiy tahlil etib, huquqiy amaliyotni takomillashtirishga ko'maklashadi. Masalan, qonun loyihalarini tayyorlashda ekspert huquqshunos olimlar ishtirok etib, qonunning mukammal bo'lishiga hissa qo'shadi.

Kasbiy huquqiy ong huquqiy o'quv yurtlarida o'qish natijasida shakllanadi, so'ngra huquqiy amaliyot jarayonida takomillashtiriladi.

O'zbekistonda demokratik huquqiy davlatni shakllantirish jamiyat, mansabdor shaxslar va fuqarolarning huquqiy madaniyatini oshirishni talab qiladi. Shuning uchun huquqiy davlatning muhim belgisi — huquqiy madaniyatdir. O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tish uchun keng ko'lamli demokratik islohotlarni amalga oshirmoqda. Bu esa fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini rivojlantirishni nazarda tutadi. Jamiyatda kishilar qanchalik yuqori madaniyatli bo'lsa, huquq normalarini bilsa, qonunlarni, yuridik adabiyotlarni bilib, ularga amal qilsa, huquq buzilishi ham shunchalik kam bo'ladi. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasida aholining huquqiy madaniyatini oshirishga katta e'tibor berilmoqda. Jumladan, 1997-yil 29-avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida «Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi» qabul qilindi. Unda mamlakat miqyosida aholining huquqiy madaniyatini rivojlantirish va huquqiy savodxonligini oshirish, huquqiy tarbiyani yaxshilash, ommabop yuridik adabiyotlarni ko'paytirish, xalqning yuridik sohadagi bilimlarini oshirishga katta e'tibor qaratilib, jamiyat huquqiy ongi va madaniyatini rivojlantirish masalasi kun tartibiga qo'yildi.

Huquqiy tarbiya — fuqarolarga huquqiy bilimni singdiruvchi muhim ijtimoiy faoliyatdir. Tarbiya jarayonlarining yo'nalishlarini farqlashda qo'llaniladigan muhim mezonlardan biri — ong shakllarining turlicha ekanligi. Chunki, alohida olingan tarbiya jarayonlarining har qaysisi, inson ongingning hamma tomonlarini emas, faqat uning ayrim ko'rinishlarini qamrab oladi. Masalan, siyosiy tarbiya — siyosiy ongni; ma'naviy tarbiya — ma'naviy ongni; estetik tarbiya — estetik ongni qamrab oladi va h.k.

Huquqiy tarbiya ongning o'ziga xos ko'rinishi bo'lgan huquqiy ong bilan bog'liq. Huquqiy tarbiya ikki xil vazifani bajaradi. Birinchisi — tarbiyalanuvchilarga ma'lum miqdordagi huquqiy bilimlar, ko'nikmalar va malakaning berilishi. Ikkinchisi — tarbiyalanuvchilarda huquqiy g'oyalar, hissiyotlar, e'tiqodni shakllantirish. Shu vazifalardan kelib chiqib, huquqiy tarbiyada fuqarolar huquqiy ongini shakllantirish quyidagicha kechadi:

– birinchidan, asosiy huquqiy qoidalar tizimini bilish, ularning mazmunini va mohiyatini to‘g‘ri tushunish;

– ikkinchidan, huquqni, qonunlarni, qonuniylik va huquqiy tartibotni chuqur hurmat qilish;

– uchinchidan, huquqiy bilimlarni amalda mustaqil qo‘llay olish;

– to‘rtinchidan, o‘z odatlarini olingan huquqiy bilimlar bilan moslashtirish;

– beshinchidan, huquqiy normalarni har qanday buzishlarga nisbatan qat‘iy murosasizlik ko‘nikmasini hosil qilish.

Huquqiy tarbiya jarayoni odamlar orasida muayyan munosabatlar orqali amalga oshadi. Shu bois huquq bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar huquqiy tarbiya doirasiga kiradi. Unda tarbiyalanuvchilar (shaxslar, ijtimoiy guruhlar) huquqiy ongining shakllanishi ro‘y beradi. Huquqiy tarbiya jarayonida kishilarning muayyan huquqiy bilim darajasiga ega bo‘lishiga erishish maqsad qilib qo‘yiladi. Ularning shaxsiy e‘tiqodidan kelib chiqadigan qonunga, huquqqa bo‘lgan hurmatni shakllantirish huquqiy tarbiyaning o‘zagini tashkil etadi.

Demak, *huquqiy tarbiya* — shaxslar va ijtimoiy guruhlarining huquqiy ongiga ko‘rsatiladigan, aniq maqsadga yo‘naltirilgan, boshqariladigan, oldindan rejalashtiriladigan va maxsus ishlab chiqilgan huquqiy tarbiya usullari vositasida amalga oshiriladigan pedagogik ta’sir jarayonidir.

Mustaqil davlatimiz rivojlanishining istiqboli har tomonlama bilimli, yuqori malakali yoshlar qo‘lidadir. Buning uchun yoshlar yuksak huquqiy ong va huquqiy madaniyatga ega bo‘lishlari, huquqni puxta bilishlari lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasida (2010-yil 12-noyabr) ta’kidlaganidek, “Yurtimizda huquqiy davlat asoslarini va aholini huquqiy ongi va madaniyatini yanada yuksaltirish, ...jamiyatda huquqiy bilimlar targ‘ibotini tubdan yaxshilash biz uchun hal qiluvchi vazifa bo‘lib qolmoqda”¹.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi / O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi: Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi ma’ruza. 2010-yil 12-noyabr. —T.: “O‘zbekiston”, 2010. —16, 27–28-betlar.

Bozor iqtisodiga o'tish hamda huquqiy demokratik davlat qurish qonunchilikni mustahkamlash va ijtimoiy adolat qaror topishini ta'minlash, aholini huquqiy jihatdan tarbiyalash va uning huquqiy ongini rivojlantirishga bog'liqdir. Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 26-iyunda «Huquqiy tarbiyani yaxshilash, huquqiy madaniyat darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o'rganishni yaxshilash haqida»gi farmoni katta ahamiyatga ega. Mazkur farmon asosida 1997-yil 22-iyunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «Huquqiy ma'rifat targ'iboti markazini tashkil qilish va huquqiy adabiyotlarni aholiga yetkazib berishni yo'lga qo'yishi to'g'risida» qaror qabul qildi. Yuqoridagi qarorga asosan Toshkent Davlat yuridik instituti huzurida Respublika huquqiy ma'rifat targ'iboti markazi va uning joylardagi mintaqaviy bo'limlari tashkil etildi. Bu markaz oldiga yoshlarni tarbiyalashda, huquqiy ongini rivojlantirishda huquqiy ta'limni kuchaytirish va bu jarayonni metodika jihatdan ta'minlash, aholi o'rtasida huquqiy bilimlarni targ'ib qilish, ommabop huquqiy adabiyotlar va darsliklarni tayyorlash hamda boshqa ko'pgina vazifalar qo'yilgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997-yil 29-avgustda «Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi»ni qabul qildi. Buning natijasida huquqiy madaniyatni yuksaltirish davlat siyosatining ustun yo'nalishi bo'lganligi bois bir qator amaliy ishlar qilindi.

Davlatimiz rahbari yuqoridagi Konsepsiyada: «Inson huquqlari sohasida milliy harakat dasturini ishlab chiqish, jamiyatda inson huquqlari bo'yicha madaniyatni shakllantirish dolzarb ahamiyatga ega, — deb ta'kidladi»¹.

Yoshlarning huquqiy ongini rivojlantirishda televideniye, radio va matbuotning o'rni o'ta muhimdir. Bu o'rinda Adliya vazirligi va boshqa huquqni muhofaza etuvchi idoralarning «Huquq va burch» yuridik jurnali, «Inson va qonun» huquqiy gazetasi, «Postda» gazetasi, «Fuqarolik jamiyati» va «Advokat» jurnallari va boshqa nashrlar aholi huquqiy ongining o'sishiga muhim hissa qo'shmoqda.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 2010-yil 12-noyabr. —T.: "O'zbekiston", 2010. —46-b.

XII BOB. HUQUQ IJODKORLIGI

1-§. Huquq ijodkorligi tushunchasi, turlari va funksiyalari

Huquq ijod etish davlatning yuridik normalar yaratishga qaratilgan maxsus faoliyatidir. Davlat mazkur faoliyat orqali xalqning irodasini qonun darajasida ifoda etadi, ijtimoiy boshqaruv va siyosiy rahbarlikni amalga oshiradi. Bu faoliyat natijasida jamiyatda harakatlanuvchi bir butun va ichki aloqaga ega bo'lgan, huquqiy normalar tizimi vujudga keltiriladi. Huquq normalarining yaratilishi, yuridik kuchi, shakli, quyidan yuqoriga bo'ysunish munosabatlari davlatning huquq ijodkorlik funksiyasi bilan bevosita bog'liqdir. Huquq ijodkorligi nisbatan kengroq jarayon bo'lmish huquq yaratishning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Huquq ijodkorligi — vakolatli davlat idoralari va mansabdor shaxslarning (referendum chog'ida — butun xalqning) huquq normalarini o'rnatish, o'zgartirish, takomillashtirish va bekor qilishga yo'naltirilgan maxsus faoliyatidir.

Huquq ijodkorligi faoliyatiga nafaqat yangi huquqiy normalar o'rnatish, balki ilgari chiqarilgan normativ-huquqiy qoidalarni o'zgartirish va bekor qilish ham kiradi. Davlat huquqiy normani o'rnatish yoki ma'qullash orqali huquqni qo'llash va huquqni qo'riqlashdek serqirra, murakkab jarayonga turtki beradi. Huquq ijodkorligi tufayli vujudga keltiriladigan huquq normalari davlat idoralarining turli xil rasmiy hujjatlarida aks ettiriladi. Bunday rasmiy hujjatlar **normativ-huquqiy hujjatlar** deb ataladi. Huquq ijodkorligi davlat xarakteriga ega bo'lgan aktiv faoliyatdir. Davlat idoralari jamiyat taraqqiyoti ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish funksiyasini amalga oshirib boradilar. Bu esa huquq ijodkorlik jarayoni beto'xtov davom etib turishini taqozo qiladi.

Huquq ijodkorlik faoliyati o'z mohiyatiga ko'ra davlat irodasini ifodalash bilan bog'liq. Davlat tashkiliy kuch bo'lsa, huquq yuridik qoida shakliga kirgan irodadir.

Huquq ijodkorligi o'z mazmuniga ikki toifa harakatni qamrab oladi: birinchidan, huquq ijod etuvchi organlarning normativ hujjat loyihasini tayyorlash bo'yicha harakatlari, ya'ni loyihani ishlab chiqish to'g'risidagi qarorni qabul qilish; loyihani tayyorlash;

loyihani muhokama etish; uni manfaatdor idoralar bilan kelishib olish va qo'shimcha ishlov berish. Ikkinchidan, bu toifaga normativ hujjatni chiqarish bo'yicha harakatlar kiradi: huquqiy hujjat loyihasini huquqni ijod etuvchi organ muhokamasiga kiritish; huquq ijod etuvchi organ tomonidan loyihani muhokama etish; normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish va uni e'lon qilish (nashr etish).

Ta'kidlab o'tish lozimki, huquq ijod etishning mazkur bosqichlari (harakatlari) ba'zan birlashib ketishi, ba'zan esa yangi xatti-harakatlar bilan to'ldirilishi mumkin. Xususan, yakka tartibda huquqiy hujjat qabul qiluvchi mansabdor shaxs ushbu bosqichlarni birlashtirib yuborishi mumkin. Masalan, Prezident farmon chiqarganda yoki hokim farmoyish qabul qilganda aytib o'tilgan bosqichlarni birlashtirib, o'zi bajaradi. Ayrim hollarda yuqoridagi bosqichlardan tashqari, loyiha yuzasidan mutaxassis-olimlarning xulosasini olish, uni ekspertizadan o'tkazish va loyihani keng xalq muhokamasiga qo'yish kabi xatti-harakatlar ham amalga oshiriladi.

Huquq ijodkorligi faqat qonun loyihasi yoki huquqiy qarorni ko'rib chiqish va qabul qilish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon davlat idoralarining amaldagi huquqiy hujjatlarga o'zgartirishlar kiritish, eskirgan yuridik normalarni bekor qilish va mavjud normativ hujjatlarni tizimlashtirishga qaratilgan faoliyatini o'z ichiga oladi.

Yuridik normalarni o'rnatuvchi subyektlar sifatida xalq, davlat hokimiyat va boshqaruv idoralari, mansabdor shaxslar maydonga chiqadi. Ana shu ma'noda huquq ijodkorligining turlari haqida gapirish mumkin.

Huquq ijodkorligining quyidagi turlari mavjud:

1. Xalqning bevosita huquq ijodkorligi. Xalq tomonidan amalga oshiriladigan huquq ijodkorligining eng yorqin ifodasi referendum — davlat va jamiyat hayotining o'ta muhim masalalari bo'yicha umumxalq ovoz berishidir. Referendum huquq ijod etishning alohida shakli sifatida xalqning bevosita iroda bayon etishi hisoblanadi. Bu huquqiy normalar yaratishning o'ta nufuzli turi bo'lib, referendum natijalari davlat hokimiyat idoralarining biron-bir tarzdgagi tasdiqlashiga muhtoj emas. Referendum yo'li bilan qabul qilingan hujjat mamlakat hududida oliy yuridik kuchga ega bo'ladi va faqat referendum orqali bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin (O'zbekiston Respublikasining «Referendum to'g'risida»gi

qonunining 1-moddasi). U qat'iy irodaviy mazmundagi siyosiy-yuridik institutdir. Mohiyat-e'tibori bilan referendum davlatning u yoki bu qarorini xalq ovozi bilan tasdiqlanishi, shu orqali unga uzil-kesil va umummajburiy xarakter baxsh etilishidir, Xalqning intilish va istaklarini, manfaat va irodasini aniqlash hamda qonun darajasiga ko'tarishda referendum eng samarali usul hisoblanadi.

2. Davlat idoralarining huquq ijodkorligi. Bu huquq ijodkorligining asosiy, eng keng tarqalgan, aniq maqsadga yo'naltirilgan turidir. Davlat idoralarining vazifasi, vakolatlari hamda faoliyat yo'nalishlari qonunda belgilab qo'yiladi. Ana shu yuridik vakolatlar doirasida har bir davlat idorasi normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi. Ularning vakolatlari darajasi va ko'lamini normativ hujjatlarning yuridik kuchini, o'zaro mutanosiblik (ierarxik) munosabatlarini belgilab beradi. Odatda, davlat idoralari huquqiy maqomini belgilovchi yuridik aktda (Konstitutsiya, qonun, farmon yoki nizomda) ular qanday yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy akt qabul qilishi belgilab qo'yiladi. Masalan, O'zbekiston Konstitutsiyasining 84-moddasiga ko'ra Oliy Majlis qonun qabul qiladi; 94-moddasiga ko'ra Prezident farmon, qaror va farmoyish chiqaradi; 98-moddasiga muvofiq Vazirlar Mahkamasi Oliy Majlis va Prezident hujjalari ijrosini ta'minlash uchun qaror va farmoyishlar chiqaradi. Konstitutsiyaning 15 va 16-moddalari esa qonun ustuvorligini ta'kidlaydi. Bu moddalar mazmuni bilan normativ-huquqiy hujjatlar o'rtasidagi o'zaro bo'ysunish va ustuvorlik munosabatlari aniq-ravshan belgilab qo'yilgan.

3. Mansabdor shaxslarning huquq ijodkorligi. Avvalo, mansabdor shaxs tushunchasini aniqlab olish lozim, chunki amaldagi qonunchilikda unga tegishli ta'rif berilmagan. Chamasi, mansabdor shaxs — bu davlat hokimiyat yoki boshqaruv idorasida yoxud nodavlat tashkilotida muayyan lavozimni egallagan, unga yuklangan funksiyalarni bajarish uchun huquqiy hujjatlar qabul qilish va amalga oshirish vakolatiga ega bo'lgan shaxsdir.

Nodavlat tashkilotlar (xo'jalik, tijorat, ijodiy va hokazo) rahbarlarining huquqiy hujjat qabul qilish va amalga oshirish bo'yicha vakolatlari mehnat, fuqarolik, moliya va boshqa sohalarga oid qonunchilik qoidalaridan kelib chiqadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarida nazarda tutilgan

quyidagi mansabdorlik lavozimlarini sanab o'tish mumkin: Prezident, Oliy Majlis Qonunchilik palatasining Spikeri, vazir, hokim, prokuror, sudya, boshqarma va bo'lim boshliqlari, korxona, muassasa, nodavlat tashkilotlar rahbarlari va boshqalar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlatimizdagi eng oliy mansabdor shaxs hisoblanadi.

Mansabdor shaxsning normativ-huquqiy hujjatlar loyihasini tayyorlash va uni qabul qilish bo'yicha faoliyati huquq ijodkorligi hisoblanadi. Biroq uning huquqni qo'llash bilan bog'liq xatti-harakati huquq ijodkorlik faoliyati doirasiga kirmaydi.

Huquq ijodkorligi davlat faoliyatining huquqiy shakllaridan biri bo'lib, bu jarayonda quyidagi funksiyalar bajariladi: qonunlar, boshqa huquqiy hujjatlar loyihasini tayyorlash; amaldagi qonunchilikni yangilash, uni ijtimoiy taraqqiyot ehtiyojlariga doimo moslashtirib turish; eskirgan huquqiy normalarni bekor qilib borish; huquqda hal etilmagan jabhalar (probel)ni to'ldirib borish; qonunchilikni batartiblashtirib turish, sistemalashtirish. Mazkur funksiyalarning yuqori saviyada muntazam bajarib turilishi ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solinish samaradorligi oshishini, qonunchilik tizimi takomillashgan hamda mukammal bo'lishini ta'minlaydi.

2-§. Huquq ijodkorligi prinsiplari

Demokratik davlatda xalqning irodasini, ijtimoiy manfaat va ehtiyojlarni qonun darajasiga ko'tarish huquq ijodkorligining mazmunini tashkil etadi. Bu o'ta muhim va mas'uliyatli jarayon muhim prinsiplar asosida amalga oshiriladi. Agar shunday prinsiplar, ya'ni rahbariy g'oya va qoidalarga tayanilmasa, huquqiy normalar tizimida sifat va samaraga erishib bo'lmaydi. Eng muhimi, xalq irodasi va manfaatlarini to'liq ifoda etishni ta'minlab bo'lmaydi.

Shu bois mamlakatimizda amalga oshiriladigan huquq ijodkorligi quyidagi asosiy prinsiplarga tayanadi:

A. Huquq ijodkorligining xalqchilligi. Demokratik davlat o'zining qonun ijodkorlik, huquq yaratish faoliyatida o'z xalqi bilan, aholi keng qatlamlari bilan mahkam bog'liq va uzviy aloqador bo'lishi lozim.

Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbayi ekanligi

Konstitutsiyamizda mustahkamlangan. Shunday bo'lgach, davlat, uning idoralari huquq yaratish chog'ida xalq manfaati va ehtiyojlaridan kelib chiqishi mantiqiy holdir. Ayniqsa, qonunni xalq tomonidan saylangan deputatlar qabul qilishida chuqur va bevosita ramziy ma'no bor. Xalq o'z muxtor noiblari orqali qonun chiqarish hokimiyatiga daxldor bo'ladi. Qolaversa, huquq ijodkorligi subyekti sanalmish barcha davlat idoralarining ushbu faoliyati keng jamoatchilik, xalq ommasi nazorati ostida ro'y beradi. Xalqchillik prinsipi haqida gap borganda butun mas'uliyatni his etish darkor.

B. Huquq ijodkorligining demokratikligi. Demokratizm huquq ijodkorligida xalq irodasini aniqlash va qonunda ifoda etish darajasi bilangina tavsiflanmaydi. Bu, avvalo, huquqiy hujjatlarni qabul qilishda, xususan, qonun chiqarishda xalqning ishtirokini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Demokratizm parlament va mahalliy xalq deputatlari kengashlari faoliyati jarayonida aks etadi. Referendum qonun qabul qilishning bevosita demokratik shakli ekanligini yuqorida ta'kidlab o'tgan edik. Shuningdek, demokratiyaning bevosita shakllariga o'ta muhim normativ-huquqiy hujjatlar loyihasining xalq muhokamasiga qo'yilishi ham kiradi. Bunday muhokamalar chog'ida mamlakat fuqarolari, jumladan, olimlar, mutaxassislar loyiha yuzasidan o'z taklif va mulohazalarini bildiradilar. Shu tariqa xalqning fikri, irodasi qonun chiqaruvchi organga ayon bo'ladi va uni huquqiy normalar mazmunida to'laqonli aks ettirish imkoniyati paydo bo'ladi.

Binobarin, demokratiyaga intilish ijtimoiy taraqqiyotimizning bosh yo'nalishidir. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I. A. Karimov ta'kidlaganidek, «demokratiya atamasining qanday sharhlanishi emas, balki uning qanchalik realligi, haqiqiyliги, yashashga qobilligi muhimdir...U hayotimizning har bir soniyasiga singib ketmasa, turmushimizning ajralmas qismiga aylanmasa, hamma shiorlar va ta'riflar mazmunsiz...so'z o'yini bo'lib qolaveradi»¹.

Demokratik qadriyatlar, mezon va me'yorlar haqida so'z borganda quyidagilarni qayd etish muhim ahamiyatga ega. «Jamiyatda demokratiya qay darajada ekanligini belgilovchi kamida

¹Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т.: «Ўзбекистон», 560-bet.

uchta mezon bor. Bular — xalq qarorlar qabul qilish jarayonlaridan qanchalik xabardorligidir. Hukumat qarorlari xalq, tomonidan qanchalik nazorat qilinishi, oddiy fuqarolar davlatni boshqarishda qanchalik ishtirok etishidir»¹.

D. Huquq ijodkorligida qonuniylik prinsipi. Ushbu prinsip huquq ijodkorligi subyektlarining normativ huquqiy hujjatlar loyahasini tayyorlash, muhokama etish, qabul qilish va e'lon qilish borasidagi xatti-harakatlari Konstitutsiyaga va boshqa qonunlarga asoslanishidan kelib chiqishi lozim. Huquq ijodkorligidagi qonuniylik ikki jihatni nazarda tutadi: *birinchidan*, davlat idoralari tomonidan qabul qilinadigan har bir akt ularning vakolatlari doirasida va tegishli hujjatlar uchun belgilangan taomil (tartib) asosida chiqarilishi shart; *ikkinchidan*, normativ-huquqiy hujjatning mazmuni ham qonuniylik talablariga javob berishi shart. Ya'ni, yangi chiqarilayotgan hujjat, qonunlar va yuridik kuchi bo'yicha o'zidan yuqori turuvchi boshqa huquqiy hujjatlarga zid bo'lmashligi kerak.

Qonun ustuvorligi, qonuniylik prinsipi, avvalo, qonun chiqaruvchi idora hamda ijroiya hokimiyat yuqori idoralari uchun ham dasturilamaldir. Basharti, qonunlar, farmonlar va hukumat qarorlari Konstitutsiyaga muvofiq bo'lmay qolsa, maxsus muhofaza mexanizmi ishga tushadi. Bunday hollarda Konstitutsiyaviy sud o'zining tegishli xulosasini chiqaradi va g'ayrikonstitutsiyaviy hujjatni harakatdan to'xtatadi.

E. Huquq ijodkorligining oshkoraligi. Huquq ijodkorligi faoliyatining natijasi bo'lmish normativ hujjatlarda fuqarolarning huquq va majburiyatlari mustahkamlanadi. Shu sabab, normativ-huquqiy hujjat darhol o'z ijrochilari e'tiboriga yetkazilishi zarur. Fuqarolar o'zlariga huquq normalari tomonidan qo'yilayotgan talablardan xabardor bo'lishlari, hech bo'lmasa, shunday bilim olish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak. Quyidagi yuridik prezumpsiya barchaga ayon: qonunni bilmaslik hech kimni javobgarlikdan ozod qilmaydi; hech kim qonunni bilmasligini ro'kach qilishi mumkin emas. Xuddi shuning uchun ham, ya'ni javobgarlikka tortishga ma'naviy huquqqa ega bo'lish uchun davlat fuqarolarning normativ-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т.: «Ўзбекистон», 560-бет.

huquqiy hujjatlar bilan tanishish imkoniyatini ta'minlab berishi lozim.

Normativ-huquqiy hujjatlarni oshkor qilishning asosiy vositasi ularni ommaviy axborot vositalari orqali e'lon qilishdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 84-moddasida juda muhim qoida mustahkamlangan: «Qabul qilingan qonunlarning va boshqa normativ hujjatlarning matbuotda e'lon qilinishi ular qo'llanilishining majburiy shartidir». Mazkur konstitutsiyaviy tamoyil muhim demokratik mazmunga ega. Normativ-huquqiy hujjatni hayotga joriy etishdan avval u oshkora tarzda xalqqa yetkazilishi lozim. Huquqiy hujjatlar fuqarolardan sir tutilishi, yashirin harakatda bo'lishi mumkin emas.

Bu tamoyilga xalqaro huquqda ham katta e'tibor beriladi. Yevropada xavfsizlik va hamkorlik bo'yicha Kengash qatnashchilari bo'lgan davlatlarning 1989-yil 15-yanvardagi Vena uchrashuvi Yakuniy hujjatida shunday deyiladi: YXHK qatnashchisi bo'lgan davlatlar «shaxslarning o'z huquq va burchlarini bilishga hamda ularga muvofiq harakat qilishga bo'lgan huquqini samarali ta'minlash, shu maqsadda inson huquqlari va asosiy erkinliklariga oid qonunlar, ma'muriy qoida hamda tartibotlarni nashr etib, barchaga yetkazish majburiyatini oladilar».

F. Huquq ijodkorligining ilmiy asoslantirilganligi. Huquqiy normalar yaratish jarayoni zamonaviy huquq ilmi va amaliyoti yutuqlariga, huquqiy tafakkur va mantiq qoidalariga qat'iy tayanmog'i lozim. Har bir qonun, huquqiy norma ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanish qonuniyatlarini chuqur anglash hamda ilmiy asoslantirish asosida yaratilishi kerak. Muayyan qonun yoki boshqa huquqiy hujjatni qabul qilishdan oldin uni yaratish uchun qanday ehtiyoj borligini ilmiy jihatdan isbotlash maqsadga muvofiqdir. Buning uchun huquqiy tartibga solish mo'ljallanayotgan ijtimoiy munosabatlar turi chuqur tahlil etilishi, jamoatchilik fikrini o'rganish ishlari amalga oshirilishi lozim.

Ilmiylik prinsipi haqida gap borganda, kamida ikki jihat nazarda tutiladi. *Birinchidan*, huquq ijodkorligi puxta ilmiy strategiyaga tayanishi zarur. Bunday strategiya umumdavlat miqyosida shakllantiriladi. Uni, odatda, davlat yuqori hokimiyat organlari huzuridagi tegishli tadqiqotlar institutlari amalga oshiradi.

Ikkinchidan, konkret normativ-huquqiy hujjat matni ustida ish borganda, huquq normasini yaratish va ifodalashda (mazmunan hamda yuridik texnika nuqtayi nazaridan) ilmiy tavsiyalar inobatga olinishi lozim. Bundan ko'zlangan maqsad — ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda mumkin qadar ko'proq samaraga erishishdir. O'z faoliyatini ilmiy jihatdan ta'minlash uchun huquq ijod etuvchi organlar huquqiy hujjat loyihasini tayyorlashda ishchi guruhlar tarkibiga yetakchi yurist-olimlarni kiritadilar; loyiha yuzasidan xulosa olish uchun uni tegishli ilmiy muassasalarga yuboradilar.

So'nggi paytlarda O'zbekiston Respublikasi parlamenti faoliyatida qonun loyihalarining ilmiy ekspertiza qilishga e'tibor qaratilayotganligi tahsinga sazovor. Qonun loyihalarini ekspertizadan o'tkazishga olimlar, amaliyotchi xodimlar va boshqa yuqori malakali mutaxassislar jalb etiladi. Loyihani ekspertizadan o'tkazish natijalari yuzasidan ekspertlar tegishli xulosa taqdim etadilar.

Ilmiylik tamoyilida qat'iy turiladigan bo'lsa, huquq ijodkorligining subyektlari bo'lgan idoralarning vakolatlari hokimiyatlar taqsimlanishi asosida tashkil etilishi lozim. Shu yo'l bilan mazkur idoralar faoliyatida parallelizm, takrorlash, nomuvofiqlik va boshqa idoraning vakolat doirasiga daxl qilish hollari istisno etiladi.

Huquq ijodkorligiga ilmiy yondashish talabi, ayniqsa, bugungi kunda, ya'ni bozor munosabatlarini qaror toptirish davrida, demokratik qadriyatlarni shakllantirish chog'ida inson huquqlarining ustuvorligini ta'minlash, milliy, siyosiy, ijtimoiy-ma'naviy munosabatlarni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun muhimdir. Bu munosabatlarni aniq huquqiy tartibga solishga erishish uchun huquq ijodkorligining ilmiy zaminini muttasil takomillashtirib borish lozim.

3-§. Qonun ijodkorligi jarayoni va bosqichlari

Qonun davlat hokimiyatining maxsus faoliyati mahsuli sifatida vujudga keladi. Davlat amrining oliy ifodasi bo'lmish qonun, hokimiyatning alohida vakolatli organi tomonidan amalga oshiriladigan murakkab jarayon natijasida yaratiladi.

Qonunchilik (qonunni yaratish) jarayoni — davlat oliy vakillik organining konstitutsiyada belgilangan tartibda yangi qonunlarni

yaratishga, amaldagi qonunlarga qo'shimcha va o'zgartirish kiritishga qaratilgan, shuningdek, eskirgan qonunlarni bekor qilish borasidagi harakatlari yig'indisi bo'lib, u qonun bilan tartibga solinishi zarur bo'lgan munosabatlarni aniqlash, qonun loyihasini tayyorlash, uni muhokama etish va qabul qilishni o'z ichiga oladi. Qonunchilik jarayoni muayyan tartib, tashkillashganlik ifodasi sifatida mamlakatda qonunchilik hokimiyatini amalga oshirish shakli hisoblanadi. Qonunning oliyligi, jamiyat hayotidagi ustuvor mavqei qonunchilik jarayonining ilmiy va amaliy ahamiyatini belgilab beradi. Zero, qonun yaratish jarayonining mukammal tartibga solinganligi sifatli va talab darajasidagi qonunning tug'ilishi uchun zamin bo'lib xizmat qiladi.

Qonunchilik jarayonining ta'rifi ikki ma'noga ega: *birinchidan*, bu qonun loyihasining parlamentga kiritilishidan boshlab, to u qabul qilingunga qadar davlat organlari tomonidan ro'yobga chiqariladigan vakolatlar bo'lsa, *ikkinchidan*, qonunchilik hokimiyatini amalga oshirishda ishtirok etadigan turli subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi protsessual qoidalar ifodasi (shakli)dir. Qonunchilik jarayonining muhim xususiyati shundaki, uning mazmunini tashkil etuvchi harakatlar tartibi va ularni amalga oshirish tartibi konstitutsiyaviy tarzda belgilab qo'yiladi.

Qonun ijodkorligi jarayoni, an'anaga ko'ra, ushbu jarayonning turli bosqichlarida ishtirok etuvchi organlar o'rtasidagi vakolatlarni taqsimlash ma'nosida talqin etiladi. Garchand, qonun chiqarish faoliyatida u yoki bu mustaqil subyektlar ishtirok etsalarda, qonunchilik jarayoni, asosan, parlamentning qonun yaratish faoliyati tartibi bo'lib qolaveradi.

Qonun ijodkorligi jarayoni quyidagi besh bosqichdan iborat:

- 1) qonunchilik tashabbusi;
- 2) qonun loyihasini muhokama qilish;
- 3) qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinishi;
- 4) qonunning Senat tomonidan ma'qullanishi;
- 5) qonunni imzolash va e'lon qilish.

Mazkur bosqichlarga alohida-alohida to'xtalamiz.

Birinchi bosqich — qonunchilik tashabbusi. Qonunni yaratish jarayoni, ya'ni qonun chiqaruvchi organ doirasidagi bevosita faoliyat qonunchilik tashabbusi ro'yobga chiqishidan boshlanadi.

Qonunchilik tashabbusi huquqi — Konstitutsiyada belgilangan vakolatli organlar, tashkilotlar va shaxslar tomonidan muayyan qonun loyihasini yoki yangi qonun qabul qilish to'g'risida, shuningdek, qonunni o'zgartirish yohud uni bekor qilish to'g'risidagi taklifni Oliy Majlis e'tiboriga taqdim etilishi va parlament tomonidan bu masalani belgilangan tartibda ko'rib chiqish haqida tegishli qaror qabul qilishdir.

Mamlakatimiz Asosiy qonunida qonun chiqarish jarayonining alohida bosqichi hisoblanmish qonunchilik tashabbusi huquqi o'zining yuridik ifodasini topgan. E'tirof etish lozimki, qonunchilik tashabbusi Oliy Majlisda emas, balki faqat Qonunchilik palatasida ro'yobga chiqariladi.

Qonunchilik tashabbusi huquqiga O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, o'z davlat hokimiyatining oliy vakillik organi orqali Qoraqalpog'iston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining deputatlari, O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi, Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Oliy xo'jalik sudi, Bosh prokurori egadirlar. Bu huquqni qonunchilik tashabbusi huquqiga ega bo'lgan subyektlar qonun loyihasini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish orqali amalga oshiradilar (Konstitutsiyaning 83-moddasi).

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'zining qonunchilik tashabbusi huquqidan foydalanib, 2006-yilning 8-noyabrida Oliy Majlisning Qonunchilik palatasiga «Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to'g'risida»gi Konstitutsiyaviy qonun loyihasini kiritdi¹.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risidagi qonunning 27-moddasi «Qonunchilik tashabbusi» deb nomlanib, unda yuqoridagi konstitutsiyaviy norma quyidagi qoida bilan yanada aniqlashtirilgan: «Davlat daromadlarini kamaytirish yoki davlat xarajatlarini ko'paytirish, shuningdek, budget moddolari bo'yicha o'zgartishlarni nazarda tutuvchi qonunlarning loyihalari faqat O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ijobiy

¹ Халқ сўзи. 2006 йил, 9 ноябрь.

xulosasi bo'lgan taqdirda kiritilishi mumkin» (27-moddaning 2-qismi).

Qonunchilik tashabbusi huquqiga ega bo'lgan subyektlarning qonun loyihasini parlamentga kiritishi va uni ko'rib chiqish tartibi «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining Reglamenti to'g'risida»gi qonunda belgilab berilgan. Xususan, mazkur Reglamentning 12-moddasida quyidagi qoidalar bayon etilgan:

Qonun loyihasini Qonunchilik palatasiga qonunchilik tashabbusi huquqiga ega bo'lgan subyektlar kiritadilar.

Qonun loyihasini Qonunchilik palatasiga kiritishda quyidagilar taqdim etilishi kerak:

1) qonun loyihasiga uning konsepsiyasi bayon qilingan holdagi tushuntirish xati;

2) o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi, shuningdek, qonun loyihasi kiritilishi bilan bog'liq qonunlarni o'z kuchini yo'qotgan, deb topish to'g'risidagi qonun loyihasi;

3) o'zgartirilishi, qo'shimchalar kiritilishi, o'z kuchini yo'qotgan deb topilishi yoki qabul qilinishi lozim bo'lgan qonun osti hujjatlarining ro'yxati;

4) moddiy xarajatlarni talab qiladigan qonun loyihalari uchun moliyaviy-iqtisodiy asoslar;

5) davlat daromadlarini kamaytirish yoki xarajatlarini ko'paytirishni, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti moddalari bo'yicha o'zgartirishlarni nazarda tutuvchi qonun loyihalari yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining xulosasi.

Qonun loyihasi Qonunchilik palatasi tomonidan birinchi o'qishda qabul qilinguniga qadar uni kiritgan qonunchilik tashabbusi huquqining subyekti loyiha matnini o'zgartirish yoki o'zi kiritgan qonun loyihasini qaytarib olish huquqiga ega.

Ikkinchi bosqich – qonun loyihasini muhokama qilish. Qonun loyihasini muhokama etish qonun yaratish jarayonining muhim bosqichidir. Bu bosqich qonun chiqaruvchi organga qonun loyihasi taqdim etilib, u sessiya kun tartibiga kirgach boshlanadi. Qaror topgan an'anaga ko'ra, qonun loyihasi ikki xil tarzda muhokama qilinadi: aksariyat hollarda, umumiy qoidaga binoan, parlament –

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining majlislarida muhokama etiladi; mamlakat hayotining o'ta muhim masalalarini tartibga solishga qaratilgan qonunlarning loyihalari esa keng xalq muhokamasiga chiqariladi. Barcha qonun loyihalarini umumxalq muhokamasiga qo'yish majburiy qoida emas. Umumxalq muhokamalari so'nggi yillarda qonunchilik tajribamizda keng qo'llanilayotgan demokratik institutdir.

Qonun loyihasi avval parlament muhokamasiga qo'yiladimi yoki umumxalq muhokamasiga kiritiladimi, degan savolga aniq javob berish mushkul. Chunki parlament ba'zi loyihalarni avval o'zi birinchi o'qishda muhokama etib, lozim topsa, uni umumxalq muhokamasiga kiritish uchun matbuotda e'lon qilish to'g'risida qaror qabul qiladi. Ba'zan esa parlament loyihani umumxalq muhokamasiga chiqarib, muhokama yakunlarini aniqlaganidan keyingina uni o'z muhokamasidan o'tkazib, qabul qiladi. Har qanday holatda ham umumxalq muhokamasidan o'tgan qonun loyihasi yana parlament muhokamasidan o'tadi, aks holda loyiha qonun sifatida qabul qilinmaydi.

Umumxalq muhokamasi aslida qonun loyihasi yuzasidan xalq bilan bo'ladigan bevosita kengashuv, maslahatlashuvdir. Qonun loyihalarini umumxalq muhokamasiga kiritish xalq ommasi tajribasini mujassamlashtirish, jamoatchilik fikrini aniqlash va qonunda xalq manfaatlarini, xohish-irodasini to'la-to'kis aks ettirish imkonini beradi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 9-moddasiga muvofiq, jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga taqdim etiladi. Bu qoida muhim qonun loyihalariga ham taalluqli. Umumxalq muhokamasini amalga oshirishning protsessual, tashkiliy jihatlarini «Qonun loyihalarining umumxalq muhokamasi to'g'risida»gi qonunda o'z ifodasini topgan. Gap qonun loyihasini xalq muhokamasiga chiqarish to'g'risidagi qarorni kim, qaysi organ qabul qilishi, bu haqda tashabbus bilan chiqishga kimlar vakolatli ekanligi xususida bormoqda. Masalan, ushbu qonunga ko'ra, qonun loyihasini umumxalq muhokamasiga chiqarish haqidagi taklifni qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlari kiritishi mumkin. Loyihani bunday muhokamaga chiqarish to'g'risidagi qarorni esa respublika parlamenti qabul qilishga haqli.

Qonun loyihasini dastlabki tarzda ko'rib chiqishda fraksiyalar va deputatlar guruhlar iştirak etishga haqli. Qonun loyihasini dastlabki tarzda ko'rib chiqish natijalari asosida mas'ul qo'mita uni Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibiga kiritish yoki qonun loyihasini kiritgan organga (shaxsga) qaytarish to'g'risida Qonunchilik palatasining Kengashi oldiga masala qo'yadi» (28-modda).

Qonun loyihasining asosiy muhokamasi Qonunchilik palatasining majlislarida amalga oshiriladi. Qonunchilik palatasi qonun loyihasini, qoida tariqasida, uch o'qishda ko'rib chiqadi.

Qonun loyihasini Qonunchilik palatasi majlislarida birinchi o'qishda ko'rib chiqish chog'ida mazkur qonun loyihasini qabul qilish zarurati, qonun loyihasining konsepsiyasi, uning O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga muvofiqligi, shuningdek, qonunni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar va moliyalash manbalari to'g'risidagi masala muhokama qilinadi.

Qonunchilik palatasi muhokama natijalari bo'yicha qonun loyihasini maromiga yetkazish va keyingi o'qishda ko'rib chiqish uchun palataga kiritish muddatini belgilagan holda uni birinchi o'qishda qabul qilish yoki qonun loyihasini rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Qonunchilik palatasi muhokamasiga qonun loyihasining muqobil variantlari kiritilgan taqdirda ular bir vaqtda ko'rib chiqilishi kerak. Qonunchilik palatasi deputatlarining qaror qabul qilish uchun talab qilinadigan eng ko'p miqdordagi ovozi to'plagan qonun loyihasi birinchi o'qishda qabul qilingan hisoblanadi. Qonun loyihasining qolgan variantlari Qonunchilik palatasi tomonidan rad etilgan, deb topiladi.

Mas'ul qo'mita qonun loyihasini ikkinchi o'qishga tayyorlash chog'ida tushgan takliflarni umumlashtiradi. U asosli deb topgan takliflar qonun loyihasining matniga kiritiladi.

Qonun loyihasi Qonunchilik palatasida ikkinchi o'qishda ko'rib chiqilayotganida Mas'ul qo'mita ma'qullagan takliflar ham, ma'qullamagan takliflar ham muhokama qilinadi. Qonun loyihasi bo'yicha ovoz berish muddama-modda o'tkaziladi.

Qonunchilik palatasi muhokama natijalari bo'yicha qonun loyihasini maromiga yetkazish va keyingi o'qishda ko'rib chiqish

uchun palataga kiritish muddatini belgilagan holda uni ikkinchi o'qishda qabul qilish yoxud qonun loyihasini rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Uchinchi o'qishda qonun loyihasi muhokama qilinmasdan yaxlitligicha ovozga qo'yiladi.

Uchinchi bosqich — qonunni qabul qilish. Qonunchilik jarayonining yana bir muhim bosqichi — qonun loyihasini tasdiqlash, qonunni qabul qilish bosqichidir. Bu bosqichning ahamiyati va mas'uliyati shundaki, bunda qonun loyihasiga rasmiy yuridik kuch baxsh etiladi, u qonunga aylanadi. O'zbekiston Respublikasining qonunlari ikki yo'li bilan qabul qilinadi:

— birinchisi, qonunning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinishi va Senat tomonidan ma'qullanishi;

— ikkinchisi, qonunni umumxalq ovoz berishi (referendum) yo'li bilan qabul qilish.

Qonun ovoz berish yo'li bilan qabul qilinadi. Qonun loyihasiga ovoz berish uch xil shaklda amalga oshiriladi:

- 1) moddama-modda;
- 2) bo'lim yoki bob bo'yicha alohida-alohida;
- 3) loyiha to'lig'icha ovozga qo'yiladi.

Har bir qonunni qabul qilish chog'ida ovoz berish tartibi Oliy Majlis palatalari tomonidan alohida belgilanadi. Qonunlarni qabul qilishning, ovoz berishning umumiy qoidalari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida va Oliy Majlis palatalarining amaldagi Reglamentlarida belgilab berilgan. Qonun Qonunchilik palatasi tomonidan palata deputatlari umumiy sonining ko'pchilik (yarmidan ortiq) ovozi bilan qabul qilinadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, konstitutsiyaviy qonunni qabul qilish, ularga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qonunlarni qabul qilish uchun Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi talab qilinadi.

Qonunchilik palatasi to'liq yuridik kuchga ega bo'lgan hujjat qabul qila olishi uchun deputatlarning muayyan qismi majlisda hozir bo'lishi va ovoz berishda ishtirok etishi talab qilinadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, qonunlar «Qonunchilik palatasi deputatlari

umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan» qabul qilinadi. Bu yerda mana shu «ko'pchilik ovoz» degan iboraga aniqlik kiritish lozim. Zero, parlamentarizm tajribasida bu borada aniq mezonlar mavjud. Jumladan, «nisbiy ko'pchilik», «oddiy ko'pchilik», «mutlaq ko'pchilik» va «malakali ko'pchilik» tushunchalari qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalarida ovoz berish demokratik tarzda amalga oshiriladi. Avvalo, har bir deputat yoki senator shaxsan o'zi ovoz berish huquqiga ega. Chunki ovoz berish deputatning yoki senatorning o'z fikrini, u yoki bu masalaga shaxsiy munosabatini bildirishi, irodasini ifoda etishidir. Parlament a'zosi ovoz berish uchun boshqa hamkasbini vakil qilishi mumkin emas.

Parlamentning har ikki palatasida ovoz berish tartibi ularning reglamentlarida belgilab qo'yilgan.

Unga asosan O'zbekiston xalq deputatlarining kamida beshdan bir qismi talabiga muvofiq sessiyada elektron tarmoqdan foydalangan holda yoxud deputatlar (senatorlar)ning nomlari yozilgan byulletenlarni topshirish yo'li bilan nomma-nom ovoz berish o'tkaziladi. Byulletenlarda «yoqlayman», «qarshiman» yoki «betarafman» degan so'zlar bo'ladi. Deputat yoki senator byulletendagi ana shu so'zlardan birini qoldirib, qolganlarini o'chirishi kerak. Ovozlarni hisoblab chiqish paytida yuqorida ko'rsatilgan so'zlarning bittadan ortig'i qoldirilgan yoki har uchala so'z o'chirib tashlangan, yo bo'lmasa ko'zda tutilmagan qaror varianti yozib qo'yilgan byulletenlar haqiqiy emas, deb topiladi.

Qonunlar umumxalq ovoz berishi (referendum) orqali ham qabul qilinadi.

Qonunchilik palatasi qabul qilgan qonun o'n kun ichida Senatga ko'rib chiqish uchun yuboriladi. Senatga qonun bilan birga qonun loyihasini Qonunchilik palatasiga kiritish chog'ida taqdim etilgan hujjatlar ham yuboriladi.

To'rtinchi bosqich — qonunning Senat tomonidan ma'qullanishi. Qonunchilik palatasi to'g'risidagi qonunning 29-moddasida qabul qilingan qonun Senatga yuborilganidan so'ng amalga oshiriladigan harakatlar belgilangan. Senat qonunni ma'qullash yoki rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi. Senat rad etgan qonun Qonunchilik palatasiga qaytariladi.

Agar Qonunchilik palatasi deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan qonunni yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda Qonunchilik palatasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga imzolash va e'lon qilish uchun yuboriladi.

Basharti Senat quyi palata qabul qilgan qonunni ma'qullamay, rad etsa, parlament palatalari o'rtasida kelishuv komissiyasi tuziladi. Senat rad etgan qonun yuzasidan Qonunchilik palatasi va Senat yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolari orasidan teng asosda kelishuv komissiyasi tuzishi mumkin.

Qonunchilik palatasida kelishuv komissiyasi tuzish to'g'risidagi tashabbus Qonunchilik palatasining Spikeridan, shuningdek, fraksiyalar va deputatlar guruhlaridan chiqishi mumkin. Kelishuv komissiyasi tarkibiga nomzodlar yuzasidan Qonunchilik palatasining Spikeri va Senat Raisi o'zaro maslahatlashib oladilar. Ushbu komissiya Qonunchilik palatasidan ko'rsatilgan tarkibi uning majlisida tasdiqlanadi. Kelishuv komissiyasining har bir palatadan saylangan a'zolari o'z tarkibidan ko'pchilik ovoz bilan komissiya hamraislarini saylaydilar.

Komissiya, qonunning yagona matnini ishlab chiqish maqsadida, Senatning har bir e'tirozini alohida-alohida ko'rib chiqadi. Kelishuv komissiyasining qarorlari kelishuv komissiyasi tarkibiga kirgan Qonunchilik palatasi deputatlari va senatorlarning alohida-alohida ovoz berishi orqali qabul qilinadi. Qaror, agar komissiya har bir palatadan saylangan a'zolarining ko'pchiligi uni yoqlab ovoz bergan bo'lsa, qabul qilingan hisoblanadi. Kelishuv komissiyasi o'z ishining natijalari yuzasidan kelishmovchiliklarni bartaraf etish xususidagi takliflarni o'z ichiga olgan xulosa qabul qiladi. Xulosaga qonunga doir o'zgartishlar va qo'shimchalar loyihasining matni ilova qilinadi. Xulosa Qonunchilik palatasi va Senatdan saylangan kelishuv komissiyasining hamraisarlari tomonidan imzolaniib, tegishli Qonunchilik palatasi va Senatga topshiriladi.

Basharti, Qonunchilik palatasi Senat rad etgan qonunni palata deputatlari umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy

Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolash va e'lon qilish uchun O'zbekiston Respublikasining Prezidentiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti qaytargan qonunni qayta ko'rib chiqishda Qonunchilik palatasi quyidagi qarorlardan birini qabul qiladi:

- qonunni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mulohazalari va takliflarini inobatga olgan holda qabul qilish;
- qonunni bundan buyon ko'rib chiqmaslik;
- qonunni avvalgi qabul qilingan tahrirda ma'qullash.

Bordi-yu, qonun avval qabul qilingan tahrirda Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan ma'qullansa, Senatga ma'qullash uchun yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining, konstitutsiyaviy qonunining, ularga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qonunlarning loyihalarini qabul qilish uchun Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi talab qilinadi. Qonunchilik palatasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qonun loyihasini tegishli taklif kiritilganidan keyin olti oy ichida uning keng muhokamasini inobatga olgan holda ko'rib chiqishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti qaytargan qonun qayta ko'rib chiqish uchun bevosita Qonunchilik palatasiga yuboriladi. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti qaytargan va Qonunchilik palatasi qayta ko'rib chiqishda ilgari qabul qilingan tahrirda ma'qullagan qonun belgilangan tartibda Senatga yuboriladi. Mas'ul qo'mita ushbu qonun yuzasidan xulosa beradi. Mas'ul qo'mitaning xulosasi olinganidan keyin qonunni Senatda qayta ko'rib chiqish to'g'risidagi masala belgilangan tartibda Senat majlisining kun tartibi loyihasiga kiritiladi. Senat qayta ko'rib chiqish natijalari bo'yicha qonunni ma'qullash yoki rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Senat tomonidan qayta ko'rib chiqishda senatorlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan ma'qullangan qonun imzolash va e'lon qilish uchun belgilangan tartibda Senat qarori bilan birga O'zbekiston Respublikasining Prezidentiga yuboriladi.

Senatning qayta ko'rib chiqish natijalari bo'yicha qonunni ma'qullash yoki rad etish to'g'risidagi qarori mazkur qaror qabul qilingan kundan e'tiboran o'n kun ichida Qonunchilik palatasiga yuboriladi. Agar Senat rad etgan yoki O'zbekiston Respublikasining Prezidenti qaytargan qonun Qonunchilik palatasida qayta ko'rib chiqilganida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki Senatning e'tirozlarini hisobga olgan holda yangi tahrirda qabul qilinsa, ushbu qonunni Senat yangidan qabul qilingan qonun sifatida belgilangan tartibda ko'rib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini, konstitutsiyaviy qonunni, ularga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qonunlarni ma'qullash uchun senatorlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi talab qilinadi.

Beshinchi bosqich — qonunni imzolash va e'lon qilish. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga kiritilgan yangi qo'shimcha va o'zgartishlar mazmuniga ko'ra, qonun ijodkorligining yakuniy bosqichi o'ziga xos protsessual qoidalar bilan Asosiy qonunning 84-moddasida bayon etilgan. Unga ko'ra, qonun Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinib, Senat tomonidan ma'qullanib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolangach va qonunda belgilangan tartibda rasmiy nashrlarda e'lon qilingach, yuridik kuchga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonun qabul qilingan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati ma'qullagan qonun imzolash va e'lon qilish uchun O'zbekiston Respublikasining Prezidentiga o'n kun ichida yuboriladi. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan qonun 30 kun ichida imzolanadi va e'lon qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati rad etgan qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga qaytariladi.

Agar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati rad etgan qonunni qayta ko'rib chiqishda Qonunchilik palatasi deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi

bilan qonunni yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolash va e'lon qilish uchun O'zbekiston Respublikasining Prezidentiga Qonunchilik palatasi tomonidan yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati rad etgan qonun yuzasidan Qonunchilik palatasi va Senat yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolari orasidan tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishi mumkin. Palatalar kelishuv komissiyasi takliflarini qabul qilganida qonun odatdagi tartibda ko'rib chiqilishi kerak.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti qonunni o'z e'tirozlari bilan O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisiga qaytarishga haqli. Agar qonun avvalgi qabul qilingan tahririda tegishincha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan ma'qullansa, u O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 14 kun ichida imzolanishi va e'lon qilinishi kerak bo'ladi.

Qonunlarning va boshqa normativ huquqiy hujjatlarning matbuotda e'lon qilinishi ularni qo'llashning majburiy shartidir.

Konstitutsiya 93-moddasining 17-bandida ta'kidlanishicha, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti O'zbekiston Respublikasining qonunlarini imzolaydi va e'lon qiladi. O'zbekiston qonunlari imzolanganidan keyin uzog'i bilan bir hafta ichida rasman e'lon qilinadi. Agar hujjatning o'zida boshqa qoida belgilanmagan bo'lsa, rasmiy e'lon qilinganidan so'ng o'n kun o'tgach, butun O'zbekiston hududida bir vaqtning o'zida kuchga kiradi.

Qonunlarning to'liq matni «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi», «Xalq so'zi», «Народное слово» gazetalarida chop etiladi. Mazkur nashrlar qonunning birinchi rasman e'lon qilinishi hisoblanadi. Matbuotda e'lon qilingan qonun (agar uni kuchga kiritish to'g'risidagi qarorda boshqacha muddat nazarda tutilmagan bo'lsa) shu vaqtdan boshlab yuridik kuchga ega bo'ladi, ya'ni o'zining amaliy «hayotini» boshlaydi.

4-§. Normativ-huquqiy hujjatlarning vaqt, hudud va shaxslarga nisbatan amal qilishi

Normativ-huquqiy hujjatlarni hayotga samarali tatbiq etishning muhim sharti — ularning amal qilish doirasini aniq belgilab olishdir. Normativ hujjatlarning harakatlanishi — ularda nazarda tutilgan yuridik oqibatlarining yuzaga chiqishidir. Normativ-huquqiy hujjatlarning harakatlanish koʻlamlari amaliyot uchun bevosita ahamiyat kasb etadi. Bu masala quyidagi toʻrt yoʻnalishni qamrab oladi:

- mazkur hujjat qanday ijtimoiy munosabatlarga tatbiq etiladi (harakatlanish mavzusi);

- normativ hujjat qachondan boshlab va qaysi vaqtgacha amal qiladi (vaqt boʻyicha harakatlanishi);

- u qaysi hududga oʻz taʼsirini oʻtkazadi (hududda, makonda harakatlanishi);

- normativ hujjat kimlarga taalluqli (shaxslarga nisbatan amal qilishi).

1. *Hujjatning harakatlanish mavzusi.* Normativ-huquqiy hujjatlar turli mazmundagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Masalan, maʼmuriy qonunchilik sohasidagi normativ hujjatlar davlat boshqaruvi bilan bogʻliq munosabatlarni tartibga soladi; fuqaroviy qonunchilik hujjatlari mulkiy va mulkiy boʻlmagan shaxsiy munosabatlarni huquqiy tartibga soladi. Bu sohalarga oid hujjatlarning hech biri oʻzgasining mavzusiga, koʻlamiga oid munosabatlarni tartibga sola olmaydi.

Huquqiy tartibga solish mavzusini irodaviy ijtimoiy munosabatlar tashkil etadi. Bu hol huquqiy hujjatlarning inson irodasi ishtirok etmaydigan hodisa yoki boshqa vaziyatlarga taʼsir etishini istisno qiladi. Bunday holatlar faqat yuridik faktlar sifatida maydonga chiqishi mumkin. Yaʼni, qonun bu faktlar tufayli kelib chiqadigan yuridik oqibatlarni belgilay oladi, ammo ularning mazmuniga, ichki harakatlanishiga taʼsir eta olmaydi.

Shunday qilib, normativ-huquqiy hujjatlar muayyan turdagi va mazmundagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

2. *Normativ hujjatlarning vaqt boʻyicha amalda boʻlishi* qonun yoki boshqa huquqiy hujjatning yuridik kuchga kirish va uni yoʻqotish vaqtini anglatadi. Har bir davlatda qonun va boshqa

normativ hujjatlarning matbuotda e'lon qilinishi va kuchga kirishi tartibi to'g'risidagi normalar amal qiladi.

O'zbekistonda qonunlarni matbuotda e'lon qilish va yuridik kuchga kiritish tartibi maxsus qonun hujjatlari bilan belgilangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati respublika organlarining huquqiy hujjatlari qabul qilinganidan (imzolanganidan) so'ng o'n kundan kechiktirmasdan o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida nashr etiladi, ayni vaqtda radio va televidenie orqali e'lon qilinishi ham mumkin. Qonunlar O'zbekiston Prezidentining imzosi bilan e'lon qilinadi.

Qonunlar, Oliy Majlis palatalarining boshqa qarorlari «Axborotnoma»da nashr etilgandan so'ng 10 kun o'tgach, butun respublika hududida kuchga kiradi. Xuddi mana shu hujjatlar rasmiy matbuot organlari («Xalq so'zi», «Народное слово», «Yerkin Qaraqalpaqstan» va «Вести Каракалпакстана» gazetalari)da bosilib chiqqanidan keyin 10 kun o'tgach yuridik kuchga kiradi. Normativ mazmunga ega bo'lmagan hujjatlar ular qabul qilinib, matbuotda e'lon qilingan kundan boshlab kuchga kiradi. Albatta, bu umumiy qoidadir. Biroq qonun chiqaruvchi idora vaziyatga qarab boshqa muddatlarni belgilashi ham mumkin.

Agar muayyan qonunni kuchga kiritish tartibi to'g'risidagi qarorda boshqacha muddatlar belgilangan bo'lsa, qonun nashr etilgach, yuqoridagi muddatda emas, balki parlament qarorida ko'rsatilgan muddatda kuchga kiradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi 1994-yil 24-sentabrda qabul qilinib, 1995-yil 1-apreldan boshlab kuchga kiritilgan; O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi 1997-yil 24-aprelda qabul qilinib, 1998-yil 1-yanvardan e'tiboran kuchga kiritilgan; Respublikaning Bojxona kodeksi 1997-yil 26-dekabrda qabul qilinib, 1998-yil 1-martdan kuchga kiritilgan.

Odatda, kodekslar va boshqa katta qonunlar qabul qilingandan to' kuchga kurguncha bir necha oy vaqt o'tadi. Bunday muddat belgilanishiga sabab tegishli ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitni vujudga keltirish, tashkiliy-tayyorgarchilik ishlarini amalga oshirish uchun vaqt-imkoniyat zarur bo'lishidir. Bu davr ichida qonunni hayotga joriy etish mexanizmi tarkibiga kiruvchi qonunosti hujjatlar (farmon,

hukumat qarori, nizom va yo'riqnomalar) ishlab chiqilib, qabul qilinadi. Zarur bo'lsa, tashkiliy-institutsional tuzilmalar tizimi vujudga keltiriladi va hokazo.

Ba'zi normativ-huquqiy hujjatlar matbuotda e'lon qilingan kundan boshlab kuchga kiradi. Bu haqda tegishli ko'rsatma qonunni kuchga kiritish tartibi to'g'risidagi qarorda nazarda tutilgan bo'ladi.

Amaliyotda qonun hujjatlarini bosqichma-bosqich qabul qilib, shu zayilda kuchga kiritish hollari ham uchrab turadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining birinchi qismi 1995-yil 25-dekabrda qabul qilindi, Fuqarolik kodeksining ikkinchi qismi esa 1996-yil 29-avgustda qabul qilinib, har ikkala qism 1997-yil 1-martdan boshlab kuchga kirdi.

Prezident farmonlarida ularni kuchga kiritishning turli shakllari qo'llaniladi. Masalan, farmonlar matnida shunday qoidalar uchraydi: «Farmon imzolangan vaqtdan kuchga kiritilsin», «Farmon matbuotda e'lon qilingan kundan boshlab kuchga kiritilsin», «Farmon qabul qilingan vaqtdan boshlab kuchga kiritilsin». Kuchga kiritishning bunday shakllari boshqa turdagi normativ-huquqiy hujjatlarga ham xosdir.

Referendumda qabul qilingan qonunni e'lon qilish va kuchga kiritish tartibi «Referendum to'g'risida»gi qonunda belgilangan.

«Referendum natijalarini referendum o'tkazuvchi Markaziy Komissiya ovoz berish tugaganidan keyin o'n kundan kechiktirmay ommaviy axborot vositalari orqali O'zbekiston Respublikasining aholisiga ma'lum qiladi. Referendum o'tkazuvchi Markaziy Komissiyaning qarorlari ustidan bu qarorlar qabul qilingan kundan boshlab bir hafta ichida O'zbekiston Respublikasining Oliy Sudiga shikoyat qilinishi mumkin».

Normativ hujjatlarning kuchga kirish va amalda bo'lish vaqtini aniq belgilash muhim ahamiyatga ega. Chunki ular belgilangan vaqtdan boshlab so'zsiz bajarilishi lozim. Bu qonun ustuvorligi prinsipini hayotga joriy etish bilan bog'liq. Qonun orqaga qaytish kuchiga ega emas, degan talab qonun chiqarilgunga qadar vujudga kelgan hamda mavjud bo'lgan harakat va munosabatlarga tatbiq etilmaydi, degan ma'noni anglatadi. Biroq bu umumiy yuridik aksiomadan ikki holatda istisno bor: *birinchisi*, agar qonun yoki normativ aktning o'zida, ularning orqaga qaytish kuchi ko'rsatilgan

bo'lsa; *ikkinchisi*, agar qonunda qilingan xatti-harakat uchun jazo qo'llash to'xtatilgan bo'lsa yoki jazoni yengillashtirish ko'zda tutilgan bo'lsa qonun orqaga qaytish kuchiga ega.

Qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar quyidagi uch asosga ko'ra o'z amal qilishini to'xtatadi:

a) normativ hujjatning amal qilishi belgilab qo'yilgan muddat tugagan bo'lsa;

b) davlat vakolatli organining normativ hujjatni bekor qilish to'g'risida qarori bo'lsa yoki eskisining o'rniga kelayotgan yangi qabul qilingan normativ hujjatda bu haqda ko'rsatilgan bo'lsa;

d) ilgari amalda bo'lgan normativ hujjatni almashtiruvchi yangi normativ hujjat qabul qilinsa.

Odatda, eskirgan normativ hujjatni bekor qilish yoki kuchini yo'qotgan deb topish haqida maxsus qaror qabul qilinadi.

3. Normativ hujjatlarning hududda, makonda harakatlanishi.

Davlat suvereniteti tamoyiliga binoan normativ-huquqiy hujjatlar davlatning butun hududida harakatda bo'ladi. Davlat hududiga quyidagilar kiradi — yer maydoni, yer osti, ichki va hududiy suvlar, yer va suv hududi ustidagi havo makoni, elchixonalarining, harbiy kemalar, parvoz etuvchi kemalar (apparatlar) hamda ochiq dengizda suzuvchi kemalarning hududlari. Normativ hujjatlar amal qilinishining hududiy ko'lamlari davlat yurisdiksiyasi bilan chambarchas bog'liq. Ba'zan xorijiy mamlakat qonunchiligi muayyan davlat hududida amal qilishi mumkin. Biroq buning uchun bu ikki davlat o'rtasida ular qonun hujjatlarining o'zaro bir-birining hududida amal qilishi haqida shartnoma bo'lishi shart.

Xalqaro shartnomalar normativ hujjatlarning eksteritorial harakatini ham nazarda tutishi mumkin. Ya'ni, bir davlatning qonunlari o'z hududidan tashqarida ham amal qiladi (bir davlat qonunlarining boshqa davlat hududida bo'lgan o'z fuqarolari va tashkilotlariga nisbatan qo'llanilishi). Federativ davlatlarda federal qonunlar butun ittifoq hududida, federatsiya subyektlarining qonunlari esa ularning o'z hududlaridagina harakatlanadi.

Ko'pchilik davlatlarning qonunchiligida kollizion me'yorlar mavjud. Bular nizoli vaziyat vujudga kelganda qo'llaniladi. Masalan, teng kuchli huquqiy hujjatlar to'qnashib qolganda, shuningdek, turli davrda chiqarilgan hujjatlar yoki har xil hajmdagi hujjatlar

yoxud turli idoralar tomonidan o'rnatilgan hujjatlar o'zaro zid kelib qolganda kollizion normalar ishga solinadi. Davlatning turli ma'muriy-hududiy bo'laklari uchun chiqarilgan hujjatlar o'rtasida ham o'zaro qarama-qarshilik kelib chiqishi mumkin. Aksariyat hollarda bunday nizolar sud orqali hal etiladi.

4. Normativ hujjatlarning shaxslarga nisbatan harakatda bo'lishi.

Huquqiy qoidalarining vazifasi ular tatbiq etilishi lozim bo'lgan munosabatlarni, tashkilotlarni va kishilar doirasini aniqlab berishdan iborat. O'zbekiston Respublikasining qonunlari va boshqa huquqiy hujjatlari mamlakatning barcha fuqarolariga, davlat idoralariga, siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari va diniy tashkilotlarga nisbatan amalda bo'ladi. O'zbekiston Konstitutsiyasi, qonunlar va boshqa normativ hujjatlari mamlakatda yashovchi, vaqtincha kelib-ketuvchi ajnabiy fuqarolarga ham tatbiq etiladi. Tartibga solinishi lozim bo'lgan munosabatlar va xorijiy davlatlar bilan tuziladigan shartnomalarning mazmuniga qarab, yuqorida ko'rsatilgan umumiy qoidalaridan ayrim istisnolar mavjud. Masalan, O'zbekiston Respublikasida yashaydigan chet el fuqarolari sudga majburiy tartibda ko'rsatma berish uchun keltirilgan bo'lsa, ammo u diplomatik immunitet (daxlsizlik) huquqidan foydalanadigan bo'lsa, bunday shaxslarning xatti-harakatlari diplomatik vositalar bilan hal qilinadi. O'zbekistonning ayrim qonun normalari xorijiy davlat fuqarolariga qo'llanilmaydi. Masalan, ular bizda saylov huquqiga ega emaslar; qurolli kuchlar safida xizmat qilishi va huquqni muhofaza etuvchi davlat idoralarida ishlashi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasining qonunlari bizning chet davlatlarda turgan (doimiy ishlovchi, turist, xizmat safarida bo'lgan) fuqarolarimizga nisbatan ham qo'llaniladi. Masalan, chet elda jinoyat sodir etgan O'zbekiston fuqarosi xorijiy qonunchilik bilan javobgar bo'lishidan tashqari, O'zbekiston Jinoyat kodeksi bilan ham javobgar qilinadi.

5-§. Normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish

Jo'shqin qonunchilik va huquq ijodkorlik faoliyati natijasida mamlakatda katta hajmdagi normativ-huquqiy hujjatlar majmui hosil bo'ladi. Ularni qamrab olish, o'rganish va qo'llash uchun normativ hujjatlarni batartiblashtirish, guruhlashtirish, ya'ni

tizimlashtirish zaruriyati tug'iladi. Tizimlashtirishning maqsadi huquqiy hujjatlarni tartibga solish, bir tizimga keltirish, ularni foydalanish uchun qulay qilib (muayyan bo'lim, ruknlar asosida tasniflab) joylashtirishdan iborat.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish — amaldagi qonunchilik hujjatlarini batartiblashtirishga, tizimlashtirishga qaratilgan maxsus faoliyatdir.

Huquqiy adabiyotda tizimlashtirishning quyidagi ikki an'anaviy turi — kodekslashtirish va inkorporatsiya haqida gapiriladi.

Kodekslashtirish — qonunchilik hujjatlarini tizimlashtirishning eng yuqori shaklidir. Mazkur amal tufayli qonunchilik tarmog'idan muhim huquqiy normalarni mantiqiy birlashtiruvchi majmuiy hujjat (kodeks) vujudga keltiriladi. Kodekslashtirishda normativ-huquqiy hujjatlar shunchaki, oddiygina to'plab birlashtirilmaydi, balki huquqiy tizimning umumiy prinsiplaridan kelib chiqib, tarmoqdagi barcha normativ material ichki mutanosib bir butun va ilmiy tizimlashtirilgan yagona hujjat ko'rinishida bayon etiladi.

Kodekslashtirish — amaldagi qonunchilik normalarini chuqur va har tomonlama qayta ishlash hamda lozim bo'lsa, unga jiddiy o'zgartishlar kiritish orqali yangi, majmuiy, tizimlashtirilgan normativ-huquqiy hujjat yaratishdir. Kodekslashtirishning muhim xususiyati va inkorporatsiyadan farqi shundaki, u faqat huquq ijod etuvchi idora tomonidan amalga oshiriladi. Shu jihatdan u huquq ijodkorligining bir turi hisoblanadi.

Kodekslashtirishda normativ aktning mazmuni o'zgaradi, ya'ni eskirgan huquqiy norma bekor qilinadi, yangisi yaratiladi; ko'pchilik normalar qayta bayon qilinadi; normalar o'rtasidan qarama-qarshiliklar, takrorlashlar hamda huquqdagi kamchiliklar bartaraf etiladi.

Kodeks — muayyan huquq (qonunchilik) sohasidagi ustuvor normalarni ifoda etuvchi, mujassamlashtiruvchi qonundir. U katta miqdordagi turli xil normalarni qamrab olsa ham ichki muvofiqlikka ega bo'lgan yagona bir butun hujjatdir. Uning tarkibiy qismlari (normalar, institutlar) o'zaro uzviy aloqador bo'lib, muayyan tizim tarzida joylashtiriladi. An'anaga ko'ra, qonunchilik sohalarida uyg'unlashtiruvchi va boshqaruvchi faol markaz rolini tegishli kodekslar o'ynaydi. Kodeks oddiy qonundan o'zining

mukammalligi, sayqal topganligi, barqarorligi bilan farq qiladi. Agar muayyan qonunchilik sohasida bir vaqtning o'zida kodeks va bir necha qonun hujjatlari mavjud bo'lsa, ular ichida kodeks yuridik kuchi hamda tartibga solish imkoniyati jihatidan ustunlik qiladi. Kodekslar ichki mantig'ining pishiqligi, normalarining o'zaro muvofiqlashtirilganligi bilan ajralib turadi. Kodekslashtirilgan hujjatlar o'zining huquqiy tartibga soluvchi ta'sir kuchini va ahamiyatini uzoq muddat davomida saqlab qoladi.

Kodeksdan tashqari kodekslashtirilgan hujjatlarning ustav va nizom shakllari mavjud. Ular o'z mazmuni va vazifasiga binoan bir-biridan farq qiladi.

Ustav — boshqaruvning u yoki bu sohasidagi muayyan idora, vazirlik va tashkilotlar faoliyatini tartibga soluvchi normalarni o'zida aks ettiruvchi kodekslashtirilgan hujjatdir. Masalan, temir yo'l transporti Ustavi; Qurolli Kuchlarning intizomiy ustavi va hokazo.

Nizom — muayyan davlat tuzilmalarining (jamoat birlashmalarining) tashkil etilish tartibini, tuzilishi, vazifasi, funksiyalari va vakolatlarini belgilovchi majmuiy kodekslashtirilgan hujjat.

Nizom — kodekslashtirilgan hujjatning eng keng tarqalgan turi. U muayyan huquq ijodkorlik organi yoki vakolatli mansabdor shaxs tomonidan tasdiqlanadi. Eng ahamiyatli sohalarga tegishli va yuridik kuchi yuqoriroq bo'lgan nizomlar respublika Prezidenti, Oliy Majlisi va Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni to'g'risidagi nizom» mamlakat Prezidenti tomonidan, «Uy egalarining o'zini o'zi boshqarish jamoat organlari — Uy-joy egalari Kengashlari to'g'risidagi Nizom» Vazirlar Mahkamasi qarori bilan tasdiqlangan va hokazo.

Inkorporatsiya — tizimlashtirishning bir turi bo'lib, bunda qonunlar, farmonlar, hukumat qarorlari, farmoyishlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuniga hech qanday o'zgarish kiritilmasdan alfavit, xronologik, mavzu bo'yicha va boshqa tarzda tizimga solib nashr etiladi.

Qonunlarni inkorporatsiya qilish orqali tizimlashtirish deyarli barcha davlatlarda amalga oshiriladi. Ular ko'p jildli qilib nashr etilib, qonunlarning chiqarilgan vaqtiga qarab (xronologik), alfavit

tartibida va boshqa sifat hamda belgilariga qarab joylashtiriladi. O'zbekiston Respublikasining Adliya vazirligi Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab chiqarilgan qonunlarni «O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari» degan ko'p jildli xronologik to'plam sifatida nashr etib kelmoqda.

Inkorporatsiyaning uch turi mavjud:

a) rasmiy inkorporatsiya — qonunchilik hujjatlarini ularni chiqargan organlar tomonidan to'plam va majmua shaklida tizimlashtirish;

b) norasmiy inkorporatsiya — bunda tizimlashtirilgan to'plamlar tuzish unga maxsus vakolati bo'lmagan idora va tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi (masalan, yuridik nashriyotlar tomonidan yoki ilmiy-tadqiqot muassasalari tomonidan tizimlashtirish);

d) ofitsioz inkorporatsiya — qonunchilik hujjatlarining ularni tizimlashtirish vakolatiga ega bo'lgan idoralar tomonidan to'plam yo majmua qilib chiqarilishi (odatda, bunday tizimlashtirish Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi).

Qonunlar majmuini tuzish, qonunlar va boshqa muhim normativ-huquqiy hujjatlarni to'plab, qat'iy tartib asosida mavzuli (predmetli) tizimlash inkorporatsiyaning eng yuqori ko'rinishidir.

Konstitutsiya asosida mamlakat qonunlari majmuini tayyorlash va chop etish qonunlar mazmunini aholiga yetkazish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini qo'riqlashni kuchaytirish, davlat va jamiyat hayoti huquqiy negizini mustahkamlashga, ommaning huquqiy madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni jamlash (konsolidatsiya qilish) usuli qonunchilikni tizimlashtirishga yaqin turadi. Qonunchilikni jamlash normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirishdan oldin, dastlabki bosqich sifatida maydonga chiqadi. Bunda u yoki bu masalaga oid huquqiy hujjatlar to'planadi, birlashtiriladi hamda umumlashtiriladi.

XIII BOB. HUQUQ SHAKLI (MANBAYI)

1-§. Huquq shakli (manbayi) tushunchasi

Huquqning manbayi deganda, umumiy ma'noda huquqning ifoda etilish shakli tushuniladi. Huquqshunoslikda «huquq shakli» va «huquq manbayi» kabi o'xshash tushunchalar mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ushbu tushunchalarning o'zaro nisbati xususida bahs yuritar ekanmiz, avvalambor, ularning etimologiyasiga e'tibor qaratish hamda o'zaro aloqadorligi va farqini aniqlab olish lozim. Yuridik adabiyotda ba'zan huquq shakli va manbayi sinonim tushunchalar sifatida talqin etilsa, boshqa hollarda mazkur tushunchalar bir-biridan keskin farq qilishi bayon etiladi.

Huquq shakli — davlat bilan huquq o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Unda huquqning tashqi ifodalanishi tushuniladi.

Huquq manbayi deyilganda, huquq normasining paydo bo'lishi va harakatda bo'lishiga imkon beruvchi zamin (rezervuar) tushuniladi.

Taniqli rus huquqshunosi G.F. Shershenovich shunday deydi: «Huquq shakli — bu ma'lum ma'noda huquqni o'zida aks ettiruvchi, huquqning oldingi vaqtda chiqarilgan manbayi, ya'ni asosi», deb ta'riflagan.

Huquq tushunchasida maxsus huquqiy mazmunnigina emas, balki uni mavjud bo'lishining ichki shaklini ham tushunmoq lozim. Agar huquqning mazmuni bo'lib, umumiy yurish-turish qoidalari yig'indisi tushunilsa, uning ichki shakli har bir alohida huquq normasining tashkil topish usullari va barcha huquq normalarining bir tizimga birlashishini anglatadi. Huquqning tashqi shakli yoki huquqning manbayi esa davlat erkini o'ziga xos rasmiylashtirish, shakllantirish usullari yig'indisidir. Huquqning manbayi tushunchasini uni tashqi ifodalash shakli nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda, normalar hokimiyat tepasida turgan, xalqning, ma'lum bir siyosiy kuchning erkini qonun darajasiga ko'taruvchi vosita sifatida tushuniladi.

Jamiyatning moddiy shart-sharoiti, huquqni yaratadigan kuch sifatida maydonga chiqadi. Shakl doimo mazmunga ega bo'lishi kerak, agar u mazmunga ega bo'lmasa, o'z qadr-qimmatini yo'qotadi. Yuridik adabiyotlarda keltirib o'tilishicha, huquqning

shakllari quyidagi o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi: u fuqarolar erkini normativ tarzda mustahkamlashi zarur; mavjud ijtimoiy-iqtisodiy bazis bilan belgilanadi; xalqning manfaatlariga xizmat qiluvchi siyosiy hokimiyatni ta'minlashi zarur; manfaatlarni ifodalashning eng demokratik shakli sifatida qonunlar ahamiyatini tasdiqlashi lozim.

Har qanday ijtimoiy hodisa kabi huquq ham ma'lum shaklda o'z ifodasini topadi. Huquqning shaklini tahlil etish xalq erkini qonun darajasiga qanday usullar bilan ko'tarilganligini anglashga ko'maklashadi.

Huquqning shakli, davlat erkinining hamma uchun majburiylik usuliga qarab belgilanadi. Shunga qarab, huquqning to'rtta tarixiy shakli mavjud: huquqiy odat, yuridik pretsedent, normativ-huquqiy akt va normativ shartnoma.

2-§. Huquqiy odat – huquqning manbayi sifatida

Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar axloq, odat, an'ana, rasm-rusum va huquq kabi turli xil normalar asosida tartibga solinadi. Odat normalari asosida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish alohida ahamiyat kasb etadi.

Odat – bu doimiy takrorlanishi natijasida kishilar ongida shakllangan xulq-atvor qoidasidir. Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi manbalar tizimida odat va huquqiy odatni farqlash lozim. Kundalik turmushdagi barcha odatiy qoidalar ham huquqiy odat sifatida shakllanavermaydi.

Ma'lumki, ibtidoiy jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda odat normalaridan keng foydalanilgan va davrlar o'tishi bilan odat o'z o'rnini huquqqa bo'shatib bera boshladi. Bu davrni shartli ravishda uch bosqichga bo'lish mumkin:

– *birinchi bosqich* – odatning mutlaq hukmronlik davri. Bu davrda odat orqali jamiyatdagi barcha ijtimoiy munosabatlar tartibga solingan, ya'ni bu davrda huquq umuman mavjud bo'lmagan, chunki bunda huquqni yuzaga keltiruvchi davlat ham bo'lmagan.

– *ikkinchi bosqich* – odat va huquqning birgalikda amal qilgan davri. Bu davrda davlat paydo bo'lib, asta-sekinlik bilan huquq normalari vujudga kela boshlagan, ya'ni huquq o'z-o'zidan, paydo bo'lib, zudlik bilan odat asosida tartibga solinayotgan ijtimoiy

munosabatlarni qamrab olgan emas, aksincha bosqichma-bosqich, asta-sekinlik bilan odat o'rniga, davlat tomonidan yaratilgan huquq normalari kela boshlagan.

— *uchinchi bosqich* — huquqning mutlaq hukmronlik davri. Bu davrda odat o'z o'rnini davlat tomonidan yaratilgan huquqqa bo'shatib bergan va hozirga qadar huquq to'la hukmronlik qilmoqda.

Hozirgi vaqtda odat faqat huquq yetarli tarzda tartibga sola olmayotgan bo'shliqlarni to'ldirish maqsadida qo'llanilmoqda.

Har qanday odat ham huquqiy odatga aylana olmaydi, balki ma'lum bir guruh, sinf yoki butun jamiyatning manfaatlariga mos kelgan taqdirdagina, ijtimoiy foydali va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangan (ma'qullangan) holdagina *huquqiy odat* bo'lishi mumkin.

Huquqiy odat, boshqa ijtimoiy normalardan o'zining davlat tomonidan tasdiqlangani, bajarilishining majburiyligi va davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanishiga qarab ajralib turadi.

Odat o'tmish bilan bugungi kunni bog'lab turadi. Jamiyatda shunday odatlar borki, davlat ularni qo'llab-quvvatlaydi va rag'batlantiradi. Masalan, ommaviy hashar tadbirlari, Navro'z bayrami va boshqalar.

Odat insonlar o'rtasidagi bir xildagi holatni ketma-ketlikda takrorlanishi natijasida shakllanadi. Odatning davlat tomonidan ma'qullanishigina unga rasmiy, yuridik ahamiyat baxsh etadi va u davlatning kuchiga tayanadi.

Huquqiy odat tarixan tarkib topgan, huquqning dastlabki manbayi bo'lib, davlat paydo bo'lgunga qadar insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solgan.

Huquqiy odat — uzoq davr mobaynida amalda bo'lishi natijasida shakllangan va davlat tomonidan umummajburiy qoida sifatida tan olingan yurish-turish qoidasidir.

Mamlakatimiz misolida oladigan bo'lsak, O'zbekistonning mustaqillikkacha bo'lgan davrida Navro'z, Qurbon hayiti, Ro'za hayiti kabi diniy bayramlar odat tarzida, ayrim holatlarda yashirin ravishda o'tkazilar edi. O'zbekiston mustaqilligini qo'lga kiritgach, yo'qotilgan milliy va ma'naviy qadriyatlarni tiklash maqsadida Respublika Prezidenti tashabbusi bilan Navro'z, Qurbon hayit va Ro'za hayiti kabi milliy qadriyatlarimizni rasmiy ravishda bayram sifatida e'tirof etib, shu kunlarni dam olish kunlari, deb e'lon qildi

va mehnat qonunchiligida dam olish kunlari sifatida rasmiy belgilab qo'yildi. Mamlakatimizdagi ayrim odat qoidalari, nafaqat huquqiy odatga, balki umummajburiy bo'lgan xulq-atvor qoidasiga aylantirildi.

Huquqning manbalari tizimida huquqiy odatning roli va o'rni turli davlatlarda turlicha bo'lgan. Masalan, Angliyada huquqiy odat o'z kuchi bilan saqlanmasligi, balki davlatning kuchi bilan qo'llab-quvvatlanib turganligi haqida hech ham shubhaga o'rin yo'q.

Huquqshunos olimlar o'rtasida huquqiy odatni davlat hokimiyatiga asoslanmasligi xususida alohida qarash mavjud bo'lib, ular o'z fikrlarini quyidagi omillar bilan isbotlashga harakat qilishadi.

Ularning fikricha huquqiy odat davlat paydo bo'lmashdan oldin ham mavjud bo'lgan, chunki ibtidoiy jamiyat davrida ham insonlar va jamoalar o'rtasidagi ayrim ijtimoiy munosabatlar huquqiy odatga asoslangan holda tartibga solingan. Masalan: bir shaxsning qabilada o'rnatilgan tartib-qoidani buzishi, uni qabila oldida izza qilishga sabab bo'lgan. Og'ir qilmish sodir etgan holda esa qabiladan haydab yuborilgan. Umuman, ko'rinib turibdiki, odat hukmron bo'lgan vaqtlarda davlatning majburlov kuchisiz ham ijtimoiy munosabatlar tartibga solingan.

Huquqiy odat quyidagi xususiyatlarga ega:

— *birinchidan*, mahalliy ahamiyatga molik, chunki huquqiy odat ko'p bo'lmagan bir guruh odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soladi, ya'ni ma'lum bir urug' yoki qabila irodasini o'zida ifoda etadi;

— *ikkinchidan*, huquqiy odat, qisman din bilan bog'liq bo'lib, ko'pgina munosabatlarni tartibga solishda dinga asoslanadi va tayanadi. Jumladan, o'z otasini urgan farzand nafaqat qonun bilan jazolanadi, balki uning qilmishi bir vaqtda og'ir gunoh sanalib, Xudoning qattiq qahriga uchrashiga sabab bo'lishi e'tirof etiladi.

Huquqiy odat huquq manbasi sifatida jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda hozirga zamon davlatlaridagi o'rni kam hisoblanib, ayni vaqtda o'zining ijtimoiy ahamiyatini deyarli yo'qotgan.

Huquqiy odat hozirgi vaqtda, asosan yer, meros, nikoh va oilaviy munosabatlarni tartibga solishda Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasining ayrim davlatlarida qisman qo'llanilmoqda.

3-§. Yuridik pretsedent

Tarixdan shu narsa ma'lumki, huquq shakllarining roli sud amaliyotiga borib taqaladi. Yuridik pretsedent huquq shakli (manbayi) sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Hozirgi davrda dunyoning anglo-sakson huquqiy tizimiga asoslanuvchi davlatlarida yuridik pretsedentning huquq manbayi sifatida o'rni beqiyosdir. Ammo Yevropa qonunchiligi va roman-german huquqiy tizimiga mansub davlatlar sud amaliyotini huquq shakli sifatida tan olmaydi. «Pretsedent» – lotincha ibora bo'lib, «avvalgisi», «oldingisi», degan ma'noni anglatadi.

Yuridik pretsedent deb, ma'muriy yoki sud organining muayyan ish bo'yicha chiqarilgan yozma yoki og'zaki qarorini, kelgusida xuddi shunga o'xshash ishlarni ko'rib chiqishda asos sifatida qo'llanishiga aytiladi.

Yuridik pretsedent turlari shartli ravishda *ma'muriy pretsedent* va *sud pretsedentiga* bo'linadi.

Ma'muriy pretsedent – ma'muriyatning jamiyatni boshqaruv sohasidagi ayrim holatlari borasidagi ishlar yuzasidan qabul qilgan qarorini, kelgusida xuddi shunga o'xshash ishga nisbatan asos sifatida qo'llashi uchun xizmat qilishi tushuniladi.

Sud pretsedenti – sud organining biror-bir ish yuzasidan qabul qilgan qarorini, kelgusida xuddi shunga o'xshash ishga nisbatan namuna tarzida qo'llashiga aytiladi.

Huquqshunoslikda umumiy ma'noda huquqiy pretsedent sifatida talqin etilsada, uning tarkibidagi sud yoki ma'muriy pretsedentlar bir-biridan keskin farq qiladi. Albatta, huquqning pretsedent shakli sifatida sud yoki ma'muriy organlar yangi huquqiy normalar yaratish huquqiga ega bo'lishi mumkin. Bunday hollarda huquq o'zining murakkabligi bilan farq qiladi. Bundan tashqari, bu yerda mansabdor shaxs tomonidan suiistemollik qilish ehtimoli saqlanib qoladi.

An'anaga ko'ra sud qarorlari pretsedent sifatida quyidagicha bo'lishi mumkin:

– *birinchisi*, qonun va odat normalari to'g'ri kelmay qolgan holda yangidan huquq normalarini yaratadi, bu inglizlarda **original precedent** deb nomlanadi, ushbu pretsedent normalari ijtimoiy munosabatlardagi yangi holatlarni tartibga soluvchi manba bo'lib xizmat qiladi. Bunda sudyalarning qonunchilikdagi mavjud bo'shliqni

to'ldirish maqsadida huquq normasini yaratadi. Roman-german huquq tizimiga mansub davlatlarda esa sudyalarning huquq ijodkorlik vakolatiga ega bo'lmay, faqatgina huquqni qo'llash bilan shug'ullanadi.

— *ikkinchisi*, original normalarning ma'nosini tushuntirib beruvchi pretsedent ingliz tilida **declaratoruo precedent** deb nomlanib, u mavjud holatlarni tartibga soluvchi, asoslanuvchi manbalar bo'lib, muayyan ish bo'yicha sudning oldin qabul qilingan hukmiga asoslangan holda boshqa ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish uchun avvalgisini, oldingisini namuna, etalon sifatida qo'llaydi.

Ikkinchi holatda so'z yangi norma haqida bormoqda. Nima uchun sud qarori pretsedent sifatida normaga aylanishi mumkin? Chunki, hayotda huquqdan tashqari pretsedent ham katta rol o'ynaydi. Haqiqatan ham kishilar doimo bo'lib o'tgan tajribaga asoslanadilar. Bu holat musulmon huquqidagi asosiy manbalardan biri — hadisi sharifni eslatadi.

Shunday qilib, sud qarorlari xususiy ishga taalluqli bo'lib, ikki yoqlama ahamiyatga ega bo'lishi mumkin:

— *birinchidan*, sud faoliyati natijasida ma'lum bir hodisani hal qilishi mumkin;

— *ikkinchidan*, bu sud qarori kelgusida bo'ladigan hodisalarga ham xuddi shu qarorni namuna sifatida ishlatish imkonini beradi.

Ikkinchi holda sud qarori huquq normasi bo'lib xizmat qiladi, chunki u oldingi qabul qilingan qarorga (pretsedentga) asoslanadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, sud amaliyoti, ya'ni sud pretsedenti huquq shakli hisoblanadigan mamlakat Angliyadir, shu bois yuridik pretsedent bir vaqtda *ingliz odat huquqi* ham deb nomlanadi. Angliyada to'plamda yozilgan sud pretsedentiga asoslanish xuddi qonun moddasiga asoslangandek yuridik ahamiyatga egadir. Bunga o'xshash holatlarni Yevropa qit'asida uchratmaymiz. Masalan, Fransiya huquqshunosligida fransuz yuristlari sud amaliyotini huquq norma sifatida hech qachon tan olmagan. Ularning fikricha, «sudning qanchalik obro'si baland bo'lmasin, uning qarori qanchalik to'liq bo'lmasin, u hech qachon hamma fuqarolar uchun majburiy bo'lgan qoidalarni yarata olmaydi».

Shunisi e'tiborga molikki, roman-german huquq nazariyotchilari huquqning pretsedent shaklini hech qachon tan olmaganlar, chunki

ular sud va ma'muriy organlar huquqni ijod qilishlari emas, balki huquqni qo'llash faoliyati bilan shug'ullanishi lozim, deb hisoblaydilar.

Anglo-sakson huquqiy tizimiga kiruvchi davlatlarda sudyalar tomonidan shakllantirilgan va sud pretsedentlarida ifodalangan norma huquqning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi.

4-§. Normativ-huquqiy hujjat

Huquq ijodkorlik faoliyatining bevosita mahsuli — turli-tuman normativ-huquqiy hujjatlardir. Bunday hujjatlar huquq ijodkorligi subyektlarining yuridik normalarni ifodalovchi hujjatlaridir.

O'zbekiston Respublikasida huquqni ifodalashning (bayon etishning) asosiy manbai, shakli normativ-huquqiy hujjatlar hisoblanadi. Normativ-huquqiy hujjatlar davlat tomonidan o'rnatiladigan yoki ma'qullanadigan huquqiy hujjatlarning alohida rasmiy turidir.

Normativ-huquqiy hujjat deganda, davlat vakolatli organlarining ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan umumiy majburiy tusdagi qoidalarni o'rnatuvchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi huquq ijodkorlik hujjati tushuniladi. Huquqning normativ hujjat shakli demokratik huquqiy jamiyat sharoitida mamlakat xo'jalik, siyosiy, madaniy va ma'naviy hayotiga davlat yo'li bilan rahbarlik qilishning eng maqbul shaklidir.

Normativ-huquqiy hujjatlar o'zining quyidagi uch xususiyati bilan ijtimoiy normalarning boshqa turlaridan ajralib turadi: 1) normativ-huquqiy hujjatlar vakolatli davlat organlari tomonidan yaratilib, barcha uchun umumiy majburiy qoidalarni o'rnatadi, o'zgartiradi (takomillashtiradi) yoki bekor qiladi; 2) ularda huquqiy qoidaning mazmuni, ya'ni huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va burchlari ifoda etiladi; 3) normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan qoidalar bajarilmagan yoki buzilgan taqdirda muayyan huquqiy oqibatlar kelib chiqadi, qoida bo'yicha, davlatning majburlov kuchi ishga solinadi.

Yuridik ustqurma murakkab va serqirra bo'lganligi sababli normativ-huquqiy hujjatlar turli mezonlar bo'yicha turkumlanishi (tasnif qilinishi) mumkin. Bunday mezonlar quyidagilar bo'lishi mumkin:

– huquqiy tartibga solish predmeti yoki tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlarning turi;

– huquq ijod etuvchi subyekt;

– huquqiy hujjatning yuridik kuchi;

– huquqiy hujjat harakat qiladigan hudud;

– huquqiy-normativ hujjatning yuridik nomlanishi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni turkumlash usullari, uslublari va yo‘llari ham turlichadir. Turkumlashning eng keng tarqalgan ilmiy usullari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: alifboli-predmetli ko‘rsatkichlar; ierarxiyaga (pog‘onali mutanosiblikka) asoslangan turkumlash, u oddiy va o‘nliklar bo‘yicha bo‘linishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjatlar ularni chiqaradigan davlat organlarining mavqeiga, hujjatlarning yuridik kuchiga ko‘ra quyidagi turkumlarga bo‘linadi:

– qonunlar (Konstitutsiya va joriy qonunlar);

– Prezident farmonlari, qaror va farmoyishlari;

– Hukumat qarori va farmoyishlari;

– davlat va xo‘jalik boshqaruv organlarining qaror, buyruq va yo‘riqnomalari;

– mahalliy vakillik va ijroiya organlarining qarorlari va farmoyishlari.

Ushbu turkumlashda keltirilgan normativ-huquqiy hujjatlarning har biriga alohida-alohida to‘xtalib, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini, shuningdek, o‘zaro munosabatlari va farqlarini ko‘rsatib o‘tamiz.

1. Qonun normativ-huquqiy hujjatlar tizimida.

Normativ-huquqiy hujjatlar tizimida qonunlar asosiy o‘rinni egallaydi. Qonun huquqning eng muhim shakli bo‘lib, unda huquqning hamma sifatlari mujassamlashadi. Albatta, «qonun» iborasi serqirra va ma‘nodordir. Bu o‘rinda so‘z yuridik qonunlar xususida bormoqda. Qonun davlat oliy vakillik organlarining eng yuqori yuridik kuchga ega bo‘lgan aktidir. Konstitutsiya (Asosiy qonun) qonunlar orasida markaziy o‘rinni egallaydi. Unda jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy asoslari, siyosiy tizimi mustahkamlanadi, shuningdek, davlat hokimiyati va boshqaruv mexanizmi, fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari belgilab beriladi. Konstitutsiya jamiyat huquqiy tizimining, butun qonunchilikning o‘zagini, yuridik zaminini tashkil etadi. Joriy

qonunlarning barchasi konstitutsiya qoidalari va prinsiplari asosida hamda ularning ijrosi manfaati yo'lida chiqariladi.

Qonun oliy yuridik kuchga ega. Bu sifat quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- qonunni uni qabul qilgan oliy vakillik organidan boshqa hech kim o'zgartira olmaydi, bekor qila olmaydi yoki yangisini o'rnatmaydi;

- boshqa barcha normativ-huquqiy hujjatlar qonunga qat'iy muvofiq holda qabul qilinadi va amalga oshiriladi;

- biron-bir qonunosti normativ-huquqiy hujjat qonunga zid bo'lsa, u qonunga muvofiq holga keltiriladi yoki bekor qilinadi;

- qonun oliy yuridik kuchga ega bo'lgan hujjat bo'lganligi sababli uni qabul qilgan organdan boshqa hech kim qo'shimcha tarzda tasdiqlashi va harakatdan to'xtatib qo'yishi mumkin emas.

Qonun davlat nuqtayi nazaridan eng muhim deb hisoblangan ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash, rivojlantirish va tartibga solish vositasidir. Unda mazkur munosabatlardagi qonunlarning normativ majburiy xarakteri va siyosiy huquqiy me'yori o'z ifodasini topadi. Qonunlar faqat siyosatning ifodasi, siyosiy chora bo'lib qolmasdan, beqiyos ijodiy va tarbiyaviy vazifani bajaruvchi katta ma'naviy boylik hamdir.

O'zbekistonda qonun huquqning asosiy shakli bo'lib, u davlat oliy hokimiyat vakillik organi tomonidan maxsus belgilangan tartibda qabul qilinadi. U davlat muayyan holatlar (munosabatlar)ga tatbiq qilish uchun chiqariladigan, aynan o'xshash turdagi holatlarga takror-takror qo'llanadigan, barcha fuqarolar, mansabdor shaxslar, davlat organlari, korxona, muassasa va tashkilotlar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan umumiy qoidalarni o'z ichiga oluvchi normativ-huquqiy hujjatdir.

Respublika qonunlarida yangilanayotgan ijtimoiy tuzumimizning, huquqiy davlat barpo etishning eng muhim prinsiplari, rivojlanishimizning yo'nalishlari va dasturiy vazifalari o'z aksini topadi. Bunday muhim prinsiplar, avvalo, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida mustahkamlangan. Masalan: davlat suvereniteti prinsipi, xalq hokimiyatchiligi prinsipi, inson huquqlarining ustuvorligi prinsipi, qonuniylik prinsipi, demokratizm prinsipi, davlat bilan shaxsning o'zaro burchdorligi prinsipi, Konstitutsiya va qonunning oliyligi prinsipi, hokimiyatlar

taqsimlanishi prinsipi, ijtimoiy adolat prinsipi, qonun va sud oldida barchaning tengligi prinsipi, aybsizlik prezumpsiyasi, fuqarolarning mahalliy o'zini o'zi boshqarish prinsipi va boshqalar.

Shunday qilib, qonun ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarining yuridik shakldagi tavsifini o'zida aks ettirgan va eng muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi, bevosita xalq irodasini ifodalovchi, belgilangan tartibda davlat hokimiyatining oliy vakillik organi tomonidan yoki referendum yo'li bilan qabul qilinadigan va oliy yuridik kuchga ega bo'lgan normativ hujjatdir.

Qonunning yuridik xususiyatlari ichida uning normativligi alohida ahamiyat kasb etadi. Normativlik qonunning muhim belgisi va xususiyati hisoblanadi. Huquqiy hujjatlarning boshqa shakllari ham normativ bo'lishi mumkin, biroq ular qonunchalik qat'iy kuchga ega bo'lmay, tezkor ijro etiluvchi yoki huquqni muhofaza etuvchi bo'lishi mumkin. Qonun normativ akt ekanligi quyidagi ikki jihat bilan xarakterlanadi. Birinchidan, u qonun chiqaruvchi organning huquqiy qoida o'rnatish xususidagi amr — farmoyishini, irodasini, qarorini mustahkamlaydi; ikkinchidan, real hayotga qat'iy va muntazam huquqiy ta'sir etish shakli, vositasidir. Qonun normalarining mavjudligi normativ-huquqiy aktda namoyon bo'ladi.

Qonunning normativligi deganda, shuningdek, uning barcha uchun umumiy-majburiy qoida, davlat talabining ifodasi ekanligani ham tushunish lozim. Boshqacha qilib aytganda, qonunning normativligi uning bir xildagi qoidani barcha uchun norma, me'yor, mezon darajasiga ko'tarilishidadir. Qonunda mustahkamlangan qoida hamma o'xshash hollarda bir xildagi talab sifatida takror-takror amal qilaveradi. Har qanday huquq amalda bir-biriga teng bo'lmagan har xil odamlarga bir xildagi masshtabni tatbiq qilishdir. Bu yerda «masshtab» so'zi «norma» so'zini anglatadi. «Norma» — grekcha so'z bo'lib, me'yor, andoza, masshtab, qolip demakdir. Uning umumiy va mavhum tabiati ham ana shunda. Normativlik esa muayyan harakat, faoliyat va munosabatning faqat norma talabi asosida amalga oshirilishidir. Qonunning normativligi unda ifodalangan davlat irodasining qat'iyligi, ustunligi va oliyligi bilan chambarchas bog'liqdir. Aynan shu irodaning imperativ (bo'ysundiruvchi) mazmuni qonun vositasi bilan umumiy yurish-turish va xulq-atvor mezonlarini belgilaydi.

Demak, qonunning normativligi: 1) uning davlat hokimiyat

mazmunidagi oliy irodani ifoda etishligida; 2) eng muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilganligi va bunday tartibga solishning qat'iy chegarasini belgilashida; 3) hamma uchun bir xildagi umummajburiy harakat qoidasini o'rnatishida va lozim bo'lganda davlat majburlov kuchi bilan ta'minlanganligida; 4) maxsus vakolatli davlat organi tomonidan alohida belgilangan tamoyil asosida yaratilishidadir.

2. Prezident farmonlarining huquqiy maqomi.

O'zbekiston Prezidenti davlat boshlig'i va ijroiya hokimiyati boshlig'i sifatida respublika hududida majburiy tarzda amal qiluvchi farmonlar chiqaradi. Prezidentning davlat mexanizmida va ijroiya hokimiyati tizimida tutgan qat'iy o'rni uning farmonlarini normativ-huquqiy hujjatlar tizimida egallaydigan mavqeini, rolini belgilab beradi.

Prezident farmonlari ijroiya hokimiyati tizimida eng yuqori kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatdir. An'anaga ko'ra, Farmon yuridik kuchi va ahamiyati jihatidan qonundan keyingi o'rinda turadi. Biroq hokimiyatlar taqsimlanishi prinsipi davlat va siyosiy tizimimizga joriy etilgan hozirgi sharoitda Farmonni oddiygina «qonunosti akti» deb tushunish to'g'ri bo'lmaydi. Bunday eskicha talqinni tark etish kerak. Farmon ijroiya hokimiyatining Konstitutsiyada belgilangan o'z vakolatlarini amalga oshirish aktidir. Shu bois uni «qonunosti akti» emas, balki «konstitutsiyaviy darajadagi huquqiy akt», deb ham atash mumkin. Uning qonun bilan munosabatiga kelganda shuni aytish lozimki, Prezident vakolatiga taalluqli masala bo'yicha chiqarilgan Farmonni qonun bilan ham bekor qilish yoki boshqacha hal etish mumkin emas. Masalan: Prezident Farmoni bilan tayinlangan Bosh prokuror yoki vazirni hech bir qonun bilan vazifasidan ozod etib bo'lmaydi. Bunday lavozimlarga, hatto qonun bilan ham biror shaxsni tayinlab bo'lmaydi. Bordi-yu, shunday qilingan taqdirda mazkur qonun Konstitutsiyaga zid bo'lib, yuridik kuchga ega bo'lmaydi, chunki bu Prezidentning konstitutsiyaviy vakolatlariga daxl qilish bo'ladi. Va, aksincha, Konstitutsiyada qonun bilan tartibga solinishi ko'zda tutilgan masala bo'yicha Farmon chiqarish mumkin emas. Hokimiyatlar taqsimlanishi prinsipining qat'iy talabi ana shunday.

Farmonlar, umumiy qoidaga ko'ra, O'zbekiston Konstitutsiyasi

hamda qonunlariga muvofiq va ularning ijrosini ta'minlash maqsadida chiqariladi.

Prezident farmonlari yuksak nufuzliligi tufayli mamlakat iqtisodiyotining, aholi ijtimoiy hayotining hamda davlat boshqaruvining qonunlar va hukumat qarorlari bilan qamrab olinmagan talaygina dolzarb masalalarini tez va samarali hal etish imkonini beradi.

Prezident farmonlari strategik va dasturiy xarakterga ega bo'lib, ularda Hukumat, u yoki bu vazirlik, davlat qo'mitasi muayyan yirik murakkab masalani qanday hal etishi kerakligining aniq rejasi va yo'l-yo'riqlari belgilab beriladi. Farmonlar Vazirlar Mahkamasi va davlat boshqaruvining boshqa bo'g'inlari faoliyatiga rahbarlik qilishning samarali vositasidir. Biroq Farmonlar hukumat qarorlari o'rnini egallab olmaydi. Har ikki turdagi bu hujjatlar Konstitutsiya va qonunda belgilangan vakolatlar doirasida chiqariladi.

Farmon bilan qonunga qo'shimcha yoki o'zgartirish kiritish mumkin emas, u qonun asosida va qonun ijrosini ta'minlash maqsadida chiqariladigan aktdir. Shu o'rinda qonun bilan Farmon o'rtasidagi munosabatni aniqroq bayon etish lozim:

Qonun parlamentning, hokimiyat oliy vakillik organining aktidir; Farmon esa, oliy ijroiya hokimiyati rahbarining akti.

Qonun hamisha normativ xarakterga ega bo'ladi; Farmon normativ akt bo'lishi ham, bunday bo'lmasligi ham mumkin. Ba'zan Farmonlar individual akt sifatida chiqariladi.

Qonun o'z yuridik kuchi jihatdan Farmondan ustun turadi. Farmon normativ-huquqiy hujjatlar ierarxiyasida qonundan keyingi o'rinni egallaydi. Qonun bilan Farmonning qoidalari o'zaro zid kelib qolgan taqdirda, qonun ustuvorlik qiladi.

Shu o'rinda qonunning ham, Farmonning ham tartibga solish predmeti borligini yodda tutish lozim. Konstitutsiyaga muvofiq Farmon bilan hal etiladigan masala bo'yicha qonun chiqarish mumkin emas va aksincha. Biroq barcha Farmonlar parlament — Oliy Majlis tasdig'idan o'tishi lozim.

Qonun Konstitutsiyada belgilangan alohida qat'iy o'rnatilgan tartibda (odatda, to'rt majburiy bosqichli jarayon natijasida) qabul qilinadi. Farmonni qabul qilish esa qonun ijodkorligi jarayonidagi singari maxsus bosqichlarni amalga oshirishni talab etmaydi.

3. Hukumatning qaror va farmoyishlari.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 98-moddasiga binoan, Respublika Hukumati — O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq mamlakatning butun hududida barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar qabul qiladi va farmoyishlar chiqaradi. Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni ta'minlash maqsadida qonunlar, Oliy Majlis palatalarining boshqa qarorlari, O'zbekiston Prezidentining Farmonlari, qarorlari va faroyishlari ijrosini ta'minlaydi.

Vazirlar Mahkamasining qarorlari normativ-huquqiy xarakterga ega bo'lib, ular iqtisodiyot, ijtimoiy-madaniy va boshqa ijroiya idoralari faoliyatini boshqarishga yo'naltirilgandir. Hukumat qarorlari va farmoyishlari qonunga yoki Prezident Farmoniga zid kelib qolsa, qonun yoki farmon amal qiladi. Hukumatning bunday qarori bekor qilinishi shart bo'ladi.

Vazirlar Mahkamasining qaror va farmoyishlari faqat unga Konstitutsiya va qonun bilan belgilab berilgan vakolat doirasidagina chiqarilishi mumkin. Prezidentlik hokimiyati qaror topganidan buyon, aksariyat hollarda, Farmonlarda Hukumatga topshiriqlar ifodalanib, unga tegishli qaror qabul qilish vazifasi yuklatiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993-yil 3-apreldagi «O'zbekiston go'sht va sut sanoati davlat aksionerlik uyushmasi («O'zgo'shtsutsanoat»)ni tashkil qilish to'g'risida»gi Farmonida Vazirlar Mahkamasiga ikki hafta muddat ichida «O'zgo'shtsutsanoat» uyushmasini tashkil qilish va uning faoliyatiga oid qarorni qabul qilib, tuzilmasi va Ustavini tasdiqlash vazifasi topshirildi. 1993-yil 6-aprel kuni Vazirlar Mahkamasi o'zining «O'zbekiston go'sht va sut sanoati davlat aksionerlik uyushmasi («O'zgo'shtsutsanoat»)ni tashkil qilish va uning faoliyati masalalari to'g'risida»gi 172-son qarorini qabul qildi.

4. Davlat boshqaruvi idoralarining hujjatlari.

Normativ-huquqiy hujjatlar Hukumatga itoat etuvchi boshqa davlat boshqaruvi organlari tomonidan ham chiqariladi. Bular vazirliklar, davlat qo'mitalarining qarorlari, buyruqlari va yo'riqnomalari bo'lishi mumkin. Bunday hujjatlarning ta'sir ko'lamini, harakat doirasi va yuridik kuchi bu hujjatlarni o'rnatuvchi boshqaruv idorasining davlat organlari tizimida tutgan o'rni va uning vakolatlari

bilan belgilangan. Ular qonunga, farmonga va hukumat qaroriga muvofiq hamda shu hujjatlarning ijrosini ta'minlash maqsadida chiqariladi. Boshqaruv tizimidagi quyi turuvchi organning huquqiy akti undan yuqori turuvchi organning aktiga muvofiq bo'lishi shart. Respublika vazirliklari, davlat qo'mitalari va boshqa boshqaruv idoralarining qonunga, farmonga va hukumat qaroriga zid hujjatlari Vazirlar Mahkamasi tomonidan bekor qilinishi ko'zda tutiladi. Vazirlar Mahkamasi o'z vakolati doirasida Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining O'zbekiston Konstitutsiyasiga, qonunlariga, O'zbekiston Prezidenti Farmonlariga va Vazirlar Mahkamasining qarorlariga zid bo'lgan qarorlari va farmoyishlarining ijrosini to'xtatib qo'yish huquqiga ega.

5. Mahalliy vakillik va ijroiya organlarining hujjatlari.

Mahalliy vakillik va ijroiya organlari Konstitutsiya, qonunlar, farmonlar, hukumat qarorlari, markaziy davlat boshqaruvi organlarining hujjatlariga muvofiq holda va ularni ijro etish uchun qaror va farmoyishlar qabul qiladilar. Mazkur huquqiy hujjatlar shu davlat organlari hokimiyati ta'sir etadigan hudud doirasida amal qiladi. Ular yuqorida sanalgan hujjatlarga zid bo'lib chiqsa, tegishli tartibda bekor qilinadi. Xususan, O'zbekiston Prezidenti xuddi respublika boshqaruv organlarining hujjatlari singari, hokimlarning qabul qilgan g'ayriqonuniy hujjatlarini to'xtatadi va bekor qiladi (Konstitutsiyaning 93-moddasi, 13-bandi).

Yuridik adabiyotlarda huquqning manbayi sifatida huquqiy odat, sud tajribasi (sud pretsedenti), xalqaro shartnomalar ham ko'rsatiladi. Odatlar faqat davlatning ma'qullashi tufayligina huquqiy odat sifatiga ega bo'lishi mumkin. Huquqiy odatlar qonun va boshqa normativ huquqiy hujjatlar amal qilmaydigan sharoitlarda qo'llanilishi mumkin. Sud tajribasi mavjud qonunlarni takomillashtirishda katta ahamiyatga ega. Xalqaro shartnomalarga kelganda, ularning mamlakat ichki huquqiy qoidalaridan ustuvorligi tan olinadi. O'zbekistonning deyarli barcha qonunlarida quyidagicha qoida mustahkamlanadi: «Basharti xalqaro shartnoma va bitimlarda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlaridagidan o'zgacha qoidalar belgalangan bo'lsa, xalqaro shartnoma va bitim qoidalari qo'llaniladi».

Shunday qilib, qonun respublika normativ-huquqiy hujjatlari o'rtasida o'z yuridik kuchi jihatidan eng ustuvor o'rinni egallaydi.

Shuning uchun ham qonun jamiyat huquqiy tizimining o'zagi sifatida maydonga chiqadi.

5-§. Normativ shartnomalar

Ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o'rtasida o'zaro aloqalarni tartibga soluvchi manba sifatida normativ shartnomalar alohida mavqega egadir.

Normativ shartnoma deb ikki yoki undan ortiq subyektlar o'rtasida tuziladigan, ularning huquq va majburiyatlarini o'rnatadigan, o'zgartiradigan va bekor qiladigan, og'zaki yoki yozma shaklda ifodalangan va tuzilgan bitimga aytiladi.

Normativ shartnomalar huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa manbalardan farqli o'laroq o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Normativ shartnomalar ikki yoki undan ortiq subyektlar o'rtasida, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va boshqa muayyan bir sohalarida tuziladi.

Normativ shartnomalar turli xil mezonlar asosida tasniflanadi. Jumladan, ishtirokchilar soniga ko'ra *oddiy* yoki *murakkab* turlardan iborat bo'ladi. Oddiy shartnomada ishtirok etuvchi taraflar faqatgina ikkita subyektni qatnashuvini talab etadi, xolos. Murakkab shartnomada esa, biror-bir masala yuzasidan ko'pchilik ishtirokchilarning soni talab etiladi. Masalan, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, Yevropa Ittifoqi, Shanxay hamkorligi kabi tashkilotlarga uyushish murakkab shartnomalar asosida tuzilgan. Shuningdek, shartnomalar ifodalanish shakliga ko'ra yozma va og'zaki bo'lishi mumkin. Og'zaki shartnomalar, asosan, kundalik turmushimizdagi maishiy xizmat sohalarida tez-tez uchrab turadi. Masalan, yo'lovchi va konduktor o'rtasidagi o'zaro munosabat yoki kichik hajmdagi oldi-sotdi munosabatlari yuzaga kelgan vaqtdagi sotuvchi va xaridor o'rtasidagi o'zaro munosabatlar og'zaki shakldagi shartnoma asosida amalga oshiriladi. Jamiyatdagi muhim va rasmiy munosabatlar faqatgina yozma shakldagi shartnomalar asosida amalga oshiriladi. Davlatlararo shartnomalarning barchasi yozma shaklda tuziladi.

Shartnomalar tuzilish muddatining davomiyligiga ko'ra qisqa muddatli va uzoq muddatli shartnomalarga ham bo'linadi. Oila va nikoh munosabatlaridagi tuziladigan shartnomalar uzoq muddatli bo'lib hisoblanadi. Qisqa muddatli shartnomalar esa muayyan bir

ishni amalga oshirish bilan yakunlanadigan hollarda tuziladi.

Dunyo davlatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar hech bir davlatning qonun yoki qonun osti hujjati bilan tartibga solinmaydi. Xalqaro munosabatlarda huquq manbayi sifatida shartnoma maydonga chiqadi. Xalqaro shartnoma — davlatlararo yoki boshqa shaxslar o'rtasida o'zaro kelishuvi bo'lib, xalqaro huquq asosida tartibga solinadi. Xalqaro shartnomlar tuzilgan vaqtda yoki tan olinganda (ratifikatsiya qilinganda) uning matnida ifodalangan majburiyatlarni taraflar bajarishi shartliligi belgilab qo'yiladi. Ayrim holatlarda davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnomalar amal qilish muddati tugamasdan ham bekor qilinishi mumkin. Buni xalqaro huquqda denonsatsiya qilish deb nomlanadi.

Vena konvensiyasining 2-moddasida xalqaro shartnoma huquqi haqida tushuncha berilgan: «Shartnoma — bu davlatlar o'rtasidagi kelishuv bo'lib, yozma ravishdagi xalqaro huquq bilan tartibga solinadi».

Masalan, 1990-yilgi 12-sentabrda «GFR va GDRni yagona Germaniya davlatiga birlashtirish to'g'risida»gi tuzilgan xalqaro shartnoma ikki davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi huquq manbayi sifatida xizmat qilmoqda. GDR bilan GFR davlatlarini birlashtirgan xalqaro shartnoma ularning keyingi harakatlari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro-huquqiy shartnoma: kelishuv, akt, konvensiya, deklaratsiyalar xalqaro huquqning manbayi hisoblanib, siyosiy (hamdo'stlik, o'zaro yordam, hujum qilmaslik, qurolsizlanish to'g'risidagi), iqtisodiy (savdo, iqtisodiy yordam ko'rsatish, qarz berish, kredit berish haqida), davlatlarning o'zaro aloqadorlikda bo'lishini tartibga solishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va maxsus masalalar bo'yicha bir qancha shartnomalar tuzgan, 1995-yilda «O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalar to'g'risida»gi qonuni qabul qilingan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, xalqaro shartnomalarning qoidalari O'zbekiston qonunlariga nisbatan ustunlikka ega.

Xalqaro shartnoma xalqaro huquqning asosiy manbalaridan biri sifatida davlatlar va xalqlar o'rtasidagi turli xil munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy hujjatdir. Xalqaro shartnomalar huquqi xalqaro huquqning sohasi sifatida maydonga chiqadi.

6-§. Musulmon huquqining manbalari

Musulmon huquqida diniy matnlar, aqidalar huquqning manbayi bo'lib hisoblanadi. Musulmon huquqining asosiy manbalari sifatida — Qur'on, Sunna, ijmo' va qiyos e'tirof etiladi.

Qur'on (arab. — qiroat, o'quv)da islom aqidalari, e'tiqod talablari, huquqiy va axloqiy normalar o'z ifodasini topgan.

Qur'on 114 sura (tizma)dan iborat bo'lib, undagi axloqiy va huquqiy normalar keyinchalik shariat (to'g'ri yo'l, qonunchilik)ga asos qilib olingan.

Qur'on — musulmon huquqining asosiy manbayi sifatida Ollohning o'z payg'ambarlari va elchilaridan oxirgisi Muhammad (s.a.v.)ga farishta Jabroil alayhissalom orqali yo'llagan vahiylerden iborat bo'lib, musulmonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda o'rni beqiyos. Qur'onda belgilangan normalarning buzilishi, muayyan bir ta'sir choralari ko'rsatishga sabab bo'ladi. Qur'ondagi ta'sir choralari ayrim hollardagina jazolaydigan darajaga keltiriladi. Bunda ko'proq yerdagi jazo emas, balki vijdoniy do'zax kutadi.

Qur'on bugungi kunda musulmon huquqining g'oyaviy, diniy asosi, uning mafkuraviy manbayi sifatida qaraladi. R. Sharhning ta'kidlashicha, musulmon huquqi tarixan bevosita Qur'ondan boshlanmaydi. U ko'pincha muqaddas kitobdan chetlashgan amaliyot asosida rivojlangan.

Musulmon huquqining ahamiyatiga ko'ra ikkinchi manbayi Muhammad (s.a.v.) mulohazalaridagi ilohiylashtirilgan hodisalar ta'sirida kelib chiqqan og'zaki rivoyatlar majmui — Sunnadir.

Sunna (arab. — odat, an'ana) — Muhammad payg'ambarning so'zlari, ishlari va xatti-harakatlari. Sunna haqidagi rivoyatlar hadis (rivoyat)larda berilgan va ular to'plam qilingan.

Musulmonlar Qur'on va Sunna yuridik me'yorlarining kelib chiqishi ilohiy bo'lib, prinsip jihatdan o'zgarmasdir, deb hisoblaydilar. Lekin hayotda ijtimoiy munosabatlarning barchasi ham Qur'on va Sunna asosida tartibga solinavermaydi. Qur'onda 6666 oyat mavjud, ammo ayrim adabiyotlarda oyatlar sonini 6234 ta ham deb e'tirof etilgan. Bu Qur'onning o'qilishida tinish belgilardan foydalanishdagi farq bilan bog'liqdir. Qur'onning mazmuni jami 7434 ta so'zda ifodalangan bo'lib, ularning aksariyati diniy-axloqiy masalalarga taalluqli. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, ulardan 250 tasi huquqiy xususiyatga egadir. Shu sababli ijtimoiy

munosabatlarni huquqiy tartibga solishda islom huquqining boshqa manbalaridan keng foydalaniladi. Bunda musulmon huquqiy ta'limotining davomchilari bo'lgan musulmon ilohiyotchi-faqihlarining tutgan o'rni beqiyosdir. Ular Qur'on va Sunnaning mohiyatini o'zgartirmagan holda, Qur'onning talqini (tavsir)ni berib, huquq sohasida paydo bo'ladigan bahslar natijasida kelishilgan fikrlar (ijmo)ni bera boshladilar.

Ijmo' (arab. — yaqdillik bilan qabul qilingan qaror) Qur'on va hadislarida aniq ko'rsatma berilmagan taqdirda huquqiy masalani hal etishda faqih (qonunshunos) va mujtahid (intiluvchi)lar to'planib, yagona fikrga kelgan holda fatvo berishi (hukm chiqarishi) tushuniladi.

Musulmon huquqshunoslarining fikricha, ijmo' musulmon huquqiga moslashtiriladigan mavzulardan bahs etar, unga yangidan paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish imkonini berardi.

Musulmon huquqining to'rtinchi manbayi bo'lgan qiyosga yoki taqqoslash bo'yicha xulosa chiqarishga yanada katta ahamiyat beriladi. Bu usul ma'lum me'yorni, agar taqqoslashning maqsadi va asosi mazkur me'yor maqsadi va asosiga mos bo'lib tushsa, o'zi bevosita nazarda tutgan hodisaga nisbatan qo'llash imkonini beradi.

Qiyosda Qur'on va Sunnada berilmagan biror huquqiy masala, ulardagi shunga o'xshash masala bo'yicha berilgan ko'rsatmaga taqqoslash yo'li bilan sharh etiladi.

IX–X asrlarda mazhablar — musulmon huquqi ta'limiy yo'nalishlari asosini tuzgan eng nufuzli huquqshunos olimlarning asarlari musulmon huquqining asosiy manbayi bo'lib qoldi.

Musulmon huquqi me'yorlarining kattagina qismi — uning ta'limiy ishlanishi yakunidir. Buning ustiga, agar ta'limot avval boshida muayyan hodisalar bo'yicha yechimlar bergan bo'lsa, keyinchalik u har qanday muayyan huquqiy me'yorni qo'llashda boshlang'ich nuqta sifatida qaralgan umumiy, mavhum qoidalarni shakllantira boshladi.

Qur'on, musulmon huquqshunos — ilohiyotchilar asarlari bo'lgan Sunna, Ijmo', Qiyos — bular musulmon huquqining asosiy manbalaridir. Ayrim tadqiqotchilar bu huquq manbalariga musulmon huquqshunoslari ishlab chiqqan shariat (hidoya), urf-odat, yurisprudensiya (amal), qonun me'yorlarini hayotga joriy etish bo'yicha qo'llanmani ham kiritadilar.

XIV BOB. HUQUQ NORMASI

1-§. Huquq normasi tushunchasi

Ilmiy adabiyotlarda huquq normasi ko'pincha lozim bo'lgan xatti-harakat qoidasi yoki bunday xatti-harakat o'lchovi sifatida e'tirof etiladi. Darhaqiqat, huquq ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etuvchi vosita sifatida doimo, muayyan xulq-atvor, xatti-harakat qoidasi sifatida namoyon bo'lib, u tegishli hayotiy holatlarda huquq subyektlari tomonidan qayta-qayta qo'llanishga mo'ljallangandir.

Huquq normasi huquq tizimining boshlang'ich, birlamchi tarkibiy elementi hisoblanadi. Ma'lumki, huquq o'z ichki tuzilishiga egadir. Yaxlit bir tizim sifatidagi huquq tizimi o'z ichiga huquq tarmoqlarini, huquq institutlarini va huquq normalarini qamrab oladi. Agar huquqni, huquq tizimini bir bino deb qaraydigan bo'lsak, huquq normasi uning dastlabki g'ishti sifatida, yoki bir jonli organizmning eng kichik bir hujayrasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, unda huquqqa xos bo'lgan muhim belgilar jamlangan bo'ladi. Huquq normasi hokimiyat tepasida turgan siyosiy kuchlarning amri-irodasini ifodalaydi; davlat tomonidan o'rnatilgan yoki ma'qullangan bo'ladi; barcha huquq subyektlari tomonidan bajarilishi majburiy hisoblanadi; zarur hollarda davlatning majburlov kuchi bilan ijrosi ta'minlanadi; normativ hujjatlarda va boshqa huquq manbalarida ifoda (bayon) etiladi.

Ayni paytda, huquq normasiga yaxlit bir tizimning dastlabki bo'lagi sifatida o'ziga xos jihatlar ham tegishlidir.

Aslida «norma» so'zi lotincha «norma» so'zidan olingan bo'lib, u o'zbek tilida «qoida», «namuna», «andoza» ma'nolarini anglatadi. Darhaqiqat, har bir norma o'zida biron-bir xatti-harakat, xulq-atvor qoidasini, muayyan yurish-turish modelini ifodalaydi, Masalan, O'zbekiston Respubliasi Konstitutsiyasining 44-moddasiga binoan «Har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi». Bu huquqiy normada fuqarolarning muhim konstitutsiyaviy huquqi bo'lmish sudga himoya so'rab murojaat qilishga oid qoida mustahkamlagan.

Shunday qilib, **huquq normasi** — barcha huquq subyektlari uchun majburiy bo'lgan, davlat tomonidan o'rnatilgan va ma'qullangan, ijtimoiy munosabat qatnashchilarining huquq va majburiyatlarini

o'zida ifodalagan xatti-harakat qoidasi, xulq-atvor namunasidir.

Huquq normasida jamiyatning, xalq hayotining moddiy shart-sharoitlari bilan belgilanadigan erki, ifodasi, manfaatlari ifodalanadi. Huquq normasi shaxslarning bir-biri bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarida qanday xatti-harakat modeliga, namunasiga rioya etishlari lozimligini, ya'ni qaysi harakatlarni sodir etish yoki etmaslik mumkinligini ko'rsatadi. Shu ma'noda huquq normasi huquqiy xulq-atvor mezoni sifatida maydonga chiqadi. Uning tartibga soluvchi vosita sifatidagi ahamiyati shundaki, muayyan huquq subyekti (xususan shaxs, organ, muassasa) o'z harakatida huquq normasida mustahkamlangan qoidaga rioya etadi yoki boshqa huquq subyektidan huquq normasida belgilangan tegishli xatti-harakatni sodir etishni talab qiladi. Basharti, belgilangan huquqiy qoida bajarilmagan taqdirda huquqbuzuvchiga nisbatan ta'sir chorasi qo'llanishiga olib keladi.

Huquq subyekti huquq normasida belgilangan xatti-harakat namunasiga rioya qilgan holatda huquq normasi xatti-harakat o'lchovi, xatti-harakat mezoni sifatida namoyon bo'ladi. Huquq normasida belgilangan qoida buzilganda esa, u huquq subyekting harakatiga baho berish vositasi sifatida maydonga chiqadi.

Ma'lumki, huquqning tartibga soluvchilik roli katta tarbiyaviy ahamiyatga ega, shu bois huquq normasi ham, bo'lishi mumkin bo'lgan huquq buzilishi hollarining oldini olishga xizmat qiladi, chunki huquq subyekti tomonidan belgilangan xatti-harakat qoidasini buzish, muqarrar ravishda unga nisbatan ta'sir choralarining qo'llanishiga olib keladi.

Huquq normasi — ijtimoiy normalarning alohida turidir, u boshqa ijtimoiy normalardan (masalan, axloqiy, diniy normalardan) bir qator jihatlari bilan ajralib turadi. Avvalambor, huquq normasi umumiy xarakterga ega. U ijtimoiy munosabat qatnashchilarining barchasiga, ularning xohish-istagiga bog'liq bo'lmagan holda tegishli bo'ladi. Ya'ni ijtimoiy munosabatlarning ma'lum bir kategoriyasiga, turkumiga tegishlidir (masalan, bitimlar tuzish, pensiyaga chiqish tartibi, nikohdan o'tish va h.k.).

Huquqiy normaning umumiy xarakterga ega ekanligi, avvalambor, shunda ko'rinadiki, toki huquqiy normada ko'zda tutilgan holatlar yuzaga kelaverar ekan, bu norma ham qo'llanaveradi, qo'llanilgach esa aslo kuchini yo'qotmaydi, boshqacha qilib aytganda, go'yo normadagi holatlar yuzaga kelishini

«kutib yotadi». Masalan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 179-moddasida mustahkamlangan «soxta tadbirkorlik, ya'ni ustavida ko'rsatilgan faoliyatni amalga oshirish maqsadini ko'zlamasdan ssudalar, kreditlar olish, foydani (daromadni) soliqlardan ozod qilish (soliqlarni kamaytirish) yoki boshqacha mulkiy manfaat ko'rish maqsadida korxonalar va boshqa tadbirkorlik tuzish»dan iborat xatti-harakatning sodir etilishi — ushbu moddaning «harakat»ga kirishiga olib keladi.

Huquqiy normaning yana bir muhim jihati, uning davlat erki-irodasini, hokimona amrining ifoda etishida ko'rinadi. Shu bois, huquq normasi — muayyan munosabatlar ifodasi, yoki muayyan harakatni sodir etishni maslahat beruvchi tavsiyanoma bo'lmay, balki shu normada ko'rsatilgan holatlar yuzaga kelganda qanday harakat qilish lozimligini belgilovchi hokimona amr-irodadir.

Zero, har qanday huquq normasi vakolatli davlat organi tomonidan o'rnatiladi yoki ma'qullanadi, shu bois u davlat amri-irodasini ifodalaydi, umummajburiy qoida tariqasida amal qiladi. Mabodo huquq normasida belgilangan xatti-harakat qoidasi bajarilmasa, uning bajarilishini ta'minlovchi davlatning majburlov choralari harakatga keladi. Masalan, huquq subyekti tomonidan qonunga xilof harakatlar sodir etilishi tegishli yuridik javobgarlikning yuzaga kelishiga olib keladi, demak, huquq normasi davlatning kuchiga tayanadi.

Davlatning amr-irodasi — huquq normasi huquq subyektiga muayyan huquqlarni bergan taqdirda ham saqlanib qoladi, chunki u huquq subyekting huquqlari kafili sifatida namoyon bo'ladi.

Huquq normasi mazmunan va ijtimoiy ahamiyati bois davlat amri, irodasini o'zida ifodalaydi. Uning bu mohiyat jihati, o'z navbatida, huquqiy normaning ifodalanish shakliga qat'iy talab qo'yadi. Shu sababli, huquqiy normalar shaklan aniqlikka ega bo'ladi. Huquqiy norma qonunlarda shu kabi boshqa rasmiy normativ huquqiy hujjatlarda mustahkamlanadi, zero, huquq normasini to'g'ri tushunish va o'rinli qo'llash uchun, u albatta puxta ishlangan, aniq va ixcham shakldagi qoida bo'lishi kerak. Ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi ijtimoiy normalar ichida huquq aynan o'zining shu jihati bilan, ya'ni shaklan aniq qoida ekanligi bilan farq qiladi.

Shunday qilib, huquq normasi bu davlat tomonidan o'rnatilgan yoki ma'qullangan, bajarilishi hamma uchun majburiy bo'lgan va aniq shaklda ifodalangan xatti-harakat, yurish-turish qoidasidir.

2-§. Huquq normasining tuzilishi

Huquq normasi o'z ichki tuzilishiga ega, ya'ni huquq normasi mazmunan o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bir necha tarkibiy qismlardan iborat. Ta'kidlash lozimki, adabiyotlarda huquqiy normaning tuzilishi masalasida turlicha yondashuvlar mavjud. Lekin ko'pchilik mualliflar huquqiy normani uch element (unsur)dan iborat, degan fikrni ma'qullaydilar.

Shunday qilib, huquqiy norma quyidagi uch element (unsur)dan iborat:

1) gipoteza; 2) dispozitsiya; 3) sanksiya.

Gipoteza — huquq normasining dastlabki tarkibiy elementi bo'lib, u ushbu huquqiy normaning qanday sharoitlarda harakatga kirishishi va uning dispozitsiyasi qanday sharoitlarda amalga oshishini belgilovchi hayotiy shart-sharoit va mavjud vaziyatni ko'rsatadi, ya'ni huquq normasida belgilangan xatti-harakat qanday sharoitlarda bajarilishi lozimligini ko'rsatadi. Gipotezada huquq normasida belgilangan qoida qay sharoitda va qay holatda hamda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi. Gipoteza huquqiy normaning bir qismi bo'lib, unda dispozitsiyada ko'rsatilgan qoidaning kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan aniq hayotiy holatlar (voqea, harakat, holatlar) o'zining ifodasini topadi. Masalan, fuqarolik huquqi normasi fuqarolarning muomala layoqati qaysi holda to'la vujudga kelishini ko'rsatadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 22-moddasida «Fuqaroning to'liq muomala layoqati u voyaga yetgach, ya'ni 18 yoshga yetgach, to'la hajmda vujudga keladi», degan qoida mustahkamlangan. Yana bir misol: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 66-moddasida «Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z otalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar», deb mustahkamlangan. Birinchi misolda «voyaga yetgan», ikkinchi misolda esa «voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar», deyilgan qismi ushbu huquq normalarining gipotezasidir, ya'ni «qachon, qay holatlarda qo'llaniladi?» degan savolga javob ifodalangan.

Dispozitsiya — huquq normasining tarkibiy elementi bo'lib, unda huquq subyektlarining huquq va majburiyatlari belgilanadi va ularning bo'lishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlari variantlari ko'rsatiladi. Dispozitsiya huquqiy normaning bir qismi bo'lib,

unda gipotezada ko'rsatilgan holatlar mavjud bo'lganda huquq subyektlari rioya etishlari lozim bo'lgan qoida ifodalangan bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 66-moddasiga muvofiq, voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburlar — bunda, demak, gipotezada ko'rsatilgan holatlar, ya'ni farzandlarning voyaga yetishi va mehnatga layoqatli bo'lishi hollarining mavjudligi dispozitsiyaning amal qilishiga sharoit tug'diradi, ya'ni farzandlarda o'z ota-onalariga g'amxo'rlik qilish majburiyatini vujudga keltiradi.

Sanksiya — yuridik normaning tarkibiy elementi bo'lib, u huquqiy norma buzilgan yoki majburiyat bajarilmagan yoxud talab etilgan xatti-harakat sodir etilgan holda huquqni buzgan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan davlat ta'sir chorasining turini belgilaydi. Sanksiya huquq normasining bir qismi bo'lib, unda dispozitsiyada ko'rsatilgan talablarni bajarmaganlik uchun berilishi mumkin bo'lgan jazoning yoki tavsiya etilgan harakatni sodir etganlik uchun rag'batlantirishning turi va o'lchovi ifodalangan bo'ladi.

Shunday qilib, yuridik normaning tarkibiy qismlari quyidagilarni o'rnatadi:

Gipoteza — dispozitsiyada ko'rsatilgan qoidaning kim va qachon bajarishi lozimligini va qaysi sharoitda bajarishi lozimligini ko'rsatadi; dispozitsiya esa bajarilishi lozim bo'lgan qoida nimadan iboratligini ko'rsatadi, unda huquqiy munosabat ishtirokchilarining subyektiv huquqlari va majburiyatlarining mazmunini aks ettiradi; sanksiya esa huquq normasini bajarmaslik oqibatlarini ko'rsatadi.

Ta'kidlash lozimki, huquqiy normalarning hammasida ham uning uch elementi birgalikda kelavermaydi. Ko'pchilik konstitutsiyaviy normalar gipoteza va dispozitsiyadagina iborat. Konstitutsiyaviy normalarning sanksiyasi boshqa qonunchilik hujjatlarida, tegishli kodekslarda mustahkamlangan bo'ladi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 24-moddasida «Yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqidir. Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyatdir», degan mazmundagi huquqiy qoida mustahkamlangan. Bu normada insonni hayotdan mahrum etganlik uchun qanday jazo berilishi ko'rsatilmagan. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 97-moddasida qasddan odam o'ldirganlik uchun o'n yildan o'n besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi belgilangan.

Ayni paytda, Jinoyat va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslarning maxsus qismi, ya'ni huquqbuzarliklar ko'rsatilgan qismida joylashgan moddalar, asosan, dispozitsiya va sanksiyadan iborat (jinoyat va ma'muriy javobgarlik kodekslarining maxsus qismi normalariga qarang), ularning gipotezasi mazkur kodekslarning umumiy qismida, ayrim hollarda boshqa qonun hujjatlarida mustahkamlangan bo'ladi. Masalan, JKning 97-moddasida taqiqlangan jinoyatning subyekti jinoyat qonunchiligida belgilangan yoshga yetgan, aqli raso, mazkur jinoyatni qasddan sodir etgan shaxs bo'lishi mumkin. Bu qoidalar JKning umumiy qismida ko'rsatib o'tilgan.

Shunday qilib, huquq normasining tarkibi — bu uning o'zaro mazmunan uzviy bog'liq tarkibiy qismlardan iborat bo'lgan ichki tuzilishidir.

3-§. Huquq normalarining tasnifi va turlari

Huquq normalarining ilmiy va o'quv adabiyotida turlicha tasniflari va guruhlanishlari mavjud. Huquq normalarini, ularda mustahkamlangan qoidalar xarakteriga qarab quyidagicha tasniflash mavjud:

1. **Huquq va vakolat beruvchi normalar** — ya'ni huquq subyektiga qanday harakatlarni sodir etish *mumkinligini* ko'rsatuvchi normalar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasiga binoan «Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan diniga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburiy singdirishga yo'l qo'yilmaydi».

2. **Majburiyat yuklovchi normalar** — ya'ni qanday harakatlarni sodir etish *lozimligini* ko'rsatuvchi normalar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasiga binoan, «fuqarolar atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar».

3. **Man qiluvchi normalar** — ya'ni huquq subyektiga muayyan xatti-harakatlarni sodir etishini *man qiluvchi* normalar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasida «Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlanadi», deb ko'rsatilgan va bu qoida man etish xarakteriga egadir.

Bulardan tashqari, huquq normalarini boshqa qator mezonlar

asosida tasniflash mumkin. Bunda, eng avvalo, huquq normalari huquq tarmoqlari bo'yicha bo'linadi va bunday guruhlash huquq normalarini bir tizimga keltirish va zarur hollarda kodifikatsiya qilish uchun muhimdir.

Huquq normalarini *moddiy* va *protsessual* huquq normalariga bo'lish ham keng tarqalgan, bunda huquq subyektlarining huquq va majburiyatlari mazmunini aniqlab beruvchi normalarni moddiy huquq normalari guruhiga qo'shamiz, huquqlarni amalga oshirish va majburiyatlarni bajarish, ijro etishning tartibini, buzilgan huquqni tiklash jarayonini belgilovchi normalarni esa protsessual normalar deymiz. Masalan, Fuqarolik kodeksida fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari mustahkamlangan bo'lsa (ya'ni, moddiy normalar), buzilgan huquqni tiklash, yetkazilgan zararni qoplashga oid normalar Fuqarolik-protsessual kodeksida mustahkamlangan bo'ladi (ya'ni, protsessual normalar). Huquq normalarida xatti-harakatni shakllantirishning mavhumligiga qarab, *abstrakt* (mavhum, umumiy) va *kazuistik* (nisbatan konkret) normalar farqlanadi. Konkret bir munosabat turini yaxlit holda tartibga soladigan normalarni abstrakt normalar, deymiz. Bir munosabat turining konkret bir qismini tartibga soladigan normalarni esa kazuistik normalar, deymiz. Masalan, Konstitutsiyamizning «Asosiy prinsiplar» deb nomlangan I-bo'limi normalari abstrakt, umumiy mazmunga ega. Bu bo'limda O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy va siyosiy tuzumining asoslari umumiy tarzda mustahkamlangan.

Keyingi bo'limlarda esa asosiy qoidalar nisbatan aniqlashtirilib, ularga batafsil to'xtalib o'tilgan: masalan, inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari (2-bo'lim), davlat hokimiyatining tashkil etilishi (5-bo'lim) va h.k.

Gipotezada mustahkamlangan holatning faktik jihatlari aniq yoki nisbiy aniqligiga qarab, huquq normalarini *aniq* va *nisbiy aniq* huquq normalariga bo'lamiz.

Gipotezaning hajmiga qarab, huquq normalarini *oddiy* (aniq bir holat ko'rsatilgan), *murakkab* (ikki yoki undan ortiq holat ko'rsatilgan) hamda alternativ (ikki holatdan birining mavjudligiga bog'liq holda normani qo'llash mumkin bo'ladi) turlarga bo'lish mumkin.

Dispozitsiyaning aniqligiga qarab, huquq normalarini: *mutlaq aniq*, *nisbatan aniq* va *blanket* normalarga bo'lish mumkin.

Mutlaq aniq huquqiy normalarda huquq va majburiyatlar aniq belgilangan bo'ladi.

Nisbatan aniq huquqiy normalarda esa har bir konkret holatlarda huquq va majburiyatlarni yanada aniqlash imkonini beradi.

Blanket normalarda esa — qaysi qoidalarni bajarish zarurligi (davlat standartlari qoidalari, texnika xavfsizligi qoidalari) umumiy tarzda ko'rsatiladi.

Huquq normalari sanksiyalarining aniqligiga qarab, *mutlaq aniq*, *nisbatan aniq* huquqiy normalarga bo'linadi. Mutlaq aniq sanksiyali huquqiy normalarda davlatning aniq bitta majburlov chorasi ko'rsatiladi, masalan, yetkazilgan zararni qoplash kabi.

Nisbatan aniq sanksiyali huquq normalarida esa, turli xil jazo turlaridan birini yoki huquqiy ta'sir chorasi turlaridan birini qo'llashni nazarda tutadi. ***Bunday sanksiyalar muqobil (alternativ) sanksiyalar*** ham deb yuritiladi. Jinoyat kodeksining aksariyat sanksiyalari alternativ sanksiyalardir. Muqobil sanksiya «yoki-yoki» uslubida bayon etiladi. Masalan, muayyan jinoyat uchun yoki jarima jazosi, yoki ozodlikdan mahrum qilish jazosi belgilanishi nazarda tutiladi.

Kumulyativ sanksiyali huquq normalari o'zida asosiy jazodan tashqari qo'shimcha jazo berilishini ham nazarda tutadi, masalan, muayyan jinoyatni sodir etganlik uchun ozodlikdan mahrum qilish kabi asosiy jazodan boshqa yana mol-mulkni musodara qilishni ham mustahkamlaydi.

Huquq normalari yana ***asosiy*** (dastlabki) va ***hosila*** normalarga bo'linadi, birinchisida umumiy xarakterga ega bo'lgan qoidalar mustahkamlansa, (masalan, qonun normalari), ikkinchisida esa umumiy qoidalarni rivojlantiruvchi, aniqlashtiruvchi normalar mustahkamlanadi (masalan, normativ hujjatlar normalari qonun normalarini aniqlashtiradi, konkretlashtiradi).

Huquq normalari yana harakati hududiga qarab, ***umumiy harakat qiluvchi***, ***mahalliy miqyosda harakat qiluvchi*** normalarga bo'linadi. Bunda birinchisi butun mamlakat hududida amal qilsa, ikkinchisiga kiradigan normalar ma'lum hududlarda amal qilishi mumkin, masalan, ekologik inqiroz hududlarida, juda baland tog'li sharoitda, cho'l zonasida, radiaktiv xavf mavjud bo'lgan zonalarda va h.k.

Huquq normalari subyektlariga qarab, ***umumiy*** va ***maxsus*** normalarga bo'linadi, bunda birinchisi hamma huquq subyektlari uchun taalluqli bo'lsa, ikkinchisi aholining muayyan guruhi uchun,

yoki aniq belgilangan doiradagi subyektlarga, jumladan, pensionerlarga, nogironlarga, soliq idorasi xodimlariga taalluqli bo'ladi.

Huquqiy tartibga solish uslubiga qarab, huquq normalarini yana **imperativ, dispozitiv** normalar guruhlariga bo'lishadi. Imperativ normalar davlat amri xarakteriga ega bo'lib, xatti-harakat subyektiga belgilangan harakat modelidan chetga chiqishni man etadi, masalan, ko'pgina ma'muriy-huquqiy normalar shunday mazmundadir.

Dispozitiv normalar imperativ normalardan farqli o'laroq, munosabat qatnashchilariga o'z xatti-harakatlari variantlari, subyektiv huquq va majburiyatlar hajmi to'g'risida kelishib olish imkonini o'zida ifodalaydi. Dispozitiv normalar ko'proq fuqarolik-huquqiy munosabatlarida uchraydi.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida biron-bir munosabat bir emas, balki bir necha huquqiy normalar ta'siri obykti bo'lib qolishi mumkin va bu holda o'sha normalarning qaysi biri bilan ushbu munosabatni tartibga solish masalasi ziddiyatli bo'lib qoladi. Bu holatni hal etish uchun tanlangan norma — **kollizion normalar** ya'ni, bir-biriga qarama-qarshi normalar hisoblanadi. Shu bois kollizion normalar «hakam — norma» deb yuritiladi. Masalan, bironta munosabat qonun normasi va hukumat qarori bilan turlicha tartibga solinadi. Bu holda ushbu munosabat yuridik kuchi yuqori bo'lgan norma-qonun normasi bilan tartibga solinadi.

Huquq normalari tasnifi

Huquq tizimidagi o'rni va ahamiyati

- ta'sis etuvchi
- tartibga soluvchi
- qo'riqllovchi
- deklarativ
- definitiv
- kollizion va b.

Huquqiy tartibga solish predmeti bo'yicha

- konstitutsiyaviy huquq normalari
- fuqarolik huquqi normalari
- jinoyat huquqi normalari
- oila huquqi normalari
- ma'muriy huquq normalari va boshq.

- davlat organlari normalari
- jamoat birlashmalari normalari

- imperativ
- dispozitiv
- tavsiya etuvchi

- umumiy
- harakatdagi
- cheklangan
- sohaga oid normalar

Huquq normasini chiqaruvchi subyektga ko'ra

Huquqiy tartibga soluvchi metodiga ko'ra

Ta'sir etish miqyosiga ko'ra

Huquq normalari

Amal qilish muddatiga ko'ra

- doimiy
- vaqtincha

Shaxslarga ko'ra

- turli toifadagi shaxslarning xulq-atvorini tartibga soluvchi normalar
- harbiy xizmatchilar, tibbiyot xodimlari va boshqa toifadagi shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi normalar

Huquq normasi elementlarining aniqlik darajasiga ko'ra

- mutlaq aniq
- nisbiy aniq
- muqobil

XV BOB. HUQUQ TIZIMI VA QONUNCHILIK TIZIMI

1-§. Huquq tizimi tushunchasi va uning tarkibiy qismlari

Atrofimizda kechayotgan ijtimoiy hayot turfa ijtimoiy munosabatlar makonidir. Ijtimoiy munosabatlar xilma-xil bo'lishiga qaramasdan, ayni paytda, mazmunan muayyan guruhlariga birlashadilar, boshqacha qilib aytganda, ular ma'lum darajada ixtisoslashadi, oqibat natijada yaxlit bir makrotizimni tashkil etadi. Bu obyektiv jarayon o'z navbatida uni tartibga soladigan huquq normalarining ham tegishlicha guruhlanishini, tizimlanishini belgilaydi.

Huquq tizimi — huquqning ichki tuzilishi, ichki qurilishi — tarkibi bo'lib, u huquqning qanday qismlardan iborat ekanligini va qismlar o'rtasidagi munosabat hamda nisbatni ko'rsatadi.

Huquq tizimi obyektiv xarakterga ega. Buning ma'nosi shuki, mavjud ijtimoiy munosabatlar va ularning real manzarasi huquq tizimini belgilovchi omil hisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi, yangilanishi huquq tizimida o'zining aynan ifodasini topadi, shu jihatdan har bir davlat huquq tizimi shu jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning in'ikosi, ifodasi hisoblanadi. Ma'lumki, har qanday huquq davlat tomonidan o'rnatilgan va bajarilishi *davlat* tomonidan ta'minlanadigan normalar yig'indisidan iborat, ayni vaqtda bu normalar majmui stixiyali tarzda jamlangan bo'lmay, balki qismlari o'zaro muvofiqlik, bog'liqlik asosida birlashgan. Bu tizim bir paytda umumiylik va alohidalik, mustaqillik va bog'liqlik, o'xshashlik va farqlanish xususiyatlariga egadir. Huquq tizimini tashkil etgan normalarning umumiyliigi va mushtarakligi ularda ifodalangan davlat amrining birligi, huquqiy normalar amal qilib turgan «huquqiy zamin» hisoblanmish huquqiy tizimning, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish mexanizmi va bu mexanizm asoslanadigan umumiy qoidalarining yaxlitligi, shuningdek, vazifa va maqsadlar mushtarakligi bilan belgilanadi.

Huquq tizimi jamiyatda mavjud bo'lgan va doimo rivojlanish jarayonini boshidan kechirayotgan ijtimoiy munosabatlarning ifodasi bo'lib, u huquqning ichki tuzilishini, unda huquq normalarining ham umumlanish, ham farqlanish xususiyatlarini ko'rsatadi.

Huquq tizimi:

– birinchidan, ijtimoiy munosabatlarning mazmuni bilan bogʻliq holda, obyektiv ravishda shakllangan;

– ikkinchidan, u yaxlit tizim sifatida huquqning ichki tuzilishini, yaʼni bu tizim qanday ichki «qurilma»dan iboratligini koʻrsatadi;

– uchinchidan, huquq tizimi uni tashkil etuvchi yuridik normalarning muayyan guruhlarga birlashishini koʻrsatadi;

– toʻrtinchidan, huquq tizimini tashkil etuvchi yuridik normalarning va ular birlashgan guruhlarining oʻzaro farqlanishini, alohidalanishini koʻrsatadi;

– beshinchidan, ijtimoiy munosabatlarning xususiyati va ularning oʻziga xosligi yuridik normalarning ham maʼlum darajada ixtisoslashuvini taqozo etadi.

Maʼlumki, tizimlar nazariyasiga koʻra, har qanday tizimning tarkibiy qurilishi muayyan qoidalar va mezonlar asosida tashkil topadi. Biron-bir tizimni chuqurroq anglash uchun tizim asosida yotadigan shu mezonlarni aniqlash ahamiyatga moliqdir. Bunday aniqlash huquq tizimini oʻrganish uchun ham zarur boʻlib, uning natijasida biz yaxlit huquqning tarkiban nimalarga asoslanib «qurilganligi», huquq normalarining jamlanishi va guruhlarga boʻlinishi asosida nimalar yotganligini bilib olamiz. Shu maqsadda ilmiy-oʻquv adabiyotida qator yondashuvlardan foydalaniladi. Genetik yondashuv asosida birlamchi va ikkilamchi (hosila) mezonlar ajratiladi. Huquqqa nisbatan birlamchi mezon boʻlib, avvalo, inson hisoblanadi. Shu maʼnoda huquqqa nisbatan ikkilamchi (hosila) mezon boʻlib, turli yoʻllar bilan shakllangan ijtimoiy va ijtimoiy-siyosiy tuzilmalar, eng avvalo, davlat va jamiyat hisoblanadi. Tarixiy yondashuvga asosan esa huquqning tizim sifatida shakllanishining butun rivojlanish yoʻlini kuzatib tahlil etish mumkin, bu jarayonda eng muhim mezon sifatida huquqning shakli (manbayi) oldinga chiqadi. Huquq shakllarini tahlil etish orqali biz u yoki bu huquq tizimi uchun xos boʻlgan tizim shakllantiruvchi asoslarni aniqlashimiz mumkin. Tarixiy yondashuv huquq tizimining genetik aloqalarini ochib berishi bilan bir qatorda, tarixiy rivojlanish jarayonida huquq tizimida boʻlgan dinamik oʻzgarishlarni ham kuzatish mumkin. Bu, avvalo, insonning oʻzining individ sifatida va turli ijtimoiy-siyosiy tuzilmalar aʼzosi sifatida rivojlanishi bilan bogʻliq. Bundan tashqari, huquq tizimiga turli diniy, etnik, gʻoyaviy omillar va ularning oʻzaro nisbati taʼsiri ham namoyon boʻlgan.

Huquq tizimiga tizimli-tuzilmaviy yondashuv uning ichki tuzilmasida huquq normalarining ma'lum tarzda tartibli joylashganligini ko'rsatadi. Huquq tizimida joylashgan normalarning tartibga solinganligi, o'zaro muvofiqligi va aloqadorligi hamda ayni paytda farqlanishi ijtimoiy munosabatlarning ham xuddi shunday tuzilmaviy xarakteri va ularni huquqiy tartibga solishning bog'liqligi bilan belgilanadi.

Huquq tizimliliigi bir necha darajalarni o'z ichiga oladi. Ulardan birinchisi o'z ichki aloqalariga ega bo'lgan huquq normasidir. Shu aloqadorlik sababli u konkret huquqiy munosabatlarni tartibga soladi. Shu bilan bir qatorda, aynan bir munosabat bir necha normalar bilan tartibga solinadi va bu ularni huquq tizimliliigining ikkinchi darajasi hisoblangan huquq institutiga birlashtirishga asos bo'ladi va bu huquq normasining tashqi aloqalari natijasi sifatida vujudga keladi. Uchinchi, huquq tizimliliigining ancha yuqori darajasi bo'lib, huquqning tarmoqlarga bo'linishi hisoblanadi.

Huquq normasi huquq tizimining birlamchi unsuri bo'lib, u davlat tomonidan o'rnatiladigan hokimiyat xarakteriga ega bo'lgan xatti-harakat qoidasidir. Huquq normasi huquq tuzilmasi ichida birinchi bo'lib, yaxlit huquqda bo'ladigan o'zgarishlarni o'zidan o'tkazadi. Shu bois uning boshqa huquq tizimi tuzilmalariga ta'siri kattagina, agar ta'bir joiz bo'lsa, uni huquqning o'lchov birligi, deyish mumkin.

Huquq instituti huquqiy normalarning alohida guruhi bo'lib, u ijtimoiy munosabatlarning muayyan turini tartibga soladi. Odatda, huquq instituti huquqiy normalarning uncha katta bo'lmagan barqaror guruhi bo'lib, u ijtimoiy munosabatlarning ma'lum bir turini tartibga soladi. Demak, agar huquqiy norma huquqiy materiyaning birlamchi unsuri bo'lsa, huquq instituti esa uning dastlabki huquqiy umumlashmasidir. Har bir tarmoq o'z ichiga qator institutlarni oladi va ular tarmoqning tarkibiy qismi, bo'lagi, bo'g'ini sifatida namoyon bo'lib, ayni paytda, muayyan mustaqillik xarakteriga ega, zero, ular ma'lum darajada mustaqil masalalarni tartibga soladi. Huquq institutlariga misol qilib, ma'muriy huquqda mansabdor shaxs instituti, fuqarolik huquqida da'vo muddati, shartnomalar, oldi-sotdi instituti, konstitutsiyaviy huquqda saylov tizimi, fuqarolik instituti, jinoyat huquqida zaruriy mudofaa instituti, oila huquqida nikoh instituti va hokazolarni keltirish mumkin.

Huquq institutlarini turlicha guruhlash mumkin. Eng avvalo, biz ularni huquq tarmoqlari bo'yicha ajratamiz: ma'muriy huquq institutlari, fuqarolik huquqi institutlari va shu kabi. Institutlarni turlarga ajratishda bizga mezon vazifasini huquq tarmoqlari o'taydi. Hayotda shunday bo'ladiki, muayyan bir ijtimoiy munosabat bir huquq tarmog'i instituti bilan tartibga solinib qolmasdan, bir necha tarmoq institutlari bilan ham tartibga solinishi mumkin. Shu munosabat bilan tarmoq institutlari va tarmoqlararo institutlar (aralashgan) hamda oddiy va murakkab (kompleks-majmuaviy), regulyativ (tartibga soluvchi), qo'riqlovchi va ta'sis etuvchi (mustahkamlovchi) institutlarga ajraladi.

Huquq tarmog'i – bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik normalar va huquq institutlarining alohida majmui. Huquq tarmog'i huquqni tizimlashning ancha yuqori darajasi hisoblanadi va u ma'lum yaxlitlik va mustaqillik bilan tavsiflanadi. Ta'kidlash lozimki, ba'zi o'quv-ilmiy adabiyotlarda huquq tizimining yuqorida ko'rsatib o'tilgan tuzilmaviy elementlaridan tashqari yana huquq tarmoqchasi (подотрасл) va subinstitutlar ham farqlanadi. Huquq tizimida tarmoqlarning ajralib chiqishiga asos bo'lib, unga bo'lgan obyektiv zarurat hisoblanadi, davlat esa bu zaruratni o'z vaqtida anglab, uni rasmiylashtiradi, xolos. Tarmoq qonun chiqaruvchi tomonidan o'ylab topilmay, balki ijtimoiy va amaliy ehtiyoj mahsuli sifatida shakllanadi. Ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu sohasining sifat jihatidan turdoshligi muayyan huquq tarmog'ining shakllanishini taqozo etadi va shu bois u yoki bu huquq tarmog'ining mavjudligi yoki yo'qligi huquqiy tartibga solishga muhtoj bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning tegishli sohasi mavjud yoki mavjud emasligiga bog'liq bo'ladi. Ayni paytda, huquq tarmoqlari ham o'zlarining hajmi, ijtimoiy munosabatlarga ta'siri va umuman huquqiy tartibga solishda tutgan o'rni bilan farqlanadi va bu farq ko'p jihatdan ular tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlarning mazmuni va ahamiyati bilan belgilanadi. Mustaqil huquq tarmog'i tashkil etilishi uchun quyidagi shartlar bo'lishi lozim:

- 1) u yoki bu munosabatlarning o'ziga xosligining ma'lum darajasi;
- 2) bu munosabatlarning hajmi, kattaligi va ko'pligi;
- 3) vujudga kelgan munosabatlarni boshqa huquq tarmoqlari normalari yordamida tartibga solishning imkoni yo'qligi;
- 4) bu munosabatlarni tartibga solishning alohida uslubini qo'llash zarurligi.

An'anaviy tarzda ilmiy-o'quv adabiyotida huquq tarmoqlariga quyidagilar kiritiladi: konstitutsiyaviy, ma'muriy, moliya, mehnat, fuqarolik, oila, jinoyat huquqlari, fuqarolik-protsessual, jinoyat-protsessual huquqi, yer huquqi, qishloq xo'jaligi huquqi, ekologiya huquqi va boshqalar.

Shunday qilib, huquq tizimi murakkab, ko'ptuzilmali va harakatchan yaxlit tuzilma bo'lib, o'z ichiga, prof. S.S.Alekseyev ta'kidlaganidek, quyidagi bir necha darajalarni oladi:

1. Alohida normativ qoida tuzilmasini;
2. Huquqiy institut tuzilmasini;
3. Huquqiy tarmoq tuzilmasini;
4. Huquqning yaxlit tizimini.

Bularning hammasi bir butun yaxlitlikda ancha murakkab tarkibni tashkil etadi.

Ayni paytda, huquq tizimi darajalari o'zaro mantiqan va mazmunan bog'liq bo'lib, ular bir-birini sababning oqibati tarzida taqozo etadi.

Ommaviy va xususiy huquq. Ta'kidlash joizki, jahon yuridik fanida huquq xususiy va ommaviy huquqqa ajratiladi. Xususiy huquq alohida shaxslarning ehtiyojini qondirish va manfaatini himoya qilishga qaratilgan bo'lsa, ommaviy huquq esa davlatning umumiy manfaatlarini muhofaza etadi. Xususiy va ommaviy huquqning shakllanishi qadimgi Rimga borib taqaladi. Unda *jus publicum* va *jus privatum* ajratilgan bo'lib, ularga Rim yuristlari tavsif berishgan. Masalan, Ulpianning fikriga ko'ra, ommaviy huquq Rim davlatining holatiga, maqomiga taalluqli «ad statum rei Romanae spectat»; xususiy huquq esa alohida shaxslar foydasiga taalluqlidir: «*ad Singulorum utilatem*» (Qarang: И.Б.Новицкий. Основы Римского гражданского права. М., «Юр.лит». — 1972). Huquq himoya etadigan manfaatlar mazmuni, xarakteri xususiy va ommaviy huquq sohalarini ajratishning mezoni hisoblangan. Ommaviy huquq doirasiga davlat manfaatini muhofaza etuvchi huquqiy normalar kirgan, xususiy huquq sohasiga esa alohida shaxslar manfaatini himoya qiluvchi normalar kirgan. Shunisi e'tiborga molikki, Rimda ommaviy va xususiy huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning xarakteriga ko'ra ancha farqlangan. Xususan, ommaviy huquq uchun *jus publicum privatorum pactis mutari non protest*, ya'ni ommaviy huquq normalari alohida shaxslarning kelishuvi bilan

o'zgartirilishi mumkin emas, degan tamoyil xos bo'lgan. Bunday normalar imperativ normalar, deb atalgan. Ya'ni, so'zsiz, majburiy, hokimiy-buyruq xarakteridagi normalar.

Xususiyl huquq uchun esa vakolat beruvchi normalar xos bo'lgan.

Moddiy va protsessual huquq. Huquq tizimidagi tarmoqlar moddiy va protsessual (jarayoniy) huquqqa ham bo'linadi. Konstitutsiyaviy, ma'muriy, moliya, yer huquqi, fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi va mehnat huquqi moddiy huquqqa kiradi va ular insonlararo, ularning xilma-xil tuzilmalariaro real tarkib topadigan munosabatlarni tartibga soladi. Bu munosabatlar mulk shakllari, mulkka egalik qilish, undan foydalanish, tasarruf etish, mulkni olish va sotish, davlat boshqaruvi sohasidagi munosabatlar, fuqarolarning mehnat va siyosiy faoliyatlari, huquq va erkinliklarining amalga oshirilishi bilan bog'liq holda vujudga keladi.

Protsessual huquq tarmoqlariga esa jinoyat-protsessual va fuqarolik-protsessual huquq tarmoqlari kiradi. Ular turli nizolar, kelishmovchiliklarni hal etish, jinoyat va boshqa huquqbuzarliklarning tergov qilinishi va sudda ko'rilishining taomiliy, tashkiliy masalalarini tartibga soladi. Masalan, jinoyat huquqi normalari qanday qilmish jinoyat ekanligini va shu xatti-harakat yoki harakatsizlik uchun beriladigan jazoning umumiy asoslarini belgilab bersa, jinoyat protsessual huquqi uni tergov qilish, sudda ko'rish kabi qator masalalarni o'z normalarida mustahkamlaydi. Moddiy huquq bilan protsessual huquq o'rtasida uzviy bog'liqlik borligi yaqqol ko'rinib turibdi. Ular bir-birini taqozo etadi va uzviylikda bir butun yaxlitlik kasb etadi.

Shunday qilib, huquq tizimi — huquqning obyektiv ravishda shakllangan ichki tuzilishi bo'lib, u harakatdagi, o'zaro bir-biri bilan bog'langan barcha yuridik normalar, institutlar va huquq tarmoqlarini o'z ichiga oladi, ichki uzviylik va ayni paytda, tartibga soladigan munosabatlarning xususiyatlaridan kelib chiqadigan farq bilan xarakterlanadi.

Huquq tizimi tarkibidagi eng yirik tuzilma — huquq tarmog'idir. Huquqni huquq tarmoqlariga ajratish ikki mezon, ya'ni huquqiy tartibga solishning predmeti va huquqiy tartibga solishning usuli (metodi) orqali amalga oshiriladi.

2-§. Huquqiy tartibga solish predmeti va usuli — huquqni tarmoq va institutlarga ajratishning asosi sifatida

Huquqiy tartibga solish predmeti deganda, huquq bevosita tartibga soladigan narsa — ijtimoiy munosabatlar tushuniladi. Ijtimoiy munosabatlar o'zining xususiyatiga ko'ra, yuridik normalar o'rtasida alohida bog'liqlikni vujudga keltiradi, ularni yaqinlashtiradi. Shu bois huquqiy tartibga solish predmeti huquq normalarini ma'lum tarmoqqa kiritishda, guruhlashda asos bo'lib hisoblanadi. Huquqiy tartibga solish predmeti tuzilmasi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

a) huquqiy tartibga solish predmeti subyektlari (individual va jamoa);

b) subyektlarning xulq-atvori, xatti-harakati, qilmishi;

d) atrof-muhit obyektlari: narsalar va hodisalar — bular yuzasidan insonlar bir-birlari bilan munosabatga kirishadilar va ma'lum manfaat yuzasidan ularga qiziqadilar;

e) muayyan munosabatlarning paydo bo'lishi va barham topishining bevosita sababchilari bo'lgan ijtimoiy faktlar: hodisa va harakatlar.

Demak, huquqiy tartibga solish predmeti — huquqiy ta'sir doirasidagi barcha munosabatlardir, boshqacha aytganda, huquqiy maydon doirasidagi munosabatlardir.

Huquqiy tartibga solish predmeti — jamiyat a'zolari bo'lmish insonlar o'rtasida vujudga keladigan va tarkib topadigan faktik, real munosabatlar bo'lib, ular obyektiv ravishda huquqiy tartibga solinishga muhtoj bo'ladilar. Bunday munosabatlar xilma-xil va ko'p sonli, ya'ni boshqaruv, mehnat, mulk, oila sohalarida bo'lishi mumkin. Ular mazmunan turlicha bo'lganlari holda, muayyan umumiy xususiyatlardan ham xoli emas. Umumiylik quyidagilarda ko'rinadi:

1. Insonlar va ularning turli jamoalari, birlashmalari uchun hayotiy muhim bo'lgan munosabatlardir.

2. Munosabatlar stixiyali tarzda bo'lmay, balki doimo aniq maqsadga yo'naltirilgan, irodaviy munosabatlardir.

3. Munosabatlar, albatta, barqaror, qayta-qayta takrorlanadigan, tipik (xos va mos) munosabatlardir.

4. Munosabatlar insonlarning xatti-harakati orqali ifodalangan va shu bois ularning kechishi ustidan chetdan nazorat olib borish mumkin.

Shunday qilib, ijtimoiy munosabatlar, aniqrog'i, ularning mazmuni, hajmi, ixtisoslashganligi, guruhlashganligi huquq tizimining ham tarkibiy tuzilishini, uning ichki «qurilmasi»ni belgilovchi bosh omil va bosh mezon bo'lib xizmat qiladi.

Ta'kidlash joizki, har bir huquq tarmog'ining huquqiy tartibga solish predmeti o'z xususiyatiga ega. Shu bois bu holat mazkur tarmoq obyekti bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning ma'lum turini tartibga solish usulining ham o'ziga xos bo'lishini taqozo etadi.

Huquqni tarmoqlarga ajratishning yana bir muhim asosi huquqiy tartibga solish usulidir.

Huquqiy tartibga solish usuli — jamiyatdagi mavjud ijtimoiy munosabatlarga huquqning ta'sirida qo'llaniladigan usul, vosita va yo'llar majmui. Huquqiy tartibga solish usuli uzoq tarixiy jarayonda shakllangan munosabat bo'lib, davlat undan huquqiy normalarni yaratishda va ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o'rtasidagi huquqiy aloqalarni tartibga keltirishda foydalanadi. Agar huquqiy tartibga solish predmeti huquq nimani tartibga soladi, degan savolga javob bersa, huquqiy tartibga solish usuli esa huquq shu ijtimoiy munosabatlarni qanday, qaysi yo'l, usul bilan tartibga soladi, degan savolga javob hisoblanadi.

Huquqiy tartibga solish usuli huquqni tarmoqlarga ajratishning qo'shimcha asosi bo'lsa-da, uning huquqiy tartibga solishning samaradorligini oshirishdagi roli kattadir.

Ta'kidlash lozimki, darslik va ilmiy adabiyotlarda huquqiy tartibga solish usullari turlari va ularning tasniflari to'g'risida yakdillik yo'q. Biroq turlicha tasniflarning mavjudligiga qaramasdan, ularning barchasini mazmunan ikki guruhga bo'lish mumkin:

1) avtonomiya usuli (dispozitiv);

2) avtoritar usul (imperativ).

Avtonomiya usuli, asosan, fuqarolarning huquqi, oila huquqi, mehnat va savdo huquqi, ya'ni xususiy huquq harakati daxldor sohalarda qo'llaniladi.

Avtoritar usul esa davlat huquqi, ma'muriy huquq, moliya huquqi, jinoyat huquqi, ya'ni ommaviy huquq harakati daxldor sohalarda qo'llaniladi.

3-§. O'zbekiston Respublikasidagi asosiy huquq tarmoqlarining qisqacha tavsifi

Yuqorida ta'kidlanilganidek, huquq tarmoqlari — ijtimoiy

munosabatlarning katta bir yaxlit sohasini tartibga soluvchi huquqiy normalar majmuidan iborat huquq tizimning yirik tarkibiy qismidir.

Hozirga paytda, O'zbekistonda mavjud eng asosiy huquq tarmoqlariga va ularning o'ziga xos jihatlariga, predmeti va tartibga solish usuli xususiyatlariga, har bir tarmoqning yaxlit huquq tizimida egallagan o'ziga xos va mos o'rniga, ularning o'zaro farqlariga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Huquq tizimida yetakchi o'rinni **konstitutsiyaviy (davlat) huquq** egallaydi. Bu huquq tarmog'i davlatga oid eng muhim, asosiy bo'lmish munosabatlarni tartibga soladi va shu bois uning normalarida boshqa huquq normalari uchun negiz bo'ladigan qoidalar mustahkamlangan. Uning asosiy normalari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida va boshqa qonunchilik aktlarida mustahkamlangan. Konstitutsiyaviy huquq normalari O'zbekistonning konstitutsiyaviy tuzumi asoslarini, shaxsning huquqiy holati, davlat hokimiyatining oliy va mahalliy organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari asoslarini va davlat tuzilishiga oid boshqa masalalarni mustahkamlaydi. Davlat tuzumiga oid munosabatlar bevosita konstitutsiyaviy huquqning obyekti hisoblanadi. Bu huquq tarmog'i usulining mazmuni — ta'sis etish, mustahkamlashdan iboratdir. Ta'kidlash lozimki, mazkur huquq normalari, asosan, gipoteza va dispozitsiyadan iborat tuzilmaga ega bo'lib, ularda aniq sanksiya mustahkamlanmagan. Ayni paytda, Konstitutsiyaning ba'zi normalari to'g'ridan to'g'ri harakat qilishi mumkin.

Ma'muriy huquq konstitutsiyaviy huquq bilan mustahkam bog'liq huquq tarmog'i hisoblanadi va u ijroiya hokimiyatini amalga oshirishda vujudga keladigan boshqaruv munosabatlarini tartibga soladi. Bu huquq tarmog'i normalari davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslarning boshqaruv, ijro etish hamda farmoyish berish bilan bog'liq faoliyatini tartibga soladi. Boshqaruv, ijro etish va farmoyish berish funksiyasini amalga oshiruvchi organlar, jumladan, Prezident devoni tuzilmalari, hukumat, vazirliklar, qo'mitalar, mahalliy organlar ma'muriyati tegishli vakolatlar bilan ta'minlangan. Xalq xo'jaligining, iqtisodiyot va madaniyat sohalari, sanoat, qishloq xo'jaligi, fan va ma'rifat, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot, mudofaa va xavfsizlik kabilar bu huquq tarmog'ining obyekti bo'lib hisoblanadi.

Tarmoqning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda qo'llaydigan usuli hokimiyat va bo'ysunish, imperativ xarakterdagi

buyruqlar, lavozimi va darajasiga asoslangan bo'g'inma-bo'g'in bo'ysunish, topshirilgan soha uchun javobgarlik kabilardan iborat.

Moliya huquqi davlatning *moliya* va budget faoliyatini amalga oshirish, banklar va boshqa moliyaviy muassasalar faoliyatida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soladi. Tarmoqning predmeti bo'lib, moliyaviy munosabatlar, davlat budgetini shakllantirish va ijrosini ta'minlash, pul muomalasi, bank operatsiyalari, kreditlar, soliqlarga oid munosabatlar hisoblanadi. Moliyaviy faoliyat ko'pincha ijro etish, farmoyish berish xarakteriga ega va shu bois u ma'muriy huquq bilan ancha bog'liqdir. Bu faoliyat yana davlat — hokimiyat xarakteriga ham ega. Shuning uchun u konstitutsiyaviy huquq bilan bog'liq. Bu tarmoqning usuli — tekshirish, nazorat, bajarilishi majburiy bo'lgan buyruqlar berish yo'li bilan ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etishdan iborat.

Yer huquqi yerdan foydalanishga doir munosabatlarni tartibga soladi. Uning normalari unumli foydalanish va yer tuzilishi, yer fondini saqlash va taqsimlash, turli yer shakllarining ularning ma'muriy-xo'jalik ahamiyatiga qarab, huquqiy holatini aniqlashga doir munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Yer huquqi o'z ichiga o'rmon, suv va tog' huquq tarmoqchalarini ham oladi. Bu huquq tarmog'ining asosiy normativ akti bo'lib, O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi hisoblanadi. Yer huquqi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda yo'l berish, ruxsat berish va man etish usullaridan foydalanadi.

Qishloq xo'jalik huquqi — qishloq xo'jalik shirkatlari, fermer xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari, ijara xo'jaliklarining tashkil etilishi va faoliyat ko'rsatishi, ularning boshqa xo'jalik subyektlari hamda davlat organlari bilan o'zaro munosabatlari, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishidagi mehnatdan foydalanish va unga haq to'lash tartibi, daromadni taqsimlash tartibiga doir munosabatlarni tartibga soluvchi normalar majmuidan iborat. Ma'lumki, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bundan tashqari, bozor munosabatlarining qishloq xo'jaligiga keng kirib borishi va mustahkamlanishi bu huquq tarmog'ining ahamiyatini oshirmoqda.

Qishloq xo'jalik huquqi normalari qonunlarda, normativ aktlarda va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi tashkiliy shakllarining Namunaviy nizomlarida mustahkamlangan. Bu normalar hali kodekslashtirilmagan. Mazkur huquq tarmog'ining asosiy usuli dispozitiv xarakterda bo'lib, u qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi

sohasidagi munosabatlarni mustahkamlash, muhofaza qilish, tavsiya etish, yordam ko'rsatish yo'llari bilan amalga oshiriladi.

Mehnat huquqi normalari mehnat munosabatlarining vujudga kelishi, o'zgarishi va barham topishining shartlarini aniqlash, ish vaqti hamda dam olish vaqti muddatining davomiyligini aniqlash, mehnat muhofazasi, mehnat intizomiga doir munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Mehnat munosabatlari subyektlariga ishchi va xizmatchilar, davlat organlari va jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalari kiradi. Mehnat huquqining mehnat munosabatlarini tartibga solishda qo'llaydigan usullari bo'lib rag'batlantirish, tegishli shartnomalarga normativ hujjat tusini berish hisoblanadi.

Fuqarolik huquqi mulkiy munosabatlarni, shuningdek, shaxsiy nomulkiy munosabatlarni (masalan, ismga bo'lgan huquq, mualliflik huquqi, qadr-qimmatni himoya qilish) tartibga soladi. Mulk munosabatlari, meros va vorislik munosabatlari ham fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadi. Bu huquq normalari o'z ta'siri bilan korxona, muassasa, tashkilotlar va jismoniy shaxslarning barcha fuqarolik oboroti (muomalasi), xo'jalik faoliyatini, jumladan, mulkka egalik qilish, undan foydalanish hamda uni tasarruf etish, mulkni sotib olish va sotish, hadya qilish, meros qoldirish, mulkni ijaraga saqlab turishga, garovga berish, mahsulot yetkazib berish kabi munosabatlarni qamrab oladi.

Ta'kidlash lozimki, fuqarolik huquqi normalari har qanday mulkiy munosabatlarni ham tartibga solavermaydi. U faqat taraflar huquqiy jihatdan teng bo'lgan mulkiy munosabatlarni tartibga soladi. Masalan, da'vogar va javobgar, kreditor va qarzdor, buyurtmachi va pudratchi kabi. Bu huquq tarmog'iga hokimiyat va bo'ysunish tarzidagi ma'muriy va moliya huquqlari uchun xos bo'lgan munosabatlar yotdir.

Fuqarolik huquqi huquq tarmoqlari tizimida eng yirigi bo'lib, u hajman yirik va kompleks xarakterdagi huquq tarmog'i hisoblanadi. Ayniqsa, bozor munosabatlarining rivojlanishi, turli mulk shakllarining vujudga kelishi munosabati bilan uning obykti yana ham kengaymoqda. Shu bois mazkur huquq tarmog'i quyidagi qator huquq tarmoqchalarini o'z ichiga oladi: meros huquqi, mualliflik huquqi, turar joy huquqi, patent huquqi va boshqalar. Fuqarolik huquqining bosh normativ akti O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksidir. Bundan tashqari, ushbu huquq tarmog'i ichiga kiradigan ba'zi huquq tarmoqchalari normalari ham

kodekslashtirilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Havo kodeksi, Uy-joy kodeksi.

Mazkur huquq tarmog'i tartibga soladigan munosabatlar mazmuni uchun taraflarning tengligi xosdir. Shu bois fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish usuli dispozitiv xarakterga ega. Ya'ni qonunda belgilangan qoidalar doirasida shartnomada munosabat ishtirokchilarining muayyan xatti-harakat variantlarini mustahkamlash va ularga asoslanib, ish yuritish huquqining mavjudligidir.

Oila huquqi huquq tarmog'i sifatida fuqarolik huquqiga bog'liq va unga yaqin. Oila — nikoh munosabatlari sohasidagi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi. Uning normalari nikoh tuzish hamda uni bekor qilish, er-xotinlar, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni, farzandlikka olish, vasiylik va homiylikka oid munosabatlarni, oila a'zolarining mulkiy ahvoliga, ularning o'zaro huquq va majburiyatlariga doir masalalarni tartibga soladi. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi oila huquqining asosiy normativ hujjati hisoblanadi. Bu huquq tarmog'ining tartibga solish usuli taraflarning tengligiga asoslanadi va dispozitiv xarakterga ega bo'ladi.

Jinoyat huquqi yordamida davlat qanday ijtimoiy xavfli xatti-harakat jinoyat hisoblanishi va ular uchun qanday jazo tayinlanishini belgilaydi. Jinoyat huquqi jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan mutasaddi davlat organining vakolatlarini, jinoyatchilarni jinoiy javobgarlikka tortish asoslari va shartlarini, ularga nisbatan davlatning qoralov siyosati prinsiplarini, konkret jinoyatlar tarkibini va ularga belgilanadigan jazolar tizimi hamda turlarini, aybning shakl turlarini o'z normalarida mustahkamlaydi.

Jinoyat huquqining bosh normativ akti O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksidir. Bu huquq tarmog'ining ijtimoiy munosabatlarga ta'sir o'tkazish usuli jamiyat uchun xavfli munosabatlarni qat'iy man etishdan iborat.

Jinoyat ijroiya huquqi — mahkumlarning huquqiy holati, jazolarni va boshqa jinoiy-huquqiy ta'sir choralarini ijro etuvchi muassasalar, organlar tizimi, ularning faoliyatini tekshirish va nazorat etish, har xil jazo turlarini ijro etish tartibiga doir normalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur huquq tarmog'ining usuli — tarbiyalash va rag'batlantirish jarayonlarini hokimiyat va bo'ysunish usuli bilan qo'shib olib borishga asoslangan. Asosiy huquq normalari O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksida jamlangan.

Jinoyat protsessual huquqi — protsessual huquq tarmoqlaridan bo'lib, u jinoyat ishlarini ochish, sudda ko'rish bo'yicha sud, prokuratura va surishtiruv hamda dastlabki tergov organlarining faoliyatini, shu faoliyat shakllarini tartibga soluvchi normalarni o'z ichiga oladi; Jinoyat-protsessual huquqi jinoyat jarayonining ishtirokchilari bo'lmish gumondor, ayblanuvchi, sudlanuvchi, guvoh, jabrlanuvchi, ekspert, ayblov va himoya vakillarining protsessual huquq hamda majburiyatlarini, ularning huquqiy holatini belgilaydi. Huquq tarmog'ining bosh normativ akti — O'zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual kodeksi. Bu huquq tarmog'i ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ham imperativ, ham taraflar tengligiga asoslangan usullardan foydalanadi.

Fuqarolik protsessual huquqi fuqarolik, oila, mehnat, yer va moliyaviy sohalarida vujudga keladigan nizolarni qarab chiqish yuzasidan sud faoliyatini tartibga soladi. Fuqarolik protsessual huquqi jarayoni ishtirokchilarining huquqiy holati, ularning huquq va majburiyatlari ham ushbu huquq tarmog'i normalari bilan belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi huquq tarmog'ining asosiy normativ hujjati hisoblanadi.

Fuqarolik protsessual huquqiga juda yaqin turadigan huquq tarmog'i — xo'jalik protsessual huquqi bo'lib, u xo'jalik sudlari tomonidan sudda mulkchilikning turli shakllariga mansub xo'jalik subyektlari va ular bilan fuqarolar hamda tadbirkorlar o'rtasida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini ko'radi.

Yuqoridagilardan tashqari, O'zbekiston huquqida majmuaviy xarakterga ega bo'lgan tarmoqlar, jumladan, xo'jalik huquqi, ekologiya huquqi, savdo va tadbirkorlik huquqlari ham shakllangan. Mamlakatimizdagi asosiy huquq tarmoqlari shulardan iborat.

Xalqaro huquq — xalqaro, eng avvalo, davlatlararo munosabatlarni tartibga soladi. Shu sababli u bironta ham davlatning milliy huquq tizimiga kirmaydi. Xalqaro huquqda uning subyektlarining jamoaviy irodasi mustahkamlangan va mujassamlashgan. Turli xalqaro shartnomalar, bitimlar, kelishuvlar, konvensiyalar, deklaratsiyalar, Birlashgan Millatlar Tashkilotining hujjatlari ushbu huquqning normativ bazasi hisoblanadi. Bu hujjatlarda xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi norma va tamoyillarning yaxlit, mukammal tizimi o'z ifodasini topgan bo'lib, ular xalqaro huquq subyektlari hisoblanmish davlatlarning o'zaro huquq va majburiyatlarini belgilaydi.

Hozirgi zamon xalqaro huquqi ommaviy va xususiy xalqaro huquqqa bo'linadi. Xalqaro xususiy huquq turli davlatlar fuqarolari hamda tashkilotlari o'rtasidagi mulkiy va boshqa munosabatlarni, ularning huquqiy holatini, yurisdiksiyasini, yashab turgan davlat qonunchiligini qo'llash tartibi va shartlariga doir munosabatlarni tartibga soladi.

Davlatlar, xalqlar va xalqaro hukumatlararo tashkilotlar xalqaro huquqning subyektlari hisoblanadi.

4-§. Qonunchilik tizimi

Mamlakatda amal qiluvchi huquq tizimi to'g'risidagi bilimlarimiz batafsil bo'lishi uchun «qonunchilik tizimi» tushunchasini ham ko'rib chiqish lozim. «Huquq tizimi» va «qonunchilik tizimi» tushunchalari o'zaro bog'liq, lekin bir-biridan farq qiladigan ilmiy kategoriyalardir. Ular huquqning ikki jihatini aks ettiradilar va uning mohiyatini chuqurroq anglab yetishga ko'maklashadilar. «Huquq tizimi» va «qonunchilik tizimi» tushunchalari mazmun bilan shaklning o'zaro nisbati tarzida maydonga chiqadilar. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, huquq tizimi huquqning mohiyatini, mazmunini ifodalasa, qonunchilik tizimi huquqning bayon etilish shaklini ifoda qiladi. Har qanday voqea, hodisa va predmetning ma'no-mohiyati, ijtimoiy vazifasi va funksiyalarini ularning shakli o'zida mujassam etadi. Ya'ni, shakl hodisa va predmet mazmunining mavjudligini ta'minlash vositasidir. Shunga ko'ra, «qonunchilik» huquqning mavjudligini, «qonunchilik tizimi» esa huquq tizimi mavjudligini ta'minlaydi. Huquqiy normalar qonunchilik hujjatlarida mustahkamlanadi, rasmiylashtiriladi.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, huquq tizimi huquqning ichki tuzilishi, ichki tarkibiy qurilishi bo'lib, uning mazmuni o'zi tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlar xarakteri bilan belgilanadi. Qonunchilik tizimi huquq tizimining tashqi shakli sifatida huquqning manbalari tuzilishini, normativ-huquqiy hujjatlar yig'indisini (uyushmasini) aks ettiradi. Huquq, huquqiy normalar qonunchilikdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi, amal qila olmaydi.

Qonunchilik tizimi deganda huquqning mazmuni va ichki tarkibiy tuzilishini mustahkamlovchi, rasmiylashtiruvchi, moddiylashtiruvchi normativ-huquqiy hujjatlar yig'indisi tushuniladi. Qonunchilik tizimi huquq (qonun) ijodkorligi faoliyati orqali huquq normalarining

yaratilishi, rasmiy hujjatlarda mustahkamlanishi va ular tizimlashtirilishi (sistemalashtirilishi) oqibatida vujudga keltiriladi.

Qonunchilik hujjatlari murakkab tarkibiy tuzilishga (strukturaga) ega. Ularni turli mezonlar asosida gorizontal, vertikal va kompleks turdagi qonunchilik tizimi sifatida tasniflash mumkin.

Qonunchilik tizimining gorizontal qurilishi sohaviy (tarmoq) tasniflash bo'lib, huquqiy tartibga solishning predmeti, ya'ni ijtimoiy munosabatlar yo'nalishi va mazmuniga asoslanadi. Bu mezonga muvofiq, huquq tarmoqlariga mos keluvchi qonunchilik tarmoqlari ajratiladi (Masalan, konstitutsiyaviy huquq – konstitutsiyaviy qonunchilik, fuqarolik huquqi – fuqarolik qonunchiligi, jinoyat huquqi – jinoyat qonunchiligi, mehnat huquqi – mehnat qonunchiligi, ma'muriy huquq – ma'muriy qonunchilik). Har bir huquq tarmog'iga mos ravishda qonunchilik tarmog'i shakllanadi, masalan, fuqarolik-protsessual huquqiga – fuqarolik protsessual qonunchiligi mos keladi, yer huquqiga – yer qonunchiligi muvofiq bo'ladi.

Qonunchilik tizimining vertikal (pog'onama-pog'ona, ierarxik) tuzilishi davlat hokimiyati organlarining vakolatiga ko'ra pog'onama-pog'ona joylashuvini va normativ huquqiy aktlarning yuridik kuchiga ko'ra joylashuvini aks ettiradi. Normativ-huquqiy hujjatlar tizimi markazida Konstitutsiya turadi, undan so'ng konstitutsiyaviy qonunlar, joriy qonunlar, prezident farmonlari, hukumat qarorlari, vazirlik va davlat qo'mitalarining me'yoriy hujjatlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining me'yoriy hujjatlari joylashadi. Sanab o'tilgan hujjatlarning mana shu joylashuvi ularning yuridik kuchini ham aks ettiradi. Barcha normativ-huquqiy hujjatlar mamlakatimizda eng oliy yuridik kuchga ega bo'lgan Konstitutsiyaga mos bo'lishi shart. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 16-moddasining 2-qismiga muvofiq birorta ham qonun yoki normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emas.

Qonunchilik tizimining kompleks tuzilmalari huquqiy tartibga solish obyektining xususiyati va davlat boshqaruvining mazmunidan kelib chiqib shakllantiriladi. Bunday qonunchilik kompleks (majmuiy) tuzilmalari qatoriga tabiatni muhofaza qilish qonunchiligi, transport qonunchiligi, kapital qurilish sohasiga oid qonunchilik, fuqarolarning ijtimoiy himoyasiga oid qonunchilik, xo'jalik qonunchiligi kabilarni kiritish mumkin.

Qonunchilik tizimini yanada chuqurroq ta'riflash maqsadida uni huquq tizimi bilan qiyoslab tahlil yuritamiz.

Avvalo, huquqning tarkibiy tuzilishi (strukturasi) jamiyatning iqtisodiy tizimi mazmuni bilan belgilanadi. Huquq tizimi qonun chiqaruvchi organning xohishiga ko'ra shakllantirilmaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, huquq tizimining elementlari quyidagilardan iborat: huquq normalari, huquq institutlari, huquq tarmoqlari (ba'zan u yoki bu huquq tarmog'i ichidagi bir turdagi yirik tuzilmani «tarmoqosti huquq sohasi», deb yuritiladi). Huquq tizimining rivojlanishi va yangilanishi ijtimoiy munosabatlarning takomillashuviga bog'liq.

Qonunchilik huquq normalarini o'rnatish, rasmiylashtirish va hayotga joriy etish vositasi hisoblanadi. Qonunchilik hujjatlari huquqiy normalarni umumlashtiradi va rasmiy ifoda etadi. Biroq qonunchilik tizimi normativ-huquqiy aktlarning oddiy yig'indisi emas, balki bunday hujjatlarning mantiqiy mutanosib va uyg'unlashtirilgan tizimidir. Normativ-huquqiy hujjatlar tizimini shakllantirishda tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyatlari va qonun chiqaruvchi organning istagi, manfaati hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Huquqning ichki tuzilishi (strukturasi) qonunchilik tizimini shakllantirish uchun obyektiv asos bo'lib xizmat qiladi. Huquqni ijod etish yoki qonun chiqarish jarayonida vakolatli organ huquq tarmog'i va huquq tuzilmalarining xususiyatlaridan kelib chiqib ish tutishi lozim bo'ladi.

Qonunchilik tizimi bilan huquq tizimi o'rtasida quyidagi farqlar mavjud:

– *birinchidan*, huquq tizimining birlamchi, boshlang'ich elementini huquqiy norma tashkil etadi; qonunchilik tizimining boshlang'ich elementini qonunning moddasi yoki normativ-huquqiy hujjat tashkil etadi;

– *ikkinchidan*, qonunchilik tizimi o'z mazmuniga ko'ra ba'zan huquq tizimidan kengroq bo'lishi mumkin. Masalan, qonunchilik hujjatlarida dasturiy qoidalar, maqsadni ifodalovchi qoidalar bayon etiladi. Bular huquqiy norma yoki institut mazmuni uchun ahamiyat kasb etmaydi;

– *uchinchidan*, huquq tizimini tarmoqlarga va institutlarga bo'lish asosida huquqiy tartibga solish predmeti va metodi yotadi; qonunchilik tarmoqlari davlat hayotining yo'nalishlari va o'z

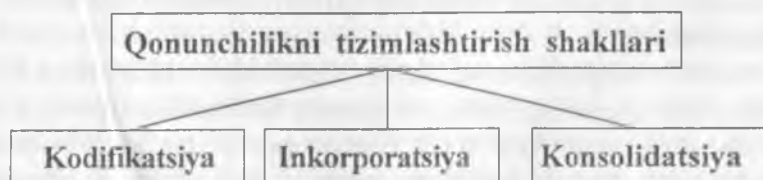
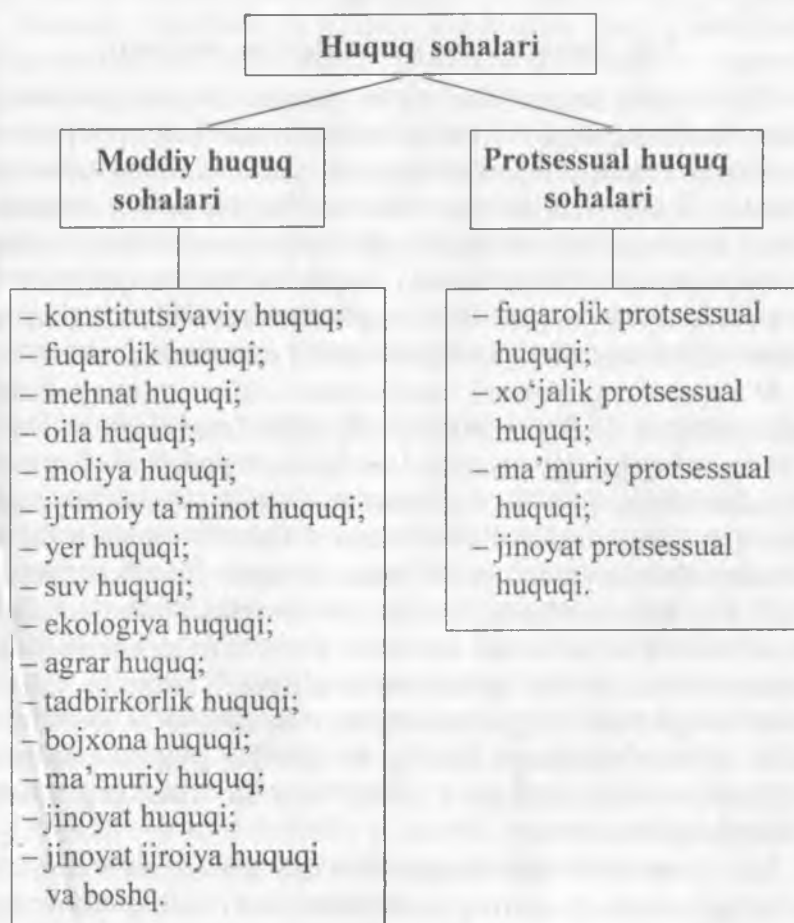
predmeti mavjudligi bilan izohlanadi, ammo yagona tartibga solish metodiga ega bo'lmaydi;

– *to'rtinchidan*, huquq tizimi, uning tarmoqlari bir turli bo'ladi; qonunchilik tizimi va tarmoqlari esa turli yo'nalishdagi hamda xarakterdagi munosabatlarni tartibga soladi;

– *beshinchidan*, huquq tizimining ichki tuzilishi qonunchilik tizimining ichki tuzilishi bilan aynan mos kelavermaydi. Qonunchilik tizimining vertikal tuzilishi davlat organlari ierarxiyasini aks ettirsa, huquq tizimining vertikal tuzilishi – uning normalariga, institutlariga, sohalariga bo'linishini aks ettiradi;

– *oltinchidan*, huquq tizimi obyektiv xususiyatga ega bo'lsa, qonunchilik tizimi subyektiv omilga, ya'ni qonun chiqaruvchi idoraning xohish irodasiga bog'liq.

Shunday qilib, huquq tizimi bilan qonunchilik tizimi o'rtasida to'g'ri nisbatni o'rnatish (aniqlash) ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. Bu vazifaning muvaffaqiyatli hal etilishi huquq tizimi bilan qonunchilik tizimini bir-biriga yaqinlashtiradi, hayotda qo'llanishini samarali qiladi.

XVI BOB. O'ZBEKISTONNING HUQUQIY TIZIMI

1-§. Huquqiy tizim tushunchasi va mohiyati

O'zbekiston Respublikasi milliy huquqiy tizimi jamiyatning jadal rivojlanayotgan ijtimoiy tizimlaridan biridir. Huquqiy tizimning taraqqiy etganlik darajasi, mamlakatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy vaziyat bilan bevosita bog'liq bo'lib, aholining siyosiy-huquqiy ongi va madaniyatida namoyon bo'ladi. Nafaqa: huquqshunoslar, balki barcha fuqarolarning huquqiy tizim to'g'risida muayyan tasavvurga ega bo'lishlari fuqarolik jamiyati barpo etish maqsadlariga erishish uchun nihoyatda muhimdir.

Milliy huquqiy tizimni tavsiflashdan oldin «huquqiy tizim» tushunchasini yoritish, puxta tahlil qilish maqsadga muvofiq. Umuman aytganda, «tizim» tushunchasi grekcha «systema» so'zidan olingan bo'lib, «qismlardan tashkil topgan majmua», degan ma'noni anglatadi. Hodisalarni tizimli o'rganish falsafa fanining alohida yutug'i bo'lib, bugungi kunda barcha sohalar, jumladan, huquq sohasiga ham joriy etilmoqda. Falsafiy nuqtayi nazardan «tizim» ichki izchillik va o'zaro aloqadorlikni, munosabatlarning bir butunligini anglatadi. Tizimning muhim jihati uning strukturaviy xususiyatga ega ekanligi, ya'ni voqelikning ichki tarkibiy qismlarga egaligi, bu qismlar orasida pog'onali bo'ysunishning yuzaga kelishi hamda ularning nisbiy mustaqilligidan iborat.

Har bir fan o'zi o'rganayotgan obyektning mazmun-mohiyatini ochishga tobora chuqurroq kirib borar ekan, tadqiq etilayotgan ijtimoiy hodisalarga tizimli yondashuv, tizimli tahlil usullarini kengroq qo'llay boradi. Bu esa, insonning o'zini o'rab turgan hodisalar to'g'risidagi bilimlarini tobora kengaytirib borishiga imkon beradi.

Tizimli tadqiqotlarning dolzarbligi ikki muhim holat bilan belgilanadi. *Birinchisi*, tabiiy va ijtimoiy hodisalarni tizimli, yaxlit tarzda anglash ehtiyoji o'sib borayotganligi bo'lsa; *ikkinchisi*, zamonaviy nazariy bilim va amaliy faoliyat shu darajada chuqurlashib bormoqdaki, ularni yaxlitlikda o'rganish zaruriyati yuzaga kelayotganligidir. Shu sababli bilim va ijtimoiy faoliyatni

tizimlashtirish, ular orasidagi bog'liqliklarni ochib berish ehtiyoji vujudga keladi. Bu vazifani aynan tizimli tadqiqotlar hal etadi.

Huquqiy hodisalarga tizimli yondashuv ularni mukammal o'rganishga ko'maklashadi. Huquqiy hodisalar – insonlar irodasining mahsuli. Aynan insonlar, ularning uyushmalari siyosiy institutlarni vujudga keltiradi hamda huquqiy hodisalarni rasmiylashtiradi. Mazkur siyosiy institutlar va huquqiy hodisalar yig'indisi o'zaro aloqada bo'ladi va yaxlit bir butunlikni tashkil etadi. Tizimning xususiyati shunda ifodalanadiki, uning tegishli qismlari bir butunga birlashadi. Qismlar yaxlitlikni hosil qiladi va aksincha yaxlitlik qismlarni birlashtiradi, ularning mohiyati, mazmuni va shakllarini, tizim tarkibidagi o'rni va vazifasini belgilab beradi.

«Huquqiy tizim» tushunchasi yuridik fanga XX asrning so'nggi choragida kirib kelgan bo'lib, u bugun siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy tizimlar bilan bir qatorda namoyon bo'lmoqda. Huquqiy tizim huquqqa oid tushunchalar, huquqiy institutlar, huquqiy jarayonlar va boshqa barcha huquqiy voqelikni o'zida mujassamlashtirgan holda ular o'rtasidagi aloqadorlikni ifodalaydi. Huquqiy tizim, o'z navbatida, davlat va jamiyatning huquqqa munosabatini aks ettiradi. Yuqori darajada rivojlangan huquqiy tizim nafaqat huquqni ijod qiluvchi, uni amalga oshiruvchi hamda muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida qulayliklar yaratadi, balki butun jamiyatni huquq talablari doirasida hayot kechirishini ta'minlaydi.

Huquqiy tizimni alohida o'rganish va unga baho berishda quyidagi muhim jihatlarga e'tibor qaratish lozim:

- huquqiy tizim tushunchasi;
- huquqiy tizimning tarkibiy tuzilishi;
- huquqiy tizimning amal qilish doirasi;
- huquqiy tizimning o'ziga xos xususiyatlari.

Huquqiy tizim tushunchasini tahlil etishda, mamlakatimiz va xorijiy davlatlar olimlarining fikrlariga e'tibor qaratish lozim. Ushbu tushuncha huquqshunoslar tomonidan turlicha talqin etiladi. Ba'zi mualliflar «*huquqiy tizim*»ni «*huquq tizimi*» iborasi bilan bir xil deb tushunadilar, boshqa olimlar esa, mazkur tushuncha doirasida huquqiy normalar va huquqiy munosabatlarning o'zaro daxldorligini nazarda tutadi. Uchinchi

guruh mutaxassislar «huquqiy tizim tushunchasi normativ tuzilma sifatida huquqning tuzilishini, vakolatli organlarning huquq ijodkorlik va huquqni qo'llash sohasidagi faoliyatlarini qamrab oladi», deb ta'kidlaydilar¹. Akademik V.S.Nersesyansning fikricha, huquqiy tizimni ta'riflash, o'z mohiyatiga ko'ra, huquqni umumiy tushunishni, shartli ravishda «huquqiy tizim» so'zi bilan almashtirilishini bildiradi².

«Huquqiy tizim» tushunchasini talqin etish orqali huquqning ochilmagan yangi qirralarini bilib olish va shu bilan bir qatorda huquq to'g'risidagi tasavvurlarni rivojlantirish mumkin. «Huquqiy tizim» bilan «huquq tizimi»ni qiyoslab ko'raylik. To'g'ri, huquq tizimi o'z tarkibiga huquq sohalari, huquq institutlari, huquq normalarini qamrab olgani holda, huquqiy tizimning normativ o'zagini tashkil etadi. Lekin faqat huquqiy normalarning o'zi huquqiy tizimning to'la hajmini ifodalay olmaydi. **Huquqiy tizim** huquq normalaridan iborat bo'lgan obyektiv huquqdan farq qilib, nafaqat bir turdagi elementlarni, balki turli yo'nalish va harakatda bo'lgan huquqiy tuzilmalarni, g'oyalarni, prinsiplarni, jarayonlarni o'zida mujassamlashtiradi. Huquqiy tizimga harakatdagi hodisa sifatida qarash lozim. Huquqiy tizim — keng qamrovli tushuncha bo'lib, muayyan makonda va zamonda amal qilayotgan huquqiy hodisalar, huquqiy prinsiplar, institutlar, huquq normalari hamda huquqiy jarayonlarning mushtarak bir butunligi, o'zaro uzviy bog'liqligi va aloqadorligidir.

Prof. M.N. Marchenkoning fikricha, huquqiy tizim deganda, biror-bir mamlakat doirasida amal qiluvchi barcha yuridik institutlar va muassasalarning yig'indisidan iborat mamlakatning butun huquqiy tuzilmasi, jamiyatning yagona vujud sifatida huquqiy jihatdan tashkil etilganligi tushuniladi. Bu nafaqat huquqiy normalar, shu bilan birga, huquqiy mafkura, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy amaliyot va h.k.larni qamrab oladi.³

«Huquqiy tizim — o'zaro bog'liq bo'lgan, mutanosib va bir-

1 Алексеев С.С. Общая теория права. Т.1. — М.: 1981, с.87-88.

2 Проблемы общей теории права и государства / Отв. ред. В.С. Нерсе-янц. — М.: 2000, с.450

3 Qarang: Марченко М.Н. Теория государства и права в вопросах и ответах. — М.: ПБОЮП Грачев С.М., 2001. С.131.

biriga ta'sir qiluvchi huquqiy vositalardan iborat bo'lib, ijtimoiy munosabatlarni, shuningdek, u yoki bu mamlakatdagi huquqiy rivojlanish darajasini tavsiflovchi tarkibiy qismlarni birlashtiradi»¹. Ushbu ta'rif ham huquqiy tizim mazmunini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Prof. N.I. Matuzovning fikricha, «Huquqiy tizimni ichki muvofiqlashgan, o'zaro bog'langan, ijtimoiy bir turdagi yuridik vositalarning yig'indisi sifatida ta'riflash mumkin. Davlat ularning yordamida ijtimoiy munosabatlarga zarur normativ ta'sir (mustahkamlash, tartibga solish, qo'riqlash, muhofaza qilish kabi) ko'rsatadi».²

Lekin fanda «huquqiy tizim» tushunchasini «huquq tizimi», «qonunchilik tizimi», «yuridik normalar tizimi» tushunchalari bilan aynanlashtirish uchrab turibdi. Huquqiy tizimni tushunishda, «huquq tizimi», «huquqiy tizim» va «huquq oilasi» kategoriyalarining bir-biridan farqini ajratib olish maqsadga muvofiqdir.

Huquq tizimi — huquqning ichki tuzilishi, ichki qurilishi — tarkibi bo'lib, u huquqning qanday qismlardan iborat ekanligini va qismlar o'rtasidagi munosabat hamda nisbatni ko'rsatadi. Yoki, huquq tizimi — ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqning ichki tuzilishi bilan bog'langan, huquqiy normalarni izchil tarzda joylashtirilishining ifodasidir. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, huquq tizimi huquqning ichki strukturaviy tuzilishidir. Uning tarkibiga: huquq normalari, huquq institutlari va huquq sohalari (tarmoqlari) kiradi. Demak, **huquq tizimi** — huquqning ichki tuzilishi, uning tarkibiy qismlarini tashkil etilishi va joylashishining muayyan tartibini ifodalaydi. Huquqiy tizim esa, mamlakat hududi doirasida amal qiladigan barcha yuridik vositalar, institutlar va muassasalarning yig'indisidan iborat bo'lib, jamiyatning huquqiy tuzilishi, uning butun huquqiy hayoti va huquqiy jihatdan tashkil etilishini ifodalaydi.

Huquqiy tizim nafaqat huquq normalarining o'zi, balki ularni

¹ Саидов А., Тожионов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Икки жилдли. 2-жилд. Ҳуқуқ назарияси. —Т.: 2001. 48-bet.

² Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов. 1987. С.26.

harakatga keltiruvchi, o'zaro bog'liq huquqiy hodisalar yoki vositalar hamda ularning bir butun harakatdagi ko'rinishidir. Huquqiy tizim tarkibiga huquq normalari bilan bir qatorda, huquq ijodkorligi, huquqni qo'llash, huquqiy amaliyot, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy mafkura, huquqiy siyosat, huquqiy tamoyillar, yuridik muassasalar va boshqalar kiradi.

Huquqiy tizim, asosan, muayyan mamlakat va davlat miqyosida amal qiladi. Chunki, davlatlarda hokimiyatni amalga oshirish usuli, davlat organlarining tashkil etilishi va shu kabi davlatning asosiy siyosiy xususiyatlariga qarab, uning qonunchiligi, huquqiy asoslari yaratiladi.

Huquq oilasi «huquq tizimi» va «huquqiy tizim»ga nisbatan keng ma'noli tushuncha bo'lib, ularni o'z tarkibiga qamrab oladi. Huquq oilasi ko'p yuridik adabiyotlarda huquqiy tizim tushunchasi bilan aynanlashtiriladi¹. Qiyosiy huquqshunoslik bilan shug'ullanuvchi olimlar tomonidan «huquq oilasi» atamasi turlicha bayon etiladi. Jumladan, R.David «huquqiy tizimlar oilasi», K.-O.Ebert va M. Reynstayn «huquqiy doiralar», S.S.Alekseyev «tuzulmaviy umumiylik», deb ataydilar. Ushbu tushunchaning umumiy ta'rifini ishlab chiqish va fanda qo'llash o'rinli bo'lardi.

Fikrimizcha, huquqiy tizim va huquq oilasi tushunchalarini bir-biridan farqini aniqlab, to'g'ri talqin etish zarur. Huquqiy tizim tushunchasini muayyan davlatlardagi huquqiy voqelikka nisbatan qo'llash maqsadga muvofiqdir. Huquq oilasi esa, aynan huquqiy tizimlarning paydo bo'lishi, rivojlanishiga asos bo'luvchi, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan, tarixan shakllangan, bir necha milliy huquqiy tizimlarni aks ettiruvchi dunyo miqyosida huquqning eng katta tarkibiy qismidir. Bir qator huquqiy tizimlarga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni belgilab olish, ularni huquq oilalari bo'yicha tasniflash imkonini beradi². Demak, «huquqiy

¹ *Qarang: David P. Основные правовые системы современности. — М.: 1988. / Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. — М.: 1996.*

² *Qarang: Вишневский А. Ф. Общая теория государства и права // А. Ф. Вишневский, Н. А. Гарбатов, В. А. Кучинский; Под общ. ред. проф. В. А. Кучинского. — М.: 2004. С. 280.*

oila» kategoriyasi yuridik belgilari o'xshash bo'lgan huquqiy tizimlar guruhini ifodalashga xizmat qiladi¹.

Demak, huquqiy tushunchalarni «obyekt doirasi» (hajmi) yoki tartibga solish jarayoni bo'yicha tartiblashtirsak, dunyo huquqiy xaritasi, huquq oilasi, huquqiy tizimlar va huquq tizimi kabi ko'rinishga ega bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, jamiyatda mavjud huquq tavsifiga tizimli yondashilganda, uning barcha tarkibiy qismlari xalqning manfaat va irodasini ifodalashida namoyon bo'ladi. Huquqiy tizimning alohida tarkibiy qismlari tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida uzviy tarzda o'zaro bog'langan bo'ladi va bir-biriga faol ta'sir ko'rsatadi. Bunday tartibga solish yagona maqsadga, ya'ni jamiyat barqarorligini ta'minlash, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi huquqiy tizimi — mamlakatimizdagi huquqiy voqelikni ijtimoiy borliqning tarkibiy qismi sifatida ifodalovchi nisbatan yangi huquqiy kategoriyadir.

Mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng, mohiyat va mazmun jihatdan mutlaqo yangi milliy huquqiy tizimni shakllantirishga kirishildi. Albatta, huquqiy tizimni yaratish bir qancha yo'nalish bo'yicha amalga oshirilmoqda. Zamon ruhiga yot, yagona mafkurani o'rnatuvchi, bozor munosabatlariga to'squinlik qiluvchi normalar bekor qilindi, ba'zi birlari esa mohiyatan o'zgartirildi va aksariyat qoidalar mutlaqo yangidan qabul qilindi. Bu normalar yaxlit tizimning tarkibiy qismlariga aylandi.

O'zbekiston Respublikasi huquqiy tizimi — bu umum e'tirof etilgan talablar va xalq manfaati hamda fuqarolarimizning erkin hayoti va farovon kelajagini hisobga olgan holda yaratilgan hamda unga muvofiq harakatda bo'lgan huquqiy hodisalar, vositalar, jarayonlar, prinsiplar, institutlar hamda muassasalarning mantiqiy bog'liq holdagi ifodasidir.

Milliy huquqiy tizim muayyan davlatning ichki huquqiy hayoti, jamiyatning iqtisodiy va siyosiy tizimi bilan bevosita bog'liq bo'lgan huquq tizimi, huquqiy mafkura, huquqiy ong, huquqiy

¹ *Qarang:* Общая теория права и государства // Под ред. В.В.Лазарева. — М.: 2001. С.218; Черданцев А.Ф. Теория государства и права. — М.: 1999. С.400.

munosabatlar, huquqiy madaniyat, huquqiy amaliyot va yuridik fanni qamrab oluvchi, o'ziga xos amal qilish xususiyatlariga ega bo'lgan hamda doimiy rivojlanishda bo'lgan ijtimoiy-huquqiy voqelikdir.

Milliy huquqiy tizim muayyan mamlakat miqyosida amal qiladi va jamiyat rivoji bilan bog'liq holda harakatlanadi. Shu bilan bir qatorda, jamiyat taraqqiyotining huquqiy asosi sifatida maydonga chiqadi.

Shunday qilib, huquqiy tizim har bir davlatning o'ziga xos xususiyatlari: geografik jihatdan joylashuvi, tarixi, tili, dini, xalqning ijtimoiy tabiati, mentaliteti, urf-odatlarini, shuningdek, milliy qadriyatlarini inobatga olgan holda shakllanib, shu mamlakat fuqarolarining manfaatlarini o'z mazmunida aks ettiradi.

2-§. Huquqiy tizimning tarkibiy elementlari

Tizim muayyan tarkibiy qismlar, bo'linmalarning bir butun shaklidir. Shundan kelib chiqqan holda, huquqiy tizim alohida ijtimoiy hodisa sifatida bir qancha tarkibiy qismlar (elementlar)ni birlashtiradi. Huquqiy tizimning tarkibiy qismlari bir-biridan o'z mazmuni va mohiyati, maqsad va vazifalari, tuzilishi va shakli, harakat doirasi va maydoni hamda boshqa xususiyatlari bilan farq qiladi. Huquqiy tizim tuzilishining murakkabligi uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarning ko'pligi, har birining alohida funksiyasi mavjudligi va o'zaro munosabat (aloqa)da harakatlanishida namoyon bo'ladi.

Jamiyatning huquqiy tizimi o'zining muayyan mantiqiy ichki tarkibiy tuzilishiga ega bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. «Huquqiy tizim» o'z tarkibiy qismlarining tizimli majmui tarzida gavdalanadi va normalar yig'indisi hisoblanmish obyektiv huquqdan jiddiy farq qiladi. Mazkur farq shundaki, huquqiy tizim bir turdagi elementlarnigina emas, balki turli yo'nalish va maqomdagi tuzilmalarni qamrab oladi, birlashtiradi. Ta'kidlash lozimki, huquqiy tizim tarkibiga:

1) falsafiy yoki mafkuraviy (huquqning talqini, huquqiy tushuncha va kategoriyalar, huquqiy ong, huquqiy mafkura, huquqiy madaniyat);

2) me'yoriy (jamiyatda harakatlanayotgan huquqiy normalar majmui);

3) institutsional-tashkiliy (huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash jarayoni bilan bog'liq yuridik muassasalar);

4) sotsiologik, ya'ni ijtimoiy (huquqiy munosabatlar, huquqni tatbiq etish, qonuniylik muhiti, yuridik amaliyot) elementlar kiradi.

Huquqiy tizim harakatdagi «jonli» hodisa sifatida talqin etilishi lozim. Zero, u ijtimoiy hayotning faol tarkibiy qismi sifatida kishilar o'rtasidagi munosabatlarni uzluksiz tartibga solish vazifasini bajaradi. Amaliy jihatdan huquqiy tizim harakatlanishining dinamik talqini muhim ahamiyat kasb etsa, ilmiy nuqtayi nazardan uni statik (harakatsiz) tarzda ajratib olib ifodalash muayyan mazmunga ega. Shundan kelib chiqib, huquqiy tizim strukturasini **statik** va **dinamik** jihatdan tavsiflash mumkin.

Statik holatda uning tarkibiy qismlari quyidagilardir: 1) yuridik normalar; 2) huquqiy prinsiplar va institutlar; 3) huquqiy muassasalar yig'indisi; 4) huquqiy g'oyalar, qarashlar, tasavvurlar.

Dinamik holatda: 1) huquq ijodkorligi; 2) huquqni amalga oshirish (qo'llash jarayoni); 3) huquqiy munosabatlar; 4) huquqiy tartibga solish mexanizmi; 5) huquqiy tafakkur (huquqiy ongning rivoji, ijtimoiy hayotga faol ta'siri). Huquqiy tizimning dinamik ko'rinishi bu mazkur tizim elementlarining harakatlanish jarayoni, uning maqsadli yo'nalishi va pirovardida ko'rsatadigan samarasidir.

Shunday qilib, jamiyat huquqiy tizimi tarkibiga quyidagi asosiy elementlarni kiritish mumkin:

- huquqiy normalar yig'indisi (huquqiy tizimning o'zagi);
- huquqiy prinsiplar (rahbariy g'oyalar);
- huquq ijodkorligi (vakolatli idoralarning faoliyati);
- huquqni amalga oshirish, qo'llash jarayoni;
- huquqiy munosabatlar (huquqiy normaning amalga oshish shakli);
- huquqiy tartibga solish mexanizmi;
- yuridik muassasalar tizimi;
- yuridik amaliyot (sud amaliyoti, tergov amaliyoti, adliya amaliyoti va h.k.);
- huquqiy ong (huquqiy hodisalarning ijtimoiy ongdagi in'ikosi);
- huquqiy siyosat (strategiya);
- huquqiy mafkura (g'oyaviy-ma'naviy jihat);

- huquqiy madaniyat (huquqiy ma'naviyat va tarbiyaning ifodasi);
- qonuniylik muhiti va huquqiy tartibot rejimi;
- huquqning manbayi (qonunchilik va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar majmui).

Yuqorida sanab ko'rsatilgan huquqiy voqeliklar yagona bir tizim hosil qilib, o'zaro aloqadorlikda, munosabatda bo'ladi. Har bir huquqiy institut (hodisa) qolganlarining mavjud bo'lishini taqozo etadi. Bu tizimdagi bir elementning harakatlanishi qolgan elementlarning harakatga kelishiga sabab bo'ladi. Demak, **jamiyatning huquqiy tizimi** – muayyan makonda va zamonda amal qilayotgan huquqiy hodisalar, huquqiy prinsiplar, institutlar, normalar va huquqiy jarayonlarning mushtarak bir butunligi, o'zaro uzviy bog'liqligi hamda aloqadorligi bo'lib, ularning maqsadli harakatlanishi natijasida ijtimoiy munosabatlarning yuksak saviyada huquqiy tartibga solinishiga erishiladi. Huquqiy tizim yaxlit voqelik bo'lib, tarkibiy qismlarining o'zaro ichki aloqadorligi, bog'liqligi, mutanosibligi, izchilligi va barqarorligi bilan tavsiflanadi.

Bayon etilgan tarkibiy qismlar huquqiy tizimning murakkab ijtimoiy hodisa ekanligini ko'rsatadi. Shunga o'xshash fikrni davlat va huquq nazariyasiga oid darsliklarda ham ko'rishimiz mumkin. Unga ko'ra, huquqiy tizimning asosiy qismlari sifatida quyidagilar alohida ajratib ko'rsatiladi: 1) huquqiy tushunchalar; 2) huquq prinsiplari; 3) huquqiy madaniyat; 4) huquqiy siyosat; 5) huquq va uni ifoda etuvchi qonunchilik; 6) huquqiy munosabatlar; 7) yuridik amaliyot; 8) yuridik texnika; 9) yuridik fan.

Prof. N.I. Matuzov esa, huquqiy tizimni murakkab, serqirra tushuncha ekanligini ta'kidlab, uni jamiyatda mavjud bo'lgan barcha yuridik hodisalar, huquqiy vositalar yig'indisi sifatida ta'riflaydi¹. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, olim huquqiy tizim tarkibini barcha huquqiy hayot, huquqiy ustqurma elementlari bilan izohlaydi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, huquqiy tizim – murakkab ijtimoiy hodisa sifatida o'z tarkibida

¹ *Матузов Н.И. Правовая система и личность. - Саратов. 1987. с.26.*

mamlakatda mavjud barcha huquqiy voqeliklarni, ya'ni huquqiy vositalar, hodisalar, institutlar, muassasalar, binobarin huquqiy hayotni aks ettiruvchi butun bir reallikni ifodalaydi.

Huquqiy tizimning tarkibiy elementlarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Normativ xususiyatga ega bo'lgan tarkibiy elementlar:

a) huquq; b) huquq tizimi; d) huquqiy prinsiplar; e) huquqning manbalari.

2. Harakatda (muayyan jarayon orqali) ifodalanadigan tarkibiy elementlar:

a) huquq ijodkorligi; b) huquqni amalga oshirish, qo'llash jarayoni; d) huquqiy munosabatlar; e) huquqiy tartibga solish mexanizmi.

3. G'oyaviy-mafkuraviy mazmunga ega bo'lgan elementlar:

a) huquqiy ong; b) huquqiy madaniyat; d) huquqiy mafkura; e) huquqiy siyosat; f) yuridik fan (huquqiy tafakkur); g) qonuniylik muhiti va huquqiy tartibot rejimi.

4. Tashkiliy tarkibiy elementlar:

a) yuridik muassasalar: huquqiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi davlat organlari va huquqni muhofaza qiluvchi idoralar.

Huquqiy tizimni tushunishda uning tarkibiy qismlari mazmunini chuqur bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Quyidagi elementlar bir butun yaxlit holda huquqiy tizimni tashkil etadi: huquq, huquq tizimi, huquqiy tamoyillar, huquq ijodkorligi, huquqni amalga oshirish, huquqiy munosabatlar, huquqiy tartibga solish mexanizmi, yuridik muassasalar tizimi, yuridik amaliyot, huquqiy siyosat, huquqiy mafkura, huquqiy ong va huquqiy madaniyat va boshqalar. Huquqiy tizimning har bir elementiga alohida to'xtalamiz.

Huquq — jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi, fuqarolarning hayotiy faoliyatini belgilab beruvchi, davlat tomonidan qabul qilingan yoki ma'qullangan yashash qoidalari tizimidir.

Yuqorida ta'kidlanganidek, **huquq tizimi** — bu huquqning strukturaviy tuzilishi bo'lib, o'z tarkibiga huquq normalari, huquq institutlari va huquq sohalarini qamrab oladi. Huquq tizimi huquq normalarining tashkiliy tuzilishi bo'lib, uning mavjud bo'lishi obyektiv shart-sharoitlarga (milliy, madaniy, tarixiy va sh.k.) bog'liq va huquqning ichki tuzilishini ifodalaydi. Huquq tizimi huquqiy tizimning normativ asosi hisoblanib, boshqa tarkibiy elementlarning

shakllantiruvchi va harakatini tartibga soluvchi birlamchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Huquqiy prinsiplar huquqiy tizim doirasidagi rahbariy g'oyalar yig'indisini tashkil etadi. Mazkur tushuncha majmua xususiyatiga ega. Chunki, huquqiy tizimning har bir elementi o'z prinsiplariga ega.

Huquqiy tamoyillar — yo'naltiruvchi, dastlabki g'oya bo'lib, insonlarni o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishish uchun xizmat qiladigan, asosiy mo'ljalni ko'rsatib beradi. Huquqiy tizimni shakllantirishda huquqiy tamoyillar (rahbariy g'oyalar)ning faol harakatini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquq ijodkorligi — jamiyat va davlatning huquqiy ehtiyojlarini aniqlash va baholash, vakolatli organlarning huquqiy hujjatlarni shakllantirish va qabul qilish faoliyatini qamrab oluvchi jarayon.

Huquqni amalga oshirish — bu huquq normalari orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish yoki huquqni amalda tatbiq etishda namoyon bo'ladi. Huquqni amalga oshirishning birlamchi shakli qonun chiqarish bo'lsa, ikkilamchi shakli ular orqali ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etishdir.

Huquqiy munosabatlar — bu huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar. Huquq sohalariga ko'ra ular: konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar, jinoiy-huquqiy munosabatlar, ma'muriy-huquqiy munosabatlar, fuqaroviy-huquqiy munosabatlar va boshqa turlarga ajraladi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmi — jamiyatda turli-tuman ijtimoiy munosabatlarga muntazam ravishda va muayyan ketma-ketlikda ta'sir etish jarayonidir. Ijtimoiy munosabatlar mazmuni hamda huquqiy normalar ruhi mamlakat intilayotgan maqsad va vazifalar, ya'ni: bozor iqtisodiyotiga o'tish, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish manfaatlari bilan uzviy bog'liq.

Yuridik muassasalar — huquqiy tizimning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Yuridik muassasalar deb — huquq ijodkorligi, huquqni tatbiq etish, uni muhofazalash hamda huquq buzilishlariga qarshi kurash bilan shug'ullanadigan davlat va boshqa ijtimoiy tashkilotlar tizimiga aytiladi.

O'zbekiston Respublikasida yuridik muassasalar tizimiga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti apparati, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi sud hokimiyati organlari,

O'zbekiston Respublikasi prokuratura, bojxona va soliq organlari, O'zbekiston Respublikasining Ichki ishlar vazirligi, shuningdek, vakillik hamda davlat boshqaruv organlari, advokatura va h.k.lar kiradi.

Huquqiy amaliyot — *huquq* va *huquqiy ong* bilan birga jamiyat huquqiy tizimining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Huquqiy amaliyotsiz huquqiy tizim tashkil topishi, rivojlanishi va amalda bo'lishi mumkin emas. Huquqiy amaliyot to'plangan ijtimoiy-huquqiy tajribalar asosida huquqiy normalarni yaratish, sharhlash va amalga oshirish faoliyatidir.

Huquqiy tizimning «sistema» tashkil etuvchi tarkibiy qismlaridan hisoblangan huquqiy ong va huquqiy madaniyat ijtimoiy hodisa bo'lib, huquq bilan chambarchas bog'liqdir.

Huquqiy ong — ijtimoiy ongning bir shakli hisoblanib, nisbatan mustaqildir. Huquqiy ong jamiyat a'zolarining huquqqa, qonunga munosabati hamda davlat mexanizmi faoliyati xususidagi tasavvurlari, qarashlari, ta'riflari, his-tuyg'u va kayfiyatlarining mujassam ifodasidir.

Jamiyat huquqiy tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lgan, huquqni insonlar xatti-harakatida mujassamlashishini, kishilarning huquqqa nisbatan hurmatini, huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizligini anglatuvchi tushuncha huquqiy madaniyat hisoblanadi.

Huquqiy madaniyat — fuqarolik jamiyati ma'naviy kamolotining, davlatchilik binosi rivoji va huquqiy tizim yetukligining muhim ko'rsatkichidir. Huquqiy madaniyat deganda, jamiyatda qaror topgan huquqiy tizimning darajasini, xalqning bu huquq tizimidan xabardorlik darajasini, fuqarolarning qonunga bo'lgan hurmati, huquqiy normalarning ijro etilish darajasi, huquqqa rioya qilmaganlarga murosasiz bo'lish, qonunga itoatkorlik darajasi tushuniladi.

Huquqiy siyosat — ijtimoiy munosabatlarning huquqiy tartibga solishning asoslari, prinsiplari, yo'nalishlari, vazifalari, strategiyasi va taktikasidir. U davlat tomonidan shakllantiriladi va amalga oshiriladi.

Huquqiy mafkura — davlatchilik, siyosiy tizim va huquqiy hayot haqidagi siyosiy-huquqiy g'oyalar, qarashlar va bilimlarning umumlashtirilgan tizimidir.

3-§. O'zbekiston huquqiy tizimini isloh qilishning asosiy yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasi milliy huquqiy tizimi to'g'risida fikr yuritganda, quyidagi savollarga javob topish lozim bo'ladi: «O'zbekiston Respublikasi huquqiy tizimi avval qanday ko'rinishda bo'lgan?», «Jamiyatimiz huquqiy tizimining hozirgi holati qanday?» va «Kelajakda mamlakatimiz huquqiy tizimi qanday ko'rinishda bo'lishi lozim?»

O'zbekiston huquqiy tizimi shakllanishining tarixiga e'tibor qaratsak, mamlakatimiz hududida paydo bo'lgan ilk davlatlarda jumladan, Xorazm, Baqtriya, So'g'diyona, Parfiya, Marg'iyona, Qang', Kushon, Eftalitlar va Turk xoqonligida odat huquqi amalda bo'lganligi haqida tarixiy manbalar guvohlik beradi.

VII asrda hududimizga arablar bostirib kelishi bilan huquqiy tizimda odat huquqi bilan birgalikda musulmon huquqi normalari amal qila boshladi. Muayyan vaqt o'tishi va Arab xalifaligi o'rnatilishi bilan musulmon huquq normalari asosiy o'rinni egallab, avval mavjud bo'lgan tizimni siqib chiqara boshladi. Mamlakatimiz hududida hukm surgan Somoniylar, Tohiriylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar, G'aznaviylar, Xorazmshohlar, Mo'g'ullar, Temuriylar, Shayboniylar, Ashtarxoniylar va xonliklar davrida musulmon huquqi normalari huquqiy tizimning asosiy elementi sifatida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solardi¹.

Sobiq sovet huquqi amal qilgan butun davr mobaynida O'zbekiston huquq tizimi mazmuniga roman-german huquqiy tizimi tartib va an'analari singib ketdi. Mamlakatimiz huquqiy tizimi shaklan g'arb davlatlari huquqiy tizimiga o'xshasada, mazmunan milliyligi bilan ajralib turadi.

Totalitar tuzumi davrida shakllangan huquqiy tizim inson manfaatlaridan ko'ra davlat manfaatlariga ustunlik berardi. Shaxsning huquqiy tizim subyekti sifatidagi mavqei xaspo'shlanardi.

O'zbekistonning 1991-yil 31-avgustda erishilgan davlat mustaqilligi, barcha tizimlar kabi, huquqiy tizimni yangidan demokratik asosda barpo etishga imkoniyat yaratdi. Davr talabidan

¹ Qarang: *Файзиев М.М., Одилқориев Ҳ.Т., Раҳимов Ф. ва б. Ўзбекистон миллий давлатчилиги назариясининг ҳуқуқий асослари*. —Т.: 2005—2006 й.й.; *Қосимов Р., Содиқов М. Мустақиллик — олий неъмат*. —Т.: 2000; *Азамат Зиё. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи*. —Т.: “Шарқ” 2000.

kelib chiqib, xalqimiz manfaatlarini uyg'unlashtirgan holda huquqiy tizimni shakllantirishga kirishildi. Birinchi navbatda, davlatchilik asoslariga huquqiy poydevor sifatida, huquqiy tizim gultojisi — Konstitutsiya qabul qilindi. «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi, — deb ta'kidladi Prezident I.A. Karimov, — mamlakat hududida ulkan siyosiy voqea, yangi O'zbekistonni qaror toptirish jarayonidagi muhim qadam bo'ldi... Konstitutsiya suveren davlatimizning qonunchilik-huquqiy negizini shakllantirishning asosiy poydevori, mustaqil davlatchiligimizning tamal toshi bo'ldi»¹. Konstitutsiya asosida davlat hokimiyat organlari tashkil etildi va ularning huquqiy asosi yaratildi. Fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklari shu bilan birgalikda majburiyatlari hamda davlatimizning asosiy xususiyatlarini ko'rsatuvchi normalar bu nodir hujjatda o'z aksini topdi. Darhaqiqat, Konstitutsiya huquqiy tizimni barpo etishda asos sifatida xizmat qilmoqda.

Jamiyatimiz huquqiy tizimining bugungi holatini tahlil qiladigan bo'lsak, huquqiy tizimning tarkibiy qismi hisoblangan barcha huquqiy institut va hodisalar bir maromda harakat qilmayotganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, qonunchilik faoliyati jo'shqin rivojlanayotgan bo'lsa, ularni amalga oshirish, qo'llash faoliyatida muayyan muammolar ko'zga tashlanmoqda. Ma'lumki, huquqiy madaniyat darajasi qabul qilingan qonunlar soni bilan emas, balki uni to'la hayotga tatbiq qilish bilan belgilanadi. Eng pishiq va puxta qonun ham ijtimoiy hayotda o'z amalini topmasa, qadriyat sifatida ahamiyatsiz bo'lib qolaveradi. Buyuk fransuz mutafakkiri Sh.L.Monteske shunday deb yozgan edi: «Men biror mamlakatga borsam, u yerda yaxshi qonunlar mavjudligi bilan emas, balki qonunlarga qanday itoat etilayotganligi bilan qiziqaman, chunki yaxshi qonunlar hamma joyda bor»².

Demak, O'zbekiston Respublikasi huquqiy tizimining barcha elementlari barqaror harakat qilishini ta'minlash vazifasi dolzarb bo'lib turibdi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, huquqiy tizimning barcha elementlari bir butun bo'lib harakat qilgandagina ijobiy natijaga erishish mumkin.

¹ *Каримов И. А. Узбекистон — буюк келажак сари. —Т., 1998, 539-бет.*

² *Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. О законах, об их отношениях к различным существам. —М.: 1955. с.164—165.*

O'zbekiston Respublikasi milliy huquqiy tizimining jadal rivojini, barqarorligini ta'minlash uchun uning har bir tarkibiy qismini takomillashtirish hamda ular o'rtasidagi o'zaro bog'liq faol harakatni qaror toptirish lozim.

Mamlakatimiz huquqiy tizimini isloh qilish quyidagi vazifalarni bajarish orqali amalga oshiriladi:

- huquqiy tizimni liberallashtirish;
- huquqiy tamoyillarni hayotga izchil joriy etish;
- qonun ijodkorlik jarayonini demokratlashtirish;
- Konstitutsiya va qonun ustuvorligini ta'minlash;
- inson huquqlari va erkinliklari ustuvorligini ta'minlash;
- sudlar tizimini demokratlashtirish;
- huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini erkinlashtirish;
- shaxsning huquqiy muhofazalanganligini ta'minlash;
- qonunchilikni takomillashtirish (kodekslashtirish);
- huquqiy tarbiyaning samarali tizimini yaratish;
- huquqiy umumta'limni joriy etish;
- huquqiy mafkurani shakllantirish va tatbiq qilish;
- aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasi huquqiy tizimini shakllantirish yo'lida mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng bir qator samarali islohotlar amalga oshirildi. Misol tariqasida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va uning asosida yuzlab qonunlarning qabul qilinganligi hamda ularni amaliyotga izchil tatbiq etilayotganligini ta'kidlab o'tish mumkin. Bundan tashqari, huquqiy tizimning barqarorligini ta'minlash yuzasidan so'nggi yillarda mamlakatimizda muhim islohotlar amalga oshirildi. Masalan, jinoiy jazolarni liberallashtirish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat, Jinoyat-protsessual va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodekslariga o'zgartirishlar kiritilishi, qonun chiqaruvchi organ – Oliy Majlisning ikki palatali tizimga o'tkazilishi, 2008-yildan kuchga kirishi nazarda tutilgan «O'zbekiston Respublikasida o'lim jazosini bekor qilish to'g'risida»gi yoki «Qamoqqa olishga sanksiya berish huquqini sudlarga o'tkazilishi to'g'risida»gi Prezident farmonlarining e'lon qilinishi kabi samarali tadbirlarni qayd etish mumkin.

«Huquqiy islohotlar» iborasi zamirida jamiyat huquqiy tizimini isloh etish, uni ma'rifiy dunyo qadriyatlari va umume'tirof etilgan tamoyillar asosida demokratik tarzda yangilash tushuniladi.

Mustaqillik davrida O'zbekiston Respublikasining o'z huquqiy tizimi qaror topdi. U vujudga kelish, shakllanish va takomillashish jarayonlarini «boshidan» kechirmoqda. Aytish joizki, huquqiy tizimning tarkibiy qismlarini tashkil etuvchi barcha huquqiy institut va hodisalar birdek yuksak maromda rivoj topayotgani yo'q. Ayrim elementlar jadal rivojlanayotgan bo'lsa, masalan, qonunchilik, boshqa elementlar sustroq rivojlanmoqda yoki hali eski shakl va qoliplardan to'la halos bo'la olgani yo'q, masalan, huquqiy ong, huquqiy madaniyat va hokazo. Bu esa huquqiy tizimning barcha tarkibiy elementlari tubdan isloh etilishi, davr talablariga moslashtirilishi lozimligini anglatadi.

Huquqiy tizimning tarkibiy bo'g'inlarini inobatga olgan holda *huquqiy islohotlarning asosiy yo'nalishlari* quyidagicha talqin etilishi mumkin:

1. Huquqiy tizimni liberallashtirish (erkinlashtirish).

Mamlakatda shakllanayotgan yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum va bozor iqtisodiyoti infrakstrukturasiga mos yangicha huquqiy doktrina qaror topdi. Mazkur doktrina umuminsoniy, umumbashariy qadriyatlar bilan xalqimizning bir necha ming yilliklardan beri sayqallanib kelayotgan tarixiy, milliy va ma'naviy qadriyatlarining hamohangligi asosida yaratildi. Unga ko'ra, huquqning hozirgi zamon talqini quyidagicha: «Huquq – ijtimoiy hamjihatlik va kelishuvga asoslangan tartib-intizomga erishish, erkinlik, adolat va tenglikni vujudga keltirish vositasidir»¹.

Huquqni bunday tushunish ijtimoiy-siyosiy va huquqiy ongda tub burilish bo'lib, u o'zbek huquqshunosligi nazariyasini adolat va demokratiya g'oyalari asosida rivojlantirishning yangi bosqichi boshlanganini anglatadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, adliya, sud, jinoiy jazo tayinlash tizimini erkinlashtirish, uning demokratik, insoniy qiyofaga ega bo'lishiga erishish nafaqat xalqaro huquq standartlariga, balki xalqimizning ruhiyati va ma'naviy qadriyatlariga, saxovatli tabiati va milliy mentalitetiga tamomila mosdir. Butun huquqiy tizimimizda ro'y berayotgan liberallashtirishning asosiy mazmuni – barcha huquqiy taqiq va cheklovlarni adolat ko'zi nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqish, ularni oqilona mo'tadillashtirish, inson shaxsini tahqirlamaydigan mezonlarni joriy etishdan iborat.

¹Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. – Т., 1996. – 20-бет.

Huquqiy tizim doirasida jinoiy-huquqiy siyosatni erkinlashtirish shaxs erki va huquqlarini ustuvor qadriyat sifatida baholashni belgilab berdi. Darhaqiqat, jinoyatchilikka qarshi kurash siyosatining har qanday yo'nalishi maqsad-mazmunida inson va uning manfaatlariga e'tibor mavjud. Mazkur siyosatning asosiy maqsadi — butun jamiyatning, xususan, har bir insonning tinch va osoyishta hayotini ta'minlashdan iborat.

2. Qonun chiqarish jarayonini, butun huquq ijodkorligini demokratlashtirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasida (2010-yil 12-noyabr) quyidagilarni ta'kidladi: "Bizning saylov tizimimiz rivojida 2008-yili saylov qonunchiligimizga kiritilgan o'zgartishlar muhim bosqich bo'ldi. Qonunchilik palatasidagi deputatlik o'rinlarining soni 120 tadan 150 taga ko'paytirildi, shundan 135 nafar deputat siyosiy partiyalardan saylanadi. Bugungi kunda atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari nihoyatda muhim va dolzarb ahamiyat kasb etib borayotganidan kelib chiqqan holda, quyi palatamizdagi 15 ta deputatlik o'rni O'zbekiston Ekologik harakatidan saylangan deputatlarga berildi"¹.

Siyosiy partiyalar o'z fraksiyalarini shakllantirib, qonunchilik jarayonida samarali ish olib bormoqdalar. Parlament doirasida qonun loyihalarini uch marta o'qish instituti joriy etildi; umumxalq muhokamasi to'g'risida qonun qabul qilinishi orqali qonun loyihalarini keng xalq tomonidan muhokama etishning ishonchli huquqiy-mexanizmi vujudga keltirildi; sessiyadan oldin qonun loyihalarini viloyatlardagi parlament deputatlari va faollar ishtirokida muhokama etish amaliyoti yo'lga qo'yildi; qonun ijodkorligining milliy va xalqaro yo'nalishdagi informatsiya-axborot bazasi kengaydi.

3. Ijtimoiy hayotning hamma sohalarida qonunning ustuvorligini ta'minlash.

Qonunning mazmuni xalqchil, insonparvar, demokratik va adolatli bo'lishiga erishish, qonunning sifatini muttasil yaxshilab borish hamisha o'z dolzarbligini saqlab qoladi. Qonunning ustunligini ta'minlashda quyidagilarga erishish lozim:

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatning rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 2010-yil 12-noyabr. —T.: "O'zbekiston", 2010. —37-b.

– mazkur yo‘nalishda, avvalo, amaldagi qonunlarning inson huquqlariga oid xalqaro hujjatlarga moslashtirish bo‘yicha muntazam ishni yo‘lga qo‘yish va shu maqsadda amaldagi qonunchilik monitoringini yanada faollashtirish lozim;

– qabul qilingan va endi yaratiladigan qonunlar mazmunini «Qonun bilan taqiqlanmagan hamma narsaga ruxsat etiladi» (fuqarolar uchun) va «Qonunda belgilangan narsalargagina ruxsat etiladi» (davlat idoralari va mansabdor shaxslar uchun) prinsiplari asosida qayta ko‘rib chiqish lozim;

– inson huquqlari va erkinliklari ustuvor ta‘minlanishi prinsipi-dan kelib chiqib, qonunchilik mazmunidagi etatizmdan voz kechish va inson manfaatlarini yoqlovchi huquqiy tartibga solish mexanizmini joriy etishga bosqichma-bosqich o‘tish;

– Konstitutsiya va qonunlarning ustuvorligini ta‘minlashning yuridik, tashkiliy, ma‘naviy-axloqiy mexanizmlarini vujudga keltirish. «Qonunning ustuvorligi bizning islohotlar modelimizdagi yetakchi tamoyildir, – deydi Prezident I.Karimov. – U huquqiy davlatning asosiy mezonlaridan bir bo‘lib xizmat qiladi»¹;

– qonunlarning amal qilish mexanizmini va ularni aniq hamda og‘ishmay qo‘llash amaliyotini joriy etish lozim.

4. Bozor iqtisodiyoti talablarini inobatga olgan holda hamda yuridik texnika qoidalariga rioya etgan tarzda qonunchilikni sistemalashtirish, ayniqsa, kodekslashtirishni davom ettirish.

Hozirga qadar Mehnat kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Soliq kodeksi, Bojxona kodeksi, Yer kodeksi, Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks, Oila kodeksi, Jinoyat kodeksi kabi 15 ta kodeks qabul qilindi.

Biroq barcha kodekslarimiz va joriy qonunlarimiz bozor munosabatlariga to‘la moslashtirilgan deyishga hali erta. Bu boradagi xalqaro tajribani puxta o‘rganish va o‘z milliy xususiyatlarimizni e‘tiborga olgan holda qonunlarimizni yanada takomillashtirish zarur bo‘ladi.

Qonunchilikni sistemalashtirish bilan bir vaqtda qonunosti normativ-huquqiy hujjatlarning tizimida mutanosiblik va batartiblikni ta‘minlash zarur.

¹ *Ислом Каримов. Конституция туғрисида.* – Т., 2001, 417-bet.

5. Huquqni muhofaza etish idoralari faoliyatini demokratik isloh etish, erkinlashtirish.

2001-yil 29-avgustda Oliy Majlisning VI sessiyasida «Prokuratura to'g'risida»gi qonun yangi tahrirda qabul qilindi. Bunda, xususan, prokuratura faoliyatida umumiy nazorat yo'nalishi chiqarib tashlandi. Shuningdek, prokuratura endi ishlarni sudga ko'rilishi chog'ida qonunchilikka rioya etilishi ustidan nazorat olib bormaydi, balki sud muhokamasining barcha bosqichlarida va qonun hujjatlarini qo'llash amaliyoti to'g'risidagi masalalar sud tomonidan ko'rilayotganda ishtirok etadi.

2001-yil 26-martda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar idoralari faoliyatini takomillashtirish choralari to'g'risida»gi farmoni qabul qilindi. Mazkur farmon IIV barcha tuzilmalari faoliyatini aniqlashtirish va takomillashtirishning strategik yo'nalishlarini belgilab berdi.

Zikr etilgan huquqiy hujjatlarda prokuratura va ichki ishlar idoralari faoliyatida, ayniqsa, ularning tergov faoliyatida inson huquqlari va manfaatlari ustuvor ta'minlanishiga alohida e'tibor qaratildi.

6. Shaxsning huquqiy muhofazalanishi kafolatlarini kuchaytirish.

Bu masala barcha davlat idoralari va mansabdor shaxslarga taalluqli. E'tiborga molik jihati shundaki, so'nggi yillarda O'zbekistonda inson huquqlarini ta'minlash institutlarining muayyan tizimi vujudga keltirildi. Ya'ni, Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman), Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining Milliy markazi, Amaldagi qonunchilik monitoringi instituti va hokazo.

Inson huquqlari bo'yicha Oliy Majlisning vakili (Ombudsmanning) faoliyati yildan yilga faollashib hamda tobora samarali bo'lib bormoqda. Uning faoliyati asosan quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'layotir:

- O'zbekiston Respublikasining inson huquqlari sohasidagi qonunchiligiga rioya etilishi ustidan nazorat (monitoring)ni amalga oshirish;

- fuqarolarning inson huquqlariga oid ariza va murojaatlari bilan ishlash;

- Ombudsmanning mintaqaviy (viloyatlardagi) vakillari faoliyati;

- Ombudsmanning inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar va nohukumat tashkilotlar bilan o'zaro hamkorligi;

— Ombudsmanning axborot — ma’rifiy va xalqaro sohadagi faoliyati.

E’tirof etish lozimki, Ombudsmanning faoliyati fuqarolar uchun foydali bo’lib bormoqda. Shu bilan birga so’nggi yillarda respublika Prezidenti va Hukumatining yosh avlodga, bolalarning huquqiy maqomini yanada mustahkamlashga alohida g’amxo’rlik ko’rsatmoqda. Bu yo’nalishda ham Ombudsman ishtirokini kengaytirish lozim.

Fuqarolar huquqlarini muhofaza etishda advokatura alohida ahamiyat kasb etadi. O’zbekiston Respublikasining «Advokatura to’g’risida»gi qonuni va «Advokatlik faoliyatining kafolatlari to’g’risida»gi qonunini qabul qilinishi advokaturaning huquqiy maqomini ancha mustahkamladi.

7. Huquqiy islohotni bilimdon va malakali kadrlar bilan ta’minlashning mukammal tizimini tashkil qilish. Huquqshunos-yuristlarni tayyorlash va ularni qayta o’qitib malakasini oshirish; huquqshunoslik fanini rivojlantirish va ilmiy tavsiyalarni huquqiy islohot manfaatlariga, uning samarasini oshirishga xizmat qildirish o’ta muhim vazifalardir.

Hozirgi paytda Adliya vazirligi qoshida sudyalalar va adliya idoralari xodimlarining malakasini oshirish markazi, O’zbekiston Respublikasi Prokuraturasi huzurida prokuror va tergov xodimlarining malakasini oshirish markazi faoliyat ko’rsatmoqda; Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida «Rahbar xodimlarning malakasini oshirish» fakulteti ish olib bormoqda. Bu borada ta’lim va malaka oshirishning uzluksizligi hamda muntazamligi ta’minlanishiga katta e’tibor berilmoqda.

8. Aholining keng qatlamlari ichida huquqiy umumta’limni joriy etish. Milliy istiqlol ruhi bilan sug’orilgan huquqiy mafkurani va huquqiy madaniyatni shakllantirish fuqarolik jamiyati barpo etishning muhim shartidir. 1997-yil avgustidan boshlab mamlakatda O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qabul qilgan «Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi» hayotga joriy etilmoqda. Respublika Huquqiy ma’rifat targ’iboti markazi va uning viloyatlar, tuman va shaharlardagi bo’linmalari faol ishlab turibdi.

Bu borada O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 4-yanvardagi «O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o’rganishni tashkil etish to’g’risida»gi farmoyishi katta voqea bo’ldi. Maqsad aholining konstitutsiyaviy va umumiy huquqiy savodxonligini

oshirishdir. Qonunni, unda mustahkamlangan o'z huquq va burchlarini mukammal bilgan har bir shaxs o'zini erkin his etadi, o'z qadr-qimmatini uchun o'zi mustaqil kurasha oladi.

Qonun va boshqa huquqiy-me'yoriy hujjatlarni muvaffaqiyat bilan hayotga tatbiq etish ko'p jihatdan yangicha huquqiy ongning, huquqiy madaniyatni shakllantirish bilan bog'liq. Huquqiy madaniyatni ijtimoiy ongga singdirish hamda aholining yurish-turishi hamda fe'l-atvorida tegishli ko'nikmalarni shakllantirish jo'ngina uddalanadigan ish emas. Huquqiy madaniyatni shakllantirish barcha davlat idoralari, siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlar, mahalla jamoalari, maktab, oila, o'zini o'zi boshqarish organlarining bahamjihat, maqsadga yo'naltirilgan ulkan ma'rifiy-tashkiliy faoliyati natijasida amalga oshadigan ishdir.

Huquqiy madaniyat darajasi qabul qilingan qonunlar soni bilan emas, balki ularning bajarilish saviyasi va samarasi bilan belgilanishi yaxshi ma'lum. Bozor iqtisodiyoti sari borayotgan yo'limiz biz uchun huquqiy tarbiya maktabi bo'lmog'i darkor. Binobarin, bundan kelib chiqadigan muhim saboq shuki, qonunga amal qilgan holda yashash va mehnat qilishni o'rganishimiz, o'z huquq va erkinliklarimizni qonun orqali himoyalashni, o'z majburiyatlarimizni og'ishmay bajarishni o'rganib olishimiz kerak. Boshqa odamlarning huquqlari, erkinliklari va manfaatlariga hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'rganib olish lozim.¹

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasida (2010-yil 12-noyabr) quyidagilarni ta'kidladi: "Jamiyatning demokratiya yo'lidan jadal rivojlanishi va bu borada amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan odamlarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyat darajasiga bog'liqdir. Yuksak huquqiy madaniyat — demokratik jamiyat poydevori va huquqiy tizimning yetuklik ko'rsatkichidir.

Shu munosabat bilan, bugungi siyosiy-huquqiy voqelikni hisobga olgan holda, mamlakatimizda huquqiy ta'lim va ma'rifatni, jamiyatda huquqiy bilimlar targ'ibotini tubdan yaxshilashga yo'naltirilgan maqsadli keng ko'lamli chora-tadbirlar dasturini ishlab

¹ *Ислом Каримов. Конституция туғрисида.* — Т., 2001, 94-bet.

chiqish zarur. Ushbu dasturning amalga oshirilishi aholining inson huquq va erkinliklariga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lishini, fuqarolarda qonunga itoatkorlik tuyg'usining yanada o'rinishini ta'minlaydi, deb o'ylayman"¹.

9. Sud hokimiyatining mustaqilligini ta'minlash, odil sudlovni demokratlashtirish, sud-huquqiy islohotni amalga oshirish.

Sud islohoti huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati umumiy shakllanish jarayonining ajralmas zaruriy tarkibiy qismidir. Sud-huquqiy islohoti mamlakatda qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat tarmoqlari bilan teng, mustaqil kuchli sud hokimiyatini vujudga keltirishning muhim omilidir.

Sud hokimiyati nafaqat uch hokimiyatning biri, balki uning yuksak nufuzli huquqiy holati jamiyat va davlat hayotida inson huquqlari, demokratiya va qonuniylik barqaror bo'lishining asosiy shartidir. Zero, sud hokimiyatining vazifasi — fuqarolarning huquq va erkinliklarini, mamlakat konstitutsiyaviy tuzumini himoya qilish, qonun chiqaruvchi va ijroiya hokimiyat hujjatlarining Konstitutsiyaga muvofiqligini ta'minlash, qonunlarni va boshqa me'yoriy hujjatlarni ijro qilish va qo'llashda qonuniylik hamda adolat uchun kurashishdan iborat.

Mustaqil O'zbekistonda davlat hokimiyatining taqsimlanishi real joriy etilishi bilan tom ma'noda chinakam sud hokimiyati qaror topishiga yo'l ochildi. Bu o'rinda o'ta muhim narsa — sudning davlat hokimiyatining bir bo'g'ini sifatida tegishli qat'iy vakolatlar sohibi ekanligini tan olishdir. Jamiyat ijtimoiy ongi sud hokimiyatini e'tirof etishi, unga ko'nikishi lozim. Sud hokimiyati davlatning muayyan sudlov siyosatini shakllantiradi va ro'yobga chiqaradi. Sudlov siyosatining asoslari qonunda o'z aksini topadi va sud muassasalari faoliyati orqali hayotga tatbiq etiladi.

O'zbekistonda mustaqil, adolatli sud hokimiyatini qaror toptirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishidir. Odil sudlovni joriy etish, mustaqil sud hokimiyatini shakllantirish, sud-huquqiy islohotini amalga oshirish mavzusi hamisha dolzarb masaladir.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatning rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 2010-yil 12-noyabr. —T.: "O'zbekiston", 2010. —27-b.

Islahotlar zanjirida «O‘zbekiston Respublikasi sud tizimini takomillashtirish to‘g‘risida» Prezident farmoni (2000-yil, 14-avgust) alohida o‘rin tutdi. Farmonga ko‘ra, sudlarni ixtisoslashtirish maqsadida 2001-yil, 1-yanvaridan e‘tiboran umumiy yurisdiksiya sudlari zahirida Qoraqalpog‘iston Respublikasining fuqarolik ishlari bo‘yicha Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo‘yicha viloyatlar, Toshkent shahar va tumanlararo sudlarini tuzishga, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasining jinoiy ishlar bo‘yicha Oliy sudi, jinoiy ishlar bo‘yicha viloyatlar, Toshkent shahar va tuman (shahar) sudlarini tuzishga qaror qilindi. Mazkur sud tizimi yangi tahrirdagi «Sudlar to‘g‘risida»gi qonunda (2000-yil, 15-dekabr) o‘z tasdig‘ini topdi. Qonunga kiritilgan yangiliklardan yana biri – Adliya vazirligi huzuridagi Sudlar faoliyatini tashkiliy, moddiy-texnikaviy va moliyaviy jihatdan ta‘minlash bo‘yicha Departament tuzildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisida (2010-yil 12-noyabr) bayon etgan “Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatning rivojlantirish konsepsiyasi”da shunday dedi: “Avvalo, sud hokimiyatini bosqichma-bosqich mustahkamlab borish, sudning mustaqilligini ta‘minlash, uni sobiq tuzumda bo‘lgani kabi qatag‘on quroli va jazolash idorasi sifatidagi organ emas, balki inson va fuqaro huquq va erkinliklarini ishonchli himoya va muhofaza etishga xizmat qiladigan tom ma‘nodagi mustaqil davlat institutiga aylantirishga qaratilgan keng ko‘lamli tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Hokimiyatlar bo‘linishiga oid konstitutsiyaviy prinsipni izchil amalga oshirish maqsadida “Sudlar to‘g‘risida”gi qonun yangi tahrirda qabul qilindi, shuningdek, bu davrda jinoyat-protsessual, fuqarolik-protsessual qonunchiligiga tegishli o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritildi. Bu esa o‘z navbatida sud tizimini ijro etuvchi hokimiyat organlari nazorati va ta‘siridan chiqarish imkonini berganini alohida ta‘kidlash lozim”¹.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatning rivojlantirish konsepsiyasi / O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi ma‘ruza. 2010-yil 12-noyabr. –T.: “O‘zbekiston”, 2010. –16-b.

Odil sudlov tizimiga appelyatsiya va kassatsiya tartibida ish ko'rish, tomonlarning tortishuvi prinsipi hamda yarashuv institutlari joriy etildi.

Shunday qilib, huquqiy tizim sohasidagi islohotlar katta mas'uliyat talab etadi. Islohotlar huquqiy tizim tarkibiga kiruvchi barcha bo'g'inlarni qamrab oladi. Demak, har bir bo'g'inda ro'y berayotgan o'zgarish va jarayonlar o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Huquqiy islohotlarga keng qamrovli va kompleks tus berish lozim. Ana shundagina islohiy kuch- g'ayratimiz va ijodiy faoliyatimiz ijobiy samaralar berishi shubhasiz.

O'zbekiston milliy huquqiy tizimining kelajakdagi ko'rinishini biz tizim elementlarining rivojida, ya'ni: mukammal yaratilgan qonunlarda, ularning to'liq amal qilishida, yuksak huquqiy ong va madaniyat sohiblarining huquqiy prinsiplarga asoslangan harakatlarida, demokratik tamoyillarga tayanib ish olib borayotgan odil sudlov faoliyatida, mamlakatimizda huquqning hukmronligi to'la-to'kis ta'minlanishida ko'rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston milliy huquqiy tizimini takomillashtirish, uning tarkibiy qismlari mazmunida xalq manfaatlarini ifodalash va mukammal darajada shakllantirish, **birinchidan**, huquqiy tizimning faol harakatini ta'minlaydi; **ikkinchidan**, huquqni insonlarga yaqinlashtiradi; **uchinchidan**, huquqqa nigilistik (ishonmaslik, mensimaslik) munosabatning oldini oladi; **to'rtinchidan**, huquqning qadrini oshiradi; **beshinchidan**, aholining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltiradi; **oltinchidan**, demokratik-huquqiy davlat barpo etishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi; **yettinchidan**, mamlakatimizni rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o'rin egallashiga asos bo'ladi.

XVII BOB. HUQUQNI TATBIQ ETISH VA QO'LLASH

1-§. Huquqni amalga oshirish tushunchasi va bosqichlari

Huquq amalga oshirilgan taqdirdagina shaxs va jamiyat uchun ma'no va ahamiyat kasb etadi. Agar huquq hayotga tatbiq etilmasa, u muqarrar tarzda jonsiz holda qoladi. Huquq normalarining bosh vazifasi shundan iboratki, ular shaxs huquqlarining mazmunini aniqlashga yordam beradi va shu tariqa uni amalga oshirishga imkoniyat yaratadi.

Huquqni amalga oshirish — davlat tomonidan yuridik mustahkamlangan va kafolatlangan imkoniyatlarni amalga oshirish, ularni odamlar va ularning tashkilotlari faoliyatida hayotga tatbiq etish demakdir.

Umuman olganda, «amalga oshirish» iborasi muayyan reja, loyiha, dastur, niyatni va hokazolarni hayotga joriy etish, degan ma'noni anglatadi. «Huquqni amalga oshirish» iborasi ma'no jihatidan shunga o'xshashdir. Huquq nomoddiy narsa, muayyan imkoniyat sifatida odamlar harakatida, faol xulq-atvorida, moddiy va ma'naviy boyliklar, ne'matlardan foydalanishda ro'yobga chiqadi, moddiylashadi. Ayni vaqtda, uni amalga oshirish yana bir ma'noga ega: boshqa imkoniyatlar (rejalar, dasturlar, niyatlar va sh.k.)dan farqli o'laroq, huquq amalga oshirish imkoniyatining ko'proqligi bilan tavsiflanadi, kafolatlar bilan ta'minlanadi. Tahlil qilinayotgan tushunchani izohlovchi yana bir holat shundan iboratki, huquq tabiiy va ijobiy, obyektiv va subyektiv huquqni o'z ichiga oluvchi serqirra hodisadir. Huquqni amalga oshirish uning serqirra mazmunini hisobga olgan holda tushunilishi lozim.

Huquqni amalga oshirish — zamonda va makonda yuz beruvchi murakkab jarayon. Unda nafaqat taraflar, subyektiv huquq va majburiyatlarning egalari, balki davlat o'zining huquq ijodkorligi, huquqni ijro etuvchi, huquqni qo'llovchi organlari shaxsida ishtirok etadi. Huquqni amalga oshirish, huquqni hayotga tatbiq etish jarayoni sifatida, *birinchidan*, huquqni amalga oshirishning yuridik mexanizmlarini, *ikkinchidan*, huquqni bevosita amalga oshirish shakllarini o'z ichiga oladi.

Huquqni amalga oshirishning yuridik mexanizmlari xilma-xil bo'lib, ularning mazmuni u yoki bu mamlakat huquqiy tizimining xususiyatlari bilan belgilanadi. Roman-german huquqiy tizimida

huquqni amalga oshirish jarayoni quyidagi bosqichlardan tashkil topadi.

Birinchi bosqich — tabiiy huquqni qonun darajasiga ko'tarish (ijobiy huquq), uni normativ shaklga solish. Tabiiy huquqning o'zagini inson huquqlari, uning inson va jamiyat tabiatidan kelib chiquvchi ijtimoiy-huquqiy da'volari tashkil etadi. Bu da'volarni qanoatlantirish uchun davlat ularni qonun yo'li bilan, normativ darajada tan olishi kerak. Inson huquqlarini qonun darajasiga ko'tarish: a) ularni konstitutsiyada mustahkamlab qo'yishni; b) ularni amaldagi qonun hujjatlarida mustahkamlashni nazarda tutadi.

Ikkinchi bosqich — qonunni amalga oshirishning har xil mexanizmlari ishga solinadi. Bu mexanizmlar yordamida qonun qoidalarini subyektiv huquqlar va yuridik majburiyatlarning muayyan mazmuniga o'tkazish amalga oshiriladi. Bu mexanizmlar rang-barangdir, chunonchi: qonunni hukumat, vazirliklar, idoralar, o'zini o'zi boshqarish organlarining qonun osti normativ hujjatlarida va mahalliy ahamiyatga molik boshqa normativ hujjatlarda aniqlashtirish; qonun normalarini rasmiy sharhlash hujjatlar orqali tushuntirish; qonunni qabul qilish, qo'llash va majburiy ijro etish taomillarini tartibga soluvchi protsessual normalar; huquq normalarini qo'llashga doir har xil hujjatlar. Davlat organlarining huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilish borasidagi faoliyati ham shu bosqichga kiradi.

Uchinchi, yakunlovchi bosqich — huquqni amalga oshirishdan iborat. Aynan shu bosqichda huquqlar imkoniyatdan borliqqa aylanadi va bu huquq egasining xohish-irodasiga ko'ra yuz beradi, ya'ni huquqning amalga oshish-oshmasligi, agar amalga oshirilsa, bu qachon va qay darajada yuz berishi huquq subyektiga bog'liq bo'ladi.

Anglosakson huquqiy tizimida huquqni amalga oshirish jarayoni boshqacha kechadi. Huquqiy da'volarni, ya'ni tabiiy huquqni majburiy norma darajasiga ko'tarish sud tomonidan amalga oshiriladi. Sud muayyan yuridik ishni ko'rib chiqar ekan, yuzaga kelgan nizoning haqiqiy holatlari, taraflarning da'volarini mufassal tahlil qiladi va ularning o'zaro huquqlari va majburiyatlarini aniqlab, janjalni hal qiladi. Ishni hal qilish chog'ida pretsedent — o'xshash ish bo'yicha ilgari chiqarilgan sud qarori normativ asos sifatida amal qiladi.

Anglosakson huquqiy tizimida huquqiy da'voni amalga oshirish

mexanizmi roman-german huquqiy tizimidagi shunday mexanizmga qaraganda soddaroq, chunki oldindan qonun yo'li bilan mustahkamlab qo'yishni taqozo etmaydi. Sudyaning o'zboshimchaligi xavfini oshirib ko'rsatish yaramaydi, chunki sud qarori ustidan yuqori sudga shikoyat berish imkoniyati doimo mavjuddir. Masalan, anglosakson huquqi vujudga kelgan Angliyada oliy sud instansiyasi vazifasini Angliya parlamentining yuqori palatasi — Lordlar palatasi bajaradi.

Shunday qilib, huquqni amalga oshirish nimaligini tushunish uchun quyidagilarni anglab olish kerak: huquqni amalga oshirishdan amalda subyektiv huquqqa ega bo'lgan shaxs, ya'ni huquq subyektigina manfaatdordir. Boshqa barcha shaxslar — majburiyat olgan taraf, huquqni qo'llovchi, qonunchi pirovard natijada vakolatli shaxs manfaatlarida ish ko'radi. Ko'rsatilgan shaxslar va organlar faoliyati, bu faoliyatni tartibga soluvchi yuridik normalar jamuljam holda huquqni amalga oshirishning murakkab va ko'p jihatli mexanizmini tashkil etadi. Binobarin, huquqning amalga oshish-oshmasligi masalasining yechimi bu huquq egasiga bog'liq bo'ladi. Huquqni amalga oshirish mexanizmi faqat uning xohish-irodasiga ko'ra ishga solinishi mumkin. Mazkur mexanizm mavjudligi, u sifatli va samarali ishlashga qodirligi muhimdir. Subyektiv huquqni himoya qilish mexanizmlari, ya'ni yuridik javobgarlik mexanizmlari huquqni amalga oshirish mexanizmining tarkibiy qismi hisoblanadi. Himoya qilish jarayonida huquq tiklanadi va yana uni amalga oshirish imkoniyati paydo bo'ladi. Yuridik javobgarlik subyektiv huquqlarni g'ayriqonuniy tajovuzlardan muhofaza qilishni muayyan darajada ta'minlaydi va shu tariqa ularni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

2-§. Huquqni amalga oshirish shakllari

Huquqiy tartibga solish pirovard natijada ijtimoiy munosabatlar ishtirokchilarining huquqda o'z ifodasini topgan talablar va imkoniyatlar mujassamlashuvchi xulq-atvorida namoyon bo'ladi.

Huquqni amalga oshirish bir necha shakllarga ega bo'lib, ularning o'ziga xos xususiyatlari huquqiy tartibga solish usullariga, ayni holda ruxsat, taqiq yoki majburiyat bajarilayotganiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Huquqni bevosita, ya'ni haqiqiy xulq-atvorda amalga oshirish uch shaklda yuz beradi.

Birinchi shakl — taqiqlarga *rioya etish*. Bu yerda taqiqllovchi va muhofaza qiluvchi normalar amalga oshadi. *Rioya etish* amalga oshirishning bir shakli bo'lib, u subyektlar yuridik taqiqlarga mos ravishda ish ko'rishida ifodalanadi. Bu shaklga subyektlarning passiv xulq-atvori xosdir. Ular yuridik normalar bilan man etilgan harakatlarni bajarmaydi, ya'ni o'zlariga yuklangan passiv majburiyatlarni bajaradi. Muhofaza qiluvchi normalarning barchasida to'g'ridan to'g'ri aytib qo'yilmasa-da, norma ma'nosidan mantiqan kelib chiquvchi taqiq ifodalanadi: agar biron-bir harakat uchun norma sanksiyasida yuridik javobgarlik nazarda tutilgan bo'lsa, o'z-o'zidan ravshanki, bunday harakatni qonunchi man etgan. Bunday taqiqlar Jinoyat kodeksi Maxsus qismining normalari va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks normalari bilan belgilangan.

Ikkinchi shakl — majburiyatlarni *hajarish*. *Bajarish* amalga oshirishning shunday bir shakli, u huquqiy qoidaning bajarilishida ifodalanadi. Amalga oshirishning mazkur shaklida subyektlar xulq-atvori faol xususiyatga ega bo'ladi: ular yuridik normalar bilan belgilangan harakatlar sodir etadi, ya'ni o'zlariga yuklangan faol harakat qilish majburiyatlarini bajaradi. Ijobiy majburiyatlarni nazarda tutuvchi majburiyat yuklovchi normalarni amalga oshirish uchun faol xulq-atvor. chunonchi: soliq to'lash, xaridorga mahsulot yetkazib berish, mehnat shartnomasi bo'yicha ishini bajarish talab etiladi.

Uchinchi shakl — subyektiv huquqdan *foydalanish*. Dispozitsiyalarida subyektiv huquqlar nazarda tutilgan vakolat beruvchi normalar shu shaklda amalga oshiriladi. *Foydalanish* amalga oshirishning shunday bir shakli, u ruxsatlardan kelib chiquvchi imkoniyatlarni amalga oshirishda ifodalanadi. Subyektlarning faol xulq-atvori bu shaklga xos xususiyatdir. Ayni holda subyektiv huquqlar, o'z faol xulq-atvori, huquq tomonidan berilgan yuridik imkoniyatlardan foydalanish huquqlari (masalan, himoyalaniş huquqi, mulk obyektlarini yuridik jihatdan tasarruf etish huquqi, saylov huquqidan foydalanish) to'g'risida so'z yuritilmoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi FKning 164-moddasida shunday deyilgan: «Mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishdan iboratdir». Subyektiv huquq ham faol, ham passiv xulq-atvorni nazarda tutadi.

Subyekt o'z huquqidan foydalanishdan bosh tortsa, o'zini passiv tutadi. Subyektiv huquq vakolatli shaxsning o'z harakatlari orqali (ashyo egasi undan ashyoning bevosita vazifasiga ko'ra foydalanadi), yuridik harakatlarni amalga oshirish yo'li bilan (ashyoni garovga berish, uni hadya qilish, sotish va h.k.), majburiyat olgan shaxsga talab qo'yish orqali (qarzdordan qarzni qaytarishni talab qilish) va da'vo shaklida, ya'ni vakolatli davlat organiga poymol etilgan huquqni himoya qilishni so'rab murojaat etish yo'li bilan (agar qarzdor qarzni qaytarishdan bosh tortsa, qarz beruvchi sudga qarzni majburiy tarzda undirishni so'rab murojaat etadi) amalga oshirilishi mumkin.

Huquqni amalga oshirish to'g'risida eng aniq ma'noda bajarish shakli bilan bog'liq holda so'z yuritish mumkin. Huquqni amalga oshirishning qolgan ikki shakli (foydalanish va rioya etish)ga kelsak, bu yerda huquqni amalga oshirish haqidagi umumiy qoidalar aniqlik kiritish va hatto eslatmalarga muhtojdir.

Avvalambor, ko'rsatilgan bu ikki shakl birlikda, uyg'unlikda va tartibga solish turiga ko'ra qaralishi lozim. Foydalanishda doim rioya etish ham mavjud bo'ladi: umumiy ruxsat beruvchi tartibga solishda — muayyan man etuvchi normalarni buzmaslik tarzida, ruxsat beruvchi tartibga solishda — subyektiv huquq belgilagan xulq-atvor chegarasiga qat'iy rioya qilish, bu chegaradan chetga chiquvchi harakatlar sodir etmaslik tarzida.

Biroq eng muhimi bunda emas. Umumiy ruxsat beruvchi tartibga solishda ham, ruxsat beruvchi tartibga solishda ham vakolatli subyekt faol harakat qiladi. Bu faol xulq-atvor faqat shartli ravishda huquqni amalga oshirish sifatida qaralishi mumkin. Subyektlarning faol xulq-atvorida, asosan, ijtimoiy hayotning obyektiv belgilangan ehtiyojlariga asoslangan moddiy, siyosiy, ma'naviy va boshqa manfaatlar amalga oshadi. Tegishli — vakolat beruvchi va man etuvchi yuridik normalarni, shuningdek, umumiy ruxsat va taqiqlarni amalga oshirish esa, amalda namunaviy konstruksiyalar, umumiy va mutlaq huquqiy munosabatlar yaratilishi va subyektlar ularga muvofiq ijtimoiy ehtiyojlar bilan belgilangan o'z faol xulq-atvorini amalga oshirishidan iborat bo'ladi.

Huquqni amalga oshirish aksariyat hollarda davlat va uning organlari ishtirokisiz yuz beradi. Fuqarolar va tashkilotlar o'z ixtiyori bilan, majburlovsiz, o'zaro kelishuvga ko'ra huquqiy munosabatlarga kirishadilar va bu munosabatlar doirasida subyektiv huquqlardan

foydalanadilar, majburiyatlarni bajaradilar va qonunda belgilangan taqiqlarga rioya qiladilar. Shu bilan birga, ayrim hollarda davlatning aralashuviga zarurat tug'iladi, bunday aralashuvsiz huquqni amalga oshirish mumkin bo'lmaydi. Huquqiy tartibga solish jarayoniga uning yakunlovchi bosqichida (ayrim hollarda huquqiy munosabatlar yuzaga kelganida ham) **huquqni qo'llash** qo'shiladi.

Birinchidan, ayrim normalarni amalga oshirish mexanizmida davlatning ishtiroki nazarda tutiladi. Bu, avvalo, mulkiy ne'matlarni davlat tomonidan taqsimlash nazarda tutilgan normalardir. Masalan, pensiya huquqini amalga oshirish ijtimoiy ta'minot organi komissiyasining ayrim fuqaroga pensiya tayinlash to'g'risidagi qarorini zarur element sifatida o'z ichiga oladi. Davlat yer fondidan yer uchastkasi ajratish tegishli davlat organining alohida hokimiyat qarorini talab qiladi. Shu tartibda, ya'ni alohida hokimiyat qarori chiqarish yo'li bilan fuqarolar va tashkilotlarga davlat mulkiga kiruvchi yer uchastkalari ajratiladi.

Ikkinchidan, davlat apparati doirasida davlat organlari va mansabdor shaxslari o'rtasidagi o'zaro aloqalar asosan hokimiyat va bo'ysunish xususiyatiga ega bo'ladi. Mazkur huquqiy munosabatlar zarur element sifatida hokimiyat qarorlarini, ya'ni huquqni qo'llash hujjatlarini (masalan, Prezidentning vazirni lavozimdan olish to'g'risidagi farmonini) o'z ichiga oladi.

Uchinchidan, huquq huquq to'g'risida nizo chiqqan hollarda qo'llaniladi. Agar taraflar o'zaro huquqlari va majburiyatlari xususida bir to'xtamga kela olmasalar, ular nizoni hal qilishni so'rab vakolatli davlat organiga murojaat etadilar (masalan, tashkilotlar o'rtasidagi nizolarni xo'jalik sudlari ko'rib chiqadi).

To'rtinchidan, huquqni qo'llash sodir etilgan huquqbuzarlik uchun yuridik javobgarlik chorasini aniqlash, shuningdek, tarbiyaviy, tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash uchun zarur.

Shunday qilib, **huquqni qo'llash** — bu vakolatli organlar va shaxslarning yuridik ish bo'yicha yuridik faktlar va muayyan huquqiy normalar asosida alohida qarorni tayyorlash va qabul qilish borasidagi hokimiyat faoliyatidir.

3-§. Huquqni qo'llash — huquqni amalga oshirish shakli sifatida

Huquqni qo'llash huquqiy tartibga solishning o'z ahamiyatiga ko'ra huquq ijodkorligidan keyin ikkinchi o'rinda turuvchi muhim

omili. Alohida qarorlar yuridik normalarni hayotga tatbiq etishni ta'minlovchi, ularni o'z hukmi bilan mustahkamlovchi yuridik kuchga ega bo'ladi va xulq-atvorning qonuniyligi mezonini bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Huquqni qo'llash quyidagi belgilarga ega:

1) davlat hokimiyatini amalga oshirish vakolati berilgan organlar yoki mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladi;

2) individual xususiyatga ega bo'ladi;

3) muayyan huquqiy oqibatlar — subyektiv huquqlar, majburiyatlar, javobgarlikni belgilashga qaratiladi;

4) maxsus nazarda tutilgan protsessual shakllarda amalga oshiriladi;

5) alohida yuridik qaror chiqarish yo'li bilan yakunlanadi.

Huquqni qo'llash huquqni amalga oshirishning bosh funksiyasi — huquqiy tartibga solish jarayonida *davlat majburlovidan* foydalangan holda yuridik ta'minlash faoliyatining zarurligini ifodalaydi. Huquqni qo'llash bo'yicha maxsus faoliyatga bo'lgan ehtiyoj, asosan, davlat majburlovidan foydalanish zarurati bilan belgilanadi. Huquq sohasida davlat majburlovi qonuniylik rejimi sharoitida o'z-o'zidan amalga kiritilmaydi. Huquqiy normalar davlat majburlovini qo'llash imkoniyatining nazarda tutadi. Amalda u vakolatli organlar tomonidan qo'llanilishi lozim. Bu organlar davlat majburlov choralaridan foydalanishning qonuniyligi, o'rinaligi va maqsadga muvofiqligini tekshirishlari, zarur hollarda qonunda nazarda tutilgan doirada ularni muayyanlashtirishlari, ularni qo'llash tartibini belgilashlari, ya'ni *individual-huquqiy tartibga solishni* amalga oshirishlari shart.

Binobarin, huquqni qo'llash huquqiy tartibga solish jarayonida (qat'iy qonuniylik sharoitida) davlat majburlovini amalga oshirishning birdan-bir yo'li hisoblanadi. Bu huquqni amalga oshirishning huquqni qo'llash qo'shiladigan barcha shakllari — foydalanish, rioya etish va bajarishga taalluqlidir.

Huquqiy tartibga solishni ta'minlovchi faoliyatni va shu munosabat bilan davlat majburlovining qo'llanilishini belgilovchi haqiqiy holatlar qatoriga, odatda, quyidagilar kiradi: a) subyektiv huquqni amalga oshirishga monelik qiluvchi holatlarning mavjudligi, yuridik majburiyatlarni bajarmaslik; b) yuridik javobgarlikka tortishni talab qiluvchi huquqbuzarlik.

Hokimiyatning qonunchilik va ijro tarmoqlariga mansub

hokimiyat organlari yozilgan huquq normalariga asosan ish ko'rishlari lozim. Huquqni qo'llash — huquq ijodkorligi yoki ma'muriy organlarning davlat-hokimiyat vakolatlariga asoslangan yuridik normalarni hayotga tatbiq etish borasidagi harakatlari. Bu yerda huquqiy tizimlarning o'ziga xosligiga qarab muhim xususiyatlar mavjud bo'lsa-da (avvalo, anglosakson guruhiga kiruvchi umumiy pretsedent huquqi tizimlari to'g'risida so'z yuritilmoqda), biroq huquqni qo'llovchi organ yozilgan huquqning davlat tomonidan belgilangan yoki qabul qilingan (tasdiqlangan) amaldagi yuridik normalari bilan ish ko'radi.

Huquqni qo'llash faoliyati — huquqni qo'llashga doir hujjatlarda ifodalangan asosiy va yordamchi xususiyatga ega har xil huquqni qo'llash harakatlari tizimidan iborat huquqni qo'llashning tashkiliy ifodasi. Bu yerda «yuridik ishni hal qilish», «alohida davlat-hokimiyat qarori» va «huquqni qo'llashga doir hujjat» tushunchalarining ma'nosi o'rtasida mavjud farqlarni hisobga olish lozim. Ko'rsatilgan tushunchalarning birinchisi — yakunlovchi huquqni qo'llash harakatini qamrab olsa, ikkinchisi — huquqni qo'llash natijasiga ishora qiladi, uchinchi esa — yuridik ishni hal qilish natijasini ifodalaydi, ya'ni yuridik hujjat hisoblanadi.

XVIII BOB. HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH

1-§. Huquq normalarini sharhlash tushunchasi va mohiyati

Huquqni sharhlash mavzusi yurisprudensiyada alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, sharhlash faqat yuridik fanlarga tegishli bo'lmay, balki yozma manbalar bilan ishlaydigan barcha ijtimoiy fanlarda ham qo'llaniladi. Sharhlashning tarix, adabiyotshunoslik va boshqa ijtimoiy fanlarda bilish va talqin qilish jarayoni sifatida tutgan o'rni beqiyosdir. «Sharhlash» iborasi lotinchada «interpretatsiya» iborasiga to'g'ri keladi. Sharhlovchi subyekt esa «interpretator» deb ataladi. Ijtimoiy fanlarda «sharhlash» kategoriyasi «talqin qilish», «izohlash», «tushuntirish» kabi sinonim tushunchalar tarzida qo'llaniladi.

Huquq normalarini sharhlash jamiyat huquqiy ongi va madaniyatining darajasi bilan bevosita bog'liq. Huquqiy madaniyatning yuksalib borishi turmushning barcha tomonlariga o'z ta'sirini ko'rsatishi demokratik huquqiy jamiyatga xos tabiiy qonuniyatdir¹. Jamiyatning huquqiy ongi esa ko'p jihatdan har bir alohida shaxsning va umuman jamiyatning huquqiy normalar, qonun talablarining ma'nosini to'g'ri tushunish qobiliyatini, binobarin, qonuniylikka rioya etish darajasini belgilab beradi. Huquq normalarini sharhlash muammosi huquqiy davlat barpo etilayotgan hozirgi sharoitda, ayniqsa, dolzarbdir.

Kundalik hayotimizda doimiy ravishda uchraydigan «sharhlash», «izohlash» va «talqin qilish» kabi tushunchalar bir xil ma'no kasb etadi va huquq normalarining mazmuni hamda mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Huquq normalarini sharhlash deganda, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat tashkilotlari va alohida fuqarolarning huquq normalari mazmunini aniqlash, ularda ifodalangan davlat hokimiyati irodasi mazmunini ochib berishga qaratilgan maxsus faoliyatdir.

Sharhlash – aqliy ijodiy faoliyat bo'lib, bu jarayonda ilmiy nuqtayi nazardan huquqning chuqur xususiyatlari anglanadi, huquq normalarida ifodalangan ko'rsatmalarning mohiyati obyektiv va ishonchli tarzda bayon etiladi. Huquq normalarini sharhlash –

¹ *Qarang: Одилқориев Ҳ. Т. Конституция ва фуқаролик жамияти. -Т.: «Шарқ», 2002. 221-б.*

murakkab, ko'p qirrali faoliyat. Uni ikki jihatdan ko'rib chiqish mumkin: *anglash* («o'zi uchun») va *tushuntirish* («boshqalar uchun»).

Huquqni sharhlash natijasida uning mazmuni, ijtimoiy vazifasi, amaliy ahamiyati aniqlanadi va tushuntirib beriladi.

Sharhlashning maqsadi qonun chiqaruvchi idoraning huquq normasida belgilangan irodasini ifodalash, huquq normasining asl mazmun-mohiyatini yoritish hamda huquq normasini yagona ma'noda, bir xilda tushunilishiga erishishdan iborat.

Huquq normalarini sharhlash huquqni amalga oshirish, huquqni tatbiq etishda asosiy o'rinni egallaydi, chunki huquqni tatbiq etishdan oldin uning ma'no va mazmunini tushunib olish lozim. Huquqni sharhlash jarayonida sharhlovchi subyekt qonunning asl mazmunini avval o'zi to'liq anglagan holda keyin boshqa shaxslarga tushuntirib beradi.

Tarixiy nuqtayi nazardan huquq normalarining hammasi ham sharhlashga muhtojmi yoki faqat tushunarsiz bo'lgan normalargina sharhga muhtojmi, degan savol tug'iladi? Sharhlash qonunlarning noaniqligi bilan bog'liq: u noaniqlikdan paydo bo'ladi, noaniqlik qanchalik kuchli bo'lsa, qiyinchilik shunchalik o'sib boradi. Faqat noaniq qonun emas, balki har qanday qonun sharhga muhtoj.

Zamonaviy yuridik adabiyotlarda barcha normalar sharhlash-aniqlashga tegishli, lekin ularni tushunib olish darajasi muayyan shaxslarning huquqiy ongiga bog'liq, degan fikr hukmronlik qiladi.

Huquq normalarini sharhlash jarayonida huquq normalari yaratilishining tarixiy-siyosiy sharoitlarini, maqsadi va ijtimoiy yo'naltirilganligini aniqlab olish lozim. Huquq normasining asl ma'nosini ochib berishda asosiy e'tiborni matnga, uning muqaddimasiga, dispozitsiyasining mazmuniga qaratish hamda ushbu normaga o'xshash boshqa normalarning mazmunini ham tahlil etish lozim.

Ma'lumki, huquqning asosiy maqsadi uning amaliyotga tatbiq etilishidadir. Qonun qachonki insonlar xulq-atvoriga ta'sir etsa va bajarilsa yashaydi, ijobiy samara beradi.

Amaliyot bevosita huquq normalarining mazmunini sharhlashga tayanadi. Huquqni sharhlovchi subyektlar huquqni sharhlash jarayonida asosiy diqqat-e'tiborni sharhlanayotgan normani huquq tizimida mavjud bo'lgan boshqa o'xshash normalardan farqlovchi jihatlarini hamda ular tartibga solayotgan ijtimoiy munosabatlarning turli-tumanligini isbotlab berishga qaratadilar. Shuningdek, huquq

normalarini sharhlash qonunlarni tizimlashtirish, qonunlar to'plamlarini yaratishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquqni sharhlashning amaliy ahamiyati ko'proq sud, prokuratura, ichki ishlar organlari kabi huquqni qo'llash faoliyati bilan shug'ullanuvchi davlat idoralari uchun muhimroqdir, zero ular kundalik faoliyatida huquqqa oid masalalar bilan bevosita shug'ullanadi hamda huquq normalarini to'g'ri qo'llash uchun mas'uldirlar.

Ma'lumki, amaliyotda huquqiy normalar qo'llanilib hal qilinadigan ishlar huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan ko'rilayotganda, yo'l qo'yiladigan aksariyat kamchiliklar huquqiy normalarni noto'g'ri tatbiq etish va yuzaki sharhlash natijasi bo'lib chiqmoqda. Biroq bundan oddiy fuqarolar uchun huquqni sharhlash, uning mazmun va mohiyatini aniqlash shart emas, degan ma'no kelib chiqmaydi. Aks holda huquqshunoslikdagi mavjud «qonunni bilmaslik, javobgarlikdan ozod etish uchun asos bo'lmaydi», degan asosiy prinsip buzilishi mumkin. Shu bois huquq normasining ma'nosi va mazmunini aniqlash, huquqni to'g'ri qo'llash uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquq normalarini sharhlashda uchta muhim masalaga, *birinchidan*, tatbiq etiladigan huquqiy normalarni sharhlovchi subyektlarni aniqlashga, *ikkinchidan*, tatbiq qilinadigan huquqiy normalarning mazmunini aniqlash usullarni qo'llashga, – *uchinchidan*, tatbiq etilayotgan normalarning hajmi bo'yicha va yuridik kuchiga qarab sharhlashga asosiy e'tibor qaratilishi lozim.

Huquqiy normani aniq sharhlash uning mazmunini tushunishga, qarama-qarshiliklarni bartaraf etishga ko'maklashadi.

Sharhlashda normativ-huquqiy hujjatlarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish ko'zda tutilmay, aksincha, jamiyatdagi mavjud qonunlarga rioya qilinishiga hamda qonuniylikni o'rnatilishiga erishishdir. Ba'zan huquq normalarini sharhlashdan qonunchilikda yuzaga kelgan bo'shliqlarni to'ldirish maqsadida foydalaniladi.

Huquqni sharhlash murakkab jarayon bo'lib, uning ikki jihatiga asosiy e'tiborni qaratish lozim:

1. *Huquqning ma'nosini aniqlash va tushuntirish*, ya'ni shaxsning huquq normasini anglash va o'rganish jarayonidir. Bunda shaxs huquq haqidagi dastlabki tasavvurga ega bo'ladi, u haqidagi mavjud ma'lumotlarni o'zlashtirishga harakat qilinadi.

2. *Huquq normasining mazmunini tushuntirib berish*. Bu muayyan

davlat organlari va mansabdor shaxslarning alohida ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil va maxsus faoliyatidir. Bunda sharhlanayotgan huquq normasining amalda to'g'ri va bir xilda qo'llanilishini hamda ayrim tushunmovchiliklarga yo'l qo'yilmaslik maqsadi ko'zlanadi.

Yuqorida zikr etilgan ikki jihatni to'liq bilish shaxslarga kelajakda huquq normalaridan to'g'ri foydalanish hamda ularni amalda to'g'ri qo'llash uchun xizmat qiladi.

2-§. Huquq normalarini sharhlash usullari

Sharhlashning yangi qonunlar yaratishda va yuridik ma'lumotnomalar majmuini tuzishda muhimligi masalasiga to'xtalib, uning huquq normalarini qo'llash jarayonidagi ahamiyatini alohida ta'kidlash lozim.

Huquqni sharhlash jarayonida asosiy o'rinni matn egallaydi. Chunki aynan unda «nafaqat qonun chiqaruvchi organning irodasi, balki davlatning obyektiv ravishda taqdim etilgan va normativ hujjatlarda mustahkamlangan irodasi» aks etgan¹.

Huquq normalarini sharhlashda, ya'ni uning mazmun va mohiyatini yoritishda turli xil usullardan foydalaniladi. Huquqni sharhlash usullari orqali sharhlovchi subyekt huquq normasi haqida to'liq tasavvur hosil qiladi va u haqida batafsil ma'lumotlar to'playdi. Huquqni sharhlash usullarini yaxshi bilish huquq normalarining mazmuni va mohiyatini aniqlashga hamda ushbu normalarni kelajakda to'g'ri qo'llay bilishga xizmat qiladi, shuningdek, biryozlama yondashish hamda ularni noto'g'ri qo'llashning oldini oladi.

Sharhlash usullari — subyekt tomonidan huquqiy ko'rsatmalarga binoan aniqlikka erishish maqsadida ongga yoki hissiyotga asoslangan ravishda huquq normalarining mazmunini bilishning maxsus yo'llari.

Yuridik adabiyotlarda huquqshunos olimlar sharhlashga ikki xil yondashdilar: statik va dinamik yondashuv.

Statik yondashuvda sharhlovchi subyekt huquqning barqarorligini saqlashga harakat qiladi.

Dinamik yondashuvda sharhlovchi huquqning mazmunini yoritishda ko'proq hayotiy voqelikka yaqinlashtirishga harakat qiladi.

¹ Общая теория права / Под. ред. А.С. Пиголкина. — М., 1995. 281-бет.

Huquqni sharhlash usullari bir-birini to'ldiradi va qo'llab-quvvatlaydi. Agar huquq normalarini sharhlash usullari birgalikda foydalanilsa, huquq normalarini qo'llash jarayonida ijobiy natijalar beradi.

Huquq normalarini sharhlash bir qator maxsus usullar yordamida amalga oshiriladi. Bu usullar huquq normalarining ma'nosi va mazmunini yoritib berishda doimiy tarzda foydalaniladi. Huquqni sharhlashning usullari orqali huquqiy normalarning turlari va ularning mazmunini, huquq normasining ifodalash tili va huquq normasining huquq tizimida tutgan o'rnini tushunib olish mumkin.

Huquq normalarining mohiyati va ijtimoiy ahamiyatini aniqlash uchun sharhlovchi subyektlar quyidagilarni:

- huquq normasining o'zini;
- uning huquqiy aloqalarini — huquq normasining boshqa yuridik qoidalar va prinsiplar bilan o'zaro aloqalarini;
- uning boshqa ijtimoiy borliq bilan bo'lgan barcha aloqalarini tadqiq etadi.

Huquqshunoslik fanida huquqni sharhlash usullari xususida turlicha talqinlar mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

- grammatik (filologik) sharhlash;
- tizimli (sistemali) sharhlash;
- tarixiy-siyosiy sharhlash;
- mantiqiy sharhlash.

Davlat va huquq nazariyasida sharhlashning bir shakli sifatida matn bo'yicha sharhlash, ya'ni **grammatik sharhlash usuli** ajratib ko'rsatiladi. Ushbu usulda huquq normasi turli joylarda uchraydigan so'z va iboralarning to'g'riligiga, ularning o'xshashlik va bog'liqlik tomonlariga e'tibor berib, huquq normalarining mazmunini aniqlab, keyin ularni izohlashga yordam beradi.

Grammatik usul ko'pgina adabiyotlarda "til bo'yicha", "filologik" kabi iboralar shaklida ham qo'llaniladi. Bunda sharhlanayotgan normada foydalanilayotgan texnik-yuridik vositalarni tadqiq etish bilan birga, matnning ma'nosi va grammatik tuzilishi ham tahlil qilinadi.

Mazkur usulda huquqiy norma mazmuni uning matni grammatik, ya'ni filologiya, til qoidalariga asosan tahlil qilib beriladi. Huquqiy norma matnidagi so'z iboralarining mazmuni aniqlanadi. Bunda huquq normasining matnidagi har bir so'z va jumlaning mazmuni grammatik jihatdan tahlil qilinadi.

Grammatik sharhlashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

— «sharhlashning oltin qoidasi» — qonunning biror-bir moddasini sharhlash jarayonida hamma uchun tushunarli bo'lgan, adabiy tildan foydalanish lozim;

— qonun chiqaruvchi qonunning matnida kitobiy tildan chetga chiqqan bo'lsa, sharhlash jarayonida ham xuddi shunday izohlash lozim;

— huquq normasini sharhlashda bir sohaga taalluqli iborani ikkinchi bir taalluqli bo'lmagan sohada ishlatish taqiqlanadi;

— agar qonun matnidagi ibora aniq mazmunga ega bo'lmasa, uni sharhlashda huquqshunoslik amaliyotida keng qo'llanilayotgan so'zlardan foydalanish lozim;

— agar qonun biror-bir iborani turli ma'noda tushunishga imkon bermasa, uni har xil talqin etish mumkin emas;

— turli iboralarni asoslanmagan holda bir ma'noda qo'llash taqiqlanadi;

— qonunning biror-bir so'zini uning sal ma'nosidan o'zgacha talqin etishga yo'l qo'ymaslik kerak.

Grammatik sharhlash mazmunidan huquqshunosning fikrlash doirasi kelib chiqadi. Bundan esa yozma nutqni grammatik tahlil qilish natijasida qonun yoki qonunlar o'rtasida mavjud bo'lishi ehtimol tutilgan qarama-qarshiliklarni, alohida so'zlar yoki butun matnning ahamiyatini aniqlash mumkin bo'ladi. Bunda bog'lovchi, qo'shimcha, vergul, nuqta va h.k. larning roli aniqlanadi.

Grammatik sharhlash jarayonida yo'l qo'yilgan kamchilik matnning umumiy ma'nosini tubdan o'zgartirib yuborishi hamda ba'zan salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun ham normativ-huquqiy hujjatlarni sharhlash jarayonida til qoidalariga jiddiy e'tibor qaratish zarurdir.

Huquqiy normani tizimli (sistemali) sharhlash usulida har bir huquqiy norma ilgari qabul qilingan boshqa normalar bilan o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikda ko'rib chiqiladi va har bir huquqiy norma huquq tizimining mantiqiy bir qismi sifatida qaraladi. Bunda huquq normasining huquq tizimida tutgan o'rni, ahamiyati yoritib beriladi. Tizimli sharhlash usulida sharhlovchi, *birinchidan*, huquq normasining huquq tizimidagi o'rnini aniqlaydi (huquq sohasi, instituti), *ikkinchidan*, sharhlanayotgan huquq normasiga mantiqiy bog'liqligi o'rnatiladi, *uchinchidan* esa sharhlanayotgan normaning mazmunini bilishga erishiladi.

Huquqni sharhlashning tizimli usuli bir huquqiy normani boshqa normalar bilan taqqoslash, uning huquqiy tartibga solish tizimidagi, normativ hujjatdagi, huquq tarmog'i yoki tizimidagi o'rnini aniqlashdan iborat. Tizimli sharhlash yordamida normalar va hujjatlar o'rtasidagi ziddiyatlar (kolliziylar) aniqlanadi va bartaraf etiladi.

Buning uchun quyidagi maxsus qoidalardan foydalaniladi:

— *birinchidan*, umumiy va maxsus normalarning aloqadorligi (maxsus qonunlar muayyan faktga tegishli umumiy qonun harakatlarini bekor qiladi, ya'ni maxsus qonun normalari mavjud bo'lgan taqdirda, umumiy qonun normalari qo'llanilmasdan, maxsus qonun normalari qo'llaniladi. Demak, maxsus normalar umumiy normalarning harakat faoliyatini cheklaydi);

— *ikkinchidan*, havola etuvchi moddalarning aloqadorligi (havola etuvchi moddalar sharhlanayotgan moddalarni aniqlashtirish uchun mo'ljallangan yoki mazkur normaning mohiyatini yoritish uchun havola etilayotgan moddalarga murojaat qilinadi);

— *uchinchidan*, agar turli organlar tomonidan chiqarilgan huquqiy normalarning qarama-qarshiligi aniqlansa, yuqori turuvchi organlarning normasiga asoslanish lozim;

— *to'rtinchidan*, agar bir organning ikki normasi bir-biriga zidligi aniqlansa, u holda norma qabul qilingan vaqtga ko'ra, keyingi qabul qilingan normaga asoslanishi lozim.

Ayrim hollarda huquqni qo'llovchi shaxs huquqbuzarlik holatini kvalifikatsiya qilishda puxta o'ylab o'tirmay, huquqiy normalarni o'zaro taqqoslashga, qonunda tilga olingan normativ materialni qidirishga majbur bo'ladi.

Tarixiy-siyosiy sharhlash usulida har bir norma, qonun chiqaruvchi organ belgilagan uning maqsadi va ma'nosini aniqroq tushunib olish uchun, sharhlanayotgan norma qabul qilinayotgan paytda yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy sharoitni inobatga olgan holda qarab chiqiladi.

Sharhlanayotgan normaning tarixiy kelib chiqish shartlari, ya'ni huquqiy norma ma'nosining qabul qilinishi tarixiga murojaat qilish orqali uni huquqiy tartibga solish tizimiga kiritishdan ko'zlangan maqsadni aniqlashdir. Sharhlashning tarixiy usulida normativ hujjatning matni bilan birga tarixiy hujjatlar, normativ hujjatlar loyihasining muhokama qilinishi va qabul qilinishi materiallari, bunday hujjatlar chiqarilishi vaqtidagi urf-odatlar, yuridik

amaliyotning ilmiy sharhlari va boshqa shu kabi qo'shimcha manbalardan foydalaniladi.

Sharhlovchi hayolan huquqiy normaning hayotga kirib kelishiga sabab bo'lgan sharoitlarga qaytib, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy muhitni o'rganib chiqadi.

Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning xodimlari uchun tarixiy-siyosiy sharhlash alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, shu faoliyat davlat manfaatlar bilan, ularni himoya qilish bilan uzviy bog'liq. Shuning uchun qonunchilikning siyosiy maqsadini tushunish, uning tarixini bilish ishning sifatli va bir maqsadga qaratilgan bo'lishiga yordam beradi. Sharhlashning tarixiy-siyosiy usuli, masalan, ma'muriy, fuqarolik yoki intizomiy huquqbuzarlik chegarasida bo'lgan jinoiy ishlarni tekshirishda va tergovchi ishni voyaga yetmaganlar ishi bilan shug'ullanuvchi komissiyaga berishga haqli holatlarda katta ahamiyat kasb etadi. Tergovchi huquqbuzarlikning tarkibini tahlil qilib va huquqiy siyosatning zamonaviy talablarini hisobga olib, ish bo'yicha qonunlar doirasida maqsadga muvofiq qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan u huquqiy normaning maqsadga erishishini ta'minlaydi.

Mantiqiy sharhlash usulida mantiqiy o'zgartirish, normani normadan keltirib chiqarib xulosa chiqarish, bilimlardan xulosa chiqarish, o'xshatish bo'yicha xulosa chiqarish, qarama-qarshisidan xulosa chiqarish va bema'ni darajagacha olib borish, ya'ni sharhlashning qo'shimcha manbalaridan foydalanmagan holda bevosita normaning matnidan xulosa chiqarish kabi mantiqiy usullarni qo'llab tushuntirish beriladi. Tatbiq etiladigan huquqiy normalarning mazmuni mantiq fanining qonuniyatlariga asosan aniqlanadi. Bunda huquqiy normaning matnidagi ifodalar, tushunchalar bir-biri bilan ichki va uzviy mantiqiy jihatdan bog'langanligiga e'tibor berilib, huquqiy normaning mazmuni aniqlanadi.

Mantiqiy usul huquqiy holatlarni bilishda formal va dialektik mantiq vositalaridan foydalanishni taqozo etadi. Bunda sharhlashning obyekti normativ hujjat ichki qismlarining o'zaro aloqadorligi hisoblanadi.

Mantiqiy sharhlashning *maqsadi* huquq normalarining mazmunini mantiq qonuniyatlari va prinsiplariga tayangan holda tushuntirish hisoblanadi.

Mazkur sharhlash usuli yordamida huquq normasining mazmuni mantiqiy jihatdan qayta shakllantiriladi, tushuncha mantiqiy tahlil qilinadi, ya'ni ularning hajmi, belgilari va aloqalarini ajratish, ya'ni tushuncha hayotiy holatga yaqinlashtiriladi, shuningdek, o'xshash va qarama-qarshi xulosalar yaratiladi hamda absurd holat kelib chiqishini oldi olinadi.

Huquq ijodkorligi organlari foydalanadigan qonunchilik texnika-sining o'ziga xos xususiyatlari ko'pincha huquqiy qoidalarining mantiqiy tuzulishida shunday aks etadi-ki, qonun mazmunini to'g'ri aniqlab olish uchun hujjat matnini ma'lum darajada xayolan qayta tuzish zarur bo'ladi. Masalan, Jinoyat kodeksida «qasddan odam o'ldirish... jazolanadi», — deyiladi. Qonunshunos bu yerda odam o'ldirishning o'zini emas, balki uni sodir qilgan shaxsni jazolashni nazarda tutganligi o'z-o'zidan ma'lum. Jinoyat kodeksining maxsus qismining aksariyat moddalari shu prinsipda tuzilgan. Shuning uchun Jinoyat kodeksining sharhlanayotgan moddalarini har doim xayolan mantiqan qayta tuzishga to'g'ri keladi.

Yuqorida zikr etilgan sharhlashning usullari huquqiy normaning mazmunini to'laqonli yoritishga katta yordam beradi.

3-§. Huquqni sharhlashning turlari

Huquq normalarini sharhlash masalasi huquqning mazmunini ochish, tushuntirishni va huquqiy hujjatlar yuridik mohiyatini yoritishga qaratilgan faoliyatdir. Ba'zi hollarda huquq normalari mazmunini to'liq yoritish maxsus tushuntirish talab qiladi. Huquq normalarini sharhlash tatbiq etilayotgan huquq normalarining to'la va aniq amalga oshirilishini ta'minlaydi hamda ularni qo'llash amaliyotida xatolarni istisno etadi.

Huquqni sharhlashning turlari to'g'risidagi masala huquqni tushuntirish faoliyatining natijalari va sharhlash hujjatlarining yuridik tabiatiga oid masalalar jumlasiga kiradi. Gap shundaki, huquqiy normalarning mazmunini tushuntirishning muayyan natijalari sharhlanayotgan hujjatlar hisoblanadi. Ularning amaliyot uchun yuridik ahamiyati sharhlash subyektlarining vakolatlaridan kelib chiqadi. Huquqiy normalarni sharhlashda sharhlovchi subyektlarning roli katta.

O'zbekiston Respublikasida huquqiy normalarni sharhlaydigan subyektlar quyidagilardan iborat: davlat hokimiyati vakillik organlari, davlat boshqaruvi organlari, sud organlari, prokuratura va boshqa

organlar, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar va fuqarolar. Shu subyektlar huquqiy normalarni sharhlaganda ularning mazmunini to'g'ri tushunib, huquqiy normalarni qo'llab, turmushdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Huquqni sharhlash hujjatlari turli yuridik kuchga, amaliy ahamiyatga, yuridik xususiyatlarga ega, murakkab va serqirra faoliyatdir.

Huquqni sharhlash hujjati — amaliyotda huquqiy normlarni qo'llash va yetarlicha tushuntiruvchi hujjatdir.

Huquq normalarini sharhlash uni amalga oshiradigan subyektiga qarab ikki turga bo'linadi.

— *rasmiy sharhlash*;

— *norasmiy sharhlash*.

Rasmiy sharhlash — huquq normasini qabul qilgan vakolatli davlat organlarining o'zlari tomonidan sharhlash bo'lib, u hamma uchun umummajburiy ahamiyat kasb etadi. Rasmiy sharh qonun bilan vakolat berilgan organ tomonidan ham amalga oshiriladi.

Sharhlanayotgan huquq normalarining ummumajburiyligi, sharhlayotgan subyektning maqomiga bog'liq bo'ladi. Rasmiy sharhlash bir vaqtning o'zida «legal» sharhlash, deb ham yuritiladi.

Yurisprudensiyada rasmiy sharhlash shartli ravishda *autentik, normativ va kazual* turlarga bo'linadi.

Autentik sharhlash normativ aktini qabul qilgan organ tomonidan sharhlash (masalan: parlament o'zi chiqargan qonunga o'zi sharh beradi). Autentlik — haqiqiylikni, dastlabki manbalarga asoslanganlikni nazarda tutadi. Yuridik adabiyotlarda autentik sharh mualliflik sharhi ham deb ataladi. Har qanday autentik sharh, rasmiy sharh hisoblanadi, lekin rasmiy sharhning hammasi ham autentik bo'lmaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi qonunga beradigan sharh — rasmiy, ammo autentik sharh emas.

Normativ sharhlash umumiy tavsifga ega bo'lib, natijalari huquqni qo'llashda majburiy ahamiyatga ega (masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi sharhlagan normativ-huquqiy hujjatlar, chunki O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asosan Konstitutsiyaviy sud O'zbekiston Respublikasidagi qonunlarga rasmiy sharh berish vakolatiga ega).

Bunday huquqni tushunish va tatbiq etish «namunalari», odatda, huquqiy malaka masalasi bo'yicha, huquqiy kvalifikatsiya qilish

masalalari bo'yicha muhim ma'lumotlar maxsus nashrlarda chop etiladi.

Kazual sharhlash aniq bir oddiy kundalik hodisaga qo'llanadigan tushuntirishdir. *Kazus* — hodisa, hayotiy fakt. Kazual sharhlash sud va boshqa vakolatli organlarga sharoit va shaxslarga nisbatan ko'rilayotgan va hal qilinayotgan yuridik ishlarda beriladi. Huquqni umumlashtirilib bo'lmaydigan sharhlash hujjatlari bir marotabalik ahamiyatga ega, lekin jiddiy ishlar yuzasidan qilinganida, ayniqsa, huquqdagi nuqsonlar mavjud bo'lganida normativ sharhlash ahamiyatiga ega bo'ladi.

Huquqiy normalarni kazual sharhlashda sud organlari har bir fuqarolik, jinoiy, ma'muriy va boshqa ishlarni ko'rayotganda tegishli huquqiy normalar bilan bu ishlarni ko'rib, hal qilish chog'ida huquqiy normalarni sharhlaydi. Sudning har bir fuqarolik ishi bo'yicha chiqargan qarori yoki jinoiy ishlar bo'yicha chiqargan hukmi huquqiy normani kazual (kazus) sharhlash asosida amalga oshiriladi.

Kazual sharhlash ikki xil ma'noga ega: *birinchidan*, muayyan ish aniqlanadi va sharhlanadi; *ikkinchidan*, sharhlangan norma unga o'xshash normalar uchun yuridik oqibatlarni keltirib chiqarmaydi. Ammo kazual sharhlashni amalga oshiruvchi boshqa organlar uchun namuna bo'lib xizmat qiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qarorlari. Mazkur sharhlashni pretsedent sharhlash deb ham nomlashimiz mumkin, ammo bu anglosakson huquq oilasi singari bizning huquqiy tizimimizda majburiy ahamiyat kasb etmaydi.

Subyektga ko'ra sharhlashning ikkinchi turi *norasmiy sharhlashdir*. **Norasmiy sharhlash** — huquq mazmunini shunday sharhlashni nazarda tutadiki, bunda sharhlash maxsus vakolat berilmagan organlar va shaxslar tomonidan amalga oshiriladi va majburiy ahamiyat kasb etmaydi, yuridik oqibatlarga sabab bo'lmaydi va u advokatlar, olimlar, alohida shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, jinoyat kodeksiga sharhlar, fuqarolik kodeksiga sharhlar shular jumlasidandir.

Tatbiq etilayotgan normalarni *ilmiy (doktrinal) sharhlash* ilmiy xodimlar, olimlar, jamoat va davlat arboblari tomonidan darsliklarlarda, ma'ruzalarda, kitoblarda va ilmiy maqolalarda amalga oshirilishi mumkin.

Norasmiy sharhlash natijalari davlat organlari, jamoat birlashmalari, korxona, muassasa, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va

fuqarolar uchun majburiy bo'lmasada, huquqiy normalarning mazmunini sharhlab, tushuntirib beradi. Bu sharhlash huquqiy normalarni amaliyot bilan bog'lab, kishilarning huquqiy ongini va huquqiy madaniyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Norasmiy sharhlash qonunlarni takomillashtirishga, huquqni muhofaza etuvchi organlar faoliyatini yaxshilashga, qonunchilikni mustahkamlashga yordam beradi.

Norasmiy sharhlashning *oddiy*, *kasbiy* va *doktrinal* kabi turlari mavjud.

Kundalik sharhlash huquqiy faoliyat sohasida mutaxassis bo'lmagan fuqarolar kundalik hayotda yuzaga keladigan huquqqa oid hodisa va harakatlarga nisbatan o'zining subyektiv fikrini bildirishi hamda o'zining huquqiy bilimi darajasida huquqqa oid masalaning mazmunini aniqlashi va o'z fikrini bildirishi tushuniladi.

Kasbiy sharhlashda — kundalik faoliyatda xizmat faoliyati nuqtayi-nazaridan doimiy ravishda shug'ullanadigan huquqni muhofaza qiluvchi organlari xodimlarining, mavjud huquq normalarining mazmun va mohiyatini yoritishga qaratilgan fikri va munosabati tushuniladi. Kasbiy sharhlash bilan asosan prokuror, tergovchi, sudya, advokat, notarius va boshqa huquqiy sohadagi kasb vakillari shug'ullanishi mumkin.

Doktrinal sharhlashda — kundalik faoliyatida bevosita huquqdagi muammolar bilan ishlovchi va ularni bartaraf etish bilan shug'ullanuvchi mutaxassis, yurist-olimlarni mavjud huquq normalarining mohiyatini yoritib berishga qaratilgan harakatlari tushuniladi. Ushbu soha vakillariga huquqshunoslik sohasida ilmiy ishlar bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar, fan nomzodlari, fan doktorlar, dotsent va professorlarni kiritish mumkin. Ular tomonidan amalga oshirilgan sharhlar ilmiy xarakterga ega bo'lib, majburiy ahamiyat kasb etmaydi.

Huquqni sharhlashning yana bir turi *hajmga ko'ra sharhlash* deb nomlanadi. Huquqiy normalarni sharhlashning natijasi uning hajmidan kelib chiqqan holda baholanadi. *Hajm* — bu sharhlanayotgan normaning mazmunini birlamchi matn mazmuniga o'zaro nisbatidir. **Hajmga ko'ra sharhlash** deyilganda, mavjud huquq normasining mazmuniga muayyan bir tarzda o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki umuman o'zgartirmasdan izohlab berish tushuniladi.

Huquq normalarini sharhlash, umumiy qoidaga asosan, huquqshunos huquqiy qoidaga kiritgan haqiqiy ma'noni anglash maqsadini nazarda tutadi. Lekin shunday holatlar ham uchraydiki, normani sharhlayotgan shaxs huquq normasining asl mazmunini tushunish lozim bo'lgan yoki aksincha, qonun matnidan birinchi marta ko'ringanidan ham kengroq bo'lgan vaziyat bilan to'qnashadi. Shundan kelib chiqib, davlat va huquq nazariyasida hajmga ko'ra sharhlashning *tom ma'noda (adekvat), cheklangan va kengaytirilgan sharhlash* kabi turlari farqlanadi.

Huquqni tom ma'noda sharhlash — bunda turmushga tatbiq etilayotgan huquqiy normaning mazmunini yozilgan matniga qarab, hech narsa qo'shmasdan izohlash tushuniladi. Tom ma'noda sharhlash fanda «adekvat» sharhlash ham deb ataladi.

Cheklangan sharhlash — bunda tatbiq etilayotgan huquqiy normaning o'z matnida cheklanganligi belgilab qo'yiladi.

Kengaytirilgan sharhlash — bunda qo'llaniladigan huquqiy normaning mazmuni, uning yozilgan matniga nisbatan kengroq qilib sharhlanadi.

Sharhlash huquqiy normalarning to'g'ri tushunilishini ta'minlaydi. Bu esa «huquqni qo'llash jarayonidagi markaziy bo'g'in»dir.

XIX BOB. HUQUQIY XULQ-ATVOR, HUQUQBUZARLIK VA YURIDIK JAVOBGARLIK

1-§. Huquqiy xulq-atvor tushunchasi, belgilari va tasnifi

Huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vositasi sifatida kishilarning xatti-harakati va xulq-atvoriga ta'sir etadi.

Yuridik adabiyotlarda asosiy diqqat-e'tibor kishilar xulq-atvorining huquqqa zid jihatiga, ya'ni huquqbuzarlikka qaratilib, huquqiy harakatlar xususida kamroq fikr bildiriladi.

Huquqiy xatti-harakat deganda, huquq subyektlarining qonunga mos holda ijtimoiy-foydali harakat yoki harakatsizlik qilishi tushuniladi.

Jamiyatda kishilarning xulq-atvori turli shakllarda namoyon bo'lib, uni ifodalanishiga, samaradorligiga, motivlariga, maqsadlari va oqibatlariga qarab turlarga ajratish mumkin. Bu qonunga mos, ijtimoiy xatti-harakat bo'lib, yuridik shakldagi qonuniy xatti-harakat ta'sirida huquq amalda bo'ladi. Huquqiy xatti-harakat doirasi va chegarasi huquqiy normalarining dispozitsiyasi bilan belgilanadi. Aynan u huquqiy tartibotning mohiyati hisoblanadi.

Huquqiy ta'sir etish yo'li bilan jamiyat boshqariladi, uning hayot faoliyati me'yoriy tartibga solinadi, fuqarolarning huquq va majburiyatlari amalga oshiriladi.

Huquqiy xulq-atvorning o'ziga xos belgilari:

— *ijtimoiy foydaliligi* — ushbu xatti-harakatlar jamiyat, shaxs va davlat uchun foydali bo'ladi va biror-bir shaxsga zarar keltirmaydi;

— *ixtiyoriyligi va ongilligi* — jamiyat a'zolarining asosiy tarkibi huquqiy harakatlarni jazo choralaridan qo'rqishdan emas, balki o'z tashabbuslari bilan ixtiyoriy ravishda, huquqni hurmat qilish asosida amalga oshiradi;

— *huquq normalariga mos kelishi* — shaxslarning xatti-harakatlari amaldagi huquq normalariga mos kelishi va o'rnatilgan talablarga javob berishi, shuningdek, huquq normalari bilan ruxsat etilgan bo'lishi talab qilinadi.

Jamiyatda vujudga keladigan va amalga oshayotgan huquqiy munosabatlarning asosiy qismi o'z asosiga ko'ra huquqiy xatti-harakatdan iboratdir.

Huquqiy xatti-harakat juda keng ma'noga ega. U o'z xususiyatiga ko'ra bir xil emas.

Huquqiy xatti-harakatning shaxsni huquqiy tartibga solishga jalb etilish darajasiga ko'ra to'rt turi mavjud:

1. Faol huquqiy xatti-harakat. Bu fuqarolar, mansabdor shaxslarning qo'shimcha vaqtlari, imkoniyatlari, shuningdek, moddiy vositalaridan kelib chiqib, o'z tashabbuskorligiga tayangan huquqiy faoliyatidir. Shaxsning huquqiy faolligi — davr talabi. Huquqiy faollikning namoyon bo'lish shakllari turlicha. Bu sidqidildan faol xizmat qilish, siyosiy partiya, jamoat uyushmalarining shakllanishi va ishida qatnashish, qonun loyihalari muhokamasida bevosita ishtirok qilish, davlatning turli tuzilmalarida hamkorlik qilish va shu kabilar.

2. Odatdagi huquqiy xatti-harakat. U faollikdan farq qilgan holda, ortiqcha xarajat va harakat bilan bog'liq bo'lmaydi. Bu kishining doimiy xizmat va boshqa hayotiy faoliyatidan kelib chiqadi va u, odatda, huquqiy normalar talabiga mos keladi. Fuqarolar ushbu xatti-harakat doirasida o'zlarining yuridik ahamiyatga molik u yoki bu harakatlarini amalga oshiradilar. Lekin bu ularning faolligini huquqiy talab darajasidan oshirishga olib kelmaydi. Jamiyatda, davlatda va amalda shaxsiy hayotiy faoliyatda u oddiy va zaruriy hol hisoblanadi. Aynan shunga muvofiq shaxsning moddiy va ma'naviy ehtiyoji qanoatlantiriladi.

3. Konformistik (sust) huquqiy xatti-harakat. Fuqarolar o'rnatilgan huquq normalariga ijtimoiy muhit ta'sirida, ya'ni o'z safdoshlarining, rahbarlarining ko'zicha rioya qiladi. Bu o'zining mustaqil fikri bilan emas, balki hamma shu harakatni amalga oshirganligi uchun u ham shuni qilishga majbur bo'ladi. Bu toifa shaxslar agar ko'pchilik huquqqa zid harakat qilsa, u ham huquqqa zid harakat qilishi mumkin. Shuningdek, fuqaro o'ziga tegishli huquq va erkinliklardan kerakli maqsadda foydalanmagan paytda sodir bo'ladi. Masalan, fuqaro nikohdan o'tishda, mulkka egalik qilishda, saylovlarda ishtirok etishda sustkashlikka yo'l qo'yishi mumkin. Bunday paytda shaxs o'z manfaatini qanoatlantirish imkoniyatidan foydalanmaganligi natijasida unga nisbatan salbiy oqibatlar kelib chiqadi. Bu jamiyatning zarar ko'rishiga olib keladi. Fuqaroning sustligi sababli siyosiy va huquqiy sohada, davlat ishlarida valyuntarizm kelib chiqadi, davlat tizimiga xalq ta'siri va jamoatchilik nazorati pasayadi.

4. Marginal huquqiy xatti-harakatda shaxs davlat tomonidan o'rnatilgan jazo tizimidan qo'rqishi oqibatida huquqqa rioya qiladi. Bu toifa shaxslar ijtimoiy faol yoki odatiy huquqiy xatti-harakatni amalga oshirmaydilar. Bular ko'proq ertaga ozodlikdan mahrum etiladigan bo'lsa, qiynalishi, erkinligining yo'qolishi yoki nogiron bo'lib qolishdan qo'rqqanidan huquqqa rioya qiladi.

2-§. Huquqbuzarlik tushunchasi va mohiyati

Huquqbuzarlik — bu huquq subyekting aybli, huquqqa zid, jamiyat, davlat va shaxs manfaatlariga zarar keltiruvchi qilmishidir.

Huquqqa zid xatti-harakatlar — oʻrnatilgan huquq talablarini fuqarolar tomonidan bajarmaslik yoki ularga rioya qilmaslik. Fuqarolarning huquqqa zid harakatlarni amalga oshirishi ularning huquqiy ongi va huquqiy madaniyat darajasiga bogʻliqdir. Chunki, huquqqa rioya qilmaslik ayrim fuqarolarning qabul qilingan qonunlardan xabardor emasligi yoki sodir etilgan xatti-harakatini huquqqa zid ekanligini bilmasligi, yaʼni huquqiy savodsizligi natijasida yuzaga keladi. Chunonchi, ayrim fuqarolar esa mavjud qonunlarni qabul qilinganligi va busiz mumkin emasligini bilsada, shunda ham unga rioya qilmaydi. Bu kabi shaxslarning harakatida uning huquqiy madaniyatsizligi koʻzga tashlanadi.

Huquq buzilishi shaxsga, mulkka, davlatga yoki umuman jamiyatga zarar keltiruvchi ijtimoiy xavfli, qonunga qarshi harakatdir. Ushbu tushuncha huquq buzilishining quyidagi toʻrtta muhim belgisini oʻz ichiga oladi:

1. **Ijtimoiy xavflilik** — bunda huquqbuzarlik jamiyatning qadriyatlariga tajovuz qiladi, xususi va ijtimoiy manfaatlarni poymol etadi. Huquqbuzarlikning zararliligi yoki xavfliligi shundan iboratki, u jamiyat hayotining maromiga salbiy taʼsir koʻrsatadi.

2. **Huquqqa xiloflik** — huquqbuzarlikning ikkinchi belgisi. Bu oʻrinda gap qilmish oqibatida qonunning, muayyan huquqiy normaning buzilishi toʻgʻrisida bormoqda. Boshqacha aytganda, huquqbuzar qonunda yoki huquq normasida belgilab qoʻyilgan taqiqni buzadi. Agar bunday taqiq boʻlmasa, huquqbuzarlik ham boʻlmaydi. Qonun kengaytirilgan holda yoki analogiya boʻyicha talqin etilishi mumkin emas.

3. **Ayblik** — huquqbuzarlikning uchinchi belgisi. Huquq normasini yuridik javobgarlikni zimmasiga olishga qodir boʻlgan shaxs buzadi va shaxs bu harakatni qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etadi.

Ayb — shaxsning sodir etgan huquqqa xilof harakatiga va uning zararli oqibatlariga ruhiy munosabati. Qariyb har doim inson oldida huquqqa mos yoki huquqqa zid tarzda harakat qilishni tanlash imkoni boʻladi. Agar u ikkinchi yoʻlni tanlasa, huquqqa xilof qilmishni aybli tarzda sodir etgan, deb hisoblanadi.

4. **Jazoga sazovorligi**. Bu maʼlum huquqbuzarlik uchun uni sodir

etgan shaxsning vakolatli davlat organi tomonidan javobgarlikka tortilishini bildiradi. Ushbu javobgarlik huquqiy normaning sanksiyasida ifodalanadi.

Huquqbuzarlik tarkibi. Huquqbuzarlik yuridik fakt bo'lib hisoblanadi, u o'z navbatida, qo'riqlovchi xarakterga ega bo'lgan huquqiy munosabatlarni yuzaga keltiradi. Huquqbuzarlikning tarkibi muayyan (konkret) huquq normalarini sharhlashda, uning mazmunini ochib berishda hamda dunyoqarash nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga egadir. U o'z ichiga to'rtta elementni qamrab oladi: huquqbuzarlikning *obyekti*, *subyekti*, *obyektiv tomoni* va *subyektiv tomoni*.

Huquqbuzarlikning obyekti deb huquq bilan tartibga solinadigan va qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga aytiladi. Obyekt huquqiy normada aniq mustahkamlangan bo'ladi.

Huquqbuzarlikning obyektiv tomoni shaxsning harakat va harakatsizligi oqibatida huquqning buzilishi hamda uning ijtimoiy xavfliligidir. Bu huquqqa qarshi qilmishning tashqi tomonini ifodalaydi. Aynan shu ifodalanish holatiga qarab, huquqbuzarlik to'g'risida, ya'ni u qanday sodir bo'lganligi va qay darajada zarar keltirganligi haqida fikr yuritish mumkin bo'ladi.

Huquqbuzarlikning obyektiv tomoni elementlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- huquqqa qarshi qilmish;
- huquqqa qarshi zararli oqibat;
- huquqqa qarshi qilmish bilan zararli oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish;
- huquqqa qarshi qilmish sodir etilgan joyi, vaqti, usuli va muhit.

Huquqbuzarlikning subyekti bo'lib huquqbuzarlikni sodir qilgan yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadi. Subyektlarning xususiyatlari huquqbuzarlikning turiga bog'liq bo'ladi. Masalan, jinoiy va ma'muriy huquqning subyektlari bo'lib faqat shaxslar hisoblanadi.

Huquqbuzarlikning subyektiv tomoni — bu shaxsning (jismoniy va yuridik) huquqqa qarshi qaratilgan harakat yoki harakatsizligi oqibatiga va ulardan kelib chiqadigan ijtimoiy xavfli qilmishga nisbatan ruhiy-ongli munosabatidir. Huquqbuzarlik subyektiv tomonining zaruriy belgisi **aybdir**. Ayb — huquqbuzarning huquqqa xilof xatti-harakatiga va ularning ijtimoiy xavfli oqibatiga nisbatan **qasd** yoki **ehtiyotsizlik** shaklidagi munosabatidir.

Qasd — shaxsning huquqqa xilof xatti-harakatini sodir qilayotgan paytida, bu harakatning huquqqa xilofiligini, ijtimoiy xavfliligini, uning oqibatini anglash yoki tushunishidir (to'g'ri qasd) yoki bu xatti-harakatning ma'lum oqibatni keltirib chiqarishiga ongli ravishda yo'l qo'yishidir (egri qasd).

Ehtiyotsizlik — shaxsning xatti-harakatlari natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlarning oldini olishni nazarda tutib, beparvolik bilan o'z-o'ziga ishonib harakat qilishidir.

Huquqbuzarlikning turlari ijtimoiy xavflilik darajasiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi.

1. Jinoyat — sodir etilishi jinoyat kodeksiga jazo qo'llash tahdidi bilan taqiqlangan aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik). Jinoyat natijasida davlat, jamiyat va shaxs manfaatlariga zarar yetkaziladi.

2. Nojo'ya harakat — bu jinoyat singari zarar yetkazib, ijtimoiy darajasining rasmiyligi bilan farqlanadi.

Nojo'ya harakat quyidagi turlarga bo'linadi:

a) fuqaroviy huquqbuzarlik — fuqarolik huquq va majburiyatlarini buzilishi, ya'ni majburiyatlar bajarmaganligi bois, mol-mulkka va kishi sog'lig'iga ziyon yetkazilishi tushuniladi;

b) ma'muriy huquqbuzarlik deb jamoat yoki davlat tartibiga, davlatning yoki shaxsning mulkiga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga tajovuz qiladigan hamda sodir etilgani uchun qonunda ma'muriy javobgarlik nazarda tutilgan g'ayriqonuniy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan) harakat yoki harakatsizlik. Ma'muriy huquqbuzarlik, xuddi jinoyatlar kabi, jamiyat uchun xavflidir, ulardan faqat ushbu xavf darajasi bilan farqlanadi;

d) intizomiy huquqbuzarlik — korxonalar, tashkilotlar, muassasalarning rahbariyati tomonidan o'rnatilgan yurish-turish va ichki mehnat tartib-qoidalarini, xizmat intizomini xodimlar tomonidan buzilishi hamda xizmat vazifalarini bajarmasliklaridir. Mazkur huquqbuzarlik intizomiy javobgarlikka sabab bo'ladi.

3-§. Yuridik javobgarlik tushunchasi, belgilari va turlari

Huquqshunoslik fanida yuridik javobgarlik masalasida turlicha fikrlar mavjud. Ko'pchilik mualliflar yuridik javobgarlikni davlatning huquq talablarini bajarishga qaratilgan majburlov choralarini qo'llashi deb tushunsalar, boshqa ba'zi olimlar unga amaldagi yuridik kategoriyalar doirasida yondashib, qo'riqlovchi huquqiy

munosabatlar, maxsus yuridik majburiyatlar yoki huquq normalari sanksiyalari ko'rinishida talqin etishga intiladilar.

Yuridik javobgarlik — bu huquqbuzarlik sodir etgan shaxsga nisbatan protsessual tartibda qonunchilikda belgilangan davlat majburlov choralari qo'llashdir.

Yuridik javobgarlik — huquqbuzarning huquq normalariga asoslangan va huquqbuzarlik faktidan kelib chiqadigan qilmishi uchun javob berish va davlat majburlov choralari shaklidagi noxush oqibatlariga chidash majburiyati hamda shunday oqibatlarga haqiqatan duchor bo'lishidir.

Yuridik javobgarlikning asosi — huquqbuzarlikdir ya'ni, huquq normalarini buzuvchi muayyan harakat yoki harakatsizlikdir.

Yuridik javobgarlikning asosiy vazifasi jarima solish, jazolashdir, tiklash choralarining vazifasi esa yuridik majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash, huquqni himoya qilishga qaratilgandir. Uning maqsadi esa jamiyat a'zolarini qonunlar asosida tarbiyalashdan iborat.

Yuridik javobgarlikning belgilari. **Yuridik javobgarlik quyidagi o'ziga xos belgilar bilan ajralib turadi.**

1. Davlat majburlovi bilan chambarchas bog'liq. Bunday bog'liqlik shunda namoyon bo'ladiki, yuridik javobgarlik davlat tomonidan o'rnatiladi va yuridik normalarda ifoda etilganidek, hokimiyat talablaridan chetga chiqqan aybdor shaxslarga nisbatan majburiy ta'sirning o'ziga xos usuli bo'lib hisoblanadi. Yuridik javobgarlik ayrim xatti-harakatga nisbatan javob sifatida alohida hollarda qo'llaniladi. Shuning uchun, qoidaga ko'ra, u huquqbuzarlar uchun qo'llanadigan qat'iy cheklovlar bilan bog'liq.

2. Yuridik javobgarlikning amaldagi asosi shunday huquqbuzarlik, ya'ni ichki (shaxsning ongi yoki irodasi) va tashqi harakatlarining birligini mujassamlashtirgan xatti-harakat sifatidagi akt bo'lishi mumkin. Bu narsa shuni bildiradiki, huquqiy ko'rsatmalarni buzishda aybdor bo'lgan shaxsgina huquqiy javobgarlikning subyekti bo'lishi mumkin.

3. Yuridik javobgarlik davlat tomonidan ayblash, huquqbuzarning xulq-atvori uchun tanbeh berish bilan bog'liq. Davlat tomonidan ayblash — bir qator xususiyatlarga ega bo'lgan tushuncha hisoblanadi. *Birinchidan*, bunday qoralash xulq-atvori uchun tanbeh beriladigan subyektlarga nisbatan hokimiyat ta'sirini qo'llash bilan bog'liq. *Ikkinchidan*, davlat tomonidan ayblash huquqbuzarni

aybdor deb topish, unga nisbatan aniq javobgarlik choralari belgilash va ularni amalga oshirishda namoyon bo'ladi. *Uchinchidan*, bu narsa retrospektiv xususiyatga ega. Shuning uchun fuqarolar, mansabdor shaxslar, tashkilotlar xulq-atvorlarining ilgari sodir etilgan huquqqa xilof harakatlari salbiy bahoga sazovor bo'ladi.

4. Yuridik javobgarlik hamma vaqt huquqbuzarga nisbatan ma'lum salbiy oqibatlarining kelib chiqishi bilan bog'liq. Yuridik javobgarlikni huquqbuzarlik qilgan shaxs uchun belgilangan qiyinchiliklar va mahrum etishlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Yuridik javobgarlikning turlari.

Jinoiy javobgarlik — jinoiy-huquqiy javobgarlik fuqarolar tomonidan ijtimoiy va davlat tuzumiga, mulk shakllari, xo'jalik tizimi, shaxslar, fuqarolarning huquq va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlariga va hokazolarga qarshi tajovuz qilinganda kelib chiqadi. Jinoyat Kodeksida ko'zda tutilgan talablarni buzish jinoyat hisoblanadi va shu jinoiy harakat yoki harakatsizlikka nisbatan jinoiy javobgarlik belgilanadi. Jinoiy javobgarlikka davlat majburlov choralari eng qattiq turlari kiradi. Uni amalga oshirish jinoyat, jinoyat-protsessual, jinoyat-ijroiya qonunlari bilan tartibga solingan.

Jinoiy javobgarlikda jazo asosiy va qo'shimcha turlarga bo'linadi. Hozirgi kunga kelib jazo tizimini erkinlashtirish (liberallashtirish) bo'yicha islohotlar amalga oshirilmoqda. Prezident famoniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida o'lim jazosini 2008-yil 1-yanvardan boshlab bekor qilish nazarda tutilgan. Shu bilan bir qatorda mol-mulkni musodara qilish jazosi qo'shimcha jazo tizimidan olib tashlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasida (2010-yil 12-noyabr) quyidagilarni ta'kidladi: "Ma'lumki, O'zbekistonda 2008-yilning yanvaridan boshlab o'lim jazosi bekor qilindi va uning o'rniga umrbod yoki uzoq muddatli ozodlikdan mahrum qilish jazo turi joriy etildi.

Mamlakatimizda o'lim jazosining bekor qilinishi xalqaro hamjamiyatning katta e'tibor va e'tirofiga sazovor bo'lgani albatta ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga molik o'ta muhim voqeadir. Nufuzli xorijiy ekspertlarning ta'kidlashiga ko'ra, ushbu chora va bu sohada yuqorida ko'rsatilgan boshqa bir qator ishlarning amalga oshirilishi bilan O'zbekistonda dunyodagi eng liberal jinoiy jazo tizimlaridan

biri yaratildi. Xalqaro ekspertlarning bu boradagi qiyosiy tahlillari shuni ko'rsatmoqdaki, umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi Germaniya va Polshada 5 ta, Belgiya va Rossiyada 6 ta, Daniyada 9 ta, Shvetsiyada 13 ta, Fransiya 18 ta, Gollandiyada 19 ta jinoyat turi bo'yicha tayinlanishi mumkin.

O'zbekistonda esa umrbod ozodlikdan mahrum qilish favqulodda jazo chorasi bo'lib, faqat ikki turdagi jinoyat, ya'ni javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirish va terrorizm uchun tayinlanadi. Ushbu jazo turi bizning mamlakatimizda xotin-qizlarga, jinoyat sodir etgan paytda 18 yoshga etmagan shaxslarga va yoshi 60 dan oshgan erkaklarga nisbatan qo'llanilishi mumkin emas"¹.

Ma'muriy javobgarlik – ma'muriy-huquqiy munosabatlarning buzilishi bilan bog'liq bo'lib, ularga o'rnatilgan umumtartib qoidalarini bajarmaslik, masalan, yo'l harakati qoidalarini va jamoat tartibini buzish, tabiatni muhofaza etishga qarshi harakatlar va boshqalar kiradi.

Ma'muriy-huquqiy javobgarlik bo'yicha quyidagi jazo choralari ko'rsatish mumkin: ogohlantirish; jarima solish; musodara qilish; (huquqni buzish quroli yoki obyekti bo'lgan narsani); maxsus huquqlardan mahrum etish (ov qilish, transport vositalaridan foydalanish va h.); ma'muriy qamoq; axloq tuzatish ishlari va boshqalar.

Fuqaroviy-huquqiy javobgarlik – fuqarolik huquqlarini buzgan shaxslarga majburiy ta'sir etish chorasi bo'lib, u jabrlanuvchiga yetkazilgan mulkiy zararni qoplash bilan bog'liq majburiyatdan iborat.

Mazkur majburiyatning ikki turi mavjud:

1) fuqarolik turiga oid u yoki bu shartnomani bajarmaslik yoki undagi shartlarga rioya etmaslik sababli yuzaga keladigan majburiyat;

2) fuqaroning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulki yoxud davlat mol-mulkiga zarar yetkazish kabi shartnomadan tashqari majburiyat yuzasidan vujudga keladigan majburiyat.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatning rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 2010-yil 12-noyabr. –T.: "O'zbekiston", 2010. 20-b.

Intizomiy javobgarlik — korxona va tashkilotlarda oʻrnatilgan yurish-turish qoidalarini buzish oqibatida kelib chiqadi. Intizomiy-huquqiy javobgarlikning belgilanish holatlari Mehnat kodeksida, korxona va tashkilot ichki mehnat tartibi qoidalarida hamda maxsus Nizomlarda nazarda tutiladi. Intizomiy huquq mehnat va xizmat intizomini, harbiy va boshqa intizomni buzish bilan bogʻliq boʻlib, ularga idoraning ichki tartib-qoidalarini buzish, ishga kech kelish yoki ishdan barvaqt ketish va h.k. hollar kiradi. Intizomiy-huquqiy jazo chorasini qoʻllash ichki ishlar organlari, mansabdor shaxslar va tegishli vakolatga ega rahbar shaxslar (maʼmuriyat) tomonidan amalga oshiriladi.

Mehnat intizomini buzgan xodimlar korxona, tashkilot va muassasa maʼmuriyati tomonidan javobgarlikka tortiladilar, fuqaro aviatsiyasi, temir yoʻl transporti xodimlari hamda sudyalari va baʼzi bir mansabdor shaxslarning intizomiy javobgarligi toʻgʻrisidagi masalalar maxsus intizomiy komissiyalar tomonidan koʻrib chiqib, tegishli nizom asosida hal etiladi.

Yuridik javobgarlikni belgilashning asosiy maqsadi jazolash emas, balki huquq umumiy maqsadlarini muayyan ifodasiga qaratilgan boʻlib, ular ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlanishida, tartibga solinishida va himoyasida oʻzining ifodasini topadi.

Muayyan huquqbuzarga nisbatan javobgarlikning qoʻllanilishi birmuncha tor maqsadni, yaʼni aybdorni jazolashni koʻzlaydi. Bu bilan davlat oʻzining majburlov choralarini amalga oshirib turib, yana boshqa maqsadni koʻzlaydi — bu maqsad kelajakda huquqbuzarlikni sodir etishning oldini olishga yoki bu haqda ogohlantirishga qaratilgan.

Bu maqsadlar, oʻz navbatida, javobgarlikning funksiyalarini belgilab beradi. *Koʻzlangan maqsadga erishish uchun quyidagi prinsiplarga amal qilinadi:*

Adolatlilik — aybdor boʻlmagan shaxslarning javobgarlikka tortilish hollariga yoʻl qoʻymaslikni yoki sodir etilgan qilmishning isbotlanishi zarurligini talab etadi, shuningdek, qoʻllanilayotgan jazo sodir etilgan jinoyatga mos kelishi lozim.

Qonuniylik — huquq qoidalari talablarining qatʼiy va aniq tatbiqidan iborat boʻlib, yuridik javobgarlikka nisbatan bu talab faqat vakolatli davlat organlari tomonidan qonunda belgilangan asoslarda hamda oʻrnatilgan tartibda amalga oshiriladi. Bunda jazo qoʻllanilayotgan vaqtda muomalaga layoqatli shaxsga nisbatan huquqqa zid harakat qilgan taqdirdagina jazo qoʻllanilishi lozim.

Gumanizm (insonparvarlik) — yuridik javobgarlikka tortish jarayonida qonunda nazarda tutilmagan usullar, ya'ni qiynoqqa solish, jismoniy azob berish kabi insoniyatning sha'ni va qadrigimmatini kamsituvchi holatlarga yo'l qo'ymaslikni talab etadi, ayniqsa, jazo tayinlanayotgan vaqtda inson huquqlarining oliy qadriyat ekanligi e'tiborga olinishi lozim.

Jazoning asoslanganligi — bunda jazo tayinlash vaqtida sud ishni har tomonlama chuqur o'rganib, tahlil qilib, keyin jazo tayinlashi lozim.

Maqsadga muvofiqlik prinsipi sodir etilgan qilmishga nisbatan javobgarlikning muqarrarligini anglatadi, chunki belgilangan javobgarlik maqsadga muvofiq bo'lishi lozim.

Javobgarlikning muqarrarligi — yuridik javobgarlik huquqbuzarlik bilan bevosita bog'liq va bu bog'liqlikdan ushbu prinsipning mohiyati kelib chiqadi, ya'ni sodir etilgan har qanday huquqbuzarlik uchun javobgarlikning qo'llanilishi hamda uning muqarrarligi belgilanadi.

Individuallik prinsipiga binoan sodir etilgan huquqbuzarlik uchun faqat aybdor shaxsning o'ziga nisbatan javobgarlik qo'llaniladi, jumladan, ota yoki onaning huquqbuzarligi uchun farzand yoki buning aksi bo'lishi mumkin emas. Jamiyatda har bir shaxs o'zi qilgan huquqbuzarligi uchun o'zi javob beradi.

Yuridik javobgarlik funksiyalari. Shaxslar tomonidan qilingan huquqbuzarlik uchun davlat muayyan bir yuridik javobgarliklarni amalga oshiradi. Huquqbuzarlik uchun qo'llanilayotgan har bir yuridik javobgarlikning o'ziga xos vazifasi mavjud. Yuridik javobgarlikka tortishning asosiy maqsadi, huquqbuzar shaxsni jazolash yoki unga biror-bir jazo berish bilan kifoyalanmay, boshqa yuridik oqibatlar ham kutiladi. *Jumladan:*

1. *Jazolash funksiyasi* — aybdor shaxsning huquqbuzarlik sodir etganligi uchun unga *shaxsiy* (ozodlikdan mahrum qilish), *mulkiy* (jarima to'latish), *tashkiliy* (ishdan bo'shatish, muayyan faoliyatni cheklash) jihatdan salbiy ta'sir etish;

2. *Huquqni tiklash funksiyasi* — bunda huquqbuzar shaxs tomonidan buzilgan huquqlarni tiklash, yetkazilgan zararni qoplash nazarda tutiladi;

3. *Maxsus ogohlantirish funksiyasining* mohiyati shundaki, huquqbuzarlik sodir etgan shaxsni kelajakda bu kabi salbiy oqibatlar keltirib chiqaruvchi, davlat, jamiyat va shaxs uchun muayyan zararlarni keltirib chiqaruvchi hodisalarni sodir etmaslik haqida ogohlantirishdir;

4. *Umumiy ogohlantirish* nafaqat huquqbuzar shaxsni, balki jamiyatning butun a'zolarini huquqbuzarlik sodir etish yomon oqibatlariga olib kelishi haqida ogohlantirish va bu kabi salbiy harakatlarni sodir etishdan o'zlarini tiyishga, ya'ni huquqiy harakat qilishga chaqirishdir;

5. *Tarbiyaviy funktsiya* ikki xil mohiyat kasb etadi: *birinchidan*, jamiyatning barcha a'zolarini huquqbuzarlik sodir etmaslik, huquqqa nisbatan hurmat ruhida yashashga o'rgatsa, *ikkinchidan*, bevosita huquqbuzar shaxslarni qayta tarbiyalash, kelajakda huquqqa rioya qilish va uni hurmat qilishga chaqiradi.

4-§. Aybsizlik prezumpsiyasi. Yuridik javobgarlik va qilmishning huquqqa xilofligini istisno qiluvchi holatlar

Aybsizlik prezumpsiyasi. Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi uning jinoyat sodir etishda aybdorligi qonunda nazarda tutilgan tartibda isbotlangunga va qonuniy kuchga kirgan sud hukmi bilan aniqlangunga qadar aybsiz hisoblanadi.

Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi o'zining aybsizligini isbotlab berishi shart emas. Ya'ni u bunga majbur emas. Mazkur vazifa huquqni muhofaza etuvchi organlar zimmasiga yuklanadi.

Aybdorlikka oid barcha shubhalar, basharti ularni bartaraf etish imkoniyatlari tugagan bo'lsa, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchining foydasiga hal qilinishi lozim. Qonun qo'llanilayotganda kelib chiqadigan shubhalar ham gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining foydasiga hal qilinishi kerak. Fuqaroning aybsizlik prezumpsiyasi — shaxsning huquq va erkinliklarini mustahkam kafolatidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (26-modda) aybsizlik prezumpsiyasi o'zining ifodasini topgan bo'lib, unda jumladan, shunday deyiladi: "Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o'zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi..."

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisida (2010-yil 12-noyabr) bayon etgan "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" da ta'kidlaganidek,

«Mamlakatimizda o'tgan davr mobaynida dastlabki tergov bosqichida sud nazoratini kuchaytirish, mazkur sohada sud faoliyatini liberallashtirish bo'yicha ham keng ko'lamli chora-tadbirlar ko'rilganini ta'kidlash lozim.

Bu borada "Xabeas korpus" institutining joriy etilishi, ya'ni 2008-yildan ehtiyot chorasi sifatida qamoqqa olishga sanksiya berish huquqi prokurordan sudga o'tkazilishi prinsipial qadam bo'ldi. Ushbu qarorning o'z vaqtida va puxta o'ylab qabul qilingani bugungi kunda ko'pgina amaliy misollarda o'z isbotini topmoqda. Mazkur institutning amaliyotga tatbiq etilishi insonning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari, uning daxlsizligini himoya qilishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu institut joriy etilgan 2008-yilning yanvaridan buyon sudlar tomonidan dastlabki tergov organlariga 700 martadan ortiq holatda mazkur ehtiyot chorasini qo'llash rad qilingani ham buni yaqqol tasdiqlab turibdi"¹.

Bu masala O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 23-moddasida ham o'zining yorqin ifodasini topgan.

Shaxsning harakatlarida Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan alomatlar rasmiy jihatdan mavjud bo'lsa-da, lekin u ijtimoiy xavfli, g'ayriqonuniy yoki aybli bo'lmasa, qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar deb topiladi.

Yuridik javobgarlik va qilmishning huquqqa xilofligini istisno qiluvchi holatlar mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi: *aqli norasolik, zaruriy mudofaa, oxirgi zarurat, ijtimoiy xavflilik darajasi bo'lmagan huquqbuzarliklar sodir etish* va boshqalar.

Yuridik javobgarlik va davlat majburlovining boshqa turlarini farqlash nazariy hamda katta amaliy ahamiyatga ega. U shaxs va jamiyat manfaatlarini himoya qilish uchun ta'sir o'tkazishning eng maqsadga muvofiq va qonuniy vositasini tanlash imkonini beradi.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatning rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 2010-yil 12-noyabr. -T.: "O'zbekiston", 2010. -22-b.

XX BOB. HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MEXANIZMI

1-§. Huquqiy tartibga solish tushunchasi

Kishilik jamiyati o'zining muayyan darajada batartibligi va uyushganligi bilan tavsiflanadi. Jamiyat o'z rivojlanishining butun mobaynida kishilar xulq-atvorini tartibga soluvchi, me'yorlovchi usul va vositalar tizimini shakllantiradi. Ijtimoiy tartibga soluvchi vositalar orasida, avvalo, ijtimoiy normalar muhim o'rin tutadi. *Ijtimoiy normalar* — axloq normalari, odat normalari, huquq normalari, an'analar, jamoat birlashmalarining normalari, diniy normalar kabi turlarga ajraladi. Ular turli ijtimoiy-siyosiy guruhlar hamda qatlamlar tomonidan vujudga keltiriladi. Xususan, davlat o'z funksiyalarini bajarish va maqsadlariga erishish uchun huquq normalarini yaratadi. Davlat huquq normalari yordamida ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga soladi.

Huquqiy tartibga solish ehtiyoji obyektiv zaruriyatdir. Huquqiy normalarda ijtimoiy munosabat ishtirokchilari faoliyatining andozasi (modeli), kishilar yurish-turishi, xatti-harakatining algoritmi, taraflarning huquq va majburiyatlari me'yori aks ettiriladi. Huquq insonlar xatti-harakatini subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar shaklida me'yorlash orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Huquq normalari jamiyat hayotining asosiy jabhalarini normativ tarzda tartibga solib turadi. Huquqiy normalarning ijtimoiy munosabatlarga ta'siri, ularni tartibga solishi huquqni amalga oshirish jarayonining bevosita natijasidir. Mazkur qoidani tushunib olish uchun «huquqiy ta'sir etish» va «huquqiy tartibga solish» iboralarining ma'nosini tahlil qilish lozim.

«Ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etish» iborasi anchagina keng tushuncha bo'lib, o'z mazmuniga jamiyat hayotiga huquq ta'sirining barcha yo'nalishlari va shakllarini qamrab oladi. Huquqning bunday ta'siri — normativ (umummajburiy) regulatorlik, mafkuraviy va tarbiyaviy shakllarda namoyon bo'ladi. Huquq ishlab chiqarish munosabatlariga va ularga asoslangan boshqa munosabatlarga ta'sir etib, ularni mustahkamlaydi, qo'riqlaydi va rivojlantiradi. Huquqiy ta'sir etish natijasida ilg'or va ijobiy ijtimoiy munosabatlar huquqiy himoya qilinadi hamda takomillashtiriladi.

Jamiyat manfaatlariga mos kelmaydigan yoxud eskirgan munosabatlar esa ijtimoiy turmushdan siqib chiqariladi.

Huquqiy tartibga solish huquqiy ta'sir etishning nisbatan mustaqil va faol ko'rinishlaridan biridir.

Huquqiy tartibga solish — ijtimoiy munosabatlarga huquq yordamida ularni umummajburiy, normativ tarzda tartibga solish maqsadida ta'sir etish jarayonidir. Huquqiy tartibga solishning muhim xususiyati shundaki, u ijtimoiy munosabat ishtirokchilarining yuridik huquq va majburiyatlarini belgilaydi, huquqlar ro'yobga chiqarilishini va majburiyatlar bajarilishini ta'minlaydi.

Demokratik jamiyatda huquqiy tartibga solish ijtimoiy tartibga solishning maxsus turi bo'lib, o'zining demokratik qadriyatlarga tayanganligi, maqsadga yo'naltirilganligi va samaraliligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, huquqiy tartibga solish o'ziga xos ta'sir etish vositalari (mexanizmi) orqali amalga oshiriladi. Qonun chiqaruvchi idoraning yuridik normalar yaratishdan ko'zlangan maqsadi xuddi ana shu huquqiy ta'sir etish vositalari yordamida ro'yobga chiqariladi.

Huquqning ijtimoiy munosabatlar regulyatori ekanligi huquqshunoslik fanida uzil-kesil tan olingan. Huquqning asosiy vazifasi ham uning regulyatorlik (ya'ni, tartibga soluvchilik) tabiatidan kelib chiqadi. Huquq, qonun hayotiy munosabatlarni tartibga solar ekan, ularning amal qilishi va rivojlanishi uchun aniq me'yor o'rnatadi. Shu yo'l bilan ularni jamiyat va davlat manfaatlari nuqtayi nazaridan tartibga soladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillik yo'liga kirgach, jamiyatni tubdan yangilash, modernizatsiyalash iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va madaniy-ma'naviy sohada keng qamrovli islohotlar yo'lini tutdi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad — ijtimoiy adolatni ta'minlovchi demokratik davlatni qaror toptirishdir. Mamlakatimiz Prezidenti I.A. Karimov ta'kidlaganidek: «Pirovard maqsadimiz ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir»¹.

Ana shu ustuvor maqsadlar mazmunidan kelib chiqib aytish mumkinki, demokratik islohotlar va huquqiy davlatchilik barpo

¹ *Каримов И.А.* Кучли давлатдан кучли жамият сари. — Тошкент, «Шарқ», 1998, 49-бет.

etishning hozirgi bosqichida davlat hamda jamiyat hayotining qonuniy zaminini mustahkamlash, yangi tuzumga xos ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishni takomillashtirish — bosh yo'nalishdir. Amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan huquqiy tartibga solishning holatiga bog'liqdir. Islohotlar jarayoni rivojlanib va chuqurlashib borgani sari, uning huquqiy negizi takomillashtirilib boriladi, qabul qilingan qonunchilik hujjatlariga tegishli o'zgartishlar kiritiladi. Bu hol qonunlarning ta'sirchanligini oshirish imkonini beradi.

Davlat qonun, farmon va hukumat qarorlarini qabul qilish yo'li bilan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlarning borishini huquqiy jihatdan jadal va qat'iy tartibga solishni amalga oshiradi.

Mustaqillik yillarida mamlakatda bozor iqtisodiyoti va bozor munosabatlari infratuzilmasini shakllantirishning huquqiy poydevori yaratildi. Xususan, «O'zbekiston Respublikasida korxonalar to'g'risida», «Tadbirkorlik to'g'risida», «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida», «Auditorlik faoliyati to'g'risida», «Chet el investitsiyalari to'g'risida», «Banklar va bank faoliyati to'g'risida», «Bankrotlik to'g'risida», «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish to'g'risida», «Lizing to'g'risida», «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi qonunlar, Fuqarolik kodeksi, Yer kodeksi, Mehnat kodeksi, Soliq kodeksi, Bojxona kodeksi va boshqa normativ huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Huquqiy tartibga solish ko'lamini ta'riflashda olimlar ikki guruhga ajraladilar. Ba'zi olimlar huquqiy tartibga solishda yuridik normalar faqat huquqiy munosabatlar (shakli, modeli) orqali ta'sir etadi, deb hisoblaydilar. Bu fikr tarafdorlari subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarning mavjudligini mutlaq va nisbiy huquqiy munosabatlar mavjudligi bilan bog'laydilar.

Ikkinchi guruh olimlar fikricha, huquqiy tartibga solish huquqiy munosabatlar doirasidan tashqariga chiqadi, ancha kengroq ko'lamda harakatlanadi. Bunday yondashuv so'nggi yillarda yuridik ilmiy jamoatchilik tomonidan ustuvor nuqtayi nazar sifatida tan olinmoqda.

Shunday qilib, huquqiy tartibga solish ikki shaklda amalga oshadi:

- huquqiy munosabat orqali;
- huquqiy munosabatdan tashqarida.

Huquqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning maxsus turi hamda huquqiy tartibga solishning alohida shaklidir.

Huquqiy tartibga solish natijasida hamisha real munosabatlar muayyan tarzda me'yorlanadi, «qolip»ga solinadi, barqarorlik kasb etadi. Muhimi, bu munosabatlar davlat tomonidan muhofazalanadi.

Ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish aniq usullar yordamida amalga oshiriladi. Huquqiy tartibga solish usuli **huquqiy tartibga solish predmetiga** bevosita bog'liq bo'ladi. Yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi munosabatlarga huquqiy ta'sir etishning yo'llari yig'indisi **huquqiy tartibga solish metodi (usuli)** deb ataladi. Huquqiy tartibga solish metodining ikki turi, ya'ni: avtonomiya metodi va avtoritar metodlari mavjud.

Avtonomiya metodi asosida tartibga solinuvchi munosabatlarda taraflar teng huquqli bo'ladilar hamda ular qonunda belgilangan vakolatlar doirasida mustaqil faoliyat yuritadilar. Misol uchun, fuqarolik huquqiy munosabatlarini olaylik, ularda ishtirok etuvchi subyektlar qonun belgilagan me'yor ko'lamida o'z xatti-harakatlarini mustaqil kelishuv, shartnoma asosida erkin belgilaydilar.

Avtoritar metod deganda, ijtimoiy munosabatlarga hukmronlik, buyruq (imperativ) tarzida qat'iy ta'sir o'tkazish tushuniladi. Masalan, ma'muriy-huquqiy va jinoiy-huquqiy munosabatlarni olaylik. Bu munosabatlarda bir tomonda davlat (davlat idorasi yoki vakolatli mansabdor shaxs) namoyon bo'ladi, ikkinchi tomondan esa fuqaro maydonga chiqadi. Ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikni qo'llovchi vakolatli subyekt davlat hokimiyati nomidan ish ko'radi, avtoritar metodga tayanib huquqiy tartibga solishni amalga oshiradi.

Demokratik jamiyatda huquqiy tartibga solish quyidagi xususiyatlarga ega:

- huquqiy tartibga solishning barqarorligi;
- konstitutsiyaviy-tartibga solish ahamiyatining oshishi va ko'lamining kengayib borishi;
- iqtisodiy, siyosiy, madaniy va mafkuraviy hayot sohalarida huquqiy tartibga solish rolining o'sib borishi;
- huquqiy tartibga solish jarayonida ijtimoiy o'zini o'zi boshqarish va ijtimoiy munosabatlarga jamoat ta'sirining o'sishi;
- ijtimoiy xulq-atvorni oldindan belgilash (modellastirish) imkoniyatlarining oshib borishi;
- huquqiy tartibga solishning xalqchilligi va samaraliligi;
- huquqiy tartibga solishning faol, ijtimoiy xarakterga egaligi.

2-§. Huquqiy tartibga solish mexanizmi va uning tarkibiy qismlari

Huquqiy tartibga solish mexanizmi jamiyatdagi turli-tuman ijtimoiy munosabatlarga muntazam ravishda va muayyan ketma-ketlikda ta'sir etish jarayonidir. Ijtimoiy munosabatlar mazmuni hamda huquqiy normalar ruhi mamlakat intilayotgan maqsad va vazifalar, ya'ni: bozor iqtisodiyotiga o'tish, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish manfaatlari bilan uzviy bog'liq.

Huquqiy tartibga solish jarayoni — ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etish, ularni amalga oshirish, rivojlantirish va takomillashtirishning qat'iy belgilangan tartibidir. Huquqiy tartibga solish har qanday ijtimoiy jarayon singari o'z boshlanish va nihoyalanish nuqtalariga ega. Bu jarayon davlat tomonidan huquqiy normalar yaratishdan boshlanadi. Huquqiy norma xalqning davlat idorasini o'zida ifodalovchi vosita sifatida vujudga keladi va amal qiladi.

Huquqiy tartibga solish jarayonini *uch asosiy bosqichga* ajratish mumkin:

1. Ijtimoiy munosabatlarni me'yorga soluvchi yuridik normaning yaratilish bosqichi.
2. Huquqiy normaning amal qilish bosqichi.
3. Yuridik normada nazarda tutilgan holatlar, huquq va majburiyatlar vujudga kelganda subyektiv huquq va burchlarning amalga oshirilish bosqichi.

Ko'rsatilgan uch bosqichdan tashqari yana bir bog'lovchi qo'shimcha (fakultativ) bosqich haqida gapirish lozim. Bu fakultativ bosqich *huquqni qo'llashdir*.

Huquqiy tartibga solish jarayonining uch bosqichiga uchta muhim element (huquqiy hodisa) muvofiq keladi:

- a) huquqiy normalar;
- b) huquqiy munosabatlar;
- d) subyektiv huquq va majburiyatlarni amalga oshirish hujjatlari.

Yuqorida zikr etilgan qo'shimcha bosqichga muvofiq tarzda huquqiy tartibga solish mexanizmida qo'shimcha (fakultativ) element — *huquqni qo'llash hujjatlari* maydonga chiqadi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmining har bir elementi, o'z navbatida, o'ziga xos kichik tizimni tashkil etadi. Chunonchi:

- yuridik normalarning yaratilish bosqichiga muvofiq keladigan

tizimga — huquqiy ong, huquq ijodkorligi hujjatlari, normativ yuridik hujjatlar, huquqiy normalar, me'yorlar, hujjatlarni tizimlashtirish, yuridik texnika va boshqalar kiradi;

— yuridik normalarning amal qilish bosqichidagi huquqiy munosabatlar tizimga — huquq subyekti, yuridik faktlar, umumiy va konkret huquqiy munosabatlar kiradi;

— huquq va majburiyatlarni amalga oshirish tizimiga — huquqiy munosabat qatnashchilarining muayyan xatti-harakatlari, huquqni qo'llash hujjatlari kiradi.

Yuqorida sanab o'tilgan tizimlarni huquqiy tartibga solish jarayonining bo'g'inlari deb atash mumkin. Ushbu jarayonda amal qiladigan elementlarning bir butunligi huquqiy tartibga solish mexanizmini tashkil etadi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmi — ijtimoiy munosabatlarga jamiyat va davlat oldida turgan maqsad hamda vazifalarga mos ravishda samarali huquqiy ta'sir etishni ta'minlovchi yuridik vositalarning bir butun tizimidir. Huquqiy tartibga solish jarayonidagi barcha huquqiy vositalarning «mexanizm» iborasi bilan izohlanishi bejiz emas. «Mexanizm» — bir qancha mustaqil hodisalar, qismlarning o'zaro aloqadorlik asosida, bir butun agregat sifatida harakat qilishidir. Bunda har bir element uyg'un va barqaror birlashib, biri ikkinchisini harakatlantiradi. Mexanizmga aniq, qat'iy va bir maromda ishlash xosdir. Huquqiy tartibga solish jarayonida namoyon bo'luvchi qismlar yagona bir butun mexanizmni tashkil etadi.

«Huquqiy tartibga solish mexanizmi» tushunchasi yordamida har bir huquqiy institut (voqelik)ning huquqiy tartibga solish tizimidagi o'rni va rolini aniqlab olish mumkin. Shuningdek, ta'kidlash joizki, mexanizm tarkibiga kiruvchi huquqiy institut butunning tarkibiy qismi sifatida yangi xususiyatlarga ega bo'ladi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmining dastlabki elementini — *huquqiy normalar* tashkil etadi. Huquqiy normalarda davlat-hokimiyat irodasi bayon etiladi, ushbu norma orqali o'rnatilayotgan huquqiy talab tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabat ishtirokchilariga yetkaziladi. Huquqiy normada huquqiy munosabat subyektlarining huquq va burchlari, vakolatlari doirasi, shuningdek, ularni amalga oshirish vositalari ko'rsatiladi.

Huquqiy normaning maxsus funksiyasi shundaki, u normativ

tarzda huquqiy munosabat chegaralarini o'rnatadi. Unda xulq-atvor va yurish-turishning andozasi (modeli) belgilanadi. Aynan ana shu yurish-turish qoidalari huquqiy tartibga solish asosi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 37-moddasida fuqarolarning mehnat qilish, erkin kasb tanlash huquqi mustahkamlangan. Bu umumiy konstitutsiyaviy – huquqiy qoida. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 57, 72-moddalarida ishga joylashish va qabul qilish bilan bog'liq mehnat-huquqiy munosabatlar nazarda tutilgan. Ishga qabul qilish yozma tarzda tuziladigan mehnat shartnomasi orqali amalga oshiriladi. Bu yerda yuqoridagi konstitutsiyaviy qoida aniqlashtirilayotganini ko'ramiz. Biroq u hali hayotga tatbiq etilayotgani yo'q. Mehnat kodeksining yuqoridagi moddalari ishga joylashish va qabul qilish bilan bog'liq mehnat-huquqiy munosabatlarni tartibga solishni nazarda tutadi. Mazkur normaning mavjudligi hali yuqoridagi mehnat-huquqiy munosabatlar hal etilganligini anglatmaydi, albatta. Bu masalaning huquqiy yechimiga erishish uchun muayyan fuqaroni ishga qabul qilish to'g'risida ish beruvchining (korxona ma'muriyatining) aniq individual hujjati (buyrug'i, farmoyishi) chiqarilishi lozim (MKning 82-moddasi). Ushbu misolimizda MK 57 va 72-moddalaridagi huquqiy normalar tegishli mehnat-huquqiy munosabatlarni tartibga solish uchun asos vazifasini o'taydi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmining ikkinchi elementi – *huquqiy munosabatlardir*. Huquq normasi aynan huquqiy munosabat orqali hayotga joriy etiladi, subyektiv huquq va burchlarga rioya etiladi, ulardan foydalaniladi va tegishli talablar bajariladi. Muayyan subyektiv huquq va burchlarning xususiyatlari huquqiy normaning tartibga solishdagi ta'sir etish xarakteriga bog'liq.

Huquqiy normalarning vakolat beruvchi, majbur etuvchi va man qiluvchi turlariga mos ravishda tartibga soluvchi va qo'riqlovchi huquqiy munosabatlar turlari namoyon bo'ladi.

Tartibga soluvchi huquqiy munosabatlar majbur etuvchi, vakolat beruvchi va man etuvchi munosabatlarga bo'linadi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmining uchinchi elementi – *subyektiv huquq va majburiyatlarni amalga oshirish hujjatlari (harakatlari)dir*. Bu yerda so'z huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq normalariga rioya etish, bajarish va foydalanish shaklidagi real amaliy xatti-harakatlari, xulq-atvori haqida bormoqda. Mazkur harakatlar sodir etilishi bilan qonun

chiqaruvchi idora rejalashtirgan maqsad amalga oshadi hamda huquqiy tartibga solish mexanizmi faoliyati yakun topadi.

Huquqni qo'llash hujjatlari — vakolatli davlat idorasining, mansabdor shaxsning davlat-hokimiyat xarakteridagi hujjatidir. Bu hujjatlar huquqiy norma talablarini huquqiy munosabat orqali bevosita hayotga joriy etadi. Lozim bo'lgan hollarda huquqni qo'llash hujjatlarining bajarilishi davlatning majburlash kuchi bilan ta'minlanadi. Huquqni qo'llash hujjatlari — qaror, farmoyish, buyruq, hukm va boshqa shakllardan iborat. Bu hujjatlarda huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va burchlari aniq ko'rsatib beriladi.

3-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish

Huquqiy tartibga solishning eng oliy shakli — *konstitutsiyaviy tartibga solishdir*. Zero, Konstitutsiya mamlakatning Asosiy qonuni bo'lib, yuksak maqomli, o'ta nufuzli siyosiy-yuridik hujjat sanaladi. U mo'tabar ijtimoiy-huquqiy qadriyat sifatida jamiyat va davlat hayotining bosh mezon, ijtimoiy munosabatlarni barqarorlashtiruvchi, ravon tartibga soluvchi ta'sirchan vositadir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov ta'kidlab o'tganidek, «...biz mamlakatimizda huquqiy davlat, demokratik jamiyat barpo etish, inson manfaati, huquq va erkinliklarini eng oliy va ustuvor qadriyat sifatida qaror toptirish borasida o'tgan davr mobaynida qonunchilik sohasida va amaliy siyosatimizda qanday natija va yutuqlarni qo'lga kiritgan bo'lsak, ularning barchasi Konstitutsiyamizda muhrlab qo'yilgan talab va tamoyillar bilan uzviy bog'liqdir»¹.

Huquqiy tartibga solish mexanizmida Konstitutsiyaning ustuvorligini ta'minlash nihoyatda muhim ahamiyatga molik masaladir. Konstitutsiya — mamlakat huquqiy tizimining o'zagi, uning mustahkam poydevori. Konstitutsiya normalari birlamchi, ta'sis etuvchi xarakterga ega bo'lib, ular bevosita amal qiladi. Birorta ham qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emas (16-modda, 2-qism).

¹ Каримов И.А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизими такомиллаштириш — устувор вазифамиздир // Халқ сузи. 2006. 8 декабрь.

Konstitutsiya Asosiy qonun sifatida mamlakat normativ-huquqiy hujjatlar tizimida ustuvorlik qiladi, «hukmron» mavqeni egallaydi. Uning normalari boshqa qonunlarning qoidalaridan ham yuqoriroq yuridik kuchga ega. Qolgan barcha qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar Konstitutsiya asosida, unga muvofiq tarzda va uning ijrosi uchun chiqariladi. Basharti, qonunlar Konstitutsiyaga zid kelib qolsa, yoki unda belgilangan tartiblarni buzib ishlab chiqilgan va qabul qilingan bo'lsa, ular o'z kuchini yo'qotishi shart.

Konstitutsiya butun huquqiy tizimning uyushtiruvchi, hamjihatlashtiruvchi markazi, «tizim» hosil qiluvchi o'zagi bo'lib, barcha huquq tarmoqlari va qonunchilik sohalarini shakllantiruvchi hamda rivojlantiruvchi yuridik asosdir. Qonunchilikning hamma sohaları bevosita Konstitutsiya qoidaları va prinsiplariga tayanadi. Binobarin, Konstitutsiya qonunchilik tarmoqlari vujudga kelishi va amal qilishi uchun sarchashma — manba bo'lib hisoblanadi. Diqqatga sazovor jihati shundaki, konstitutsiyaviy normalar siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy-ma'naviy hayotning eng muhim tomonlarini huquqiy tartibga soladi. Ana shu ma'noda **konstitutsiyaviy tartibga solish** huquqiy tartibga solishning boshqa turlaridan farq qiladi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish murakkab ichki tuzilish (struktura)ga va ijtimoiy hayotning alohida sohalariga ta'sir etishning o'ziga xos xususiyatlariga ega. U huquqiy tartibga solish yagona tizimining maxsus qismi sifatida bir qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi, ya'ni:

- mamlakat miqyosida yagona konstitutsiyaviy tartibga solishning muayyan tizimini tashkil etadi;
- u umumiy-majburiy, normativ xarakterga ega;
- huquqiy tartibga solishning umumiy siyosiy yo'nalishini, ustuvor prinsiplarini belgilaydi;
- ijtimoiy munosabatlarni konstitutsiyaviy tartibga solish davlat tomonidan eng yuksak darajada kafolatlanadi va ta'minlanadi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishning normativlik darajasi hamda siyosiy-yuridik ahamiyati konstitutsiyaviy qonunchilikni o'rnatish xarakteri va tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning muhimligi bilan belgilanadi. Konstitutsiyada mustahkamlangan prinsiplarning hammasi normativ tabiatga ega bo'lib, ular mavjud huquqiy tizim uchun, davlat idoralarining huquq ijodkorlik va huquqni qo'llash faoliyati uchun, fuqarolar, mansabdor shaxslar

va jamoat birlashmalari faoliyati uchun ustuvor, rahbariy ahamiyatga egadir. Konstitutsiyaviy tartibga solishning umumiy-majburiy tabiatiga kelganda shuni aytish kerakki, u eng oliy darajadagi majburiylikka ega va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning barcha subyektlari uchun bajarilishi shart bo'lgan qat'iy talabdir.

Mamlakatimizda Konstitutsiyaga amal qilish majburiyati konstitutsiyaviy qonunchilik darajasida mustahkamlangan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi. Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar (Konstitutsiyaning 15-moddasi).

Konstitutsiyaviy qonunchilik normalarining amalga oshirilishi iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy va yuridik *kafolatlar tizimi* bilan ta'minlanadi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan ishlab chiqarish rivoj topgani hamda xususiy mulkchilik munosabatlari qaror topgani sayin konstitutsiyaviy normalar amal qilishining iqtisodiy zaminlari, kafolatlari mustahkamlana boradi. Shuningdek, mamlakatimizning siyosiy tizimi demokratik tarzda takomillashib borgani sayin konstitutsiyaviy tartibga solishning *siyosiy kafolatlari* kuchayib boradi. Jamiyatning g'oyaviy asoslari va ma'rifiy-ma'naviy kamoloti ta'minlanib, tobora yuksalib borgani sayin konstitutsiyaviy tartibotning *g'oyaviy-ma'naviy kafolatlari* rivoj topadi. Konstitutsiyaviy tartibga solishning yuridik mexanizmi esa Konstitutsiya amal qilishining barcha huquqiy vositalari hamda usullari yig'indisini qamrab oladi. Konstitutsiya normalari qonuniylik prinsipiga qat'iy rioya qilingan holda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida Konstitutsiya ustuvorligini ta'minlashning, unga rioya qilishning alohida muhofaza mexanizmi vujudga keltirilgan. Bunday mexanizmning asosiy va markaziy bo'g'inini *Konstitutsiyaviy sud* tashkil etadi. U qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar hujjatlarining konstitutsiyaviyligi to'g'risidagi ishlarni ko'rib hal etadi. O'zbekiston Respublikasining «Konstitutsiyaviy sud to'g'risida»gi (1995-yil 30-avgust) qonuniga muvofiq Konstitutsiyaviy sud mamlakatimizda konstitutsiyaviy nazoratning oliy sudlov organi hisoblanadi. Konstitutsiyaviy sud barcha davlat organlari tomonidan chiqariladigan huquqiy hujjatlarning, O'zbekistonning xalqaro shartnomalari va boshqa majburiyatlarining Konstitutsiyaga to'la mos bo'lishini kuzatib turadi; Qoraqalpog'iston Konstitutsiyasi, qonunlari va huquqiy

hujjatlarning O'zbekiston Konstitutsiyasiga muvofiqligi to'g'risida xulosa beradi; Konstitutsiyaviy sudning qarorlari matbuotda e'lon qilingan paytdan boshlab kuchga kiradi. Ular qat'iy va ular ustidan shikoyat qilish mumkin emas (Konstitutsiyaning 109-moddasi).

Konstitutsiyaviy tartibga solish jamiyatda yetakchi hamda nufuzli o'rinni egallaydi. U oliy darajadagi huquqiy tartibga solishdir. Konstitutsiya normalari o'z yuridik kuchi jihatidan boshqa oddiy huquqiy normalardan so'zsiz ustuvor bo'lganligi uchun konstitutsiyaviy tartibga solish yuksak yuridik maqomga, shuningdek, muhim ijtimoiy-siyosiy mazmunga ega.

Xo'sh, konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish qanday ijtimoiy munosabatlarni qamrab oladi? Bunday tartibga solishning predmetini jamiyat va davlat hayot faoliyatining eng muhim jihatlari, shunga oid asosiy ijtimoiy munosabatlar tashkil etadi. Bu ijtimoiy munosabatlar — jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, sotsial va madaniy rivojlanishini, O'zbekiston davlat ichki va tashqi siyosati asoslarini, respublikada inson (fuqaro) huquqlari va erkinliklarini ustuvor ta'minlashni aks ettiruvchi, xususiy mulkchilikka asoslangan barqaror bozor iqtisodiyotining qaror topishi bilan bog'liq munosabatlardir. Ushbu munosabatlar jamiyat va davlatimizning mohiyatini hamda asosiy xususiyatlarini ifoda etadi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy tarzda tartibga solinuvchi ijtimoiy munosabatlarni bir necha yirik majmualarga ajratish mumkin:

- jamiyatning iqtisodiy tizimi, xususiy va boshqa shakldagi mulkchilik hamda tadbirkorlik asoslarini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlar;

- O'zbekiston siyosiy tizimi va davlat tuzumi asoslarini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlar;

- shaxsning huquqiy maqomi asoslarini belgilovchi inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash tizimiga oid ijtimoiy munosabatlar;

- mamlakatimizning davlat tuzilishi shakli, ma'muriy-hududiy tuzilishi, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi huquqiy maqomi asoslarini belgilashga oid ijtimoiy munosabatlar;

- saylov tizimi, parlament, Prezident, Hukumat, sud hokimiyati, mahalliy davlat vakillik va ijroiya idoralarining huquqiy maqomi, vakolatlarini amalga oshirish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlar va hokazo.

Konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish mexanizmini (avvalgi

paragrafda ta'kidlanganidek) uch element: konstitutsiyaviy normalar; konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar; konstitutsiyaviy huquq va majburiyatlarni amalga oshirish hujjatlari tashkil etadi. Ushbu mexanizmning normativ asosini tashkil etuvchi yuridik normalar o'zining eng oliy siyosiy-yuridik kuchi, yuksak barqarorligi va jamiyat hamda davlat tomonidan qat'iy ta'minlanishi bilan ajralib turadi.

Konstitutsiyaviy normalar asosida tarkib topgan huquqiy munosabatlar umumiy mazmun kasb etadi va tarmoq huquqiy munosabatlari (ya'ni, konkret munosabatlar) uchun asos vazifasini o'taydi. Ular o'zining doimiy barqarorligi, uzoq muddatga mo'ljallanganligi va subyektlarning yuqori umumiy huquqiy holatini ifodalashi bilan tavsiflanadi. Bunday munosabatlarning subyektlari: davlat, xalq, millatlar, Qoraqalpog'iston Respublikasi, davlat idoralari, jamoat birlashmalari, siyosiy partiyalar va fuqarolar hisoblanadi. Konstitutsiyaviy qonunchilik normalarini amalga oshirish har qanday huquqiy normalarni amalga oshirish singari ***rioya qilish, bajarish, foydalanish*** va ***qo'llash*** shaklida bo'lishi mumkin.

Konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish mexanizmining xususiyatlaridan biri Konstitutsiya normalarining joriy qonunlar tomonidan konkretlashtirilishi hamda bevosita amalga oshirilishidir. Qonun normalari, o'z navbatida, Prezident Farmoni, Hukumat qarori, davlat boshqaruv idoralari va huquqni qo'llovchi organlar hujjatlari orqali hayotga joriy etiladi.

Shunday qilib, jamiyat va davlat hayotini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish, uning konstitutsiyaviy asoslarini mustahkamlash mamlakatimizning yanada ildam qadamlar bilan mustaqillik yo'lidan olg'a qarab rivojlanishining ishonchli garovidir.

XXI BOB. QONUNIYLIK, HUQUQIY TARTIBOT VA INTIZOM

1-§. Qonuniylik tushunchasi, mohiyati va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki yillarida jamiyatning iqtisodiy negizini mustahkamlash mamlakatda iqtisodiy sohadagi tub islohotlarni amalga oshirish, turli xil mulk shakllarini yaratishni, asosan, xususiy mulkchilikni rivojlantirish, shu jumladan, davlat mulkini xususiylashtirishni taqozo etdi.

Mamlakatning iqtisodiy negizini shakllantirish, o'z navbatida, mulkchilik munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga solish ehtiyojini keltirib chiqardi. Jamiyatning ushbu manfaatlarini qondirish maqsadida davlat turli sohalarga oid qonunchilik tizimini yaratadi.

Bozor munosabatlariga mos keladigan huquqiy asosni shakllantirish — uzoq davom etadigan huquq ijodkorlik jarayonidir.

Hozirgi vaqtda davlat qurilishi, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sohalarga taalluqli islohotlarning huquqiy asoslarini belgilovchi bir qancha qonunlar qabul qilindi. Bu qonunlar hayot, amaliyot bilan bog'liq bo'lib, kishilar o'rtasidagi turli ijtimoiy munosabtlarni tartibga solib, ularda qonunga bo'ysunish bozor munosabatlariga o'tishning barcha amal qiladigan qoidalaridan biri etib belgilangan. Zero, qonuniylikni ta'minlamasdan turib, mamlakat o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan huquqiy davlatni qurishga erisha olmaydi.

Demokratik davlat qonunning yuksak va mustahkam nufuzisiz biror ma'no kasb etmaydi. Mazkur haqiqatni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov mamlakatdagi yangilanish va taraqqiyot siyosatining negiziga kiritdi. «Qonunning ustuvorligi — huquqiy davlat faoliyat ko'rsatishining zaruriy shartidir»¹.

Haqiqatan ham qonun ustuvorligisiz bunyodkorlik yo'liga kirgan shaxsiy va iqtisodiy erkinlikka asoslangan jamiyatni barpo etib bo'lmaydi.

O'zbekistonda amalga oshirilgan tub islohotlar natijasida, jamiyatda qonunchilikni ta'minlashning barqarorligiga davlat mexanizmi ko'proq umidvorlik tug'dirmoqda. Oddiy kishilarning

¹ Каримов И.А. Узбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўз йули. Т., «Ўзбекистон», 1993, 63-б.

qonunlar qudratiga ishonishlariga kafolat ham ana shunda. Bobomiz Amir Temur o'zining mashhur «Tuzuklari»da — davlatni boshqarish qoidalari majmuida bunday bashorat qilgan edi: «Zaruriy tartibot va qonunlarga rioya qilish taqdirim va muvaffaqiyatlarimning negizi bo'ldi»¹.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, ijtimoiy va davlat tuzumini mustahkamlash va rivojlantirish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini qo'riqlash qonuniylikning eng muhim vazifasidir.

Jamiyatda qonuniylik turli xil shakllarda namoyon bo'ladi: *birinchidan*, Konstitutsiya va qonunlarni o'tmish va hozirgi davrning ilg'or g'oyalari bilan sug'orilganligi, inson huquq va erkinliklarining ustuvorligini ta'minlanganligi, qonunlarning adolatligi va xalq manfaatiga xizmat qilishiga asoslanganligida; *ikkinchidan*, qonunning ustuvorligi, ya'ni qonunlarning konstitutsiyaga, qonun osti hujjatlarining qonunlarga mos kelishida; *uchinchidan*, davlat organlari, mansabdor shaxslar va oddiy fuqarolarning konstitutsiyaga, qonunlarga va qonun osti hujjatlariga og'ishmay, so'zsiz rioya qilishida.

Qonuniylik — barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor va yuridik shaxslarning hamda fuqarolar tomonidan amaldagi qonunlarga aniq va og'ishmay rioya qilishidir.

Biroq bu yerda qonuniylik tushunchasi torroq, bir taraflama faqat qonunlarning amalga oshirilishi ma'nosida talqin qilinmoqda.

Qonuniylikni kengroq ma'noda olib qaralganda, unga davlatning qonuniylik faoliyatining mavjud qonunlar va huquqiy hujjatlar tizimini ham qo'shish lozim. Qonun normalarining yuqori saviyada ijod etish ishini tashkil etmasdan, qonunlarni jamiyat taraqqiyoti darajasiga moslashtirib borishga yo'naltirilgan faoliyatni yo'lga qo'ymasdan ijobiy natijaga erishib bo'lmaydi. Shuning uchun hayot talablariga javob beradigan yangi qonunlarni qabul qilish, yangi shart-sharoitga va talablarga javob berolmaydigan eski qonunlarni bekor qilish zaruriyati ham tug'iladi. Qonun ijodkorligini takomillashtirish qonuniylikni mustahkamlashdagi eng muhim shartlardandir.

Yuridik adabiyotlarda qonuniylik tushunchasi turli xil yondashuvlar asosida talqin qilinadi: *birinchidan*, qonuniylik deb

¹ *Амир Темур. Темур тузуклари.* Т., Фан., 1992, 9-б.

dastlab davlat organlari va fuqarolarning huquqqa rioya qilishi deb tushunmoq lozim; *ikkinchidan*, qonuniylikni faqatgina o'rnatilgan qonun va qonun osti hujjatlarga rioya qilishi bilan tushunibgina qolmasdan, balki mavjud qonunlarning xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga mosligi ham deb tushunmoq lozim.

Qonuniylik huquqning mavjudligi, jamiyatda chinakam demokratik muhit va huquqiy rejimning o'rnatilganligidan dalolat beradi. Zero, buyuk bobomiz Amir Temur ta'kidlaganlaridek: "Qayerda qonun hukmronlik qilsa, shu yerda erkinlik bo'ladi".

Jamiyatda qonuniylikning buzilishi quyidagi hollarda yuzaga kelishi mumkin: *birinchidan*, oliy davlat hokimiyati organlari tomonidan konstitutsiya va qonunlarni to'g'ridan to'g'ri buzilishida; *ikkinchidan*, davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarga va qonun osti hujjatlariga hamda inson huquq va erkinliklariga rioya etmasligida; *uchinchidan*, davlat organlarining konstitutsiya va qonunlarga zid normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilishi va ular asosida faoliyat yuritishida; *to'rtinchidan*, vakolatli davlat organlari, mansabdor shaxslar va fuqarolarning amaldagi huquq normalarini noto'g'ri qo'llashida va h.k.

Jamiyatda qonuniylikni ta'minlanishiga erishish qabul qilinayotgan barcha normativ-huquqiy hujjatlarni mavjud qonunlarga muvofiq bo'lishi va ularga zid bo'lmasligi hamda huquqiy normalarni qonunlarga muvofiq qabul qilinishini taqozo etadi.

Qonunlar qanchalik takomillashsa, ijtimoiy hayot talablari qanchalik to'la aks ettirilsa, ular kishilar ongiga shunchalik chuqur ta'sir etadi hamda fuqarolarning bu huquqiy normalarni o'z ixtiyorlari bilan amalga oshirishlariga erishish mumkin.

2-§. Qonuniylik prinsiplari va kafolatlari

Jamiyatda qonuniylikni ta'minlashga bir qancha amaliy prinsiplarga rioya qilish orqali erishiladi.

Qonuniylikning o'ziga xos xususiyatlari uning quyidagi prinsiplarida ifodalanadi:

1. **Qonuniylikning yagonaligi.** Qonunlar mamlakatning barcha hududida bir xilda qo'llaniladi. Qonunlar mamlakatning butun hududida yagona ma'no kasb etishini, bir xilda qo'llanishini, hammaning qonun oldida tengligini, aholining biron-bir guruhlari

uchun imtiyoz va cheklashlar yo'qligini bildiradi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida shunday deyilgan: "O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar".

Respublikamizda qonunning yagonaligi va barcha fuqarolarning qonun oldida tengiligi, birinchidan, O'zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlarini uning barcha hududida amal qilishini va barcha normativ-huquqiy hujjatlar qonun asosida qabul qilinib, ularga zid bo'lmasligini talab qiladi. Ikkinchidan, O'zbekiston qonunlari uning ijtimoiy va davlat tuzumini, barcha millat va elatlarning manfaatlarini qo'riqlaydi. Uchinchidan, mamlakatning butun hududida qonunlar bir xilda qo'llaniladi.

2. Qonunning ustuvorligi va hamma uchun majburiyligi.

Jamiyatda qonunlar oliy yuridik kuchga ega, boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning hammasi qonun asosida qabul qilinadi. Biror bir huquqiy norma qonunga zid bo'la olmaydi, maboda qonun bilan boshqa huquqiy norma o'rtasida shunday nomuvofiqlik paydo bo'lgudek bo'lsa, bunday holda qonun amal qiladi. Bu tamoyil Konstitutsiyamizning 15-moddasida mustahkamlangan bo'lib, unda shunday deyilgan: "O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi.

Davlat uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar".

3. Qonuniylik va maqsadga muvofiqlik tamoyili.

Mamlakat hududida amaldagi qonunlarni va boshqa normativ huquqiy hujjatlarni aniq bajarish har bir davlat organi, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxs va fuqarolar uchun shartdir. Ammo barcha fuqarolar ham amaldagi qonunlarga bir xilda rioya qilavermaydi. Ayrim fuqarolar qonunlarga rioya qilmaydi va bunga vaj qilib, amaldagi qonunlarning eskirib qolganligi hamda ularni hozirgi davr talablariga javob bermasligini ro'kach qiladi. Mamlakatdagi o'rnatilgan qonunchilik tartibiga ko'ra vakolatli organ tomonidan amaldagi qonunlar rasmiy ravishda bekor qilingunga qadar u yuridik kuchga ega bo'ladi va unga rioya qilish hamma uchun majburiydir. Jamiyatda hech bir qonun yo'qki, u o'zining yuridik ahamiyatini

yo'qotgan. Agarda qonunlarning birortasi jamiyat manfaatlariga zid yoki uning talablariga to'g'ri kelmaydigan bo'lsa, bunday holda qonunchilik tashabbusiga ega subyektlar mazkur qonunlarni bekor qilish to'g'risidagi tashabbus bilan Oliy Majlisga taqdim etadi va o'rnatilgan tartibda qonun bekor qilinadi va shundagina u o'zini yuridik ahamiyatini yo'qotgan hisoblanadi.

4. Qonuniylikning aholining madaniy darajasi bilan bog'liqligi.

Qonuniylik madaniyatni oshirishga, madaniyatning rivojlanishi esa qonuniylikni mustahkamlashga yordam beradi. Qonuniylik bevosita aholining huquqiy madaniyat darajasi bilan bog'liq bo'ladi. Jamiyatda aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyat darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, qonunlarga rioya qilish va ularning bajarilishi shunchalik yuqori darajada bo'ladi. Agarda aholining huquqiy ongi va madaniyat darajasi shakllanmas ekan, bunda qonuniylikka erishish amrimaholdir. Negaki fuqarolar qonun chiqaruvchining qonunlarda mustahkamlangan erki, unda qo'yilgan talablarni bilmas ekan, bunday hollarda ijobiy natijalar kutilmaydi. Asosiy sabab xalq qonunlarda qanday imtiyozlar berilgan yoki qanday harakatlar taqiqlanganligidan bexabar bo'ladi. Aholining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirishda hamda qonuniylikni samarasini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1997-yil 29-avgustda "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish Milliy dasturi" qabul qilingan bo'lib, bu huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishdagi dasturilamal hujjat bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatda qonuniylikni ta'minlashda ularni kafolatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyatda qonunlar bilan kishilar o'rtasidagi munosabatlar tartibga solinar ekan, qonunlarni hayotda to'g'ri qo'llash uchun qonuniylik tegishli usullar orqali amalga oshiriladi. Bunday usullar davlat tomonidan belgilangan bo'lib, qonuniylikning kafolati deb ataladi.

Qonuniylik kafolatlari — bunda huquqlardan foydalanish va yuridik burchlarni amalga oshirishga imkon beradigan ijtimoiy taraqqiyotning obyektiv shart-sharoitlari va davlat hamda jamoat tashkilotlari tomonidan maxsus ishlab chiqilgan turli-tuman usul va vositalar tushuniladi.

Qonuniylikni kafolatlash jamiyatda qabul qilingan qonunlarni ijtimoiy hayotga tatbiq etilishining garovi hisoblanib, davlat ularni

qo'riqlash va mustahkamlashni ta'minlovchi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, yuridik, ma'naviy va boshqa omillarga tayanadi. Agarda qonunlar davlat tomonidan kafolatlanmas ekan, u ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda o'zining yuridik ahamiyatiga ega bo'lmaydi.

Qonuniylikni amalga oshirishning quyidagi kafolatlari mavjud:

Iqtisodiy kafolat davlatning iqtisodiy rivojlanish darajasi: samarali soliq tizimi, yuqori darajadagi ishlab chiqarish, adolatli taqsimot tizimining mavjudligi, iqtisodiyotning huquqiy bazasini yaratilganligi bilan belgilanadi. Shuningdek, qonuniylilik iqtisodning yuqori va bir xildagi pog'onasi hisoblanib, har xil turdagi mulk shakllari, monopoliyaning cheklanishi, ijtimoiy inqirozning yo'qligi, fuqarolarning yuqori darajada ijtimoiy va moddiy ta'minlanishi bilan ham tavsiflanadi.

Jamiyatdagi har bir qabul qilingan qonun o'zining iqtisodiy bazasiga ega bo'lishi lozim, chunki qonundagi normalar amaliyotga tatbiq etilishi uchun u muayyan bir darajadagi sarf-xarajatlarni talab qiladi. Masalan: «Ichki ishlar idoralari xodimlarini ijtimoiy kafolatlash to'g'risida»gi qonun qabul qilinib, uni amaliyotga tatbiq etilishi uchun, qonunda nazarda tutilgan ichki ishlar idoralari xodimlari uchun davlat katta miqdordagi moliyaviy mablag'ni budjetdan ajratishi lozim. Agar qonun qabul qilinsa-yu, lekin iqtisodiy jihatdan kafolatlanmasa, bu kabi qonunlar amaliyotga tatbiq etila olmaydi, chunki mazkur qonun normalarini amalga oshirish bevosita iqtisodiy manbalarga tayanadi.

Siyosiy kafolatlar davlat va uning faoliyatini holati yuqori darajada tashkil qilinganligi: hokimiyatlarning taqsimlanish prinsipining mavjudligi; davlat va hokimiyat organlarining Konstitutsiya asosida tashkil etilganligi; demokratik siyosiy rejimning mavjudligi, hurfiylik va hokazolarda namoyon bo'ladi.

Siyosiy kafolat mazmunida demokratizmning mustahkamlanishi, davlat va jamiyat qurilishi, oshkoralik tarzida jamoatchilik tomonidan ma'muriy organlar faoliyatini nazorat qilishning kengayishi, ochiq siyosiy tizimning rivojlanishi va shakllanishiga erishish tushuniladi.

Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan siyosiy normalarni amalga oshirish uchun davlat siyosati fuqarolarning erkin fikrlashiga sharoit yaratib berish, shuningdek, ularga nisbatan taqiqlarni, ommaviy axborot vositalariga esa senzuraning bekor qilish kabi talablar qo'yiladi va ular bajarilishi lozim.

Mafkuraviy kafolatlar — mafkura, asosan, insonni jamiyatning buyuk bir oliy qadriyati sifatida talqin etadi. Mafkuraviy kafolat hurfikrlilik, soʻz va fikr erkinligi, maʼnaviy rivojlanish erkinligi, diniy tolerantlik, jamiyatning yuqori darajada maʼnaviyatga va mafkuraga egaligida namoyon boʻladi. Xalqni qonunlarni muqaddas bilishi, hurmat qilishi va unga boʻysunish ruhida tarbiyalash, aholining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish asosida erishish mumkin.

Ijtimoiy kafolat — bunda qonunlar qabul qilishda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj tabaqalarining ham manfaatlarini inobatga olinishi lozim. Chunki, davlat tomonidan qabul qilingan qonun oldida mamlakatning barcha fuqarosi teng boʻlib, qonun talablarini xalqning barcha tabaqasi ham birday qabul qilavermaydi. Shuning uchun qonunlar qabul qilish jarayonida qonun normalaridagi talablarda jamiyatning barcha tabaqalarining manfaatlarini inobatga olishi, qonuniylikka erishishning garovidir. Shuningdek, qonuniylikka erishish uchun mamlakatda kuchli ijtimoiy siyosat, yaʼni aholining bandlik darajasini yuqoriligi, ishsizlikdan himoyalaniishning kafolatlanganligi, aholining kam taʼminlangan qismini davlat tomonidan ijtimoiy jihatdan himoyalaniishini amalga oshirmoq zarur.

Jamoatchilik kafolati — qonunlarni amalga oshirishda faqatgina davlatning tashabbusi yetarli emas. Qonunlarni ijrosini taʼminlashda davlat organlaridan tashqari, mansabdor shaxslar, ayniqsa, keng jamoatchilik mahalla, maktab, xotin-qizlar kengashi, nodavlat tashkilotlari, kasaba uyushmalari muhim oʻrin tutadi. Shuning uchun mazkur nomlari zikr etilgan jamoat tashkilotlari qonunlarni amalga oshirilishida hamda ularni buzilishini oldini olishda faol ishtirok etishi lozim.

Huquqiy kafolat qonunchilik va huquqiy tizimning mukammalligi, jamiyat, davlat va fuqarolarning yuqori darajadagi huquqiy ong va madaniyatga egaligi; yuridik amaliyot va yuridik doktrinaning rivojlanganligi bilan belgilanadi.

Huquqiy kafolat bir vaqtda yuridik kafolat ham deb nomlanib, qonuniylikni taʼminlovchi kafolatlarni boshqa turlaridan keskin farq qiladi hamda samaraliroqdir. Chunki huquqiy kafolat qonunlar uchun asosiy garov hisoblanadi. Bunda huquqiy normalarning takomillashuvi, nazoratni kuchayishi, shuningdek, huquqiy

normalarning buzilishini oldini olishda mansabdor shaxslarning faoliyati va javobgarligi katta o'rin egallaydi.

Jamiatda qonuniylik va huquqiy tartibotni ta'minlash va qo'riqlashda huquqiy kafolat ikki usul — ishortirish va majburlash usullariga tayanadi.

Ishontirish — keng xalq ommasiga qonunlar va huquqiy normalarni tushuntirish orqali, ular ongiga singdirish va boshqa tarbiyaviy choralar ko'rish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Majbur qilish usulida qonunlar va boshqa huquqiy normalar buzilgan taqdirda davlat organlari tomonidan uning zo'rlik kuchi bilan majburiy choralar ko'rish amalga oshiriladi.

Umuman qonunchilikni ta'minlash va rivojlantirishda, avvalambor majburlash emas, balki ishortirish asosiy o'rin tutadi. Bu, demak, qachonki ishortirish istagan natijani bermasa, huquqiy normani buzuvchi amaldagi huquqiy tartibotga va ijtimoiy-axloqiy normalarga qarshi o'z harakatini davom ettirsa, shu vaqtdagina majburlash usulini qo'llash mumkin. Majburlash hamma vaqt ishortirishga asoslanadi. Ishontirish usuli huquqda ko'rsatilgan yurish-turish qoidalarini ta'minlash uchun jamiyat a'zolarining ongiga davlat va jamoat tashkilotlarining faol, maqsadga muvofiq ta'sir qilishiga erishishdir.

Qonuniylik va huquqiy tartibotni ta'minlash uchun kurashda jamoatchilik rolining yanada oshirilishi huquqiy davlatning haqiqiy bir belgisidir.

3-§. Huquqiy tartibot tushunchasi, jamoat tartiboti. Intizom.

Huquqni amalga oshirish va huquqiy normani bajarish qonuniylikning asosiy talabidir. Bu talabning amalga oshirilishi, erkin ijtimoiy munosabatlarda shunday tartibni o'rnatishga olib kelishi kerakki, bunda subyektiv huquq qarshiliksiz amalga oshirilishi, huquqiy burch esa og'ishmay bajarilishi lozim bo'ladi. Qonuniylik asosida o'rnatilgan bunday tartibot huquqiy tartibot deyiladi.

Demak, huquqiy tartibot talablarini amalga oshirish asosida vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlarning ma'lum tuzilishidir. Qonuniylik bilan huquqiy tartibot bir-biridan farq qiladi: qonuniylikning mazmuni huquqiy normalarga qat'iy va og'ishmay rioya etishlarida ifodalansa, huquqiy tartibot esa ijtimoiy

munosabatlarda qatnashuvchilarining yurish-turishlari ularning subyektiv huquq va burchlariga muvofiq kelishida ifodalanadi. Davlat jamiyatda o'rnatilgan huquqiy tartibotning kafolatidir. Shunday qilib, huquqiy tartibot huquqiy munosabatlar doirasida shu munosabatlarning ishtirokchilari o'z subyektiv huquqlarini amalga oshirishlari va huquqiy burchlarini bajarishlari natijasida vujudga keladi.

Qonuniylikni amalga oshirish huquqiy tartibotni ta'minlash vositalaridan biri bo'lsa, huquqiy tartibotni mustahkamlash esa, o'z navbatida qonuniylikni mustahkamlashga yordam beradi.

Huquqiy tartibot — huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabat tartiblarini o'zida ifodalaydi.

Bu tartiblar qonunlarning aniq amalga oshirilishi vositasi bilan o'rnatiladi va uning ifodalanishi shundaki, fuqarolar va tashkilotlarning huquqiy holati saqlanadi va ularning huquqiy layoqati qarshiliksiz amalga oshirilishi mumkin bo'ladi.

Qonunlarsiz qonuniylik bo'lmaganidek, huquqiy munosabatlarsiz huquqiy tartibot ham bo'lishi mumkin emas. Shu bilan birga, huquqiy tartibot bilan huquqiy munosabatlarning yig'indisini tenglashtirib bo'lmaydi. Ma'lum ijtimoiy munosabatlarning huquq bilan tartibga solinishi huquqiy munosabatlar yig'indisini tashkil qiladi, ya'ni shu munosabat ishtirokchilari uchun qonunda aniq huquq va burchlar ko'rsatilgan bo'ladi.

Ammo huquqiy tartibot uchun bu yetarli emas, buning uchun subyektiv huquqlarning amalga oshirilishini, yuridik burchlarning qat'iy bajarilishini ta'minlovchi kafolatlangan imkoniyatlar bo'lishi zarurdir. Huquqiy tartibot huquq bo'lgan joyda, davlat huquqiy normalarining amalga oshirilishi ta'minlangan joyda bo'ladi. Huquqiy tartibot va jamoat tartiboti har xil tushunchalardir. Huquqiy tartibot jamoat tartibotining bir qismidir.

Jamoat tartibi — huquqiy normalarning amalga oshirishini va jamiyat turmush qoidalarini (shu jumladan, axloq, odob va boshqa huquqiy bo'lmagan ijtimoiy yurish-turish qoidalarini) hurmatlashni talab qiladi. Jamoat tartibini buzish faqat huquqiy normalarni emas, balki turmush qoidalarini hurmat qilmaslik natijasida ham kelib chiqishi mumkin, bunda javobgarlik, albatta, qonun chiqaruvchi organ tomonidan ko'rsatilgan bo'lishi shart. Jamoat tartibi huquqiy tartibotga nisbatan kengroq ma'noni anglatadi.

Jamiyatda huquqiy tartibotning o'rnatilishi va amalga oshirilishi

muayyan bir rahbariy g'oyalar, prinsiplar asosida amalga oshiriladi.

Huquqiy tartibot prinsiplari *qonuniylik*, *huquqiy tartibotning yagonaligi*, *ierarxiyaga asoslanganlik*, *adolatlilik*, *huquqiy tartibotning kafolatlanganligi*, *normativligi* kabi turlardan iborat.

Qonuniylik — davlat organlari, mansabdor shaxslar va oddiy fuqarolarning mavjud normativ-huquqiy hujjatlarga og'ishmay amal qilishi.

Huquqiy tartibotning yagonaligi — mamlakatning butun hududida yagona huquqiy muhit, huquqiy tartibot o'rnatiladi, mazkur huquqiy tartibotga to'g'ri kelmaydigan boshqacha tarzda tartib o'rnatish qat'iyan man qilinadi.

Ierarxiyaga asoslanganligi — ierarxiyaning mazmuniga ko'ra quyi turuvchi idoraning yuqori turuvchi idoraga bo'ysunishi, yuqori turuvchi organing quyi turuvchiga nisbatan hokimiyat xarakteriga egaligi tushuniladi. Huquqiy tartibotni amalga oshirishda fuqarolar, avvalambor, qonun va qolaversa, qonunosti normalari bilan tartibga solingan ijtimoiy tartibotga rioya etishlari lozim.

Adolatlilik — huquqiy tartibotning eng asosiy prinsipi hisoblanadi. Jamiyatda o'rnatilgan huquqiy tartibot adolatli tarzda bo'lishi lozim, shundagina shaxslar bunday huquqiy tartibotga ixtiyoriy rioya qilishlari mumkin. Huquqiy tartib jamiyatning barcha a'zolari uchun maqbul bo'lishi talab etiladi.

Huquqiy tartibotning kafolatlanganligi — jamiyatda o'rnatilgan har qanday huquqiy tartibot davlat majburlov kuchi bilan ta'minlanadi. Huquqiy tartibotni ta'minlashda yetakchi o'rinni huquqni muhofaza qiluvchi organlar egallaydi. Ayniqsa, sud, prokuratura va ichki ishlar idoralari muhim o'rin tutadi, chunki ular kundalik faoliyatida doimiy ravishda jamoat tartibini saqlash, jamoat xavsizligini ta'minlash kabi vakolatlarini amalga oshiradilar va bu orqali huquqiy tartibot o'rnatiladi.

Huquqiy tartibotning normativligi. Huquqiy norma orqali ijtimoiy munosabatlar tartibga solinadi. Huquqiy munosabat subyektlarini aniq belgilaydi va ularga subyektiv huquq va yuridik majburiyat beradi hamda huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi hamda bekor qiluvchi yuridik faktlarni ajratadi. Huquqiy munosabat ishtirokchilarining harakatlarini aniqlashtirib beradi.

Nazoratga olinganligi — huquqiy tartibot davlat va jamiyat tomonidan nazoratga olingan bo'lib, uning o'rnatilishini

ta'minlaydi. Huquqiy tartibot o'rnatilgan jamiyatda inson huquq va erkinliklariga rioya etiladi, fuqarolar o'z majburiyatlarini ixtiyoriy bajaradi. Shuningdek, fuqarolarning huquqiy xulq-atvorini amalga oshirish, qonun va qonunosti hujjatlarini sifatli tarzda yaratishga hamda huquqni to'g'ri qo'llashga erishiladi. Yuqorida qayd etilgan prinsiplarga tayangan holda jamiyatda huquqiy tartibot o'rnatiladi.

Yuridik adabiyotlarda huquqiy tartibotni turlarga ajratish, ya'ni tasniflash mavjud bo'lib, u bir necha shakllarda namoyon bo'ladi:

— birinchidan, *hududiy miqyosiga ko'ra* mamlakat, viloyat va tuman miqyosida o'rnatilgan huquqiy tartibot;

— ikkinchidan, *huquq sohasiga ko'ra*: konstitutsiyaviy, moliyaviy, ma'muriy, jinoiy-huquqiy, boshqa huquq sohalariga asosan o'rnatilgan huquqiy tartibot;

— uchinchidan, *huquqiy ta'siriga ko'ra* umumhuquqiy, sohaviy va alohida normalar bilan tartibga solingan huquqiy tartibot.

Ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish ma'lum tartibini joriy qilish, kishilarning o'zaro munosabatlarida mustahkam intizomni qo'llab-quvvatlashni nazarda tutadi. Qonuniylik, huquqiy tartibotni o'rnatishga kuchli intizom orqali erishiladi.

Intizom — davlat organlari, jamoat tashkilotlari, shuningdek, korxona va muassasalarda o'rnatilgan, amal qilinishi lozim bo'lgan ichki kun tartibi qoidalari.

Huquqshunoslikda intizomni tasniflashning ko'p turlari bo'lib, lekin shartli ravishda ularni uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Ular *davlat intizomi*, *harbiy intizom* va *mehnat intizomi* kabi turlardan iborat.

Davlat intizomi — muayyan davlat tomonidan o'rnatilgan va shu hududda yashovchi barcha fuqarolar uchun majburiy ahamiyatga ega tartib-qoidalarga rioya qilishdir.

Davlat intizomi muayyan davlat hududida o'rnatiladi, mazkur davlat fuqarolari uchun taalluqli bo'ladi, intizomni buzish yuridik oqibatlarini keltirib chiqaradi, o'rnatilgan intizom davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi.

Harbiy intizom — barcha harbiy xizmatchilarning qonun, harbiy Nizomlar, komandirlar (boshliqlar) buyruqlari bilan belgilangan tartib va qoidalarga qat'iy va aniq rioya etilishi tushuniladi.

Harbiy intizomga harbiy burch, shaxsiy mas'uliyat va mislsiz sadoqat kabi omillar orqali erishiladi.

Yuksak harbiy intizomga erishishning asosiy yo'nalishlari bo'lib, ular quyidagilarda ifodalanadi:

- harbiy xizmatchilarda yuksak axloqiy-ruhiy va jangovar fazilatlarini tarbiyalash, komandirlariga ongli tarzda bo'ysunish;

- har bir harbiy xizmatchining o'z majburiyatlari va harbiy nizomlar talablarini bajarishga mas'uliyati;

- harbiy qismda ichki tartibga bo'ysunish, barcha harbiy xizmatchilar tomonidan kundalik rejimga qat'iy rioya qilish;

- jangovar tayyorgarlikni puxta tashkil etish va u barcha shaxsiy tarkibni qamrab olishi.

Harbiy intizom qo'l ostidagilarga kundalik talabchanlik, xizmatchilarning ijrochiligini nazorat qilish, harbiy xizmatchilarning sha'nini hurmat qilish va bu haqda doimiy qayg'urish, ishontrish, majburlash, jamoatchilik ta'siri kabi omillarni to'g'ri uyg'unlashtirish va o'rnida qo'llash kabi omillarga tayangan holda amalga oshiriladi.

Mehnat intizomi deganda, mehnat jamoalarining, har bir xodimning mehnatga munosabati, xatti-harakatlarini tartib doirasida tutishi tushuniladi.

Mehnat intizomi korxona rahbariyati tomonidan o'rnatiladi va unga barcha xodimlar rioya etishlari shart bo'lib, o'rnatilgan intizomga rioya qilish barcha xodimlar uchun majburiydir. Xodimlar tomonidan o'rnatilgan intizomning buzilishi *tanbeh*, *hayfsan hamda mehnat shartnomasining bekor qilish* kabi intizomiy javobgarliklarga tortiladi. Shu bilan bir qatorda xodimlar o'rnatilgan intizomga rioya qilganliklari uchun rag'batlantiriladi.

XXII BOB. DAVLAT VA HUQUQNING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

1-§. Fuqarolik jamiyati tushunchasi va mohiyati

Erkin fuqarolik jamiyatini qaror toptirish O'zbekiston xalqining ulug'vor maqsadlaridan biridir. Konstitutsiyaning mazmun va mohiyatidan shu narsa qat'iy ayonki, mamlakatimizda shakllantirilayotgan jamiyat — demokratiya va adolat tamoyillariga tayanuvchi erkin insonlar jamiyati bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov shunday degan edi: «Biz fuqarolik jamiyati qurishga intilmoqdamiz. Buning ma'nosi shuki, davlatchiligimiz rivojlana borgani sari boshqaruvning turli xil vazifalarini bevosita xalqqa topshirish, ya'ni o'zini o'zi boshqarish organlarini yanada rivojlantirish demakdir».¹ Prezident yana quyidagilarga e'tiborni qaratgan edi: «Biz uchun fuqarolik jamiyati ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol toptirishga monelik qilmaydi, aksincha, yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi. Ayni vaqtda boshqa odamlarning huquq va erkinliklari kamsitilishiga yo'l qo'yilmaydi. Ya'ni erkinlik va qonunga bo'ysunish bir vaqtning o'zida amal qiladi».²

Xo'sh fuqarolik jamiyatining mohiyatini nima tashkil qiladi, bu qanday jamiyat?

Eng umumiy tarzda lo'nda ta'rif beriladigan bo'lsa, **fuqarolik jamiyati** — ijtimoiy hayotning davlat ta'siri va aralashuvidan, ma'muriy tazyiqlardan holi bo'lgan hamda insonlarning xususiy turmush sohasini tashkil etuvchi munosabatlar majmuidir.

Hozirgi davrda falsafiy, siyosiy va yuridik adabiyotlarda fuqarolik jamiyatini ta'rif va tavsif etishga faol harakat qilinmoqda. Bu ta'riflardan ba'zilarini talqin etaylik.

Fuqarolik jamiyati — davlatdan mustaqil va undan holi munosabatlar va vositalar tizimi bo'lib, u shaxs hamda jamoalarning ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy hayot sohalaridagi xususiy manfaat va ehtiyojlarini amalga oshirishga sharoit yaratadi.

¹ *Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболларининг асосий тамойиллари.* -Т.: «Ўзбекистон», 1995, 14-bet.

² *Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шароитлари ва тараққиёт кафолатлари.* -Т.: «Ўзбекистон», 1997, 173-bet.

Fuqarolik jamiyati aksariyat hollarda insonlarning xususiy manfaat va ehtiyojlari sohasi tarzida ta'riflanadi. Fuqarolar huquq va erkinliklarining asosiy ko'pchilik qismi mana shu xususiy hayot sohasida ro'yobga chiqariladi. Biroq bu shaxslarning ijtimoiy hayotdan ajralib qolganligini, begonalashtirilishini anglatmaydi.

Fuqarolik jamiyati — shaxslarning oddiy yig'indisi emas, balki ular o'rtasidagi rang-barang aloqalar, hamkorlik, hamjihatlikning ifodasidir. Mazkur mushtaraklik va hamjihatlik tashkiliy-institutsiyaviy ko'rinishga ega bo'lib, u turli ijtimoiy kuchlar, nodavlat tashkilotlar, birlashmalar mavjudligi bilan tavsiflanadi.

Fuqarolik jamiyati nihoyatda murakkab ijtimoiy hodisadir. Shu bois uni uch asosiy jihat, uchta yo'nalish bo'yicha:

- 1) iqtisodiy jihat;
- 2) siyosiy jihat;
- 3) ma'naviy-axloqiy jihat asosida ta'riflash mumkin.

Birinchi jihati. Fuqarolik jamiyati xususiy mulkchilikka keng yo'l beruvchi va unga asoslanuvchi bozor iqtisodiyoti munosabatlariga, erkin iqtisodiy faoliyat ta'minlangan shart-sharoitga tayanadi. Aynan xususiy mulkchilik muhiti va munosabatlari qaror topgan jamiyatda shaxsning mulkiy mustaqilligi, iqtisodiy faoliyat yuritishdagi erkinligi ta'minlanadi. Xuddi shu asnoda shaxs davlat hokimiyatiga nisbatan avtonom, mustaqil mavqeni egallaydi. Davlat xususiy hayot sohasiga, shaxs va tashkilotlarning qonuniy iqtisodiy faoliyatiga aralashmasligi lozim. Prezidentimiz aytganidek, «davlatning qonunlari inson va fuqaro huquqlarini kamsitmasligi lozim». Bu talab, avvalo, iqtisodiy ishlab chiqarish, xususiy tadbirkorlik sohasiga oiddir.

Fuqarolik jamiyati konsepsiyasini yaratishga katta hissa qo'shgan nemis faylasufi Gegel bu jamiyatni burjuacha ishlab chiqarish munosabatlari majmui sifatida tushungan. U ikki asosiy prinsipni ajratib ko'rsatgan:

— **birinchidan**, shaxslar o'z xususiy manfaatlaridan kelib chiqib harakat qiladilar;

— **ikkinchidan**, insonlar shunday ijtimoiy munosabatlar tizimini vujudga keltiradilarki, bunda har kim boshqa kimsaga bog'liq bo'ladi.

Xususiy mulkchilikka asoslangan ijtimoiy struktura bo'lmish fuqarolar jamiyati bozor iqtisodiyoti munosabatlari tizimidan iboratdir. Bunday munosabatlarga ishlab chiqarishdagi raqobat va unda hokimiyatning ma'muriy aralashuvini cheklash orqali erishiladi.

Fuqarolar jamiyati insonning ijodiy faolligini namoyon etishga yo'l ochuvchi munosabatlar shakllangan taqdirda zoxir bo'ladi.

Buyuk fransuz inqilobining manifesti — 1791-yilgi Inson va fuqaro huquqlari Deklaratsiyasida ham xususiy mulk muqaddas va dahlsiz deb e'lon qilingan. Feodalizmning ashaddiy dushmani bo'lgan yakobinchilar esa xususiy mulkni yangi jamiyatning, ya'ni fuqarolik jamiyatining birdan bir asosi deb bilganlar. Tarix saboqlaridan ma'lumki, xususiy mulk nafaqat jamiyatni turli qatlamlarga ajratgan, balki ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan tashabbusni rag'batlantirgan, hokimiyatga nisbatan mustaqil (avtonom) tuzilmalarni vujudga keltirgan.

O'zbekistonda ham xususiy mulkchilikka asoslangan iqtisodiy munosabatlar tizimi qaror topmoqda, tadbirkorlikka, kichik va xususiy biznesga keng yo'l ochilib, tegishli tashkiliy va huquqiy mexanizmlari vujudga keltirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasida shunday deb ta'kidladi: "Birinchi navbatda, xususiy mulkning huquq va himoyasini mustahkamlashimiz, har qaysi xususiy mulkdor qonuniy yo'l bilan qo'lga kiritgan yoki yaratgan o'z mulkining daxlsizligiga aslo shubha qilmasligini ta'minlaydigan ishonchli kafolatlar tizimini yaratishimiz zarur. Har bir tadbirkor, avvalo, shuni aniq-ravshan bilib olishi kerakki, davlat xususiy mulkdor huquqlarining himoyachisidir"¹.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi fuqarolik jamiyatining qaror topishishini xususiy mulkning qat'iy mavqega ega bo'lishi bilan bog'laydi. Shu asosda hozirgi paytda jamiyatda keng ko'lamda xususiylashtirish (aksiyalashtirish) jarayonlari amalga oshirilmoqda.

Xo'sh, nima sababdan islohotchi-davlat O'zbekistonda demokratik fuqarolik jamiyatini jadal shakllantirib borishdan manfaatdor?

Birinchidan, shu asnoda mamlakatning ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti sari olg'a siljish yo'llari va usullari xususida fuqarolar kelishuviga erishish to'g'risida norasmiy ijtimoiy shartnoma tuzish va uni ro'yobga chiqarishda islohotchi-davlat uchun sherik vujudga keltiriladi.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 2010-yil 12-noyabr. —T.: "O'zbekiston", 2010. —48-b.

Ikkinchidan, fuqarolik jamiyati o'z institutlari orqali shaxsning davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etishini ta'minlagan holda, davlatda vakillik demokratiyasining va mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy tizimning asosi hisoblanadi.

Uchinchidan, O'zbekiston xalqi fuqarolik institutlari va mexanizmlari, avvalo saylov tizimi orqali o'zining siyosiy yuksalishi va hayotiy muhim milliy manfaatlarini ifodalashi uchun barqaror shart-sharoitlar yaratmoqda.

To'rtinchidan, fuqarolik jamiyati shaxs va jamiyat, fuqaro va davlat, etnik va konfessional jamoalar, ijtimoiy-demografik guruhlarining hayotiy muhim manfaatlarining o'zaro maqbul muvozanatidan kelib chiqqan holda quriladi.

Beshinchidan, demokratik jamiyat fuqarolarning siyosiy va ijtimoiy faolligiga asoslangan. O'z navbatida, uning o'zi turmushning barcha sohalaridagi islohotlar jarayonida bunday faollikning o'sib borishini izchil rag'batlantirib boradi va davlatning byurokratlashuvi, uning institutlari fuqarolarning hayotiy muhim manfaatlaridan uzilib qolishi xavfiga qarshi turadi.

«Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida, — deydi I.A. Karimov, — davlat iqtisodiy erkinliklarning kafolati bo'ladi. Ayni shu tufayli davlat iqtisodiyotga o'zining tartibga soluvchi ta'sirini maqbul ravishda o'tkaza oladi».¹

Ikkinchi jihati. Siyosiy nuqtayi nazardan baholaganda fuqarolik jamiyatidagi siyosiy tizim va siyosiy boshqaruvning mazmun-mohiyatini huquqiy davlatchilik ifoda etadi. Boshqacha aytganda, huquqiy davlat fuqarolik jamiyatining siyosiy mohiyatini, siyosiy shaklini tashkil etadi. Bu ikki hodisaning o'zaro munosabati shakl bilan mazmunning o'zaro aloqadorligini aks ettiradi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, fuqarolik jamiyati to'la ma'noda mavjud bo'lishining shak-shubhasiz sharti huquqiy davlatning mavjudligidir. Va, aksincha, huquqiy davlat faqat fuqarolik jamiyatidek ijtimoiy makonda qaror topishi va faoliyat yuritishi mumkin.

Fuqarolik jamiyati bilan huquqiy davlatning o'zaro nisbatini iqtisod bilan siyosatning nisbati tarzida izohlash o'rinli bo'ladi. Buni O'zbekiston misolida ham yaqqol ko'rish mumkin. Zero,

¹ *Каримов И.А. Узбекистон буюк келажак сари. —Т.: «Ўзбекистон», 1998, 115-бет.*

iqtisodiy islohotlar tegishli demokratik siyosiy tuzilmalar, institutlar mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Mamlakatimizda mulk shaklini o'zgartirish, xususiylashtirish jarayonlarini amalga oshirishga qaratilgan davlat tuzilmalari vujudga keltirildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish qo'mitasi tashkil etilib (1992-yil), u mamlakatda xususiylashtirishni amalga oshirish bilan shug'ullanib kelmoqda. Prezidentning 1992–1993-yillarda qabul qilingan o'ttizdan ortiq farmonlari bilan davlat mulkchiligiga asoslangan o'nlab vazirlik va davlat qo'mitalari boshqa mulk shaklidagi konsern, assotsiatsiya, uyushma va jamg'armalarga aylantirildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi paxtachilik vazirligi zahirida O'zbekiston paxtani qayta ishlash va paxta mahsulotini sotish davlat aksiyadorlik assotsiatsiyasi tashkil etildi (1992-yil 7-noyabr), Mahalliy sanoat vazirligi isloh etilib, uning o'rnida Prezidentning 1992-yil 3-sentabrdagi farmoni bilan «Mahalliy sanoat» davlat korporatsiyasi tashkil etildi. Shuningdek, «O'zbeksavdo» assotsiatsiyasi (1992-yil 5-may farmoni) «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi (1992-yil 28-yanvar farmoni) tashkil topdi va hokazo.

1997-yil 20-mayda «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi apparati tuzilmasini takomillashtirish to'g'risida» qaror qabul qilindi. Bu qarorning asosiy maqsadi Hukumat apparatini iqtisodiyotni boshqarishning bozor usullariga o'tkazishdan iborat edi. Vazirlar Mahkamasi apparati bevosita sohaviy ma'muriy boshqaruvdan qaytib, boshqaruvning funksional tizimiga o'tdi. Buni ma'nosi shuki, Vazirlar Mahkamasi apparati xo'jalik yurituvchilar faoliyatiga aralashmaydi, iqtisodiyotni davlat yo'li bilan boshqarmaydi. Buning o'rniga u iqtisodiyotni bozor yo'liga o'tkazishning umumiy strategiyasini ishlab chiqadi, iqtisodiy jarayonlar va iqtisodiy komplekslar faoliyatini uyg'unlashtirish va muvofiqlashtirish bilan shug'ullanadi. Shuningdek, xo'jalik yuritish shakllarini takomillashtirish, tarkibiy va institutsional qayta o'zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish, tadbirkorlik va raqobatchilikni rivojlantirish bilan shug'ullanadi.

Fuqarolik jamiyatining siyosiy tavsiflanishi faqat davlat tuzilmalarining rivojlantirilishidan iborat emas. Demokratiya ravnaq topishi uchun fuqarolik jamiyatida hurfiylik, siyosiy plyuralizm ham qaror topishi zarur. Buning uchun jamiyatda tom ma'nodagi ko'ppartiyaviylik, jamoat va nodavlat tashkilotlarining keng ko'lamli

tizimi, tadbirkorlarning ittifoqlari, uyushmalari, mehnatkashlar mustaqil birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tizimi vujudga keltirilishi lozim, toki bu tuzilmalar davlat idoralari bilan teng huquqli munosabatlarga kirisha olsin.

Fuqarolik jamiyatining siyosiy tizimida ommaviy axborot vositalari alohida o'rin tutadi (bu haqda keyingi paragraflarda batafsil to'xtalamiz).

Tahlil yuritilayotgan jabhada huquqiy davlatning asosiy vazifasi inson va fuqaroning yuksak huquqiy maqomini ta'minlab berishdan iborat. Konstitutsiyaning 2-moddasida davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar, deb yozilgan. Buning ma'nosi shuki, davlat, uning idoralari, avvalo, fuqarolarning huquqlarini hurmat qilishlari lozim. Qonunda belgilangan fuqaroviy huquq va erkinliklar davlat idoralari va mansabdor shaxslar uchun muqaddas bo'lmog'i lozim. O'z fuqarolarining haq-huquqlarini ta'minlab bera olmagan davlat demokratik huquqiy davlat deb atalishi mumkin emas. Fuqarolar qonun oldida teng, huquqning teng subyekti sifatida e'tirof etilishi lozim.

Fuqarolar va ularning uyushmalari davlat idoralari bilan muloqotda huquqning teng subyektlari sifatida munosabatga kirishadilar. Basharti, bu teng huquqiy munosabatlarda tomonlardan birining huquqiga, manfaatiga putur yetkazilsa, u sudga murojaat etishi va qonuniy asoslarda sud tartibida o'z huquqini tiklashga erishishi lozim. Huquqiy davlatchilikning muhim tamoyillaridan biri ana shunday. Shunday qilib, huquqiy davlat nafaqat fuqarolik jamiyatini boshqaruvchi tizim, balki o'zini o'zi boshqaruvchi fuqarolik jamiyatiga bog'liq, uning manfaat va ehtiyojlariga bo'ysunuvchi tizim sifatida maydonga chiqadi.

Uchinchi jihati. Fuqarolik jamiyati chuqur ma'naviy, yuksak madaniy insoniy munosabatlar zahiriga tayanadi. Bu jamiyatning ma'naviy hayotida bir narsa ustuvorlik qiladi, ya'ni inson benihoya darajada ulug'lanadi, umuminsoniy qadriyatlar e'zozlanadi, ular mo'tabar va muqaddas sanaladi. Bunda insonning qadr-qimmat, mehr-oqibat, axloqiy poklik, adolatparvarlik va insonparvarlik kabi oliy qadriyatlar odamlar o'rtasidagi munosabatlarning belgilovchi mezon sifatida maydonga chiqadi.

Demokratik islohotlar davrida ma'naviyatni yuksaltirishga asosiy e'tibor qaratilayotgani bejiz emas. Zero, ma'naviyat-insoniyat ichki dunyosining ko'zgusi, tafakkuri, ongi va fikr yuritish tarzining

mazmun-mohiyatini aks ettiruvchi yuksak ijtimoiy qadriyatdir. «Insoniyat hamisha ezgulikka, ma'naviy barkamollikka intilib yashaydi. Yurtimizda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning muvaffaqiyati, mamlakatning yaqin kelajakdagi istiqboli ham yurtlarimiz qanday mavqeni egallashiga, qanaqa madaniy-ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni shior qilib olishiga bog'liq bo'ladi».¹

Fuqarolik jamiyatida erkinlik, qonun oldida barchaning tengligi, ijtimoiy adolatning ta'minlanishi hamma fuqarolarning ijodiy salohiyati va iste'dodining bevosita ro'yobga chiqarilishiga imkoniyat yaratiladi. Fuqarolik jamiyati huquq va adolat mezonlari bilan o'lchanadi. Huquq jamiyatning o'ziga xos «gumanistik imperativi» (insonparvarlik talabi), ya'ni insoniy-axloqiy qoidasi, ma'naviy mayog'i bo'lib hisoblanadi. Fuqarolarning o'zaro huquqiy munosabatidagi mavqei quyidagi prinsiplar asosida belgilanadi:

- 1) jamiyatning har bir a'zosi inson sifatida erkin va ozod bo'lishi;
- 2) har bir fuqaroning boshqa fuqaro bilan tengligi;
- 3) jamiyat har a'zosining fuqaro maqomidagi mustaqilligi.

O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgach, suveren davlatchilikni shakllantirishda madaniyatimiz sarchashmalariga, teran va ulkan ma'naviy merosimizga murojaat qilish, boqiy tarixiy o'tmishimizda mavjud bo'lgan barcha ezguliklarni yuzaga chiqarib, rivojlantirish borasida beqiyos imkoniyatlar ochildi. O'tmish ajdodlarimizning madaniy va ma'naviy boyligi chuqur mushohada etilib, ijtimoiy ongimizga singdirilmoqda, shu orqali biz barpo etayotgan yangi fuqarolik jamiyati manfaatlariga xizmat qilmoqda.

Biz shunchaki demokratik jamiyat emas, balki odil demokratik jamiyat barpo etmoqdamiz. Davlatchiligimiz adolat tamoyillariga tayanadi. «Adolatga intilish — xalqimiz ma'naviy-ruhiy dunyosiga xos eng muhim xususiyat. Adolatparvarlik g'oyasi butun iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tizimiga singib ketishi, ijtimoiy ko'maklashuv mexanizmida o'z aksini topishi kerak»².

Ma'naviy-madaniy saviya past bo'lgan jamiyatda adolat tantanasi haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Biz barpo etayotgan fuqarolik jamiyatida adolat, haqiqat va insonparvarlik g'oyalari

¹ Qarang: *Karimov I.A. Ўзбекистон буюк келажак сари.* —Т.: «Ўзбекистон», 1998, 397-bet.

² *Karimov I.A. Ўзбекистон буюк келажак сари.* —Т.: «Ўзбекистон», 1998, 399-bet.

ustuvorlik qilishi lozim. Adolat bor joyda inson haq-huquqlari va erkinliklari to'la ta'minlanishiga umid bog'lash mumkin.

Shunday qilib, fuqarolik jamiyatining quyidagi asosiy belgilari va xususiyatlarini ko'rsatish mumkin:

1) jamiyat va shaxs ehtiyojlari tizimida faol ijobiy faoliyat va mehnatning roli alohida mazmunga ega bo'lishi. Mehnatga asoslangan ijtimoiy ehtiyoj va manfaatlar tizimining qaror topishi;

2) jamiyat mazmunini, uning rivojlanish qonuniyatlari mohiyatini xususiy mulkchilik munosabatlari orqali belgilanishi;

3) xususiy mulk barcha mulk shakllari qatori ravnaq topishi va uni muhofazalashda qonunning, davlat hokimiyatining alohida rol o'ynashi;

4) fuqarolarning yuridik jihatdan bir xil maqomga egaligi va qonun oldida tengligi. Jamiyatda adolatli sud tizimining qaror topishi va uni fuqarolarni himoyalovchi posbon idoraga aylanishi.

5) shaxsning xususiy hayoti va iqtisodiy faoliyatiga davlat aralashuvining qonun doirasida cheklanishi. Huquqiy davlatchilikning mavjud bo'lishi;

6) shaxsning davlat hokimiyatiga nisbatan mulkiy va iqtisodiy mustaqilligi;

7) davlat, davlat idoralari va fuqarolar huquqning teng subyekti sifatida munosabatga kirisha olishi, ular sudda teng taraflar sifatida maydonga chiqqa olishi. Fuqarolar huquqlarini kafolatlash va ustuvor ta'minlash mexanizmlarining yaratilganligi;

8) fuqarolik jamiyatining tarkibiy institutlari, jumladan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tizimining mavjudligi;

9) jamiyatning yuksak ma'naviy-madaniy va axloqiy rivojlanganligi; insonlar o'rtasidagi munosabatlar o'zaro hurmat, iymon-insof doirasida, shaxs qadrini e'zozlash asosiga qurilganligi.

Shunday qilib, **fuqarolik jamiyati** — har bir inson manfaatini ustuvor biluvchi, huquqiy an'ana va qonunlarga hurmat muhiti shakllantirilgan, umuminsoniy qadriyatlar e'zozlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari so'zsiz ta'minlanadigan, davlat hokimiyatining samarali jamoatchilik nazorati mexanizmlari vujudga keltirilgan, insoniy munosabatlar chuqur ma'naviy-madaniy qadriyatlarga tayanadigan erkin demokratik huquqiy jamiyat.

2-§. Fuqarolik jamiyatining tarkibiy tuzilishi va asosiy prinsiplari

Fuqarolik jamiyati yuksak darajada uyushgan, batartib

munosabatlar tizimiga tayangan, o'zini o'zi boshqarish mexanizmlari mukammal qaror topgan jamiyatdir. Bu jamiyat sharoitida inson va fuqarolarning huquq, erkinlik hamda manfaatlarini aks ettiruvchi, muhofaza etuvchi turli-tuman uyushmalari, birlashmalari, nodavlat tashkilotlari va idoralari mavjud bo'ladi. Ular davlat hokimiyatidan mustaqil bo'lib, o'zini o'zi boshqarish tamoyili asosida aktiv faoliyat ko'rsatadi.

Fuqarolik jamiyatida ijtimoiy hayotga katta ahamiyat beriladi. Uning asosiy maqsadi inson hayotini saqlash, uning maqsadlarini, hayotiy orzularini, niyatlarini shu jamiyatdagi tashkilotlar, ijtimoiy institutlar, guruhlar, oila va boshqa birlashmalar orqali amalga oshirishdir. Bu tashkilotlar, institutlar va guruhlar alohida shaxsga uning hokimiyat manbayi ekanligini, uning layoqati va harakati, obro'si yuksak qadriyat ekanligini tushuntirishga yordam beradilar. Insonlar ushbu tashkilotlar va birlashmalar orqali o'zlarining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa maqsadlarini amalga oshiradilar.

Fuqarolik jamiyatining asosiy belgilariga:

- 1) ko'ppartiyaviylik;
- 2) siyosiy hayotning va siyosiy institutlarning, mafkura va fikrlarning xilma-xilligi;
- 3) o'zini o'zi boshqarish organlari mavqeining balandligi;
- 4) jamiyatni boshqarishda ommaviy axborot vositalari rolining kattaligi kiradi. Fuqarolik jamiyati ma'naviy hayot umumbashariy qadriyatlar asosida amalga oshirilganligi, insonning muqaddasligi, erkinligi, qonun oldida tengligi, ijtimoiy adolatning to'liq qaror topganligi bilan belgilanadi.

Demak, **fuqarolik jamiyati** — teng huquqli insonlarning jamiyati, yakka shaxslar yoki jamoalar manfaatlarini amalga oshirishga ko'maklashadigan jamoat va nodavlat institutlarining tizimidir.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, fuqarolik jamiyati jamoat birlashmalarining yig'indisidangina iborat bo'lmay, balki ular faoliyatining natijasida paydo bo'ladigan munosabatlar tizimi hamdir. Shuning uchun ham fuqarolik jamiyatini milliy va diniy an'analarsiz, odatlarsiz, odob-axloq normalarisiz va milliy qadriyatlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu jamiyat iqtisodiy, kasbiy, madaniy, diniy va boshqa manfaatlarni shakllantirishga va ularni amalga oshirishga qaratilgan ijtimoiy aloqalar tizimini ham qamrab oladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi har bir insonning

ehtiyojlari, manfaatlari, huquq va erkinliklarini amalga oshirishga qaratilgan. Konstitutsiya insonni eng katta boylik sifatida alohida ko'rsatgani holda fuqaro, jamiyat va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning oqilona, huquqiy hal etilishini siyosiy jihatdan rasmiylashtiradi. Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi, ularning inson manfaatlarini himoya qilishga va ijtimoiy munosabatlarni maqbul holga keltirishga yo'naltirilganligi fuqarolik jamiyati asoslarini qaror toptirishning asosiy omillaridir.

Fuqarolik jamiyatida qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'zini o'zi kamol toptirishiga yordam beradi, shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi. Ayni vaqtda bu barcha odamlar qonunlarga so'zsiz rioya qilishlari shart ekanligini ham bildiradi.

O'zbekiston fuqarolari Konstitutsiyada ko'rsatilgan huquqlaridan foydalanib, davlatning siyosiy hayotida tobora keng ishtirok etmoqdalar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'kidlashicha, «O'tmish davri sharoitida fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish jarayoni yuz berayotgan bir paytda O'zbekiston aholisi turli qatlamlarining manfaatlarini ifoda etishi lozim bo'lgan keng tarmoqli, ko'ppartiyaviy tizim kabi demokratik institutlar hamda boshqa jamoat tashkilotlarining qaror topishi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu jihatdan olganda, davlatning roli siyosiy partiyalar va jamoatchilik harakatlarining vujudga kelishi, qaror topishi va rivojlanishini sekinlashtirib qo'yadigan har qanday g'ov va to'siqlarni bartaraf etishdan iboratdir»¹.

Fuqarolik jamiyatidagi mavjud manfaatlarini qanoatlantirish, ro'yobga chiqarish uchun tegishli tashkiliy tuzilmalar va institutlar shakllanadi.

Fuqarolik jamiyatining ichki tizimini quyidagicha tasniflash mumkin.

Birinchidan, iqtisodiy sohadagi manfaatlarini qanoatlantiruvchi tuzilmalar:

a) xususiy mulk asosida vujudga keladigan va faoliyat yuritadigan nodavlat tashkilotlar;

b) shirkat xo'jaliklari va ularning uyushmalari;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., 1997. - 174-б.

- d) ijara asosida ishlovchi jamoalar;
- g) hissadorlik jamiyatlari;
- d) moliyaviy jamg'arma hamda uyushmalar;
- e) ishlab chiqarish korporatsiya, konsernlari va birlashmalari;
- j) tadbirkorlar uyushmalari (palatasi) va hokazo.

Ikkinchidan, ijtimoiy sohadagi manfaatlarni ifodalovchi tuzilmalar:

- a) oila hamda uning manfaatlarini aks ettiruvchi maxsus tashkilotlar;
- b) ta'lim-tarbiya muassasalari (maktab, o'rta-maxsus va oliy ta'lim muassasalari);
- d) jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlar;
- g) fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari;
- d) mustaqil ommaviy axborot vositalari;
- e) diniy tashkilotlar;
- j) milliy-madaniy markazlar;
- z) ko'ngilli jamiyatlar;
- i) jamoatchilik fikrini aniqlash va o'rganish institutlari;
- y) turli ijtimoiy ixtiloflarni adolatli hal etuvchi tuzilmalar va hokazo.

Uchinchidan, siyosiy sohadagi manfaatlarni aks ettiruvchi institutlar va tuzilmalar:

- a) huquqiy davlatning mavjudligi;
- b) siyosiy partiyalar;
- d) ijtimoiy-siyosiy harakatlar;
- g) siyosiy muxolifatning mavjudligi;
- d) inson huquqlarini himoyalovchi institutlar va hokazo.

Yuqorida keltirilgan tasnif umumiy bo'lib, u eng asosiy tarkibiy tuzilmalarni ifodalaydi. Albatta, fuqarolik jamiyati o'zining rang-barangligi, turli-tumanligi bilan tavsiflanadi. Unda turfa ko'rinishdagi ma'rifiy, madaniy va boshqa mazmundagi tashkilotlar faoliyat ko'rsatishi mumkin.

3-§. Huquqiy davlat va uning belgilari

Huquqiy davlat — huquqning hukmronligi, qonunning ustuvorligi, barchaning qonun va mustaqil sud oldida tengligi ta'minlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari kafolatlanadigan,

hokimiyat vakolatlarining bo'linishi prinsipi asosida tashkil etilgan demokratik davlat.

Huquqiy davlatning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

1. *Huquqning hukmronligi*. Davlat hududida bo'lgan barcha kishilar; ushbu davlat fuqarolari, xorijliklar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, yuridik shaxslar, mansabdor shaxslar, davlat hokimiyati idoralari — barchasi huquqqa bo'ysunadilar.

2. *Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi*. Konstitutsiya va qonunlar huquqiy normalar tizimida oliy yuridik kuchga egadir. Turli xil davlat idoralari chiqaradigan normativ-huquqiy hujjatlar qonunlarga zid bo'lmashligi kerak.

3. *Inson huquqlari va erkinliklariga rioya etish, ularni himoya qilish va ta'minlash*. Inson huquqlari va erkinliklari unga tug'ilganidan tegishli bo'lib, ular insondan ajralmasdir. Gap, eng avvalo, insonning yashash, erkinlikka, daxlsizlikka, xavfsizlikka ega bo'lish huquqlari hamda boshqa huquq va erkinliklari to'g'risida bormoqda. Barcha fuqarolar qonun va mustaqil sud oldida tengdirlar.

4. *Davlat va fuqaroning o'zaro mas'uliyati*. Davlat qonunlarda shaxs erkinligining me'yorini belgilab qo'yar ekan, xuddi shu chegaralarda o'zini ham qaror qabul qilishda cheklab qo'yadi.

5. *Jamiyatda hokimiyatning qonuniyligi (legitimligi)*. Hokimiyatni qonuniy e'tirof etish uchun quyidagi talablarga javob berilishi shart: hokimiyat demokratik saylovlar yo'li bilan shakllantirilgan bo'lishi; hokimiyat samarali faoliyat yuritib, jamiyatda barqarorlik va qat'iy tartibni ta'minlash; u ham mamlakat ichkarisida, ham xalqaro miqyosda tan olingan bo'lishi lozim.

6. *Hokimiyat vakolatlarining bo'linishi*. Davlat hokimiyati bir qo'lda to'planib qolmasligi uchun hokimiyatning uchta tarmog'ini — qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatini ajratib qo'yish kerak. Ushbu hokimiyat tarmoqlarining har biri o'z vakolati doirasida amal qiladi.

7. *Sudning mustaqilligi*. Sud, davlat hokimiyatining boshqa ikki tarmog'i kabi mustaqildir. Boshqacha aytganda, sud faoliyatiga hech kimning aralashishiga yo'l qo'yilmaydi.

8. *Huquqni muhofaza qiluvchi idoralarning samarali ishlashi*. Agar inson huquqlari va erkinliklari poymol etilsa yoki bunga tahdid mavjud bo'lsa, huquqni muhofaza qiluvchi idoralar unga yordam

berishlari kerak. Ular bu huquq va erkinliklarni himoya qilishlari kerak.

9. Huquqiy madaniyatning yuksak darajada ekanligi. Huquqiy madaniyatning eng muhim ko'rsatkichi jamiyatdagi huquqiy ong darajasidir. Huquqiy ong — huquqqa munosabat, qonun talablarini bajarish zarurligini anglash darajasini ifodalaydigan huquqiy qarashlar yig'indisi. Huquqiy madaniyat amaldagi qonunlarni bilishda, huquqni hurmat qilishda, huquqiy qoidalarga rioya etishda namoyon bo'ladi.

10. Demokratiyaning rivojlanishi va takomillashuvi. Siyosiy huquqlar va erkinliklar kafolatlanishi, xalq davlat boshqaruvida doimo ishtirok etishi, rivojlangan fuqarolik jamiyati shakllanishi va ma'lum bir muxolifatning bo'lishi zarur.

4-§. Huquqiy davlat ta'limotining tarixiy — nazariy manbalari

Endilikda jahonda huquqiy davlatlarning soni etatik davlatlar sonining kamayishi hisobiga o'sadi, deb e'tirof etish mumkin. Biroq bu taraqqiyotning umumiy yo'nalishi bo'lib, uni oddiy tarzda izohlab bo'lmaydi. Zero, turli mamlakatlardagi ijtimoiy-siyosiy kuchlarning real nisbatidan kelib chiqqan holda bashorat qilinishi qiyin bo'lgan hamda taraqqiyotning umumiy yo'nalishiga mos kelmaydigan burilishlar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, alohida davlatlar huquqiy davlat marrasiga yetgandan so'ng, ularda keyinchalik totalitar va avtoritar tuzumlar qaror topishi mumkin va hokazo. Biroq shunday bo'lsa-da, umumiy taraqqiyot muqarrardir.

Darhaqiqat, huquqiy davlatning nazariy manbalari o'z ildizlari bilan o'tmishga borib taqalganini ta'kidlash joiz. Qadimgi zamonlarda o'tgan buyuk allomalar (Platon, Arastu) davlat huquqning ulkan ijobiy ahamiyatini hisobga olmagan holda mustahkam, barqaror va ishonchli bo'la olmasligi haqida fikr bildirganlar. Huquq davlat hukmdorlarining zo'ravonligiga qarshi posangi sifatida baholangan: ya'ni qonun hech kimning hukmronligi ostida bo'lmazligi kerak, zero barcha organlar mansabdor shaxslar va fuqarolarning harakatlarini yo'naltirishga xizmat qiladi.

Dastlab tarqoq bo'lgan, ba'zida esa alohida farazlar sifatida namoyon bo'lgan g'oyalar zahirida keyinchalik huquqiy davlatning izchil va yaxlit konsepsiyasi vujudga keldi. Uning asoschilari Dj. Lokk, I. Kant, V. Gumbold, G. Yellinek, K. Shmidt hisoblanadi.

Mazkur allomalarning alohida qarashlarida tafovut bo'lsa-da, umuman olganda ular bir narsada haqlar, u ham bo'lsa, davlatning o'zi huquqiy qonun-qoidalarga amal qilishi va buni ijtimoiy munosabatlarning boshqa ishtirokchilaridan talab qilishi kerakligidan iborat. Huquqiy davlatning nazariy konsepsiyasi qoidalarini qator davlatlar hayot faoliyatining amaliyotiga tatbiq etishi konservativ kuchlarning qarshiligiga uchragan va uni yenggan holda davlat va jamoat faoliyatining barcha jabhalarida chuqur o'zgarishlar bilan nishonlangan. Chunonchi: butun davlat tizimini barpo etish va amal qilish prinsiplari demokratlashtirilgan, shaxs maqomi real mazmun bilan to'ldirilgan, huquqiy qadriyatlar birlamchi ahamiyatga ega bo'la boshlagan, mansabdor shaxslar zo'ravonligiga barham berilgan, ularning faoliyati asta-sekin tartibga solingan va yo'lga qo'yilgan.

Huquqiy davlatlar «oilasi»ning paydo bo'lishi va ortishi insonlar jamiyatining siyosiy taraqqiyotida yangi bosqichni nishonlaydi. Davlat-huquqiy nazariyasi va amaliyotining ushbu mislsiz yutug'i zamonaviy sivilizatsiyaning ulkan muvaffaqiyatga erishganidan dalolat beradi. Huquqiy davlatlarning mavjudligi hayotning barcha tarmoqlarida erishayotgan kundalik yutuqlari boshqa mamlakatlar uchun mayoq vazifasini o'taydi hamda ularga adolatli insonparvar davlat qurish yo'llarini ko'rsatadi.

Huquqiy davlat etatik davlatdan prinsipial ravishda ajralib turadi. Mazkur tafovut davlat hokimiyatini tashkil qilish va amalga oshirishning barcha taraflari, shuningdek, oldida turgan vazifalarni hal etish shakl va usullari, jamiyat, millat va elatlar, ijtimoiy guruhlar va alohida fuqarolar, siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari kabi tarmoqlarni qamrab oladi. Ulardan eng muhimlari haqida to'xtalamiz:

1. Huquqiy davlatda hokimiyatning butun mexanizmi — har bir organ, mansabdor shaxs o'z faoliyati davomida huquqiy prinsiplar va qoidalarga tayanadi, ular bilan o'z faoliyatini bog'laydi. Huquqiy normalar nafaqat aholi uchun, balki davlat organlari va mansabdor shaxslar uchun ham majburiydir. Ularning huquq chegaralaridan chiqishga umuman yo'l qo'yilmaydi yoki bunga umuman imkon berilmaydi. Agar etatik davlatda rasmiy organlar va mansabdor shaxslar huquqni o'zlari uchun ikkinchi darajali va majburiy emas, deb tushunsalar, aksincha, huquqiy davlat sharoitida bunday holat umuman nomaqbul va nojoiz hisoblanadi va shu sababdan u sekin-asta yengib o'tiladi.

2. Huquqiy davlatda etatik davlat uchun xos bo'lgan huquq va qonun o'rtasidagi masofaning uzayib ketishiga yo'l qo'yilmaydi. Undagi davlat organlarining barcha normativ hujjatlari o'zining mazmun-mohiyati va yo'nalishi, qabul qilish va rasmiylashtirish tartibi, qonuniy kuchga kiritish, qo'llash, amalga oshirish va buzilishlardan muhofaza qilish xususiyatlariga ko'ra huquqning yuqori talablariga javob beradi. Qonunchilik muntazam ravishda huquqiy prinsiplarga asoslanadi, ularni o'zida singdiradi, ulardan aslo chekinmaydi. Davlat organlarining nohuquqiy normativ hujjatlarini qabul qilish va amal qilishiga umuman yo'l qo'yilmaydi, aksincha, etatik davlatlarda ko'pincha buning shohidi bo'lishimiz mumkin.

3. Huquqiy davlat normativ qonunlarni qabul qilish va e'tirof etish bilan cheklanib qolmaydi. U mazkur qonunlar zaruriy ravishda hayotga tatbiq etilishi, barcha jismoniy va yuridik shaxslar, davlat va jamoat organlari, korxona, muassasa va tashkilotlar faoliyatini kerakli yo'nalishga solishga katta ahamiyat beradi. Davlatning huquqni amalga oshirish bo'yicha faoliyati ustuvor vazifa hisoblanadi, shu bois, unda «qog'ozda qolgan», amal qilmaydigan qonunlar umuman yo'q, aksincha, etatik davlatda keraksiz qonunlarning «uyumlari»ni hech kim tozalashga urinmaydi ham. Huquqiy davlatda ijtimoiy munosabatlarning har bir subyekti davlat organlarining amaldagi normativ hujjatlarini albatta bajarish kerakligiga astoydil ishonadi (boshqacha bo'lishi mumkin emas), zero bu huquqiy tartibotning barqarorligi muhitini yaratadi va jamiyatda yuridik nigilizmning tarqalishi hamda odamlarning huquqqa mensimay munosabatda bo'lishini bartaraf etadi.

4. Huquqiy davlatda davlat normativ hujjatlarining amal qilishida subordinatsiyaga rioya qilinishiga katta ahamiyat beriladi. Unda huquq manbalari, ya'ni normativ hujjatlarning qat'iy bo'ysundirilgan tizimi shakllanadi, amal qiladi va rivojlanadi. Bu tizimda har bir aktning o'rnini uning yuridik kuchiga bog'liq bo'ladi. Mazkur tizim, ifodali qilib aytganda, huquqiy manbalar «ehromi»ning cho'qqisi — yuqori yuridik kuchga ega bo'lgan konstitutsiya hisoblanadi. Hech qanday huquqiy manba konstitutsiya normalari va prinsiplariga to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita zid bo'lishi mumkin emas. Aksincha, davlat organlarining barcha normativ hujjatlari va huquqning boshqa manbalari konstitutsiyaga asoslanishi, uni aniqlashtirishi, to'ldirishi va mazmunini rivojlantirishi lozim. Shunga muvofiq ravishda konstitutsiyaviy va oddiy qonunlar tuziladi, yuridik pillapoya

(piramida)ning quyi «qavatlar» davlat rahbarining hujjatlari, hukumat farmonlari va farmoyishlari, vazirliklar va idoralar buyruqlari va ko'rsatmalari, ma'alliy vakolatli va ijro etuvchi organlar hujjatlari, huquqiy odatlar, sud va ma'muriy pretsedentlar¹ yaratiladi. Kichik yuridik kuchga ega bo'lgan hujjatlarga kattaroq yuridik hujjatlarga nisbatan ustuvor ahamiyat berilishi totalitar va avtoritar davlatlarga xos bo'lib, huquqiy manbalar subordinatsiyasi va ierarxiyasini buzadi va shu bois huquqiy davlat uchun zid hisoblanadi.

5. Shaxs va ijtimoiy munosabatlar subyektlarining maqomi — birinchidan, huquqiy davlatda huquq va erkinliklarning keng miqyosining qamrab olinganligi, normal hayot faoliyatini ta'minlash hamda oldida turgan vazifalarni hal etish uchun yetarliligi bilan ajralib turadi. Ikkinchidan, huquqlar bilan ajralmas birlikda majburiyatlar tizimining mutanosib va muvofiq tizimini o'z ichiga oladi. Uchinchidan, huquqni albatta hayotga tatbiq etish real yuridik kafolatlar bilan mustahkamlangan. Bunda ijtimoiy munosabatlarning bir turdagi subyektlari orasida tenglikni mustahkamlash, sinfiy, milliy, urug'-aymoqchilik imtiyozlarni belgilash va bu orqali ulardan biriga imtiyoz berib, ikkinchisini imtiyozlardan mahrum etishga yo'l qo'ymaslikka intilish mavjuddir. Subyektlar orasida mazkur tenglikning yo'qligi etatik jamiyatning huquqiy amaliyoti uchun xosdir. Shu vaqtning o'zida huquqiy davlat shaxs va ijtimoiy munosabatlar subyektlarining maqomini qo'llab-quvvatlash, normativ mustahkamlash va takomillashtirish haqida g'amxo'rlik qiladi, o'zida yashiringan imkoniyatlarni huquqni tashuvchilar oldida namoyon qilishga intiladi.

6. Barcha davlat va ijtimoiy institutlar va tuzilmalarning legitimligi — huquqiy davlatning alohida belgilaridan biridir. Bu yerda yetarli yuridik bazaga ega bo'lmagan institutlar va tuzilmalarni kam uchratish mumkin. Basharti ular mavjud bo'lsa ham uzoq muddatga yashash va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatish istiqbollariga ega bo'lmaydilar, pirovardida yengib bo'lmaz qiyinchiliklarga uchrab, tezda sahnadan tushib ketadilar. Davlat institutlari va tuzilmalarining ko'pchiligi qonun asosida, belgilangan tartib va qoidalarga rioya qilgan holda, ularning maqsadi, vazifasi, amal

¹ *Pretsedent* huquqi huquqning anglo-sakson tizimi amal qiladigan mamlakatlarda keng qo'llanadi va amal qiladi (bular: AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada v. b.). Endilikda boshqa qator mamlakatlarda qo'llanila boshladi.

qilish shakl va usullari rasmiy reglamentatsiya qilingan holda yaratiladi. Xususan, bu qonuniylashtirishning ro'yxatga olish, ijozat berish va litsenziya berish usullari, shuningdek, muvofiq davlat organlari tomonidan nazorat-taftish vakolatlarining qo'llanishi bilan ta'minlanadi. Huquqiy davlatdagi muhitning o'zi yuridik munosabatda shubhali institut va tuzilmalarning qisqarishi uchun kurashadi va aksincha, qonuniyligi doim tasdiqlanadigan institutlar uchun esa keng imkoniyatlar yaratib beradi.

7. Huquqiy davlatda hokimiyatlar bo'linishi prinsipi e'tirof etiladi va amalga oshiriladi. Shunga muvofiq ravishda yagona davlat hokimiyati doirasida uning uchta mustaqil tarmoqqa bo'linishi ta'minlanadi. Bular qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari bo'lib, ular o'zaro uzviy munosabatda bo'ladilar. Hokimiyatning bitta tarmog'i tomonidan boshqalarining «bukib olinishi» va bo'ysundirilishiga yo'l qo'yilmaydi. Ko'rib chiqilayotgan prinsipning ahamiyati shundaki, u hokimiyatning faqat bitta organ yoki mansabdor shaxs qo'lida mujassamlanishining oldini oladi, natijada, ichki davlat apparatida hokimiyatning teng taqsimlanishini ta'minlaydi hamda diktatorlik tartibining yuzaga kelishining oldini oladi.

8. Huquqiy davlatda ichki qonunlar hamda umum e'tirof etilgan xalqaro huquq normalari o'rtasida optimal muvofiqlikni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Oxirgilari o'zida hozirgi zamon huquqiy sivilizatsiyasining yutuqlarini mujassamlashtiradi. Mazkur yutuqlarga u yoki bu darajada huquqiy davlatlar ham aralashadi, zero ularda, odatda, ichki qonunlar oldida xalqaro shartnomalar (hammasini emas, faqat ratifikatsiya qilinganlari)ning ustuvorligi belgilanadi va bu shartnomalar bevosita qo'llanishi aytib o'tiladi. Shu bilan birga, mazkur mamlakatlar yuridik tizimlarining tashqi dunyodan alohidaligi va cheklanganligi bartaraf etiladi, ya'ni jahon hamjamiyatining huquqiy tizimiga integratsiyalashadi, ko'pgina asosiy prinsip va normalariga rioya etib, ularni o'z normativ hujjatlari saviyasiga ko'taradilar.

9. Huquqiy tartibot buzilgan hollarda (ayniqsa, fuqarolar huquq va erkinliklarining buzilishi) huquqiy ta'sir qilish va huquqiy himoya mexanizmi amal qiladi, unda sud birinchi darajali rol o'ynaydi. Mazkur mexanizm boshlangan jinoyatni oldini olish, buzilgan huquqni tiklash, yetkazilgan zararining qoplanishini ta'minlash, aybdorlarni jazolash, yangi huquqbuzarliklarning oldini olish, fuqarolar va ijtimoiy munosabatlarning boshqa subyektlariga davlatning barcha farmonlari

to'liq ravishda bajarilishi lozimligi haqida uqtirish bo'yicha vazifalarni kompleks ravishda hal qiladi. Agar huquq-tartibot, fuqarolar huquq va erkinliklarining har qanday buzilishi muvofiq davlat organlari va mansabdor shaxslarning e'tiboridan chetda qolmasa hamda tartibbuzarlar har gal haqli jazo olsalar bunday yondashuvning o'zi qonunni buzishning samarali umumiy preventiv, ya'ni oldini oluvchi omili bo'lib xizmat qiladi. O'z navbatida, bu davlatda qonuniylikka rioya etish sharoitiga ta'sir etadi. Huquqiy davlatning yurisdiksiya, huquq-tartibotni muhofazalash, huquqni himoyalash va preventiv oldini olish faoliyati huquqiy talablarga qat'iy rioya etishi zarurdir. Shu sababdan jamiyat hayotining huquqiy «tonusi» etatik davlatga qaraganda ancha yuqori bo'ladi.

10. Huquqiy jamiyat uchun fuqarolarning davlat oldida va davlatning fuqarolar oldida o'zaro mas'uliyatlilik xosdir. Davlat nafaqat har bir odamga tug'ilishidan boshlab tegishli ajralmas huquq va erkinliklarni tan oladi, balki ularni hayotga real tatbiq etish va tajovuzlardan himoyalashni ham kafolatlaydi. O'z navbatida, fuqarolar o'z huquq va manfaatlaridan davlat, boshqa fuqarolar, ijtimoiy munosabatlarning boshqa subyektlariga zarar yetkazmagan holda foydalanishlari mumkin, ya'ni ular o'zlariga yuklatilgan majburiyatlarni qat'iy bajarishlari lozim. Boshqacha qilib aytganda, davlatning fuqarolar bilan aloqasi murakkab va ko'ptarmoqli hisoblanib, ularning o'rtasida muayyan huquqlarning vujudga kelishi hamda muayyan majburiyatlarning bajarilishini taqozo etadi.

5-§. O'zbekistonda huquqiy davlatning qurilishi

O'zbekiston davlat mustaqilligi va to'la davlat suverenitetiga erishgandan so'ng adolatli fuqaroviy jamiyat va demokratik huquqiy davlatning qurilishini e'tirof etdi. Shu bilan birga avvalgi totalitar o'tmishga xos zo'ravonlik va adolatsizlikka barham berish, insoniy huquqiy qadriyatlar, shaxs huquq va erkinliklariga rioya etishga nisbatan qat'iyatlik izhor etildi.

O'tgan yillar ichida davlatchilikning asosiy institutlarining siyosiy-huquqiy mazmuni o'zgardi. O'zbekiston Respublikasining 1992-yilgi Konstitutsiyasiga muvofiq, boshqaruvning prezidentlik shakli yaratildi. Prezidentlik instituti davlat tizimida eng muhim hisoblanadi, u mamlakatdagi ishlar ahvoliga, hokimiyatning uchta tarmog'ining faoliyati, ichki va tashqi siyosatning shakllanishiga ta'sir qiladi.

Qonun chiqaruvchi institut o'zgardi. Avvalgi Yuqori Kengash (u tomonidan qator hujjatlar qabul qilingan: Suverenitet haqida Deklaratsiya, Konstitutsiyalar, «O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari haqida»gi Qonun, mulkchilik, fuqarolik to'g'risida qonunlar) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga o'z o'rnini bo'shatib berdi. U fuqarolarning huquq va erkinliklarini qonuniy kafolatlanishi va ta'minlanishi, demokratiyani rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish, xususiy mulkchilikni kiritish va ishbilarmonlik tizimlarini qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq faoliyat bilan shug'ullanadi. Prezident va hukumatning bevosita rahbarligida ijro etuvchi hokimiyat faoliyat ko'rsatib, unga iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish, qonunlarni bajarishni amalga oshirish, kundalik davlat boshqaruvini amalga oshirish bo'yicha vazifalar yuklanadi.

Hokimiyatning sud tizimi ham o'zgarishlarga uchradi. Hozirgi vaqtda Oliy sud, Oliy xo'jalik sudi, Konstitutsiyaviy sud amal qilmoqda. Huquq-tartibot organlarining tizimi qayta tashkil etilmoqda.

Mustaqil taraqqiyotimizning dastlabki bosqichida davlat ramzlarini shakllantirish nihoyasiga yetdi, milliy armiya qaror topdi. Respublika o'zining milliy valyutasiga ega bo'ldi.

Huquqiy davlat — bizning kelajagimiz, biroq unga erishish murakkab bo'lib, rivojlanishning bir qator bosqichlarini qamrab oladi hamda davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoatchilik va xalqdan jiddiy urinishlarni talab etadi. Davlat va jamoat hayotining sog'lom faolligini o'stirish, korrupsiya va tarqoqlikka barham berish, jinoyatchilik va suiiste'mol qilishga qarshi kurashish, jamiyatning yuridik va ma'naviy-axloqiy asoslarini rivojlantirish lozim. Huquqni yangilash, uni qo'llash va muhofazalash mexanizmini takomillashtirish, fuqarolarda qonunga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish, jamiyatda muayyan huquqiy munosabatlar va yuridik aloqalarni joriy etish zarur. Davlatning muhim vazifalaridan biri jamiyatda rivojlangan yuridik nigilizm, davlat organlari va mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan qonunni mensimaslik hollari bartaraf etilishi, aksincha, uning o'rniga odamlar kayfiyatida ijobiy huquqiy ongni shakllantirish lozim. Bunday kompleks yondashuv huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini qurish vazifalarini hal qilish imkoniyatini beradi.

MUNDARIJA

So'zboshi	3

I bob. Davlat va huquq nazariyasi umumnazariy fan sifatida

1-§. Davlat va huquq nazariyasi — umumnazariy fan	6
2-§. Davlat va huquq nazariyasi fanining predmeti	9
3-§. Davlat va huquq nazariyasining metodi	12
4-§. Davlat va huquq nazariyasining ijtimoiy va yuridik fanlar tizimidagi o'rni hamda ahamiyati	16
5-§. Davlat va huquq nazariyasining funksiyalari	21

II bob. Davlat va huquqning kelib chiqishi

1-§. Jamiyat tushunchasi va tuzilishi	23
2-§. Urug'chilik jamiyati va uning xususiyatlari	25
3-§. Ibtidoiy jamiyatda ijtimoiy hokimiyat va ijtimoiy normalar	31
4-§. Davlat va huquqning paydo bo'lishi haqidagi nazariyalar	32

III bob. Davlat va huquqning jamiyat tizimidagi o'rni

1-§. Davlat va jamiyatning o'zaro nisbati	36
2-§. Jamiyat siyosiy tizimida davlatning o'rni	38
3-§. Davlat va fuqarolik jamiyati	40
4-§. Davlat va huquqning o'zaro munosabati	42
5-§. Davlatning huquqqa ta'siri	46
6-§. Huquqning davlatga ta'siri	48

IV bob. Davlat haqida umumiy ta'limot

1-§. Davlat tushunchasi va belgilari	51
2-§. Davlatning mohiyati	53
3-§. Huquqiy davlat haqidagi ta'limot	57
4-§. Davlat tipologiyasi	63

V bob. Davlatning shakllari

1-§. Davlat shakli tushunchasi	67
2-§. Davlat boshqaruv shakllari	68
3-§. Davlatning tuzilish shakli	71
4-§. Siyosiy rejim	72

VI bob. Davlat funksiyalari

1-§. Davlat funksiyasi tushunchasi	77
2-§. Davlat funksiyalarining tasnifi	80

VII bob. Davlat mexanizmi (apparati)

1-§. Davlat mexanizmi tushunchasi va mohiyati	85
2-§. Davlat mexanizmining tashkil etilishi va faoliyati prinsiplari	87
3-§. Davlat organi tushunchasi va turlari	91

VIII bob. Huquq haqida ta'limot

1-§. Huquqning tushunchasi va mohiyati	99
2-§. Huquqning belgilari	102
3-§. Huquqning ta'rifi va uning talqiniga turli yondashuvlar	104

IX bob. Huquq prinsiplari va funksiyalari

1-§. Huquq prinsiplarining tushunchasi va mohiyati	115
2-§. Huquq prinsiplarining tasnifi	117
3-§. Huquq funksiyalari tushunchasi va turlari	123

X bob. Huquqiy munosabatlar

1-§. Huquqiy munosabatlarning tushunchasi, tuzilishi va turlari	127
2-§. Huquqiy munosabatlarning subyektlari	132
3-§. Huquqiy munosabatlarning obyekti	136
4-§. Subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar	137
5-§. Yuridik faktlar	141

XI bob. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat

1-§. Huquqiy ong tushunchasi	146
2-§. Huquqiy ongning tuzilishi	148
3-§. Huquqiy ong — huquqni takomillashtirish va rivojlantirish omili	152
4-§. Huquqiy madaniyat tushunchasi	155

XII bob. Huquq ijodkorligi

1-§. Huquq ijodkorligi tushunchasi, turlari va funksiyalari	159
2-§. Huquq ijodkorligi prinsiplari	162
3-§. Qonun ijodkorligi jarayoni va bosqichlari	166
4-§. Normativ-huquqiy hujjatlarning vaqt, hudud va shaxslarga nisbatan amal qilishi	178
5-§. Normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish	182

XIII bob. Huquq shakli (manbayi)

1-§. Huquq shakli (manbayi) tushunchasi	186
2-§. Huquqiy odat — huquqning manbayi sifatida	187
3-§. Yuridik pretsedent	190

4-§. Normativ-huquqiy hujjat	192
5-§. Normativ shartnomalar	200
6-§. Musulmon huquqining manbalari	202

XIV bob. Huquq normasi

1-§. Huquq normasi tushunchasi	204
2-§. Huquq normasining tuzilishi	207
3-§. Huquq normalarining tasnifi va turlari	209

XV bob. Huquq tizimi va qonunchilik tizimi

1-§. Huquq tizimi tushunchasi va uning tarkibiy qismlari	214
2-§. Huquqiy tartibga solish predmeti va uslubi — huquqni tarmoq va institutlarga ajratishning asosi sifatida	220
3-§. O'zbekiston Respublikasidagi asosiy huquq tarmoqlarining qisqacha tavsifi	221
4-§. Qonunchilik tizimi	227

XVI bob. O'zbekistonning huquqiy tizimi

1-§. Huquqiy tizim tushunchasi va mohiyati	232
2-§. Huquqiy tizimning tarkibiy elementlari	238
3-§. O'zbekiston huquqiy tizimini isloh qilishning asosiy yo'nalishlari	244

XVII bob. Huquqni tatbiq etish va qo'llash

1-§. Huquqni amalga oshirish tushunchasi va bosqichlari	256
2-§. Huquqni amalga oshirish shakllari	258
3-§. Huquqni qo'llash — huquqni amalga oshirish shakli sifatida	261

XVIII bob. Huquq normalarini sharhlash

1-§. Huquq normalarini sharhlash tushunchasi va mohiyati	264
2-§. Huquq normalarini sharhlash usullari	267
3-§. Huquqni sharhlashning turlari	272

XIX bob. Huquqiy xulq-atvor, huquqbuzarlik va yuridik javobgarlik

1-§. Huquqiy xulq-atvor tushunchasi, belgilari va tasnifi	277
2-§. Huquqbuzarlik tushunchasi va mohiyati	279
3-§. Yuridik javobgarlik tushunchasi, belgilari va turlari	281
4-§. Aybsizlik prezumpsiyasi. Yuridik javobgarlik va qilmishning huquqqa xilofligini istisno qiluvchi holatlar	287

XX bob. Huquqiy tartibga solish mexanizmi

1-§. Huquqiy tartibga solish tushunchasi	289
2-§. Huquqiy tartibga solish mexanizmi va uning tarkibiy qismlari	293
3-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish	296

XXI bob. Qonuniylik, huquqiy tartibot va intizom

1-§. Qonuniylik tushunchasi, mohiyati va vazifalari	301
2-§. Qonuniylik prinsiplari va kafolatlari	303
3-§. Huquqiy tartibot tushunchasi, jamoat tartiboti. Intizom	308

XXII bob. Davlat va huquqning rivojlanish istiqbollari

1-§. Fuqarolik jamiyatining tushunchasi va mohiyati	313
2-§. Fuqarolik jamiyatining tarkibiy tuzilishi va asosiy prinsiplari	320
3-§. Huquqiy davlat va uning belgilari	323
4-§. Huquqiy davlat ta'limotining tarixiy — nazariy manbalari	325
5-§. O'zbekistonda huquqiy davlatning qurilishi	330

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

Uchinchi nashr

O'quv qo'llanma

Muharrir
Musahhih
Sahifalovchi

M. Tursunova
H. Zokirova
N. Mamanov

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti,
100083, Toshkent, Matbuotchilar ko'chasi, 32.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61.

Nashriyot litsenziyasi: AI №110, 15.07.2008.
Bosishga ruxsat etildi 16. 09. 2011-y. Bichimi 60 x 90 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi. «Tayms»
garniturası. Kegli 11,0. Shartli bosma tabog'i 21.0. Nashriyot-hisob tabog'i 21,5
Adadi 835 nusxa. Buyurtma № 22.

«START-TRACK PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.

ISBN 978-9943-319-46-2

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI